

МАТИЦА СРПСКА
Одељење за друштвене науке

Главни и одговорни уредник
Проф. др Срђан Шљукић

Ово издање изашло је у оквиру најаве великог јубилеја
„Два века Матице српске”

Рецензенти
Академик Мира Радојевић
Проф. др Драган Станић
Проф. др Срђан Шљукић

Штампање ове публикације омогућили су
Покрајински секретаријат за културу, јавно информисање
и односе са верским заједницама,
Градски секретаријат за културу Новог Сада
и Фондација Миле Драгић

ИСТОРИОГРАФСКИ
ХОРИЗОНТИ
ВАСИЛИЈА Ћ. КРЕСТИЋА

ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК РАДОВА

Уредници
Академик Мира Радојевић
Проф. др Драган Станић

МАТИЦА СРПСКА
Нови Сад
2025

САДРЖАЈ

I

Иван Негришорац
ИСТОРИОГРАФИЈА И ХОРИЗОНТИ САЗНАЊА:
СКИЦА ЗА ПОРТРЕТ ВАСИЛИЈА Ђ. КРЕСТИЋА

11

Мира Радојевић
ЈОВАН ЦВИЈИЋ О ПОЛИТИЧКОМ АНГАЖОВАЊУ
НАУЧНИКА

31

Михаел Антоловић
„ИСТОРИОГРАФИЈОМ И НАСТАВОМ ИСТОРИЈЕ
МОГУ СЕ БАВИТИ САМО ОНИ КОЈИ СУ СЕ НА ДЕЛУ
ИЗЈАСНИЛИ ЗА СОЦИЈАЛИСТИЧКО САМОУПРАВЉАЊЕ”
– УСПОН И ПАД „ВОЈВОЂАНСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ”
(1968–1993)

61

II

Љубомирка Кркљуш
О ЈЕДНОМ ПОКУШАЈУ ПОМАЂАРИВАЊА
И О РЕЧИ „ПОЗОР”

91

Михаило Војводић
СТОЈАН НОВАКОВИЋ У РАТНИМ МЕСЕЦИМА
1914. ГОДИНЕ

123

Александар Растовић
СРПСКЕ ТЕМЕ У НАУЧНИМ РАДОВИМА
РОБЕРТА СИТОНА ВОТСОНА
135

Борис Милосављевић
УСПОМЕНЕ ВЛАДИМИРА ЈОВАНОВИЋА
КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР
165

Софија Божић
ДУБРОВАЧКА СРПСКА ЗОРА – ЛИСТ
ЗА ПРОСВЕТУ И ПРИВРЕДУ (1907–1914)
189

Миле Станић
ИЗ ЗАОСТАВШТИНЕ ВИКТОРА НОВАКА
209

Рајна Драгићевић
КУЛТУРА И ЈЕЗИК СРБА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ
НА ОСНОВУ ДВОЈЕЗИЧНИХ СРПСКИХ РЕЧНИКА
ИЗ ХVIII И ХIХ ВЕКА
287

Миодраг Марковић
ЈЕДАН ДО САДА НЕПОЗНАТ ПОРТРЕТ
БАНАТСКОГ СЛИКАРА АКВСЕНТИЈА ЈАНКОВИЋА
303

Војислав Г. Павловић
РОДОЉУБ ИЛИ КОМУНИСТА ЈОСИП БРОЗ ТИТО,
1939–1941
317

Драган Богетић
СТРЕПЊЕ И СПОЉНОПОЛИТИЧКЕ НЕДОУМИЦЕ
ЈУГОСЛОВЕНСКОГ РУКОВОДСТВА ОКО НОВЕ
СОВЈЕТСКЕ И АМЕРИЧКЕ СТРАТЕГИЈЕ ПРЕМА
ЈУГОСЛАВИЈИ У ВРЕМЕ БИПОЛАРНОГ ДЕТАНТА
341

Мирослав Јовановић
ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ И СРПСКА АКАДЕМИЈА
НАУКА И УМЕТНОСТИ
375

III
Владимир Крстић
БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА АКАДЕМИКА
ВАСИЛИЈА Ђ. КРЕСТИЋА
(2012–2022)
401

Иван Негришорац
Матица српска, Нови Сад
stanicnegrisorac@gmail.com

ИСТОРИОГРАФИЈА И ХОРИЗОНТИ САЗНАЊА: СКИЦА ЗА ПОРТРЕТ ВАСИЛИЈА Ћ. КРЕСТИЋА

САЖЕТАК: Историографија Василија Ћ. Крестића садржи изузетно значајне сазнајне домете, суштински важне за српску историју. Уз то он излаже савршено јасно и прегледно сва сазнања до којих је дошао, а та сазнања веома често уносе битна померања у просторе досадашњих историографских увида. Крестић је доста пажње посветио објављивању и критичком коментарисању грађе, а на основу таквих открића долазио је до важних сазнања о променама ставова неких водећих српских интелектуалаца према феномену хрватства (И. Гарашанин, Ј. Суботић, Д. Руварац, Ј. Скерлић, С. Јовановић, Ј. Дучић), а посебно је значајно његово разбијање југословенског мита о Јосипу Јурају Штросмајеру. Овим трагом Крестић је пажљиво изучавао хрватски национализам, његов антисрпски став и јасне идеје усмерене ка геноциду над Србима. Усташтво је стога природно настојало да делује на темељу овакве идеологије и у контексту међународних околности које су подржавале и инструментализовале овакве шовинистичке ставове. Сва ова и оваква сазнања умно и аргументовано су изложена у ауторовим најважнијим монографијама као што су: *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*. (1991) и *Срби у Угарској 1790–1918*. (2013). Овим монографијама треба свакако додати студију *Историја српске штиам-је у Угарској 1791–1914*. (1980), која је наставила истраживања тамо где је застао Јован Скерлић, а што је отворило простор за научно сагледавање које ће тек задобити пуније форме у будућности. Без Крестићевих историографских увида немогуће је јасније сагледавати природу српско-хрватских односа, као ни

сложене односе унутар разних чинилаца јужнословенских међусобних релација.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: историја, историографија, Срби, Хрвати, Мађари, хрватство, усташтво, југословенство, мистификација, асимилација, геноцид, програм, аутобиографија.

Стара, античка поука гласи да је историја учитељица живота. Та изрека („*Historia est magistra vitae*”) не каже, међутим, каква је та учитељица и какве су користи у погледу животних сазнања која од ње стичемо. Лако се можемо сложити да и код историографа, као и код учитеља – од којих смо учили прва слова и прве лекције о животу и свету – начин мишљења, и начин излагања, и непосредни ефекти сазнајног процеса могу бити веома различити. Од неких историографа (као и од учитеља) можемо се научити мноштву занимљивих чињеница, а да притом не успемо да стекнемо баш најбољу представу о томе шта је од суштинске а шта од споредне важности. Од неких, опет, добијамо заплетена објашњења у којима увиди нису најјасније вербално изложени, чак ни кад се учини да је мисао ваљано вођена. Од неких, надаље, стичемо сазнања која, без обзира на овакву или онакву занимљивост, ипак не померају суштински нашу слику догађаја, епохе и света које описују.

Василије Ћ. Крстић је, по свему, права супротност овом, управо описаном, хипотетичком портрету и фото-роботу једног могућег историографа. Крстић је историограф који нас учи неким изузетно важним, суштинским истинама српске историје. Он, осим тога, све то чини на начин савршено јасног и прегледног излагања, насталог као последица дугог и мукотрпног пробијања кроз тмушу лажи, полуистина и мистификација које се плету око истраживане историјске стварности. Коначно, његова сазнања битно померају слику догађаја, појава и личности којима се бавио, а интерпретативна перспектива и моћна аргументација коју он нуди је таква да би то морало да изазове све оне који мисле другачије. Историографија Василија Ћ. Крстића велики је сазнајни резултат чије вредности су у струци довољно јасно перципиране, али које би тек требало да буду чвршће уграђене у шири простор друштвене мисли, а поготово практично-политичке делатности.

Од објављивања грађе до историографских синтеза

Крестићево историографско дело је веома широко постављено и веома обимно. Реч је, просто казано, о плодном истраживачу, а резултати његовог рада испољавају се у неколико основних области. У свима њима Крестић је остварио изузетно вредне научне резултате. Као научник који своја историјска сазнања гради на строгој критици извора, он је велику пажњу посветио архивским истраживањима и – било ауторски или коауторски – објављивању непознате или недовољно познате грађе. У тој грађи налазе се драгоцени извори сазнања о, примера ради, историји Србије у XIX веку, о њеним међународним односима и унутрашњој ситуацији (*Пројмокол кнеза Милоша Обреновића 1824–1825*, Београд 1973; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878)*, Београд 1983; *Југословени и Русија*, Београд 1989; *Пројами и сјајући српских јолиничких сјајанака до 1918. године*, Београд 1991; *Закисници седница Друштва српске словесности*, Београд 2011), као и извори сазнања за историју пречанских Срба (више него драгоцен књига *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији*, Београд 1995; потом *Леци на српском језику (1848–1849)*, Нови Сад 1998; *Досије о јенези јеноцида над Србима у НДХ*, Нови Сад 2009). У том контексту изузетно су важна и мемоарска дела која је Крестић приређивао (Владимир Јовановић, *Успомене*, Београд 1988; Симо Поповић, *С краљем Николом из дана у дан (1916–1919)*, Београд 2002; Тодор Стефановић Вировски, *Мемоари*, Нови Сад 2010), као и запостављена или чак прогањана дела попут *Меморандума САНУ* (Београд 1995), *Магнит кримена*-а Виктора Новака (Јагодина 2011) или *Историографских списа* Јаше Томића (Нови Сад 2007).

Своју пуну научну делатност Василије Ђ. Крестић је започео поготком у само средиште проблема који се најдиректније тиче положаја српског народа унутар Хабзбуршког царства, а тај положај је касније имао снажних рефlekса на судбину Срба и у временима после пропасти тог царства. У свом докторату *Хрватско-ујарска нагодба 1868. године* (Београд 1969) Крестић разматра један од кључних догађаја који сведочи о кризи и преустројавању

Аустријског царства по моделу дуалне монархије, у чијем склопу су и Хрвати и Срби тражили специфичне облике обезбеђења сопственог положаја кроз договоре и уговоре са Угарском као другим чланом државног поретка. Из ових докторандских истраживачких увида уследиће замашан, изузетно богат Крестићев историографски рад који ће се разгранати у више праваца и више научних жанрова.

У читавом низу краћих расправа, а изложених у књигама тематски обједињених радова, Крестић је систематски истражио природу српско-хрватских односа, те положај ова два народа у Аустријском и Аустроугарском царству, као и у заједничкој држави Јужних Словена. У тим студијама (*Српско-хрватски односи и југословенска идеја 1860–1873*, Београд 1983; *Српско-хрватски односи и југословенска идеја у другој половини XIX века*, Београд 1988; *Из историје Срба и српско-хрватских односа*, Београд 1994) указао се јасан профил и целокупна сложеност српско-хрватских напетости, у којем се утврђује представа о Србима као реметилачком фактору унутар Аустријске царевине и као главном противнику који спречава реализацију њених интереса на Балкану. Истовремено се прогон, етничко чишћење и геноцид над Србима показују као константна и јасна намера хрватског национализма, те стално искушење којем су широки слојеви хрватског народа, у одређеним историјским приликама, веома лако подлегали.

Колико се права природа српско-хрватских односа скривала и како се веома тешко долазило до суштинских увида Крестић је анализирао на примерима неколико српских врхунских стваралаца из различитих области. Тако је у књизи *Знаменићи Срби о Хрватима* (Нови Сад 1999) описао успоне и падове у разумевању ових односа код Илије Гарашанина, Јована Суботића, Светозара Милетића, Јована Јовановића Змаја, Јакова Игњатовића, Димитрија Руварца, Јована Скерлића, Слободана Јовановића и Јована Дучића. Због изградње двосмисленог и веома комплексног односа, те фалсификовања политичке стварности и сачињавања лажног имиџа, Крестићу је нарочито био занимљив случај бискупа Јосипа Јураја Штросмајера, човека који се најчешће приказивао као заштитник југословенских идеја, али

којег треба видети, пре свега, као заступника идеје хрватства на нежнији и дискретнији начин од оног који манифестују отворени хрватски националисти. Такву, сасвим нову слику овог важног протагонисте хрватске и југословенске политике Крестић је изложио у књигама *Бискуп Шћросмајер у светлу нових извора* (Београд–Чачак 2001) и *Бискуп Шћросмајер: Хрваџи, великохрваџи или Јуџословен* (Јагодина 2006). После ових истраживања више није могуће градити једностран и неутемељени југославистички мит о познатом Ђаковачком бискупу.

Своје краће расправе о проблематици српско-хрватских односа и о специфичностима унутрашњег устројства Аустријског царства Василије Крестић је умео да изложи и у оквирима тематски усмерених, а доста сажетих расправа на одређене теме. У том смислу је веома важна и у практично-политичком смислу изузетно поучна студија *Геноцидом до Велике Хрваџске* (Нови Сад – Београд 1998): ова књига је написана како би на малом броју страница изложила генезу геноцидне идеје и њене многобројне практичне ефекте, а ту идеју су хрватски националисти јасно дефинисали као руководно начело за коначно решење српског питања на тлу Хрватске, тј. за елиминацију Срба са овог простора. У том контексту је итекако занимљива кратка, али језгровито написана студија Василија Ђ. Крестића и Мире Радојевић која је, под насловом *Јасеновац* (Београд 2017), усмерена више ка оним читаоцима који нису историографи по струци. Из сличних разлога засебно је објављена као мања књига, заправо нека врста плакете под насловом *Хрваџске ѿреџензије на Војводину и Босну и Херцеџовину од 1848. до данас* (Београд 2012): у тој књизи су описани континуитет хрватских политичких идеја и њихове трајне амбиције усмерене ка освајању и оних територија на које немају готово никакво било историјско било етничко право. Обе ове танушне, али богато информативне књиге је, рекло би се, Василије Крестић написао и објавио превасходно зато да би читаоци са не много напора и мало читања стекли велике сазнајне користи. Тиме је историчар пошао у сусрет оним читаоцима који нису људи из струке него припадају широкој читалачкој популацији.

Тема српско-хрватских односа је, дакако, најпотпуније изложена у великој историографској синтези *Историја Срба у*

Хрватској и Славонији 1848–1914. (Београд 1991). У тој књизи су пажљиво описани политички процеси који су у Хрватској и Славонији доводили до све веће маргинализације српског народа, као и до све изразитијег поступка дискриминације којим се њихова природна брига о сопственим интересима све више проглашавала реметилачким фактором и непосредном сметњом не само за хрватске интересе него и за очување Аустријског царства, тачније за његове освајачке, империјалне амбиције. Такав начин мишљења о Србима као сметњи постао је у потоњим временима доминантно заступљен и омиљен код хрватских националиста који су, инсистирајући на свом „хисторијском државном праву” и заступајући идеју једног јединог политичког народа на оцртаном државном тлу, радикално оспоравали право Србима да елементарно опстану на простору Хрватске и Славоније.

Опстанак Срба на хрватском простору могућ је само уз услов денационализације и губитка свих културолошких особености, те уз потпуну асимилацију или пак физичку елиминацију са поменутог простора. Не треба ни напомињати да би бар део тог политичког простора, по много чему, могао и морао бити крајње проблематичан и споран, али је хрватски национализам себе јачао тиме што је редовно своје интересе удевао у мисионарске намере Ватикана, у империјалне амбиције Аустроугарске и Немачке, а у новије време и читавог западног блока и НАТО-а. Оту-да су хрватски злочини геноцида и етничког чишћења редовно миноризовани и постепено брисани из памћења, а починиоци се никада до сада нису систематичније суочили са пуним санкцијама за почињена недела. То је доследно изведено и на Хашком трибуналу као политичком суду који треба да насилно успостави пожељне размере злочина и казни унутар укупне укрштенице балканских постсоцијалистичких сукоба.

Друга крупна тема Крестићевог историографског рада тиче се положаја српског народа на простору угарског дела Аустријског царства. Та тема је потпуно природно и присно повезана са питањем српско-хрватских односа јер су оба ова народа настањивала простор обележен амбицијама угарске политичке мисли да право политичког народа припадне само Мађарима, а да други народи буду маргинализовани и, по могућству, сасвим

уклоњени из сфере равноправних политичких чинилаца. Како је реч о веома сложенем питању, њиме се Крестић бавио веома дуго, а успутно је обављао крупне истраживачке послове.

Својеврсном припремом овог подухвата, али и обликом заснивања једног засебног, важног сегмента историјских истраживања, можемо сматрати студију *Историја српске шtamпе у Угарској 1791–1914*. (Нови Сад 1980): овом студијом Крестић је, настављајући Скерлићеве пионирске радове, започео детаљно истраживање штампе као незаобилазног извора историјских сазнања. Потпуније обједињавање радова који се односе на положај српског народа у Угарској аутор је обавио у књизи *Из прошлости Срема, Бачке и Баната* (Београд 2003). Потом је, бавећи се Јашом Томићем, приредио његове сабране историографске списе (Нови Сад 2007), те објавио студију *Јаша Томић: политички портрети* (Нови Сад 2006). Све те важне радове Крестић је уградио у своју књигу *Срби у Угарској 1790–1918*. (Нови Сад 2013), у ту брилијантну историографску синтезу која се складно допуњује са студијом *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*. Ове две студије, слободно можемо закључити, представљају сами врхунац Крестићеве историографије и богато извориште драгоцених сазнања до којих је овај научник дошао, обарајући многе митове, разграђујући разноврсне конструкције и мистификације, те раскидајући окове предрасуда. Томе још можемо додати и двотомну књигу краћих историографских студија које је, на различите теме, Крестић дуго објављивао, а онда их сабране објавио под насловом *Историографски чланци и расправе* (Београд – Нови Сад 2020).

Василије Ђ. Крестић је две крупне, а прилично болне теме српске историје, теме које се тичу опстанка српског народа на средњоевропском геополитичком простору, обрадио на изузетно убедљив и осмишљен начин, са импресивном научном утемељеношћу и чињеничном заснованосту. Када се томе дода и податак да је он један од кључних учесника национално изузетно важних пројеката попут *Енциклопедије Југославије*, *Меморандума САНУ*, шестотомне *Историје српског народа*, *Енциклопедије српске историографије*, па све до *Српског биографског речника* и *Српске енциклопедије*, онда се лако може сагледати колико су

Крестићеви доприноси широки, обухватни и поступно развијани, али доследни. Уз то важно је констатовати и да је реч о аутору бритког пера и сјајног полемичара који се одлучно борио за историографске истине до којих је постепено долазио (видети *Досије о ђенези ђеноцида над Србима у НДХ*, Нови Сад 2009). И у неким другим жанровима, рецимо у интервјуима, он је кроз разговоре с новинарима стрпљиво излагао и образлагао своје увиде (Милош Јевтић, *Истјовесџи Васиљија Кресџића*, Београд 2001; В. Ђ. Крестић, *Истјоричар у времену Ѣреломних и судбинских одлука*, I том, Нови Сад 2011; II том, 2019), па отуда одиста импресионира колико је Крестић настојао да и људима изван струке образложи важност сазнања до којих је дошао.

Истраживање процеса дугога трајања

Најважнији Крестићеви доприноси научном сазнању и националној самосвести усмерени су ка описивању историјских процеса дугога трајања. Истражујући Аустријско царство XIX и почетка XX века, он је детаљно описао процесе у релативно раној фази настанка, али те процесе можемо и морамо пратити још од ранијих епоха па све до дана данашњег, укључујући и оне фазе када су ти процеси долазили до свога пароксизма. Тако је, примера ради, Крестић са сјајном подробношћу описао настанак геноцидних намера хрватског национализма у односу на Србе, а описом настанка идеје ми ћемо и сами лако уочити све развојне фазе тог процеса. Тај се политички програм потпуније почео обликовати од 60-их година XIX века; идејно је довршен у време Првог светског рата; акутни геноцидни облик испојио је током Другог светског рата, а брутални процес етничког чишћења довршен је у постсоцијалистичким ратовима на тлу разорене СФР Југославије. Цео циклус програмиране елиминације Срба са простора Хрватске биће завршен када не само жртве буду заборављене него и кад се утврди наводна и искључива српска кривица за све што се у овим догађајима збивало. Отуда задатак за све самосвесне Србе јесте да се такав заборав и пасиван прихват кривице спречи пуном научном аргументацијом.

С обзиром на то да је реч о процесима који се брижљиво прикривају, а у то прикривање је уложена огромна пропагандна машинерија, силни државни апарати најјачих земаља света и посебне институције попут Хашког трибунала, Крестићева сазнања су више него драгоцене. Она имају функцију не само да нас опомену на оно што се у прошлости дешавало него и да опомену на оно што ће у будућности бити реалан и опасан изазов са којим се српски народ мора суочити. У оквиру историјских процеса дугога трајања догађаји теку тако да сасвим бледи питање личне одговорности за овакав или онакав ток ствари. Говорећи о томе једним другим поводом, Фернан Бродел се запитао: „Зар она не ограничава (не кажем укида) како слободу тако и одговорност људи? Јер они и не стварају баш историју, већ је она та, она нарочито, која њих ствара и самим тим их ослобађа кривице.” (Фернан Бродел, *Идентитет Француске*, превео Владимир Павловић, ЦИД – Филозофски факултет, Подгорица–Никшић 2010, стр. 793). У таквим процесима чини се да постоји нека надлична и надколективна воља која одлучује о току историјских процеса, па зато томе не може и не треба ни да се стане на пут. Другим речима, намеће се мутна идеја да постоје неки виши разлози због којих Србе треба увек оптерећивати комплексом кривице, а најпоузданији пут за реализацију злочиначких намера је да управо они сами, Срби, почну тако о себи да мисле. Такви процеси трају већ вековима, а у времену у којем живимо они се драматично интензивирају, па је управо данас суштински важно питање: хоће ли ти процеси најзад почети да се заустављају и сузбијају или ће сами Срби поклекнути и почети да се коначно нуде као жртве?

Српски интелектуалци који, данас и овде, нису спремни да се суоче са овим драматичним питањима, постају саучесници у никада објављеном, али непрестано спровођеном рату против српског народа. Повремено трагични исходи тога рата јасно доказују да постоји не само почетна идеја о томе шта чинити са Србима него је та идеја јасно операционализована и преведена у низ стратешко-тактичких поступака које морамо добро упознати да бисмо их знали колико-толико успешно неутралисати. За почетак би било довољно да бар на најодговорнијим местима

у држави и друштву елиминишемо све облике наивности (о класичном издајству, па и отвореној корупцији и да не говоримо), јер они имају непријатну и страхотну цену у погледу укупне судбине српског народа.

Отуда Крестићеве књиге не треба да читају само људи из струке и фаха него и сви други који се занимају за историју и њене тајновите путеве. Без Василија Ђ. Крестића и његових историографских сазнања, данас и овде, никако не би ваљало, а ми бисмо као народ остали наивно стадо погодно за будуће жртвене обреде. Са Крестићевим сазнањима није баш сигурно да ћемо те обреде успети да избегнемо, али имамо услова да порастемо и сазремо до нивоа који пружа наду за будућност. Због тога свака сугестија која налаже да се прећуте и из видног поља елиминишу Крестићеви увиди садржи јасан став о неопходности успављивања Срба и припреме за нека страшна догађања. Уколико хоћемо да водимо дијалог са светом и поготово Европом, то не можемо и не смемо чинити уз услов одбацивања драгоцених увида наше историографије. Управо обрнуто, на сазнања наших историчара морамо се ослањати и суочавати их са увидима који нам долазе из других националних, политичких и културних центара.

Крестићева сазнања су подоста горка, понекад крајње сурова, али је још суровија стварност коју он описује. Истина о тој суровој стварности делује ипак отрежњујуће и благотворно, јер на том сазнању можемо градити програме наше не само одбране него и поступног укључења у заједнице у којима се активно решава питање наше колективне судбине. За тако нешто неопходна су нам не само поуздана научна сазнања него и идејна визионарност, политичка луцидност и организациона ефикасност. За почетак читајмо историографе какав је Василије Ђ. Крестић! Тако ћемо разумети како историја, одиста, јесте права учитељица живота!

Аутобиографска самоспознаја

Драгоцену аутобиографску књигу, под насловом *Зайамћења* (Нови Сад 2016; треће, допуњено издање, Н. Сад 2025), написао је академик Василије Ђ. Крестић. У тој књизи он је постигао

бар два основна циља: с једне стране, описао је сопствени живот са свим његовим токовима и меандрима без којих се он не може ваљано сагледати и разумети; а, с друге стране, осветлио је многе догађаје у којима је учествовао или чији је сведок био, али је то тако чинио да би читаоца уверио у пуну исправност сопственог становишта. Наравно, оба ова циља подразумевала су заједничке поступке суштинског разумевања и тумачења како ужих, сасвим личних чињеница и развојних токова, тако и ширих друштвених догађања и процеса. У том споју двеју перспектива – личне и колективне, индивидуалне и друштвене – нашли су се обједињени како поступак интроспективног увида, с једне, тако и историографског сазнања, па и полемичког становишта, с друге стране. Само обједињене ове две перспективе могу пружити пуни сазнајни резултат, што је Крестићевој књизи *Зайамљења* у потпуности успело.

Овако конципираном књигом „аутобиографског пакта” (Филип Лежен) Крестић је веома успело објаснио јавности (а у детаљима, вероватно, и самоме себи) шта је то основна смисаона кривуља по којој се одвијао читав његов живот, шта је то чиме се бавио и што га је опседало, шта га је егзистенцијално и етички одређивало, те шта му је, коначно, обезбеђивало јединственост и непоновљивост каква се у његовом јавном деловању одавно већ препознаје. Реконструишући сопствени животни пут, Крестић се кретао у широком временском распону од родне Ђале, у Банату, уочи Другог светског рата, па чак и од времена његових предака, преко ратних и поратних догађања, тј. периода његовог одрастања, младости, школовања, па све до пуне људске и професионалне, научне и етичке зрелости исказане животом у Београду, у времену социјалистичке Југославије, а у још већој мери потврђене у тегобним искушењима Србије транзиционог доба. Живећи у Београду и бавећи се историјским истраживањима, факултетском наставом и делатношћу у Српској академији наука и уметности и другим културним и научним институцијама, Василије Крестић је остварио блиставу научну, радну и стваралачку биографију. Због те стручне остварености он је био и остао радо виђан гост, па и сведок на многим местима широм српских земаља, те ширег балканског и европског

простора, на свим местима која су имала потребу да чују мишљење историчара такве стручне компетентности и човека такве моралне профилисанosti.

У том смислу Крестићева књига у потпуности функционише у жанровским оквирима аутобиографије јер је описаније сопственог живота (и то у широком обиму) аутор веома доследно и успешно обавио. У овој књизи се изузетно добро могу сагледати развојни токови тога живота, као и високи степен његове остварености, тј. досезања оних циљева које је током развојнога процеса аутор саме себи постављао. Веома су успела она места на којима аутор описује своје претке и историју сопствене породице, укључујући и руски, у међувремену загубљени њен огранак. Још су успелија она места на којима се осврће на своје детињство, свет игре и првих сазнања о свету, а у то се успешно удевају и школска искуства, са првим учитељима, те каснијим, посебно значајним гимназијским професорима, какав је, примера ради, био професор историје Рада Адамов, којег је тек са извесне временске дистанце млади Крестић почињао дубље разумевати. Нарочито су упечатљива Крестићева ратна сећања, сложеност ситуације у родној Ђали, па и прилика и неприлика целог Баната под немачком окупацијом. У тим и таквим временима су испливали недвосмислено мрачни ликови попут сеоског потказивача оца чара Петковића, а о злогласном Јурју Шпилеру и да не говоримо: стога је веома занимљив опис суђења овом ратном злочинцу у ослобођеном Зрењанину.

Млади Крестић је с радошћу дочекао ослобођење, али није исказивао никакав ентузијазам у погледу укључивања у нове друштвене и идеолошке токове обележене комунистичким поретком. Уочљиво је да се он држао по страни од послератног политичко-идеолошког ентузијазма, а смисао је налазио у школским обавезама, а још и више у спортским активностима: рано се почео бавити спортом, најпре пливањем и ватерполом, а потом веома посвећено и одбојком. У одбојци је постигао изразите резултате, па је играо за јаке прволигашке екипе попут београдског Партизана и Спартака из Суботице. Други извор задовољстава млади Крестић је налазио у музици, свирајући саксофон и укључујући се у различите цез оркестре који су током

послератног периода српској и југословенској омладини откривали лепоте једне сасвим другачије мелодике и ритмике, па и другачије врсте забаве. Бављење спортом и музиком било је младоме Крестићу од помоћи да се лакше социјализује, па чак и да себи (уз понеки напорни физички посао) обезбеди повремене изворе прихода који нису били велики, али јесу били веома охрабрујући и подстицајни за младога човека.

С посебном наративном упечатљивошћу Крестић је сведочио о својим студентским данима, а ту је било догађаја који говоре о мукама обезбеђења елементарног живота, али и о првим, изразито јаким интелектуалним подстицајима. Из тог периода, осим својих професора са факултета (а он посебно истиче значај Васе Чубриловића и Виктора Новака), аутор издваја дружење и пријатељство са нешто старијим, али на студијама већ сазрелим Бранком Петрановићем. После студија уследила су веома занимљива сведочења о времену служења војног рока, а ту се јасно може видети специфичност положаја младога интелектуалца у таквом једном строгом, хијерархијском систему. Сви ови сегменти књиге веома добро описују „године учења” младога историчара, па се овај део аутобиографије може читати и као грађа за занимљив образовни роман (Bildungsroman).

Историографски расколи

Са општијег друштвеног становишта посматрано, најважнији делови Крестићеве аутобиграфије јесу они који се односе на период његове богате научне каријере везане за Филозофски факултет, а још и више за Српску академију наука и уметности, где је он обављао неке од водећих функција, укључујући и функцију дугогодишњег секретара Одељења за историју и управника Архива САНУ. У том сегменту књиге испостављају се она најважнија питања која у свом животоописанију Крестић разматра, а то су питања: каква је улога историчара у научној заједници, па и целом друштву; с каквим се потешкоћама он може, па и мора, суочити уколико настоји да часно и друштвено одговорно обавља своју дужност; каква су лична Крестићева уверења и како се она сударају с уверењима других људи у кругу најпро-

бранијих чланова српске научне заједнице итд. То су све питања која садрже мноштво изузетно важних друштвених, политичких и идеолошких импликација, па ће овај сегмент Крестићеве књиге свакако изазвати највише пажње, па и највише опречних реакција, те слагања и неслагања, потреба за прецизирањем, наглашавањем извесних дистинкција, нијанси и сл. У овим деловима Крестићева књига постаје изузетно важан извор сазнања (и то извор сазнања из прве руке) о многим догађајима у друштву, те о стању у српској и југословенској историографији.

Овај слој Крестићеве књиге *Зајамћења* нема више само строго аутобиографску намену, њој није само циљ да обави описаније сопственог живота. Овај део је наглашеније мемоарског, па и полемичког карактера, а он је повезан с оним другим циљем који је својом књигом аутор желео да постигне: да још више, сада аутобиографски и мемоарски, истакне оне сегменте свог научног сазнања, али и да опише укупни друштвени и политички, институционални и персонални контекст у којем се његова научна делатност одвијала. Стога је Крестић описивао мноштво догађаја у којима је сам учествовао и на чије развојне токове је утицао. Сведочење о тим догађајима представља ништа мање важан циљ који је аутор себи постављао, па тај други ток његове књиге изражава мемоарску суштину која је успешно уденута у основни, аутобиографски оквир изграђен у овој књизи. Захваљујући овом, мемоарском слоју, читалац може стећи мноштво добрих и аргументованих увида о мукама и искушењима кроз које је пролазио сам Крестић-историограф, како у социјалистичком тако и у транзиционом периоду. Реч је о парадигматичној причи о томе кроз шта је све морао да прође историограф решен да се не прилагођава социјалистичкој лакировки спремној да превиди и прикрије разне облике међунационалних конфликта. На тај начин постало је знатно видљивије све оно кроз шта је пролазила српска историографија, па и шире друштвене и хуманистичке науке, као што је видљивије и то какве су опште друштвене околности у времену пишчеве пуне делатности владале, те како се то рефлектовало на живот и рад како научника тако и научних институција. Присећајући се разних догађаја у којима је учествовао, Крестић исписује вредне странице мемо-

арског штива и нуди документа из прве руке, па ово сведочење задобија највећи значај за јасније сагледавање друштвеног контекста српске историографије и друштвено-хуманистичких наука уопште.

У том погледу је изузетно важна прича о персоналној релацији младога Крестића и његовог ментора Васе Чубриловића, југословенски опредељеног интелектаулца, некадашњег припадника покрета Млада Босна. Чубриловић је, наиме, веома тешко подносио Крестићево прикупљање све новијих и новијих научних доказа о трајности хрватског асимилационог и геноцидног програма у односу на Србе, па је долазило до све већег размимоилажења између професора и његовог студента. Тај је раскид убедљиво, а сведено описан, али можемо наслутити да је он у стварности могао имати много драматичније форме од оних које су изнесене. У том погледу је Крестићева разлика у односу на идеолошки мотивисане, некритички југословенски оријентисане тумаче живота и дела Јосипа Штросмајера представљала велико поље искушења и снажан камен раздора. За свеукупне односе српске и хрватске историографије, те специфичног поља друштвене и политичке моћи која се у том простору испољавала, посебно је занимљив случај Крестићевог асистента Драга Роксандића. На том примеру може се врло основано закључити како је историографија била и остала простор у којем се одмеравају снаге различитих, па и противуречних политичких и идеолошких концепата, којих историографија, упркос свим напорима да досегне висок степен научности, никада није до краја ослобођена. Како је Крестићев истраживачки рад доносио све потпуније резултате, тако је притисак комунистичких владајућих структура постајао снажнији и огољенији. Отуда је пријем Василија Крестића у Српску академију наука и уметности био једно од драгоцених поступака додатне заштите историчара који је ушао у простор ризичних истраживачких напора. За пријем у САНУ Крестић посебно истиче заслуге Дејана Медковића, који је више него ма ко други могао посведочити о утемељености кандидатових сазнања.

У контексту идеолошких ломова у историографији социјалистичког периода очигледна је намера тадашње званичне

научне парадигме да занемари важност разумевања националне проблематике, те да покуша тај проблем, као нерешен и нерешаван, да остави негде по страни. У српској историографији тај се научни проблем тицао начина на који је српска, а и шире посматрано – југословенска, историографија разумевала питање историјске судбине српскога народа, а пре свега односе Срба и Хрвата, питање југословенства, па и европске позиције српског и других југословенских народа. У склопу таквих недоумица и дилема, једна ствар је већ одавно јасна: Василије Крестић је својим истраживањима дошао до таквих сазнања о природи српско-хрватских односа да се она неизоставно морају уградити у сваки садашњи и будући концепт јужнословенских односа и сарадње тих сродних, али несумњиво различитих народа. Поготово су Крестићева сазнања важна и неопходна уколико се буде испостављао некакав нови концепт југословенства. Тај се концепт не би смео никако градити без суштинских увида у Крестићева историографска сазнања, а то значи без критичког преиспитивања целокупног наслеђа идеологије југословенства, поготово њене комунистичке интерпретације: у том наслеђу наталожило се мноштво предрасуда и хотимично негованих заблуда како би се целина југословенског државног и политичког простора, на таквим климавим темељима, некако очувала. То је чињено углавном свесним жртвовањем српских националних интереса, па би поступак преиспитивања тог наслеђа морао кренути поступком елиминације оваквих предрасуда, заблуда и свесних жртвовања.

Са својом историографском делатношћу усмереном ка критичком преиспитивању идеолошких заблуда југословенства и сагледавању истине о положају српског народа у ширем историјском контексту, Василије Крестић наставља до дана данашњег. Његова сазнања и јавни наступи ће и у институцији каква је САНУ имати извесних последица. Догађаји у вези са Меморандумом САНУ са посебном јасноћом показују читав комплекс проблема у којима је ауторитарна и анационална власт потпуно спремна да насилно спречи научнике да износе своја, друштвено и политички често веома корисна и употребљива сазнања. Крестић је био у оном уском кругу научника који су писали *Меморандум*, те који су бранили овај документ, као и право САНУ

да се бави крупним питањима националног развоја и израде укупне националне стратегије. До дана данашњег Крестић је остао један од најупорнијих бранилаца оваквог становишта, као и најоштријих критичара оних интелектуалаца, посебно часника САНУ, који негују сасвим другачије становиште. Тако се на удару његових полемичких текстова нашао Предраг Палавестра, као пример човека који је после учешћа у писању Меморандума постао један од његових најизразитијих критичара. Овај проблематски круг Крестићеве књиге уводи читаоца и у чин сагледавања његових личних релација с неким људима с којима није делио погледе на шира питања како стручна тако и друштвена, па и моралне одговорности науке и научника. Поготово је то изразито у погледу Крестићеве критике претходног председника САНУ Николе Хајдина. У многим јавним наступима, од којих је доста тога приказано и у књизи *Зайамћења*, Крестић се залагао за став о пуној научној и стручној, али и друштвеној и националној, па и политичкој и идеолошкој одговорности историчара. Од такве одговорности пред јавношћу он сам никада није бежао, него је својим јавним наступима на то непрестано подсећао и захтевао да и други не запостављају такву обавезу.

Аутобиографија *Зайамћења* Василија Крестића је добро написано, провокативно и, по сазнањима које омогућује, одиста драгоцено штиво које ће занимати све истраживаче и читаоце заинтересоване за проблем политичко-идеолошког контекста у којем делују научници друштвено-хуманистичког опредељења. Овом књигом је Крестић у великој мери описао и објаснио сопствени „случај” у српској и југословенској историографији, као и чињеницу зашто он има доста поштовалаца, али и велики број непомирљивих противника. Тај огромни распон не да се објаснити самим Крестићевим студијама и монографијама. Да је судити само по њима, признања би природно морала да уследе. Али уколико се суди на основу предубеђења и предрасуда, онда ће многи имати разлоге, а и имали су их, да одбију суочење с резултатима његових истраживања: таквим људима је много лакше да Крестића обележе неком тешком, друштвено неприхватљивом етикетом и да тако избегну истинско суочење с научном аргументацијом коју он подастире.

Својим начином излагања, чак и пажљивом наративом, а посебно умећем поентирања, Крестић је вешто написао књигу која ће, сасвим сигурно, имати својих итекако пажљивих читалаца. Не мора, дакако, читалац да се сложи баш са свим поставкама и тезама које аутор излаже, али би било преко потребно да се с његовом аргументацијом суочи и да и сам одмери тежину изнесених оцена и ставова. Ова књига, дакако, има и карактеристичних „места неодређености” (Р. Ингарден), има и хотимичног прећуткивања одређених тема и проблема, догађаја и појединих личности, па би и то могло послужити као добар приступ за сагледавање не само недвосмислених врлина ове књиге него и озбиљних, аргументовано изложених проблема на које она указује. Оно што је најважније јесте чињеница да је Крестић написао једну, интелектуално одиста поштену, јасну и одсечну књигу која разматра живе проблеме с којима се друштвене и хуманистичке дисциплине српске науке суочавају. Ако неко није до сада знао какви су политички механизми бивали активирани када се желело спречити ширење научне истине и њено излагање у јавности, моћи ће у великој мери да сазна из ове добро написане, изузетно занимљиве књиге. Због свега реченога нимало не треба сумњати у то да ће аутобиографска књига *Зайамћења* Василија Крестића и сада и у будућности имати својих пажљивих читалаца и тумача.

Ivan Negrišorac
Matica Srpska, Novi Sad
stanicnegrisorac@gmail.com

Historiography and Horizons of Knowledge:
a Sketch for a Portrait of Vasilij Đ. Krestić

Summary

The historiography of Vasilij Đ. Krestić encompasses exceptionally significant scholarly achievements that are essential for Serbian history. At the same time, he presents with great clarity and precision all the insights he has attained, which often introduce substantial shifts within the established frameworks of historiographical interpretation. Krestić devoted

considerable attention to the publication and critical analysis of archival sources, and on the basis of such findings he arrived at important conclusions regarding changes in the attitudes of certain leading Serbian intellectuals toward the phenomenon of Croatian national identity (I. Garašanin, J. Subotić, D. Ruvarec, J. Skerlić, S. Jovanović, J. Dučić). Particularly significant is his deconstruction of the Yugoslav myth surrounding Josip Juraj Strossmayer.

Following this line of inquiry, Krestić carefully examined Croatian nationalism, its anti-Serbian orientation, and the clearly articulated ideas aimed at the genocide of the Serbian people. Ustaša ideology thus naturally sought to act upon such foundations, within an international context that supported and instrumentalized these chauvinistic positions. All of these insights are presented in a reasoned and well-argued manner in the author's most important monographs, such as *The History of the Serbs in Croatia and Slavonia, 1848–1914* (1991) and *The Serbs in Hungary, 1790–1918* (2013). To these should certainly be added the study *The History of the Serbian Press in Hungary, 1791–1914* (1980), which continued the research where Jovan Skerlić had left off, thereby opening the way for scholarly perspectives that would attain fuller form only in later scholarship. Without Krestić's historiographical insights, it is impossible to gain a clearer understanding of the nature of Serbo-Croatian relations, as well as of the complex dynamics within the various factors shaping South Slavic inter-relations.

Keywords: history, historiography, Serbs, Croats, Hungarians, Croatian national identity, Ustaša movement, Yugoslavism, mystification, assimilation, genocide, program, autobiography.

Мира Радојевић
академик САНУ
mradojev@f.bg.ac.rs

ЈОВАН ЦВИЈИЋ О ПОЛИТИЧКОМ АНГАЖОВАЊУ НАУЧНИКА

САЖЕТАК: Као један од најзначајнијих српских научника Јован Цвијић је током више деценија резултатима својих истраживања не само доприносио развоју српске науке него их је много пута и користио као снажне аргументе у образлагању и одбрани националних циљева српске и југословенске државе. Штавише, према историјским потребама и лично се укључивао у политичка збивања. Међутим, доследно се противио формалном чланству у било којој од постојећих странака, а протеком времена постепено је учвршћивао уверење да научници, без обзира на знање, добру вољу и углед, не могу да битније утичу на политичка дешавања. Из тог разлога, у овом раду смо истакли преломне историјске догађаје који су утицали на стварање таквог закључка, као и нека од карактеристичних размишљања у којима их је тумачио.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јован Цвијић, научник, политика, национални циљеви, ратови, Краљевина Србија, југословенска држава.

Проучавајући живот и делатност српских и југословенских научника, домаћа историографија посебно је исцрпно истражила рад и вишеструки научни допринос Јована Цвијића (1865–1927), чувеног етнографа, географа, антрополога и врсног znalца сродних, тек укоренењиваних научних дисциплина.¹ У многим од

¹ Видети: *У стомен тирдесеттогодишњице смрти Јована Цвијића*, Београд 1957; *Научно дело Јована Цвијића. Поводом њедесеттогодишњице његове смрти*, Београд 1982; Милорад Васовић, *Јован Цвијић – научник, јавни радник и државник*,

постојећих књига и расправа помињано је да, за разлику од бројних научника, није био члан ниједне од постојећих политичких странака, што је тада био редак, чак необичан изузетак.

Јер, по речима Димитрија Ђорђевића, „у земљи сиромашној интелектуалцима”, каква је била Србија, политика се „јагмила за професоре”. Велика школа омогућавала је „двоструку каријеру”, научничку и политичку, а професура је српском политичару тог доба „давала научнички ореол и ауторитет у једној још увек полуписменој средини, у којој се наука сматрала неком мистичном узвишеношћу”.² Андра Николић, Михаило Вујић, Андра Ђорђевић, Стојан Новаковић, Љубомир (Љуба) Стојановић, Јован Жујовић и други истакнути научници налазили су се у страначким вођствима, преузимајући министарске ресоре, председништво владе и дипломатска задужења. Не заостајући за њима у научном раду, а неретко их и надмашујући, Јован Цвијић је истрајно одолевао том другом изазову, успевши да се – упркос молбама и наговарањима – до краја живота не обавезе страначком припадношћу и оданошћу било чијем политичком програму. Независно од тог става, био је снажно заинтересован за политичка дешавања и често веома јасно изражавао свој однос према најважнијим питањима и проблемима. Критичари таквог његовог положаја сматрали су да је тиме, у ствари, за себе осигуравао готово идеалан статус у друштвено-политичкој стварности своје земље: не преузимајући одговорност за развој политичких догађаја, слободно је бирао у којим ће се тренуцима и у којој мери оглашавати. Таква његова позиција „сјајне изолованости” збиља је могла давати утисак својеврсне себичности да Јован Цвијић није сасвим одређено говорио о нетрпељивости коју осећа према рђавим последицама

Нови Сад 1994; Исти, *Јован Цвијић о свом и нашем времену*, Београд 1995; Исти, „Јован Цвијић (1865–1927)“, у: *Животи и дело српских научника*, 2, Београд 2006, 235–323; Стеван М. Јанковић, *Јован Цвијић – даровитија и осећајна душа*, Београд 2006; *Јован Цвијић. Животи, дело, време. Поводом 150 година од рођења*, Београд 2015; С. М. Станковић, „Јован Цвијић (1865–1927). Председник Српске краљевске академије 1921–1927. године“, у: *Председници Друштва српске словесности, Српског ученог друштва, Српске краљевске академије, Српске академије наука и Српске академије наука и уметности*, II, Београд 2023, 245–297.

² Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 20.

свакодневне политике и уверењу о неопходној слободи научника. Истовремено, много је радио у корист државе и нације.³

Рођен у Лозници почетком друге половине XIX века добро је памтио жестину политичких и династичких борби из времена детињства. „Варош је била подељена у два-три табора”, сећао се. „Било је туче и убистава. Мој отац се мешао у те борбе, и једанпут су најмљени људи напали на нашу кућу и великим дринским облацима полупали прозоре, не погодивши никога. У току тих политичких борби, мој отац је допадао два пута затвора, једанпут због распрострања неке антидинастичке брошуре, други пут због обичне политике. Једва је моја мајка успела да он постане мање страсно обузет династичким и политичким свађама. Ту одвратност према крвничкој политичкој борби преносила је и на децу.” Искуства стицана наредних година била су слична успоменама из младости, због чега је студентима саветовао да развијају „одбојност према политичким ситницама и инфамијама”. „Не мислим”, говорио им је, „да се треба оружати одбојношћу према правој политици, према политичким погледима, принципима и многобројним тешким питањима свога народа. Напротив, познато је не само мојим ученицима, но унеколико и ширем кругу, колико ја полажем на право политичко васпитање и на интересовање за народна и друштвена питања. Али се оружајте и не примајте ништа од политичке ларме коју сваки дан слушате и која држи у запту знатан део нашег друштва. Таква политика и права наука искључују се. Осим тога моје је дубоко уверење да се под нашим политичким приликама нико не може озбиљно бавити и науком и таквом политиком.”⁴

Већ у раној младости одабравши науку као *своје* поље деловања, Јован Цвијић се на прву стручну екскурзију упутио 1886, а први научни рад, *Прилої географској шеминологији нашој*,

³ По речима Милана Јовановића Стојимировића, „мада лично није волео политику”, Јован Цвијић је у њу био „аутоматски увлачен самим стицајем прилика“ (Милан Јовановић Стојимировић, *Силуете старої Београда*, Београд 2008, 416).

⁴ Јован Цвијић, „Из успомена и живота. Детињство и нижа гимназија“, *Нова Европа*, књ. VIII, бр. 1, 1. јул 1923, 21–32; Исти, „Из успомена и живота. У Београдској Гимназији“, исто, књ. VIII, бр. 2, 11. јул 1923, 33–40; Мира Радојевић, „Јован Цвијић у друштвено-политичком животу српске и југословенске државе“, у: *Јован Цвијић. Живот, дело, време. Поводом 150 година од рођења*, 81.

објавио 1887. године, још увек као студент Велике школе. Дипломиравши наредне године, продужио је да делује у оба правца: неуморно је путовао, обилазио крајеве Србије и Балкана, бележио запажања и низао научне радове, развијајући научне дисциплине које су у домаћој средини биле или слабо развијене или потпуно непознате: етнографске, антропогеографске, привредно-географске, социјално-економске, етнопсихолошке... Како би им се могао што боље посветити, у јесен 1889. отпутовао је на усавршавање у Беч, где се задржао до одбране докторске дисертације 1892. године. Следеће, 1893, постао је професор Велике школе, 1896. дописни члан Српске краљевске академије, а редовни 1899, у својој 34-ој години, што као историјски податак говори о раном стицању угледа у научном свету, али и о журби младе српске државе да и у науци што пре достигне развијеније и срећније земље.

Потпуно посвећен просветном раду и научним истраживањима, наизглед удаљен од свакодневних струјања, пре свега политичких, тих година је свој народ упознавао боље од већине других научника. Мада је у то време постојала пракса студентско-професорских екскурзија, током којих су стицана знања о Србији и о другим крајевима насељеним Србима, што је сматрано патриотском нужношћу, нико те пределе није боље познавао од Јована Цвијића. Док се рад других научника углавном одвијао у универзитетским кабинетима и семинарима, њега су због потреба истраживања најчешће виђали како са пратиоцима пешачи или јаше на малим брдским коњима, понекад по тешко приступачним просторима. Ако су му ђаци упамтили име с првих географских карата Србије које су им показиване у основној школи, управо су та путовања била један од разлога због којег га је знала готово цела земља. То је била још једна необичност полуписмене, претежно сеоске и патријархалне средине, која је добро знала за Јована Скерлића, којој је Слободан Јовановић често био само „Слободан”, јединствен по реткости свог имена и својих знања, а Јован Цвијић ходајућа легенда, неко коме су се србијански сељаци чудили, коме су се дивили и којим су се поносили.⁵

⁵ М. Радојевић, нав. дело, 81–82. Обилазећи Србију годинама доцније, Драгољуб Јовановић, професор Правног факултета и политичар, написао је како је свуда наилазио на „траг“ Јована Цвијића. Будући да је научник ноћивао

Вероватно би и у свету, у историји других земаља, било тешко наћи сличан пример научника, који је у једно исто време добијао највиша признања, постајао члан европских научних друштава и академија, „улазио“ у школске књиге, објављивао многобројне радове, држао универзитетска предавања, 1906–1907. године био ректор Београдског универзитета, обилазио десетине села, спавао по гостинским собама и појатама, слушао говор „обичног човека“, проучавао његово порекло и типске особине. Сећајући се како се већ у младости, „са вољом и жаром“, посветио стручним студијама и испитивањима, записао је у својој аутобиографији: „То је трајало преко три деценије. На многобројним и често дуготрајним испитивачким путовањима, угодно јашући на малим балканским коњима, остајао сам сам, сам или са пандуром који ме немо прати, далеко од светске гужве и светских интереса, и сујета које заглушују и заслепљују; нарочито са високих и пустих планина, пространога изгледа, проматрао сам под собом и око себе не само земљу и народ које испитујем, већ сам се усамљен сучељавао са васељеном; на њима сам кадшто морао и заноћити, под огромним звездама осутим небеским покривачем. То изазива на размишљање о људима и свету, и на тежњу да се одреди свој положај и своје становиште према њима.”⁶

Чинећи управо то, Јован Цвијић се непогрешиво опредељивао за све што је било исправно, праведно и политички напредно. Неограничаван партијским програмом било које политичке

у многим селима, „свака кућа се поносила која би примила њега и његове пратиоце“. Домаћини су отуд често показивали и „постељу у којој се одмарао после заморног пентрања по планинама које му је можда и донело астму“, а „разборитији сељаци“ говорили како је он „највећи човек наше нације“. И старији и млађи људи били су му „захвални што је „насликао“ нашу земљу. Писменији су по његовим „Насељима“ пратили кретање својих предака из западних или јужних покрајина полуострва према Србији и Војводини, према Славонији или Истри“. Одговор највреднији памћења дао му је председник једне сеоске општине код Прокупља, код кога је славни географ боравио кад се пењао на Копаник и за кога прави „ауторитет“ нису представљали ни министри ни краљ Петар, иако омиљен у народу, већ Јован Цвијић, „човек који је створио нешто више него за једну нацију“, доносио „нова богатства, трајна блага за човечанство“ (Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, 1, Београд 2008, 395–397).

⁶ Ј. Цвијић, *Из усјомена и живојћа* („Аутобиографија и остали списи“), Београд 1965; М. Радојевић, нав. дело, 83.

странке, ипак је најближи био Самосталној радикалној странци, која је од своје појаве почетком XX века окупила највећи део тадашње интелигенције, средње и млађе генерације, и у чијем се чланству налазило више његових пријатеља, попут Љубе Стојановића. Њена схватања и идеје – политички пуританизам, тежња за „чишћењем” јавног живота од политичког неморала, корупције и непотизма, доследност принципима, залагање за пуну парламентарну демократију, социјалну правду и заједништво Јужних Словена – чиниле су онај корпус друштвених и политичких норми које је и сам подржавао. У јавности се због тога и стицао утисак како је „на пола пута” да се придружи самосталним радикалима, који су се радо дичили том идејном блискошћу и родношћу политичких погледа.⁷

Остајући независан, Јован Цвијић је у објављеним текстовима и на јавним предавањима говорио о Србији као о „опкољеној земљи”, а о њеном становништву као о „ухапшеном народу”, стешњеном између граница и интереса великих царстава: аустро-угарског, немачког, руског и турског. Посматрајући тај незахваљан положај народа који је ћудима историје своју кућу градио на европском и балканском „друму”, изложен амбицијама суседа и империјалних моћника, истицао је како Срби, у добу које наилази, своје уже националне циљеве могу остварити једино ако успеју да их ускладе с плановима европске политике и повежу их с намерама неког моћног савезника. По његовом мишљењу, окренутост Србије ка западу и југу није била „тежња династије, владоца који јагми земљу и тако проширује своју власт и ојачава силу” или „тежња једне класе војничке или племићке, која тиме добива већи значај и веће титуле”, већ „једна бесвесно јака мисао и воља целог једног народа”. „Србија би и због свог положаја, могла и данас бити најважнији фактор на Балкану”,

⁷ Насупрот том ставу, Васа Чубриловић, један од сарајевских атентатора, историчар и бивши студент Јована Цвијића, истицао је да је његов некадашњи професор не само имао веома напредна схватања него и да му је једном приликом признао како је социјалиста (Васа Чубриловић, *Сећања*, пр. Василије Ђ. Крестић, Београд 2022, 324–325). Треба, међутим, подсетити да наведена тврдња потиче из периода после Првог светског рата, као и на чињеницу да су чланови Самосталне радикалне странке, превасходно интелектуалци с њеног „левог” крила, махом припадали тзв. грађанској левици, која се доследно залагала за социјално праведно друштво.

писао је. „Свет треба да зна и да се увери, да Србија може да оперише с много већом целином, но што је њена територија [...] Не треба презати од тога да се тај страх улије у свет, ако је корисно за наше националне интересе. Али да бисмо такав страх могли са успехом изазвати, ми морамо бити земља, која је за рат спремна и у којој је народ готов на жртве.”⁸

Наглашавајући таква уверења Јована Цвијића, ратоборног према свим туђинским освајачима, турским и аустроугарским, Васа Чубриловић је тврдио да „ниједан научни и јавни радник Србије, осим Светозара Марковића, није заузео тако борбен став против Хабзбуршке монархије какав је заузео Јован Цвијић пред ратове 1912–1918...”⁹ Слично томе, размишљајући о „повећењу у силу”, Милорад Екмечић је закључивао како се почетком XX века „дихотомија пера и мача [...] решавала уз све јачу склоност да се насиљем оконча национално ослобођење”, због чега је сваки национални покрет почињао пером, а „завршавао ратовима за национално ослобођење”. Назвавши историју тог периода „добом насиља”, подсетио је да је чак и Јован Цвијић сматрао да српски проблем мора бити решен силом.¹⁰

И доиста, не опирајући се „зову времена”, Јован Цвијић се предано и одлучно укључивао у токове националне политике. Између осталог, прихватио је позив београдских студената да сарађује у листу *Словенски јуџ*, који се појавио 1903. године са две главне паролe: „Јужни Словени уједините се” и „Револуција у неослобођеним крајевима”. Неколико година доцније, 1907, када су студенти уредништво листа предали „својим старијим друговима”, углавном самосталним радикалима и универзитетским професорима, био је међу оснивачима и најугледнијим сарадницима.¹¹

⁸ Видети: Ј. Цвијић, *О националном раду*, Београд 1907; Исти, „Излазак Србије на Јадранско море”, *Гласник Српског географског друштва*, Београд 1912 (прештампано у: Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, књ. II, Београд 1921, 14); Исти, *Балкански рай и Србија*, Београд 1912; Исти, *Географски и културни положај Србије*, Сарајево 1914 (прештампано у: Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, књ. II, 30); М. Радојевић, нав. дело, 84.

⁹ Цитирано према: Исто.

¹⁰ Милорад Екмечић, *Сиварање Југославије 1790–1918*, II, Београд 1989, 478–490.

¹¹ Видети: Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915*, Београд 1973, 36–37; М. Радојевић, *Научник и политик. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 84–87.

Ангажован у свим акцијама којима су брањени животни интереси српске нације, одлучно је оспоравао аустроугарске претензије на Босну и Херцеговину. Између осталог, претпоставља се да је током анексионе кризе (1908–1909) барем делимично утицао на садржину „Представке Српског универзитета Руским универзитетима поводом питања о анексији Босне и Херцеговине”, којом су српски научници у октобру 1908. године дугим низом историјско-политичких чињеница подсећали Русију да своје интересе на Балкану не треба да штити у Бугарској него у Србији и у Босни и Херцеговини.¹² Осим тога, Јован Цвијић је против аустроугарске политике на Балкану одржао неколико јавних предавања и написао више новинских чланака, првенствено у *Словенском јују*. Напокон, користећи део аргумената из „Представке”, већ 1908. године објавио је посебну брошуру, што упућује на закључак да је о том проблему одавно размишљао, сажимајући најзначајније ставове о његовој суштини и начину решавања. С обзиром на то да је брошура била намењена како српској јавности тако европским земљама, преведена је на руски, француски, енглески и чешки језик. Критикујући политику Аустроугарске, која је привремено стање, утврђено одлукама Берлинског конгреса из 1878. године, од окупације претворила у анексију, изнео је аргументе из историје, географије, етнологије, демографије и постојећег стања. Од великих сила очекивао је осуду једностраног аустроугарског акта, а од Русије да разуме положај Словена на Балкану и, упркос поразу у рату с Јапаном, покаже да се њеној кризи у међународним дипломатским калкулацијама придавао значај већи од стварног.¹³

Мада је Србија у марту 1909. године морала да се сложи с новонасталим стањем, већина српских политичара и научника

¹² Архив САНУ, Заоставштина Александра Белића, 14.386 – III – 110.

¹³ Ј. Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, Београд 1908. Због толиког његовог ангажовања у анексионој кризи, Јовану Цвијићу су се тада обраћале многе разочаране патриоте, узнемирене изнуђеним прихватањем анексије као свршеног чина. „Колика је то брука“, писао му је пречански Србин Милан Ђурчин, „претити с песницом у џепу, како се сад види да смо ми чинили, и водити једну политику прошења по Европи; и шта би човек сад све био у стању учинити, да заборави оне демонстрације под Нушићем! Кад не можемо ништа, бар да смо ћутали“ (А САНУ, Заоставштина Јована Цвијића, 13.484/1.305–3).

поуздавала се у продубљивање јаза између европских сила и у том предстојећем обрачуна тражила могућности за коначно решавање националног питања. Што се Јована Цвијића тиче, истраживања која је до тада обавио убрзано су превазилазила школске уџбенике, делатност научних установа и теме интересовања стручних часописа, постајући употребљива и војсци и политици. Као што је приметио кнез Николај Трубецки, руски посланик у Србији 1914–1915. године, почео је да „црта” прецизне карте српског етничког простора, будућег разграничења и међудржавних граница на Балкану.¹⁴ Његова научна звезда све јаче је сијала, а поверење у његова научна тумачења постајало је готово опште.

Поред многих других савременика, из различитих образовних и социјалних слојева, посебну пажњу указивао му је и дом Карађорђевића, нарочито млади престолонаследник Александар, коме су могли оспоравати темељитост образовања, али не и оданост националним идеалима и жељу да стекне потребна знања. У октобру 1909. године, на пример, по жељи бугарског краља Фердинанда, који се и сам интересовао за геологију, краљевић Александар и група српских научника пели су се заједно на Копаноник. Забринуто због тог „излета”, аустроугарско посланство у Београду покушавало је да открије могуће скривене разлоге, за које је била заинтересована и штампа, не пропуштајући да истакне присуство Јована Цвијића, најбољег познаваоца Балканског полуострва. Неколико година доцније, постављано је питање није ли управо тада разговарано о будућем српско-бугарском разграничењу и могу ли се у том сусрету назрети зачеци српско-бугарског савеза, оствареног 1912. године.¹⁵

Иако је на сличне недоумице тешко дати поуздане одговоре, сигурно је да Јована Цвијића чак ни његов изузетно критичан однос према Николи Пашићу није спречавао да српској влади помогне својим знањима. Чим је почео Велики рат, на предлог регента Александра напустио је Београд и заједно с владом и

¹⁴ Кнез Григорије Николајевић Трубецки, *Рајн на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд 1994, 73

¹⁵ М. Радојевић, „Јован Цвијић у друштвено-политичком животу српске и југословенске државе“, 86.

двором прешао у Ниш, ратну српску престоницу почев од 25. јула 1914. године, где је већ првих дана, попут других истакнутих научника, био укључен у разговоре о суштинским питањима одбране земље и њене будућности.¹⁶ Као врхунски стручњак и познавалац терена прикључен је Географском одељењу Врховне команде и истовремено започео писање брошуре *Јединство Југословена*, којом је требало образложити географску целину југословенских земаља. Убрзо по завршетку тих послова, почетком 1915. године упућен је у Лондон, где му је првенствени задатак био да уз помоћ енглеских научника и јавних радника – Артура Еванса, Викема Стида, Роберта Ситон-Вотсона и Џорџа Тревелијана – одбрани територије којима су савезници покушавали да Бугарску, Италију и Румунију придобију да се прикљоне Антанти. И поред великог труда који је уложио у успех те акције, боравак у Енглеској уверио га је да напори појединаца и оправдани захтеви малих народа бивају немоћни пред бескрупулозношћу интереса великих сила.¹⁷ „Увидео сам да је од чланака и књига мала или никаква непосредна корист”, написао је влади. „И зато желим да се вратим у Србију где ћу чини ми се бити кориснији.”¹⁸

Вративши се у земљу крајем јула 1915. године, Јован Цвијић се поново посветио научним екскурзијама, превасходно обилазећи крајеве који су се унутар српских граница нашли после балканских ратова. Осим жеље да их детаљније проучи, с обзиром на очекивану нову аустроугарску офанзиву, циљ тих путовања био је да испита терен могућег повлачења српске војске. То потврђују белешке које је тада водио, али и налог министра

¹⁶ По речима кнеза Трубецког, изван граница Србије била су позната само тројица српских научника: Стојан Новаковић, Михаило Петровић Алас и Јован Цвијић, владин „учени експерт“ за „кројење“ територија. Нагласивши да је управо он уочи балканских ратова „направио српско-бугарску границу према заједничком споразуму“, додао је да је и 1914. године, по избијању Великог рата, „саставио карту српских претензија на основу племенског принципа“, која је „без сумње била претерана“, с обзиром на то да је укључивала целу обалу Јадранског мора до Трста и велики део Баната (Кнез Г. Н. Трубецки, нав. дело, 79).

¹⁷ Видети: Љубинка Трговчевић, „Јован Цвијић у Првом светском рату”, *Историјски часопис*, књ. XXII, Београд 1975, 176–185.

¹⁸ Архив Југославије (АЈ), з. Јован М. Јовановић Пижон (80), 80–8–277; 80–2–321.

војног Радивоја Бојовића да као његов изасланик и научни саветник отпутује у Солун, у штаб генерала Сараја, главнокомандујућег савезничког официра. Не штедећи се, није одбио ни ту дужност.¹⁹

Војни слом у јесен 1915. године, међутим, и трагедија која га је пратила, оставили су и на њега тешке последице. Потпуно скрхан, кривио је владу и савезнике, учврстивши поразно мишљење о способностима Николе Пашића и политици Антанте. Као и у другим приликама, његова размишљања имала су карактер својеврсних савета и порука народу, мада тог пута нису изрицана јавно него бележена на хартију, којој је исповедао стечено искуство и највеће своје јаде. „Једна држава, ма како била мала, не сме своју велику судбину предати у руке својих савезника”, записао је. „Тим пре кад је не само у врло обавештеним круговима познато, како Енглеска може да употребљује и злоупотребљује мале народе и државе и како укореењене погрешне мисли о Балкану имају и многи Французи, а нарочито Руси. Међутим, то је практично изашло на то да су савезници потпуно располагали судбином Србије [...] не само нашим легалним тежњама него и територијом Србије, као што им се свидело према њиховим погрешно схваћеним интересима и неразумевању балканскога духа. У неколико махова је било потребно рећи да ми не можемо ићи с њима, иако нећемо бити против њих [...] Бар да је српска влада дала оставку, и требала је то учинити, у неколико прилика, кад се од стране савезника није обраћала пажња на њене разлоге, и предлоге...”²⁰

Несрећан због страдања српског народа, разочаран у савезнике и љут на владу, Јован Цвијић је годину дана, од краја децембра 1915. до краја децембра 1916, провео у швајцарском градићу Нојшателу, а потом две године у Паризу, све до завршетка рата и Конференције мира. Не мењајући током те три године однос према српској влади и Николи Пашићу, пуно је радио, истраживао и писао, држао предавања на Сорбони, сарађивао у научним часописима, одржавао контакте с бројним страним

¹⁹ Љ. Трговчевић, нав. дело, 185–187.

²⁰ Наведено према: исто, 188.

научницима, покретао акције за помоћ српским избеглицама, основао комитет за српску сирочад, помагао студенте... Посвећивао се завршетку чувене своје антропогеографске монографије о Балканском полуострву, уз коју је написао и друге радове, попут *Етничкој и националној јединствена Југословена* и *Културних ђојасева Балканској ђолуостирва*, публиковане на више језика. Саветима је помагао и објављивање књиге о бугарским злочинима у Србији, коју су уз владину новчану помоћ и сагласност швајцарског лекара Виктора Кина, формалног аутора, у Женеви приредили српски интелектуалци. Иако и даље резервисан према влади, пристао је да буде председник Одбора за културну пропаганду, који је она основала у Паризу. Са своје стране, знајући колико у националној политици вреди помоћ и рад Јована Цвијића, влада му је испуњавала готово сваку жељу, сагласивши се – на пример – да од војне обавезе ослободи људе који су му били потребни због својих географских и картографских знања.²¹

Истовремено, позиви и предлози за сарадњу стизали су му са свих страна, нарочито од почетка 1917. године, када је и сам испољавао више уверења у повољан исход борбе за југословенску идеју. Посебну упорност у таквим покушајима показивала је група српских интелектуалаца, великих присталица стварања југословенске државе. Знајући за његов став да Србија у процесу уједињења мора остати „на моралној висини”, не напуштајући „ниједан народни идеал” и не правећи „никакву разлику између наших сународника разних крајева и вера”, желели су да га придобију за стварање једног конкретнијег програма уједињења. И сам огорчен на владу, Милан Грол му је у име једног дела самосталних радикала и њихових истомишљеника слао низ молби за помоћ.

Критикујући „идеје званичног Пијемонта”, у једном писму је напомињао да омладина мисли напредније, али да се и у њој „те мисли почињу прогањати”. Уз све поштовање, додавао је: „Они који су најпозванији да о томе говоре и дају правац – Цвијић, Љуба Стојановић и њима достојни – или ћуте или своју

²¹ Видети: исто, 189–195.

улогу подређују и посредно дају санкцију византизму наше рђаве националне политике. Мени се чини да морамо прибећи овим драстичним начинима да Вас извучемо из резерве! Зло ће бити ако до краја остане на компетенцијама које данас опредељују сав наш јавни живот – чији је партијски царизам апсолутнији по будућност Србије од оног што је био у Русији.”²²

Само неколико недеља касније, Милан Грол је поновао апеловао на Јована Цвијића да се ангажује у стварању програма уједињења, додељујући му због његовог научног и личног ауторитета, као и партијске неопредељености, најзначајнију улогу, не само током рата већ и по повратку у земљу. Попут многих других његових писама, и то је било одраз опседнутости потребом да југословенско уједињење буде остварено на најдемократичнији начин, те да га формулишу најпозваније личности, ослобођене свих националних и политичких „предрасуда”, а противне политици Николе Пашића. Бринући о моралности целог „подухвата”, страховао је да једну тако велику идеју, као што је по његовом уверењу била југословенска, не упропасте „мале главе”.

„Кад сам у ранијем нервозном писму”, написао је 1917. године, „учинио апел на Вас и Љубу Стојановића и остале људе виших идеја и вишег морала од оног који је данас у званичном оптицају, ја сам само дао израз очајној опасци да ни они који виде зло не организују снаге за боље. Не мислим да Вас лично, на пример, треба бацити одмах у отворену арену [...] Људи вашег имена не морају се ангажовати тамо где други морају по сваку цену. Ви сте потребни да са једног вишег [...] форума казујете оне истине које су основа нашој борби, и да, с неокрњеним ауторитетом у потребном тренутку пресудите – када то буде корисно [...] Нама сте толико потребни и [...] толико сте нам драги: чуваћемо Вас ако не ради чега другог зато што сте потребни за послове по повратку, када ће требати још више људи од добра и висока имена но данас.”²³

Умногome сумњичав, Јован Цвијић се у јуну 1917. године питао какво „средство” имају Љуба Стојановић, бивши шеф

²² А САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/279–I–4.

²³ А САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/279–I–6.

Самосталне радикалне странке, и он да утичу на промене у унутрашњој и спољној политици. Веровао је да то могу једино Народна скупштина и владалац, а да је њему преостајало да ради на придобијању европске јавности за Југословенску ствар.²⁴

Слагао се, међутим, с потребом да уједињена држава мора у свему бити моралнија од режима владе Николе Пашића. „У земљу не само што не треба пустити (да је организују) садашње људе”, писао је Љуби Стојановићу као свом личном пријатељу, „већ нов дух, с почетка без трунке од партијског духа, полиција и администрација на новим основама, ради јавне и имовне безбедности, ради честитости и приватне и националне...”²⁵ У истом тону, не слажући се с политиком Николе Пашића и његових најближих сарадника, попут Јована М. Јовановића Пиждона, бившег помоћника у Министарству спољних послова и посланика у Лондону, ни у другим приликама није скривао дубоку огорченост која је ишла до оштре осуде и негодовања.

То се веома добро видело у писму које је у септембру 1917. године упутио Милану Ђурчину, као одговор на његов текст о јужнословенском питању и идеју ширег окупљања присталица југословенства из редова превасходно млађе интелектуалне и политичке елите, али и уз подршку српске владе.

„Врло се слажем с вашим мислима”, написао је у одговору, „да наши политичари нису мислили и радили на целом нашем народном питању и да му се тек полако и околишно приближавају, да млада генерација, која је имала највећег удела у раду има право да представља народно мишљење.

Али нисам могао видети из Вашег Јужнословенског питања и јужно-слов[енске] политике на какав Ви практичан рад мислите осим овога што раде они који раде. Организација – каква

²⁴ А САНУ, Заоставштина Милана Грола, 14.575/1–75.

²⁵ А САНУ, Заоставштина Љубомира Стојановића, 14.092/4. Немоћан да га следи у тој поново пробуђеној политичкој вољи, Љуба Стојановић му је песимистично одговарао: „Ти сав гориш од политике, а ја сам се – угасио! Ја сам изгубио веру у људе, и то како у њихов карактер тако и у њихову *йамей*. Никад ми нису изгледали мизернији него у овим приликама. Може бити да то долази и отуда, што и сам немам јасне оријентације у овим приликама, па то преносим и на друге [...] Грех је, да, седети скршених руку, али да се може што радити, први је услов имати *вере* у себе и имати *йлан рада*. Ја немам *ниједно ни групо*” (А САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/1.235–11).

и којих средстава? Однос према Влади и Југосл[овенском] Одбору? Лист, реви? Приметио сам да се и овде и у Женеви о томе мисли.

Ја имам свој круг рада који је ван владе и јужносл[овенског] одбора и то толико да ми га је немогуће скоро савлађивати.

Као што знате са Владом не желим никакве везе:

То су угурсузи, највећи у нашем народу, нарочито Пашић.

Да није Љ[убе] Јовановића не би имали ни једну идеју.

Представници најизразитије корупције и шпијунаже.

Главни им посао одржати се на власти.

У марту 1915 су требали да дају оставку због макед[онског] питања.

Нису ни приближно исцрпили средства да увере Савезнике о перфидији Бугара пре напада.

После пропасти Србије да им је звезда на челу требали су дати оставке или их давати тако постепено (дати им плате и положаје – нека их ђаво носи) да нестане те владе под којом пропада Србија, народ сва култура.

Као што знате ја од тих времена не могу да [их] гледам и сматрам њихово остајање на Влади за највећу народну срамоту.

Због тих и других разлога ја остајем да сам радим и са пријатељима истих уверења, али нећу ни у какав одбор, ни у какву акцију која је у вези с Владом. Исто тако у све послове у којима је тај интригант Пижон, врапчије главе. Кад сам пошао у јануару у Лондон добио је Љ[убомир] Мијаиловић, посланик у Риму од тог интриганта телеграм, према коме се краљ Петар не слаже с мојим погледима о 'Јединству Југословена' (књига изишла у Нишу). Мене се није тицало што краљ Петар мисли о мојим погледима и нисам се на то обзирао. Али сам сад случајно сазнао да је тај телеграм фалсификат; у осталом онако исто као што је тај Пижон фалсификовао у нашој диплом[атској] књизи телеграм Мате Бошковића из Лондона, који је рат јасно предвидио и енергично објавио Влади.

1912. г. Пашић је преко Пиждона пратио двојицу новинара да ме нападају за моје погледе о макед[онским] Словенима.

То је неваљао свет коме је до ствари само толико ако је то и у њиховом интересу и у интересу њихове сујете.

Ви видите ваљда да они и тамо као и овде и у Женеви (34 шпијуна) и у Ници (преко 80 шпијуна) дају дијурне и новчане награде не ради ствари, већ својим људима, тј. оним положарама који и у данашњем времену само њих хвале.

Ма какав посао или акцију предузели која има везе с тим људима, немојте на мене рачунати. Јер ја мислим да је пре свега потребно остати пристојан човек.”²⁶

Неповерљив према политичарима уопште, Јован Цвијић је у својој бележници оставио и овакве мисли: „Свима политичарима, малим, уским и себичним, какви су сада, није до стварања правих личности, оних који су со и снага једне нације. Кад им приђу или их позову на заједнички рад, то је без изузетка икаквог да их употребе за своје циљеве, чим престане потреба напуштају их. Мање личности су тиме исцеђене и пропале. Људе веће научне важности држе под сталним надзором, једнако мотре на њих, нарочито ако имају карактера, јер их се боје. Осећају да им ови морају бити дубоко противни.”²⁷

Упркос таквим размишљањима, крајем 1918. године прихватио је сарадњу с неколицином опозиционих политичара из Самосталне радикалне странке. Иако су по налогу владе били задужени за југословенску пропаганду и одржавање веза с Југословенским одбором, они су – боравећи углавном у Женеви и у другим пропагандним центрима – заузимали све изразитији опозициони став, чак толико наглашен да се стицао утисак како своје акције превасходно усклађују с мишљењем и потребама Југословена из Аустроугарске. Слично другим опозиционарима, сматрали су да је целокупан владин управни апарат био крајње бирократизован и огрезао у корупцији, а у односу према Југословенском одбору и југословенској идеји нетолерантан, недемократски и искључиво српски. Њихов пренаглашени критицизам према Николи Пашићу већ је у пролеће 1918. године постао толико агресиван да је засметао чак и Роберту Ситон-Вотсону, чувеном „пријатељу Југословена”, заштитнику Југословенског

²⁶ Цитирано према: Константин Бастаић, „Југословенска демократска лига и њени претходници“, *Зборник Правног факултета у Загребу*, бр. 3–4, Загреб 1962, 171.

²⁷ Цитирано према: Љ. Трговчевић, нав. дело, 228.

одбора и заступнику југословенске идеје у енглеским интелектуалним круговима.²⁸ Приближио их је пак Јовану Цвијићу, који их је подржао у покушајима окупљања некомпромитованих интелектуалаца и политичара, како би – повезујући се на једној широкој идејној основи – могли да утичу на процес југословенског уједињења. Пуна, али и идеализована демократска форма за коју су се горљиво залагали требало је да осигура апсолутну равноправност свих чинилаца уједињења, без обзира на допринос ратној победи, поднете жртве и неједнак статус у међународно-правним односима. Управо на таквим идејама, у новембру 1918. године, непосредно пред јужнословенско уједињење, усред захукталих расправа о државном уређењу будуће заједнице и пораста опозиционих расположења, у Паризу је основана Југословенска демократску лига (ЈДЛ), организација о чијем се стварању размишљало далеко раније.²⁹

Мада непотпуно, историјат постанка и рада Лиге већ је обрађиван у историографији,³⁰ а у новије време анализирана је и улога Јована Цвијића, који је на наговор више интелектуалаца прихватио да јој постане председник, превасходно зато што је у том хетерогеном кругу имао највећи углед и ауторитет.³¹ Осим тога, од јесени 1918. године био је међу оним српским интелектуалцима, „антипашићевски” опредељеним, који су с много ентузијазма обнављали политичку делатност, размишљајући и о могућности да будућа југословенска држава постане република. Штавише,

²⁸ Роберт Ситон-Вотсон „Србија има да бира”, *Нова Европа*, књ.УТ, бр. 6, 21. октобар 1922, 160–178. Више: М. Радојевић, *Научник и њолићика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 290–291.

²⁹ По мишљењу Константина Бастаића, ЈДЛ организована је по угледу на француску Грађанску лигу, основану почетком 1918. године на подстицај професора Ернеста Денија. Њен циљ био је васпитни и патриотски: требало је да јача грађанску дисциплину и међукласну солидарност ради снажења одбране у сукобу с Немачком. Осим тога, инсистирање на солидарности свих Француза, неvezано за социјалне и друге разлике, требало је да онемогући утицај револуционарних догађаја у Русији (К. Бастаић, нав. дело, 174–175).

³⁰ Видети: К. Бастаић, нав. дело, 166–180; Бранислав Глигоријевић, *Демократска сјанка и њолићички односи у Краљевини Срба, Хрватша и Словенаца*, Београд 1970, 32–35; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и сјиварање јујословенске државе 1914–1920*, Београд 1986, 242–245; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 304–321.

³¹ М. Радојевић, „Јован Цвијић и Југословенска демократска лига (1918–1919)”, *Зборник Маишце срјске за ишјорију*, бр. 95, Нови Сад 2017, 47–70.

у писму упућеном 27. септембра Роберту Ситон-Вотсону обавештавао га је о одушевљењу којим је српска политичка и интелектуална опозиција, као и Југословени из Аустроугарске, примила његов чланак „Избор Србије”. Понављајући том приликом оптужбе против Николе Пашића, коме је пребацивао да је „користио беду у којој су се нашли Срби емигранти”, истакао је наду да ће тадашња хомогена радикалска влада бити замењена владом националне концентрације, способном да омогући стварање југословенске федерације. Сам је пак највише био склон идеји да нова држава буде „U. S. of Yougoslavia”.³²

Нешто касније, првих дана октобра, изложио ју је и у писму Љуби Стојановићу, написавши како се потпуно слаже да југословенска држава, „ако је буде [...] мора имати федералистичко уређење с потпуном равноправношћу појединих области: U. S. of Yugoslavia”.³³ Готово истовремено, заједно с групом опозиционара, у којој су још били Јован Жујовић, Божидар (Божа) Марковић, Љубомир (Љуба) Давидовић, Александар Белић, Марко Трифковић, Коста Стојановић, Јаша Продановић, Велисав Вуловић и Милорад Драшковић, поднео је предлог Николи Пашићу да се образује концентрациона влада.³⁴

Сви ти разлози су по једнодушном мишљењу квалификовали Јована Цвијића да буде први председник ЈДЛ, међу чијим су оснивачима, поред њега, наведени углавном други професори универзитета, потом адвокати, народни посланици, књижевници, уметници и дипломате. Према националној припадности, највише је било Срба из Краљевине Србије и југословенских покрајина Аустроугарске, потом Хрвата и, у нешто мањем броју, Словенаца. У погледу политичке оријентације били су или страначки неопредељени или чланови више политичких

³² Р. В. Ситон Вайсон и Јујославени. *Кореспонденција 1906–1941*, књ. I, Загреб–Лондон 1976, док. 229, 347–348. Видети и: Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање јујословенске државе 1914–1920*, 239.

³³ Писмо од 6. октобра 1918 (А САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 14.092/2); Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање јујословенске државе 1914–1920*, 236.

³⁴ *Грађа о стварању јујословенске државе (1. I – 20. XII 1918)*, књ. II, пр. Драгослав Јанковић и Богдан Кризман, Београд 1960, док. 311, 376; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање јујословенске државе 1914–1920*, 241.

странака, чак и кад је реч о Србима из Србије. Осим тога, видљива је и различита генерацијска припадност. Из тих узрока, дужност председника, али и целе ЈДЛ, била је – између осталог – да мири неусклађена мишљења о правцима југословенског уједињења, проистекла из другачијег историјског искуства, супротних политичких уверења, разнолике националне, верске и покрајинске припадности оснивача и будућих чланова. Такође, то је узроковало да прво буду донета тзв. Привремена правила. Већ првом њиховом тачком као основни циљ Лиге истакнут је рад на „потпуном стапању Срба, Хрвата и Словенаца у културно-националну целину; да њиховом заједничком снагом развија Југословенску културу, и да живот нове државе стави на чисто демократску основу”.³⁵ У доцнијој разради програма такође је била уочена компромисна тежња, пристекла из намере да се привуче што већи број чланова, због чега се и Јован Цвијић опредељивао за умногome половична решења.³⁶

Упркос томе, ЈДЛ доживела је неуспех. Штавише, њен рад брзо је утихнуо и прекинут је само неколико месеци касније из више разлога. Најпре, једно од основних полазишта имала је у једнодушном отпору који су српска опозиција, независна интелектуална елита и Југословенски одбор пружили југословенској политици Николе Пашића, тачније његовим погледима на путеве и модел уједињења Срба, Хрвата и Словенаца. С обзиром на то да је створена у јесен 1918. године, пре проглашења прве југословенске државе и у току припрема за Конференцију мира, већина њених чланова добила је друге дужности, махом у Паризу и Женеви. Делатност јој се отуд углавном одвијала у иностранству, без поузданијег увида у дешавања у земљи. У тренутку настанка ослањала се на политичку моћ Самосталне радикалне странке, чије је вођство подржало формирање једне такве организације, не само због идејне блискости већ и због јачања опозиционог блока против радикалске владе. Повратком у земљу, међутим, самосталци су се посветили својим партијским

³⁵ *Југословенска демократска лига. Привремена правила* (А САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 14.460–III–В–101).

³⁶ Више: М. Радојевић, „Јован Цвијић и Југословенска демократска лига (1918–1919)”, 47–70.

пословима и другачијим политичким комбинацијама, тако да ЈДЛ није више могла да рачуна на помоћ с те стране. Остало је неиспуњено и њено очекивање да ће јој прићи друге странке, пре свега оне које су заговарале унитаризам и југословенску идеологију. Када то нису учинили самостални радикали, још мање су биле заинтересоване слабије југословенски и аутономистички опредељене политичке групе. У таквим условима, Лига је партијску подршку добијала првенствено од Старчевићеве странке права и Напредне демократске странке Ивана Лорковића. У југословенској држави се тако по први пут показало да тзв. приватна иницијатива, нарочито интелектуалаца, чак и ако је добијала подршку појединих политичара, није могла да оствари већи политички утицај без снажне политичке подршке једне добро организоване политичке странке или страначког блока. Уз то, неколицина научника у њеним редовима хитала је да се што пре врати својим истраживачким пословима и универзитетским обавезама. Сам председник, Јован Цвијић, кога су многи замишљали и на месту председника прве југословенске владе, написао је потом у својим белешкама како је његов „јавни рад изван универзитета и науке завршен [...] са даном народног уједињења и утврђивања граница”.³⁷ Неки од научника и политичара с чијим се политичким и личним ауторитетом такође рачунало, попут Јована Жујовића и Љубе Стојановића, нису били заинтересовани да се прикључе Лиги, желећи да се ангажују на конкретнијим програмима, усмереним ка стварању Републиканске странке. Било је и оних, какви су били Павле и Богдан Поповић, који су се већ тих првих месеци разочарали у југословенску државу, не разумевајући је и наслућујући да неће испунити наде које су у њу полагане.³⁸

Свеобухватније истраживање открило би вероватно и друге разлоге због којих је ЈДЛ остала на нивоу покушаја, као једна од краткотрајних и неуспешних иницијатива. Са свим својим слабостима давала је доста повода за бројне критике којима је обасипана са различитих страна. Никола Стојановић је писао

³⁷ А САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 14.460-III-A-v-6.

³⁸ Јован. М. Јовановић Пижон, *Дневник*, АЈ, 80-54-147.

Јовану Цвијићу о онима које јој је упућивао Светозар Прибићевић, један од вођа велике Хрватско-српске коалиције и шефова новоосноване Југословенске демократске странке,³⁹ а Перо Слијепчевић истом кореспонденту о оптужбама по којима је Лига представљала „уточиште за реакционаре” и присталице Аустрије.⁴⁰ На босанскохерцеговачком простору неистомишљеници су њену делатност осудили врло речитим изразом – „фуртимашлук”. Један од најозбиљнијих и политички најпроницљивијих, а перу вешт критичар био јој је Лазар Марковић, вишегодишњи секретар Николе Пашића и члан Радикалне странке, према чијој су се тврдњи поједини професори Београдског универзитета и академици, међу којима и Јован Цвијић, „самовласно, без ичијег овлашћења и без икаквог оправдања прогласили ‘представницима свих главнијих раденика на националном питању’”.⁴¹

Сличних критика било је и доцније, мада су најчешће потицале од личности блиских Николи Пашићу или од оних који су сматрали да је политичка и интелектуална опозиција претеривала у идеализовању демократског начина уједињења, зарад чега је у други план стављала интересе нападене српске нације и поготово Краљевине Србије.⁴² Као један од одговорних због тога што је малтене служила Југословенском одбору веома ретко помињан је Јован Цвијић, поготово не јавно, али се трагови незадовољства њиме налазе у личној преписци и дневничким белешкама.⁴³

Опрезно критикован због изненадних, иако краткотрајних политичких амбиција и веза с крајње хетерогеном опозиционом групом, Јован Цвијић је хваљен због доприноса раду југословенске делегације на Конференцији мира у Паризу 1919. године. Његово именовање за шефа историјско-етнографске секције

³⁹ Писмо од 7. фебруара 1919 (А САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/521–17).

⁴⁰ Писмо од 24. фебруара 1919 (Исто, 13.484/521–6).

⁴¹ *Spectator*, Југословенска демократска лига. Неколико речи о њеном циљу и програму, Женева 1919, 5–6, 11–14. Брошура је прештампана у: Лазар Марковић, Југословенска држава и хрватско питање (1914–1929), Загреб 1935, 73–86.

⁴² Видети: Јован Томић, Југославија у емиграцији, Београд 1921; Милан П. Ђорђевић, Србија и Југословени за време рата 1914–1918, Београд 1991.

⁴³ Ј. М. Јовановић Пижон, *Дневник*, АЈ, 80–54–143, 146.

било је једно од најзначајнијих будући да се она бавила територијално-граничним питањима. Следствено томе, чинили су је историчари, етнологзи, географи и други научници. По мишљењу Јована Цвијића, који је међу ангажованим стручњацима имао највећи научни ауторитет, њен главни задатак био је да проучава етничке прилике на спорним територијама, те да у том смислу среди статистичке податке и направи детаљне етнографске карте. Мада је сам сматрао да етнички принцип треба да буде одлучујући при повлачењу граница, секција је користила и историјске аргументе, а највећи део активности усмеравала је на сакупљање и анализирање таквих података, као и оних етнографске и географске природе. Укупан њен допринос разграничењу повољном за југословенску државу није био онолики колико су очекивали српска влада, Јован Цвијић и други чланови секције, али је ипак био знатан, нарочито у погледу деобе Баната, у Бачкој, Барањи и Прекоmurју.⁴⁴ Нетрпељив највише према Јовану Цвијићу, али и другим његовим сарадницима, Павле Поповић, шеф секције за пропаганду, упутио јој је низ замерки. Према ономе што је из његових запажања и мишљења забележио Јован М. Јовановић Пижон, тадашњи српски посланик у Лондону, у историографско-етнографској секцији је мало шта вредело, почев од председника, за кога је речено да је „убражени гејак који има добрих веза у Паризу” и који се „меша [...] у политику коју не разуме много”, али кога „сви поштују због великога знања”.⁴⁵

Међу онима који су Јована Цвијића поштовали и имали поверења у његову научничку непристрасност били су како југословенски делегати на Конференцији мира, тако и више страних: представници САД у Интернационалној територијалној комисији Даглас Џонсон и Клив Дејв, њен председник Андре Тардије, амерички пуковник Хауз, маршал Фердинанд Фош и друге личности. Захваљујући њима, успевао је да наметне неке од својих решења, али ни приближно сва. Делимично и због тога,

⁴⁴ Више: Андреј Митровић, *Југославија на Конференцији мира 1919–1920*, Београд 1969; М. Радојевић, „Јован Цвијић у друштвено-политичком животу српске и југословенске државе“, 91.

⁴⁵ Ј. М. Јовановић Пижон, *Дневник*, АЈ, 80–54–143, 146.

био је незадовољан учинком југословенске делегације, сматрајући да се у њеном раду веома осетила „оскудица организације снага послова” и – на несрећу – „концепција целог нашег проблема”, због чега су њен политички утицај и везе били „сасвим незнатни”, много мањи него у случају Румуна, Грка, Чеха и Пољака. Још више био је разочаран резултатом плебисцита у Корупшкој, спроведеног крајем 1920. године, на коме се већина тамошњег словеначког становништва, насупрот његовим очекивањима, одлучила за останак у Аустрији, а не за прикључење југословенској држави. Разочарање је било тим веће што га је више савременика сматрало одговорним због погрешних процена и сугестија које је давао влади Краљевине СХС, уверавајући је у повољан исход. Не делећи таква мишљења и бринући за све више нарушено његово здравље, Јован М. Јовановић му је писао: „И ја сам се, не само пренеразио, него згадио кад сам видео да су Словенци гласали за сједињење с Немачком [...] Али, оздравите брзо, дођите нам, па ћемо онда говорити и утврдити извесне ствари из те наше народне срамоте.”⁴⁶

Сабирајући искуства из Великог рата, с Конференције мира и из великих проблема у процесу разграничења, Јован Цвијић је био срећан због савезничке победе, верујући да је њоме у историји човечанства наступила нова ера. Да рат није тако завршен, по његовом мишљењу наступила би „периода германске цивилизације, која би све друге народе сматрала за ниже, било као декаденте, било као дућанције и материјалисте”. И даље је страховао од бруталности интереса моћних држава, али је имао поверење у њихова демократска уређења, надајући се да ће бити „блаже” према малим народима и њиховим тежњама. Што се Конференције мира тиче, био је задовољан чињеницом да су чланови страних делегација поверовали у „истинитост и правичност појединаца у нашој делегацији”, али је – и поред тог признања – додатно учврстио уверење у немоћ научника суочених с вољом политичара и државника, поготово кад је била реч о представницима великих сила. Тај непобитни утисак потврдио

⁴⁶ М. Радојевић, „Јован Цвијић у друштвено-политичком животу српске и југословенске државе”, 91.

је и развој политичких прилика у југословенској држави, чија је криза показала сву своју тежину већ у расправама око доношења првог њеног устава, а нарочито после његовог изгласавања у јуну 1921. године.⁴⁷

Покушавајући да преброди настале проблеме, па и најтежи међу њима – српско- хрватски спор изазван неслагањем у питањима државног уређења – група јавних и политичара је 1922. године организовала две велике акције: конференцију у Сарајеву и конгрес интелектуалаца у Загребу. Иницијаторима тих скупова било је оба пута посебно важно да придобију Јована Цвијића, који је, према сећању Милана Јовановића Стојимировића, у то време „био знаменита личност Београда, *шеф ојозиције*. Пред његовом кућом је понекад било двадесет министарских кола, јер је он стајао на челу свих непријатељстава против Пашића, [Стојана] Протића и радикала, те је сматран за идејног вођу демократа, који су се њиме поносили и увек истицали да је он с њима, користећи његово велико име и ауторитет у политичке сврхе.”⁴⁸

Како се види из учестале, на моменте нервозне преписке, инсистирање да Јован Цвијић присуствује конференцији у Сарајеву, заказаној за 28. јун, с једне стране је показивало снагу његовог ауторитета, док су с друге стране његово двоумљење и дати одговор илустровали резигнирани став научника према могућностима политичког утицаја. Забринут озбиљношћу политичко-националних проблема, Јован Цвијић је само условно подржао окупљања интелектуалаца, јасно стављајући до знања своје мишљење и образлажући деликатност положаја у коме се налазио.

⁴⁷ Исто, 91–92.

⁴⁸ М. Јовановић Стојимировић, нав. дело, 413–417; Исти, *Портрети према живим моделима*, Нови Сад 1998. „Очекујемо Вас дакле сигурно“, писао му је Никола Стојановић пред конференцију на Илици у јуну 1922. године. „Хрватима смо нарочито нагласили да Ви долазите из Београда с неколицином угледних Срба“ (Писмо од 26. маја 1922, А САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/1.236–11). Три дана касније, поновио је апел, готово условљавајући успех конференције Цвијићевим доласком: „Ваше присуство апсолутно је потребно. Хрвати би иначе могли ствар тумачити како није корисно...” (Писмо од 29. маја 1922, исто, 13.484/1.236–12). Осим Николе Стојановића, у убеђивању Јована Цвијића да оде у Сарајево учествовале су и друге личности, међу којима су били Божа Марковић и Јован Јовановић Пижон. Видети: М. Радојевић, *Научник и политик*. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946), 336–337.

„Ја ћу доћи 28. јуна”, написао је у концепту писма Николи Стојановићу, „као што Вам [је] Г. Божја Марковић јавио, јер не могу да не учиним својим пријатељима услугу; али је више нећу чинити.

Себе доводим у амфибијски положај. Нећу у активну политику јер сам себи ставио друге задатке, а једнако се мешам у питања која су еминентно политичка, као што ће бити предмет нашег разговора у Сарајеву. Прави човек (и обичан практичан човек који тражи циља свему што ради) треба после тога да извуче конзеквенце и да развије акцију, а мени то није намера. Према томе је мој положај комичан, јер изгледа и да би хтео и да не би хтео. А то у ствари није тако, и само ме моји пријатељи доводе у тај положај.

А ти пријатељи, како у Сарајеву тако и ови овде, да не помињем политичке евнухе (иначе одличне људе и књижевнике) а *la* [Милан] Марјановић, баве се управо само политичком *литературом*: новине, часописи, састанци за ‘споразумевање’, све врло добро као такво, али ниједан не силази у народ и не ради да продобије народ. Кад су при ступању на папство нападали Леона XIII у новинама, он се шалио са тим противницима: *сe n'est que la literature*. Изгледа ми да тако о нашим ‘акцијама’ мисле политичари који владају, само то грубље кажу.

Шта вреди сва та литература без праве снаге, једине која вреди у парламентарној земљи: народ, посланици, што већа група у Скупштини. Ко то има, а мисли како ви мислите, он зовне Хрвате и споразуме се. А овако! Нашто све то за вас кад акције нема, осим литерарне.

Молим Вас да ово писмо прочитате ГГ. [Ристи] Јеремићу и [Васиљу] Грђићу да бар знају прецизно моје мњење и можда ћете се разговором сложити са мном и оканути се тих састанака и литературе – место агитације у народу или улажења у групу, која има политичку снагу.⁴⁹

Мада је став Јована Цвијића био сасвим одлучан, заоштравање српско-хрватских односа приморавало је његове пошто-

⁴⁹ Концепт писма од 7. јуна 1922 (А САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/1.236–12). О конференцији на Илици више: М. Радојевић, *Научник и ђолићика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 335–338.

ваоце да и даље покушавају да га укључе у политичка дешавања. Одговарајући на те упорне молбе, још једном је образложио своје виђење улоге интелектуалаца у друштву, њиховог односа с политиком и узрока државне кризе. Чинећи то у једном приватном писму, али намењеном већем броју читалаца, у извесном смислу демантовао је себе, будући да је тврдио како интелектуалци морају да кажу своју реч о друштвеним и политичким проблемима. Суштински, само се противио непрекидним, а замарајућим и узалудним разговорима, без конкретних политичких резултата и придобијања снажне политичке партије, способне да успешно оствари оно што је договорено. Истовремено, у том писму дао је и кратку анализу друштвеног и политичког положаја интелигенције у југословенској држави.

„Али, и ако нећу у партијску политику”, нагласио је, „ја сам од увек с највећим интересовањем пратио сва велика питања своје земље и свога народа, и нећу се ни од сада устручавати да о њима у приликама кажем свој суд. А тако је питање: данашње затегнуто стање српско-хрватских односа, због кога су укочене многе интелектуалне енергије и које је знатна сметња развоју наше народне интелигенције. Затворили смо се сами у себе, престали су шири разговори и споразумевања. То не ваља. То није у интересу нашега народа и велике јужнословенске мисли, и то се мора прекинути. Да то са своје стране обележим, одазвао сам се позиву пријатеља и посетио конференцију у Илици, која је била врло конструктивна.

У оваквим приликама рад интелигенције мора бити инспирисан много вишим циљевима него што су нејасне намере неколико партијских шефова и са српске и са хрватске стране, за које често не знамо ни да ли су за народно јединство. Сасвим је свеједно шта ће они мислити о таквом раду интелигенције.

Познато ми је из доста великог искуства да су врло много употребљавали разлоге, мисли, план интелигенције, кад се то могло сложити са њиховим личним и партијским интересима и тежњама да остану на власти; а нападали су је кад су се поплашили за те своје интересе [...] Ретко је шта мање племенито од таквих начина њиховога рада. Али се на то треба навићи. Промена ће доћи, кад се дигне ниво политичке свести и разумевања у народу.

Кашто би и пријатељи могли бити у горњем погледу мало више деликатни и јасно одвојити оне који неће и не треба од оних који хоће и треба да уђу у активну партијску политику.⁵⁰

Наведеном мишљењу требало би додати још једну важну појаву. Већина научника, чак и они који су политички били активнији од Јована Цвијића, с радошћу су дочекали стварање југословенске државе, верујући да је тим чином испуњена мисија уједињења српског народа. Годинама се посвећујући управо том заветном циљу, жељни предаха и одмора, враћали су се својим незавршеним научним пословима. Слично њима, сматрајући својим правим позивом научни рад и универзитетске послове, и Јован Цвијић желео је да поступа исто. Убрзо по завршетку рата, још једном је прихватио дужност ректора Београдског универзитета (1919–1920), а потом, када је Јован Жујовић сматрао да због својих републиканских опредељења не може остати председник Српске краљевске академије, прихватио је и ту часну обавезу, испуњавајући је од 1921. до смрти 1927. године. Истовремено, наставио је своја истраживања, верујући да његова највећа дела тек треба да буду написана.

У том смислу говорио је и Милану Јовановићу Стојимировићу, који га је посетио почетком 20-их година. „Ја сам имао прилике да му кажем речи дивљења”, сећао се захвални посетилац, „јер сам се заиста дивио његовом интелектуализму, и оном животном делу које је он поставио оснивајући *Насеља* и омогућавајући сваком мислећем Србину да дубоко позна свој народ кроз геоетнографску анкету без преседања у науци; он ми је рекао да је то све *йочейѿак*, да на томе има тек да се ради, да би замишљени план био остварен.”⁵¹

Међу књигама у Географском институту, где је био „краљ”, нашао га је и Драгољуб Јовановић. „Задивиле су ме”, написао је потом, „високе, затворене полице, безмало до таванице, с безброј ‘фиока’, које нису морале бити пуне, али су показивале смисао за рад и систем. Тако сам и замишљао лабораторију географа и

⁵⁰ А САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 14.460–III-B-3; М. Радојевић, *Научник и ѿполитика. Политичка биоѿрафија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 338–339.

⁵¹ Цитирано према: М. Радојевић, „Јован Цвијић у друштвено-политичком животу српске и југословенске државе“, 94.

етнографа, који је прокрстарио све наше земље и показао шта је наше код других и туђе код нас.”⁵²

Болест којој није било лека и прерана смрт прекинуле су остварење планова Јована Цвијића, за чије су се оздрављење многи молили. Београђани су током неколико недеља били сведоци учесталих лекарских посета и бриге коју је показивао краљ Александар, старајући се о стручности лекарских конзилијума и редовном објављивању билтена о здравственом стању болесника. Немоћан да учини нешто више, краљ је позвао једног чувеног бечког кардиолога, а и сам је, неколико дана пред крај, посетио човека чијем се делу дивио и коме је био захвалан за добро учињено отаџбини.

Јован Цвијић је умро у јануару 1927. године, остављајући иза себе књиге, пројекте, ученике, настављаче и забележене мисли о људима, временима, политици, науци и научницима. У једној белешци, на пример, записао је како су „научни људи често индивидуалисти”, те да „ни код једне друштвене класе није ‘ја’ њихово развијено и осетљиво, као код њих”, подстичући себичност и „обожаване себе”. Такву „уображеност” опажао је чак и код оних чијих је неколико објављених расправа бивало заборављено после 10–20 година. „Међутим се зна”, закључивао је, „како је данашњи рад у много случајева проста фабрикација: у доброј школи се научи, како се може неко мање питање решити. Мора се непрекидно вежбати да [се] остане на путу истине и честитости.”⁵³

⁵² Д. Јовановић, нав. дело, 395–397; М. Радојевић, „Јован Цвијић у друштвено-политичком животу српске и југословенске државе”, 94.

⁵³ Исто, 95.

Mira Radojević
Member of the Serbian Academy of Sciences and Arts
mradojev@f.bg.ac.rs

JOVAN CVIJIĆ ON THE POLITICAL ENGAGEMENT OF SCIENTISTS

Summary

As one of the most prominent Serbian scholars, Jovan Cvijić contributed to the development of Serbian science for several decades through the results of his research. At the same time, he frequently employed these findings as powerful arguments in explaining and defending the national goals of the Serbian and Yugoslav states. Moreover, in accordance with historical circumstances, he occasionally became personally involved in political affairs. Nevertheless, he consistently opposed formal membership in any political party, striving to preserve his intellectual independence and freedom from party programmes and party discipline.

Over time, and with the accumulation of increasingly rich experience—both from political developments in the Kingdom of Serbia and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, as well as from observing political life in European countries—Cvijić gradually strengthened his conviction that scientists, regardless of their knowledge, good intentions, and reputation, cannot significantly influence the shaping of policy or the making of political decisions. His experiences in this regard led him, on the one hand, to adopt a cautious attitude toward politicians and, on the other, to conclude that scientists often struggle to navigate everyday politics and remain unable, without the support of rulers or political parties, to successfully realize even the most noble ideas.

KEYWORDS: Jovan Cvijić; scientist; politics; national objectives; wars; Kingdom of Serbia; Yugoslav state.

Михаел Антоловић
Педагошки факултет у Сомбору
Универзитет у Новом Саду
antolovic.michael@gmail.com

„Историографијом и наставом историје могу се бавити само они који су се на делу изјаснили за социјалистичко самоуправљање” – успон и пад „војвођанске историографије” (1968–1993)

САЖЕТАК: У контексту развоја српске и југословенске историографије у раду се анализира феномен тзв. војвођанске историографије као особеног вида партијске историографије који се развијао у САП Војводини од краја 60-их до почетка 90-их година XX века. У средишту анализе су институционални оквири, теоријско-методолошка обележја, укупан идеолошки профил и резултати „војвођанске историографије”. Услед блиске везе „војвођанске историографије” са владајућим СК Војводине, пропаст војвођанских комуниста крајем 1980-их година одредила је и нестанак ове идеологијом изразито прожете историографије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: „војвођанска историографија”, комунизам, Војводина, марксизам, идеологија.

Пропаст комунизма у Источној Европи (1989–1991) означио је, истовремено, и крај марксистичких историографија које су, након Другог светског рата, у склопу изградње комунистичког друштва, наметнуле нове власти као једини „научни” приступ проучавању прошлости. Ова је околност – да је нестанак политичког система условио и нестанак оног облика (у овом случају марксистичке) историографије коју је подржавао – „школски пример” чврсте међусобне везе између истраживања и писања историје, на једној страни, и политичке моћи, на другој, односно,

својеврсна потврда о историографији као једној врсти дискурса о прошлости који спаја у себи знање и моћ.¹ Након „епохалне промене” која је наступила са окончањем Хладног рата и глобалним тријумфом неолибералне политичке идеологије, у свим земљама Источне Европе марксизам је бачен на „ћубриште историје” и наступила је својеврсна ренационализација историје.² Интересовање историчара у бившим земљама „реалног социјализма” било је првенствено усредсређено на последице ових промена на развој историографије³ док, упркос важности ове теме, наслеђу некадашњих марксистичких историографија, по правилу, више није посвећивана значајнија пажња.⁴ Насупрот томе, развој југословенске историографије – којој је, након Другог светског рата, марксизам такође био наметнут као обавезујуће теоријско полазиште – био је предмет опсежних истраживања неколицине српских и хрватских историчара – од Ђорђа Станковића, Љубодрага Димића и Косте Николића преко Сњежане Корен, Магдалене Најбар Агичић до Бранимира Јанковића.⁵

¹ Уп. Мишел Фуко, *Археологија знања*, Београд: Плато; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998; Keith Jenkins, *Promišljanje historije*, Zagreb: Srednja Europa, 2008.

² Уп. Milan Subotić, *Napred, u prošlost. Studije o politici istorije u Poljskoj, Ukrajini i Rusiji*, Beograd: Fabrika knjiga – Peščanik, 2019.

³ Sorin Antohi, Balázs Trencsényi, Péter Apor (eds.), *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*, Budapest – New York: Central University Press, 2007; Helmut Altrichter, Elisabeth Müller-Luckner (Hrsg.), *Gegen Erinnerung. Geschichte als politisches Argument im Transformationsprozess Ost-, Ostmittel- und Südosteuropas*, München: Oldenbourg, 2006; Ulf Brunnbauer (ed.), *(Re-)writing History. Historiography in Southeast Europe After Socialism*, Münster: LIT Verlag, 2004; Predrag J. Marković, Nataša Milićević, “Serbian Historiography in the Time of Transition: a Struggle for Legitimacy”, *Istorija 20. veka*, Vol. 25, No. 1, 2007, 145–166.

⁴ Важан изузетак представља: Stefan Berger, “Former GDR Historians in the Reunified Germany: An Alternative Historical Culture and its Attempts to Come to Terms with the GDR Past”, *Journal of Contemporary History*, 38: 1, 2003, 63–83.

⁵ Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором*, I–II, Београд: Службени лист СРЈ, 1996; Коста Николић, *Прошлост без историје. Полемике у југословенској историографији 1961–1991*, Београд: Институт за савремену историју, 2003; Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb: Srednja Europa, 2012; Magdalena Najbar-Agić, *U skladu sa marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945–1960*, Zagreb: Ibis grafika, 2013; Bранимир Јанковић, *Mijenjanje sebe same. Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb: Srednja Europa, 2016.

Међутим, у истраживањима југословенске историографске баштине посве неистражен остао је феномен тзв. војвођанске историографије – историографије која се, уживајући подршку покрајинских комунистичких власти, развијала од краја 60-их година до почетка 90-их година XX века унутар научних институција у Социјалистичкој Аутономној Покрајини Војводини и која је била у непосредној вези са аутономним положајем покрајине у тадашњој Социјалистичкој Републици Србији. У овом раду настојаћемо да укажемо на институционални оквир у коме се развијала „војвођанска историографија” и на њена карактеристична теоријско-методолошка обележја, да критички вреднујемо њена постигнућа те да истакнемо блискост њених веза са СК Војводине као јединим носиоцем политичке моћи у покрајини у раздобљу од раних 1970-их до касних 1980-их година, што је, напослетку, одредило и њену потоњу судбину.

* * *

Писање историје на простору данашње Војводине ужива дугу традицију која је имала нарочиту улогу у настанку модерне српске историографије. Она је, као што је Радован Самарцић са правом истакао, суштински везана за „ерудитизам” који се појавио у култури Срба у Угарској током раздобља просвећености.⁶ Кроз читаво XIX stoleће Матица српска и њен *Лейпциг* посвећивали су значајну пажњу истраживањима српске историје⁷ а на прелому XIX и XX века Иларион Руварац, најзначајнији међу „очевима-оснивачима” модерне српске историографије, одсудно је допринео њеном конституисању у виду „критичке” тј. научне историографије.⁸ Током међуратног периода

⁶ Радован Самарцић, *Писци српске историје*, књ. III, Београд: Просвета, 1986, 209–219.

⁷ Др Никола Радојчић, „Стогодишњи рад Матице српске око историје”, у: *Матица српска 1826–1926*, Нови Сад: Матица српска, 1927, 205–242.

⁸ Michael Antolović, “Modern Serbian Historiography between Nation-Building and Critical Scholarship. The Case of Ilarion Ruvarac (1832–1905)”, in: *Historiography: Critical Readings*, Vol. III: *Scientific Models: From the West to the World*, ed. by Q. Edward Wang, London: Bloomsbury Academic, 2021, 111–129. О „очинским фигурама” у настанку модерних европских националних историографија вид.: Stefan Berger, “Fathers’ and their Fate in Modern European Historiography”, *Storia della Storiografia*, 59–60, 2011, 228–247.

Историјско друштво у Новом Саду је, под руководством угледних историчара Станоја Станојевића и Душана Поповића, из широке интердисциплинарне перспективе организовало истраживања прошлости војвођанског простора. Окупивши водеће стручњаке из разних научних центара, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* (1928–1940) постао је један од најреспектабилнијих историјских часописа у читавој Краљевини Југославији.⁹

Међутим, након Другог светског рата, свеобухватне револуционарне промене у југословенском друштву непосредно су се одразиле на услове у којима се развијала српска историографија. На темељу схватања водећег партијског идеолога Милована Ђиласа о нужности одбацивања „буржоаског начина мишљења” и заснивања историјске науке на начелима дијалектичког материјализма (у склопу шире „борбе социјализма против капитализма”), српска историографија је (заједно са осталим југословенским историографијама) током првих послератних година била подвргнута строгом идеолошком надзору, марксизам је прописан као обавезујући идеолошки оквир и једина „исправна” друштвена теорија док се, истовремено, од историјске науке очекивало да пружа легитимитет револуционарном преображају и новоуспостављеном социјалистичком поретку.¹⁰ Унутар ових општих оквира заједничких за читав југословенски простор, развијала се и научна историографија у Војводини. При томе, показало се да је неколико чињеница било од нарочите важности за њену будућу физиономију. Прво, као резултат политичких схватања српских комуниста међу којима је борба против „великосрпског хегемонизма” заузимала истакнуто место, Војводина је по први пут била конституисана као аутономна покрајина унутар федеративно уређене Социјалистичке Републике Србије.¹¹ Ова околност се показала амбивалентном: с једне

⁹ Ненад Предојевић, *Историјско друштво у Новом Саду (1927–1941). Аналитички инвентар*, Нови Сад: Архив Војводине, 2012.

¹⁰ Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије*, књ. I, 159. и даље.

¹¹ Љубодраг Димић, *Историја српске државности*. Књ. 3: *Србија у Југославији*, Нови Сад: САНУ – „Беседа”, Друштво историчара јужнобачког и сремског округа, 2001, 270–273, 294–298; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*

стране је пружила подстицај институционализацији научне историографије док је, истовремено, поставила и оквире за истраживања који су били везани за владајућу комунистичку идеологију. Друго, у Новом Саду су – као административном средишту новоуспостављене аутономне покрајине, у склопу социјалистичког програма убрзане модернизације – непосредно након рата основане нове научне и културне установе: Матица српска је основала Научно одељење чиме је озваничено њено прерастање из културне у научну институцију, на темељу раније Државне архиве основана је 1946. Војвођанска архива (данашњи Архив Војводине), наредне 1947. и Војвођански музеј (данашњи Музеј Војводине) а – оснивањем Пољопривредног и Филозофског факултета 1954. – Нови Сад постао је и универзитетски центар.¹²

Међу првих шест катедри на Филозофском факултету била је Катедра за историју, чиме је успостављена институционална инфраструктура за развој историјске науке у Војводини. Наставу на групи за историју изводили су неки од најугледнијих српских историчара попут Мите Костића, Петра И. Поповића, Васе Чубриловића, Ђорђа Сп. Радојичића и Ивана Божића који су (са изузетком Чубриловића који је био високо позициониран унутар хијерархије нових власти) по своме пореклу сматрани „грађанима”.¹³ Стога су, упркос интенцијама власти да за наставнике буду именовани идеолошки проверени кадрови, услед ограниченог броја наставника са одговарајућим квалификацијама, готови сви професори на Одсеку за историју Филозофског факултета били листом припадници развлашћене буржоазије. Управо на ову чињеницу су – имајући у виду идеолошки профил Катедре за историју на Филозофском факултету у Новом Саду – упозоравали и војвођански комунисти. Нарочито незадовољство побуђивало је друштвено порекло младих научника

1939–1945, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992, 693–701. Уп. Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd: Komunist, 1986.

¹² Ненад Дошлић, *Матица српска 1941–1955*, Нови Сад: Матица српска, 2011, 254–265; Antal Hegediš, Mita Sekulić, *Spomenica Arhiva Vojvodine*, Sremski Karlovci: Arhiv Vojvodine, 1987; *Vojvođanski muzej 1947–1987*, Novi Sad: Vojvođanski muzej, 1987; *Filozofski fakultet u Novom Sadu 1954–1984*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 1984.

¹³ Милош Јевтић, *Историјари. Радован Самарџић, Сима Ђирковић, Василије Крстић, Чедомир Појов, Горњи Милановац: Дечје новине*, 1992, 73; Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором*, књ. 1, 201.

који су долазили „из редова ситне буржоазије, са села из кулачких породица”. Оцењујући, уз то, и да наставници своја тумачења историјских процеса не темеље у одговарајућој мери на марксизму као и да запостављају изучавање историје XX века,¹⁴ руководство војвођанских комуниста је нарочиту улогу приписивало Филозофском факултету: од њега се очекивало да створи „нову интелигенцију” која не би само била формирана у складу са „марксистичким погледом на свет” већ би поседовала и одговарајући „класни карактер”.¹⁵ Поклањајући нарочиту пажњу високом образовању и организовању научног рада, власти САП Војводине су Филозофском факултету ставиле у задатак да образује будуће наставнике историје али и историчаре са највишим академским квалификацијама који би руководили научним истраживањима.¹⁶ При таквој одлуци оне су имале у виду да Матица српска, упркос постојању Историјске секције у саставу њеног Научног одељења, темама својих истраживања (која су, усмерена на раније историјске епохе, запостављала „историју радничког покрета”) није испунила очекивања. Ово посебно будући да су власти оцењивале да је део Матичиних сарадника, услед свог грађанског порекла и политичких схватања, „далек нашој стварности” и у потпуности незаинтересован за „револуционарну борбу војвођанског пролетаријата”.¹⁷

Имајући у виду поменуте чињенице, Комунистичка партија је подстицала оснивања различитих струковних организација како би преко њих своје програмске циљеве преносила у „базу”. У склопу овог процеса основана су и историјска друштва у свим републикама, а крајем 1946. и почетком 1947. основано је и Историско друштво Војводине.¹⁸ Оно је било струковна

¹⁴ Слободан Бјелица, „Прилог проучавању историје Матице српске и Филозофског факултета у Новом Саду”, *Истраживања*, 25, 2014, 363.

¹⁵ Исто, 356, 361.

¹⁶ Уп. Dragomir Bondžić, „Saradnja naučnika Srbije i Hrvatske u okviru Jugoslavije”, у: *Jugoslavija – između ujedinjenja i razlaza. Hrvatsko-srpski odnosi u kontekstu društvenog razvoja dve Jugoslavije 1918–1991*, ur. Bojan B. Dimitrijević, Mario Jareb, Beograd: ISI; Zagreb: HIP, 2018, 200.

¹⁷ С. Бјелица, „Прилог проучавању историје Матице српске и Филозофског факултета у Новом Саду”, 355.

¹⁸ Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором*, књ. 1, 239; Arpad Lebl, „Sa skupštine Društva istoričara Vojvodine – reč dr Arpada Lebla”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1979 [1980], 214.

организација која је имала за циљ подстицање истраживања прошлости покрајине и унапређивање квалитета наставе историје у основним и средњим школама. Међутим, као и у другим југословенским научним центрима, ови циљеви су били изражено прожети владајућом идеологијом. Тако је на Првој конференцији историчара Војводине (одржаној 17–18. новембра 1950. у Новом Саду), поред расправе о низу стручних питања, сасвим у духу „народнофронтовске политике” о друштвеним организацијама као трансмисијама Комунистичке партије било истакнуто да ће и историчари из Војводине „дати свој допринос” у остваривању политике „нашег државног и партиског руководства у питањима националне слободе и равноправности” са ставовишта „марксизма и лењинизма”.¹⁹ Истовремено, усвојен је и програм рада друштва којим се нарочито инсистирало на марксистичкој ортодоксији у интерпретацији историјских појава (изучавање „војвођанске историје према научном схватању историског материализма” са тежиштем на „револуционарним покретима радних маса”) и на истраживању радничког покрета и НОБ-а „и свих оних покрета којима је на челу била КПЈ”.²⁰ Ипак, поред јасних идеолошких циљева истицана је и важност унапређења научног и наставног рада. Упркос амбициозним плановима, након свега једне објављене свеске *Годишњака*, Историско друштво Војводине убрзо је престало са радом услед недостатка средстава. Стога је део предвиђених циљева (када је реч о прикупљању грађе за историју радничког и комунистичког покрета у Војводини) на себе преузело Историјско одељење Покрајинског комитета Савеза комуниста Србије за Војводину основано у Новом Саду 1952. а које је од 1955. носило назив Историјски архив ПК СКС за Војводину. Ова установа је током наредних 15 година (све до свога гашења 1970. г.) била средишња институција за сређивање и објављивање грађе партијске провенијенције.²¹ Као и у случају бројних института за историју

¹⁹ Бранислав Вранешевић, „Преглед рада I конференције историчара Војводине”, *Годишњак Историског друштва Војводине*, 1951, 149–166, на овом месту 150.

²⁰ Исто, 166.

²¹ Вид.: Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине, RS 002 F. 334, Архив Војводине, Нови Сад.

радничког покрета који су током 1960-их година основани у свим југословенским републикама, и сарадници Историјског архива ПК СКС за Војводину били су, по правилу, чланови СКЈ а тиме и идеолошки поуздани кадрови којима су револуционарне власти поверавале проучавање савремене историје Војводине.²²

Преокрет у развоју „војвођанске историографије” наступио је крајем 1960-их година, што је коинцидирало са уставним променама које су, на концу, у новом Уставу из 1974. потврдиле конфедеративну структуру југословенске државе, и државност република и двеју покрајина (САП Војводина и САП Косово) само номинално у саставу федеративно уређене СР Србије.²³ Подстакавши дезинтегративне процесе у Југославији, ново уставно уређење непосредно је утицало и на организацију научног рада која је, по правилу, била чврсто омеђена републичким, односно, покрајинским границама. У случају историографије то је значило потврђивање осам засебних историографија организованих унутар шест југословенских република и две аутономне покрајине. Услед тога, југословенска историографија означавала је збир осам историографија које, осим што су водиле парцелизацији истраживања и губитка јединствене перспективе, истовремено нису показивале готово никакво интересовање за теме из општејугословенске историје које би превазилазиле наметнуте уске границе историографског рада.²⁴

У склопу поменутих процеса одвијало се и конституисање „војвођанске историографије”. Оно је, поред политичких чинилаца, било омогућено и појавом прве генерације партијских

²² Уп. Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором*, књ. 1, 279; М. Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama?*, 424–428; Nataša Milićević, „Usporedna analiza radova Instituta za novije zgodovino i Instituta za noviju istoriju Srbije”, *Tokovi istorije*, 1–2, 2000, 112–113.

²³ Љ. Димић, *Историја српске државности*. Књ. 3: *Србија у Југославији*, 404–435; Слободан Бјелица, *Сјорови око аутономије Војводине*, књ. 1: 1961–1974, Београд: Службени гласник, 2015.

²⁴ Уп. Branko Petranović, *Bez bojazni od tabu-tema*, прir. Momčilo Mitrović, Sava Dautović, Београд: INIS, 2010, 57–59; Miomir Dašić, „Riznica istoriografskih podataka za istoriju Jugoslavije”, u: Dobrilo Aranitović, *Jugoslovenski istorijski časopis. Bibliografija 1935–1997*, Београд: Savez istoričara Jugoslavije, 1999, 14; К. Николић, *Прошлост без историје*, 417.

историчара. Са изузетком Арпада Лебла (Árpád Löbl, 1898–1983), једног од првих историчара-марксиста који је већ након Другог светског рата започео са истраживањима социоекономских односа и радничког покрета у Војводини,²⁵ сви остали водећи протагонисти „војвођанске историографије” рођени су у време између два светска рата: Миленко Палић (1921–2003), Јосип Мирнић (1923–1979), Калман Чехак (Kálmán Csehák, 1927–2003), Данило Кецић (1927–2012), Ђерђ Гал (György Gaál, 1927–2006), Шандор Месарош (Sándor Mészáros, 1929–1996), Звонимир Голубовић (1931–2018),²⁶ Љубивоје Церовић (1936–2015)²⁷ и Ранко Кончар (1938–2014).²⁸ Осим тога, свима им је била заједничка припадност КПЈ/СКЈ, као и чињеница да су се на почетку своје каријере социјализовали радећи у Историјском архиву ПК СКС за Војводину.²⁹ Напослетку, већина њих је највише академске титуле стекла одбравивши докторске радове посвећене темама из историје радничког покрета у Војводини пре и након Првог светског рата, односно, темама из привредне историје (Ђерђ Гал), историје студентског покрета у Војводини (Љубивоје Церовић) те историјским изворима аутономије Војводине (Ранко Кончар).³⁰

²⁵ Branislav Vranešević, „Dr Arpad Lebl 1898–1982”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1981 [1983], 183–187.

²⁶ Драго Његован, „Звонимир Голубовић (1931–2018)”, *Рад Музеја Војводине*, 61, 2019, 243–245.

²⁷ Драго Његован, „Проф. др Љубивоје Церовић (1936–2015)”, *Рад Музеја Војводине*, 57, 2015, 278–279.

²⁸ Ranko Končar, *Istorijskim mišljenjem do razumevanja prošlosti i savremenosti*, prir. Milivoj Bešlin, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021.

²⁹ A. Lebl, „Sa skupštine Društva istoričara Vojvodine – reč dr Arpada Lebla”, 215.

³⁰ Јосип Мирнић је докторирао са темом „Раднички покрет у Бачкој до формирања Социјалдемократске партије Угарске” (1962), Калман Чехак са темом „Раднички покрет у Банату до оснивања Социјалдемократске партије Угарске 1868–1890” (1970), Данило Кецић са темом „Револуционарни раднички покрет у Војводини 1917–1921” (1972), Миленко Палић са темом „Раднички покрет у Војводини од 1921. до 1928” (1972), Шандор Месарош са темом „Раднички покрет у Бачкој од формирања Социјалдемократске партије Угарске до краја Првог светског рата 1890–1918” (1973), Ђерђ Гал са темом „Развитак и значај индустрије завртања и жичане робе у Новом Саду и изградња картелних организација у Југославији” (1975), Љубивоје Церовић са темом „Друштвена организованост и политичка ангажованост студената Војводине 1918–1941” (1978). Вид. *Filozofski fakultet u Novom Sadu 1954–1984*, 30–32. Ранко Кончар је докторат под називом „Грађанска опозиција и политичке и уставне концепције о Војводини 1929–1941” одбранио на Филозофском факултету у Љубљани 1991. године. Упркос томе што

Институционални оквир у коме су ови историчари деловали био је Институт за изучавање историје Војводине, основан 1968. при Катедри за историју на Филозофском факултету у Новом Саду. Спајањем ових двеју институција (Катедре и Института) средином 1970-их година настао је Институт за историју. Идеја о оснивању Института јавила се још средином 1960-их година на саветовању посвећеном „стању у војвођанској историографији” које је организовао Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине.³¹ Руководство војвођанских комуниста је наредних година донело одлуку о оснивању Института за изучавање историје Војводине који је требало да окупи историчаре одговарајућег стручног и идеолошког профила и да подстакне проучавање свих епоха „историје Покрајине”. Међутим, иако је Институт реализовао различите пројекте чији су садржаји обухватали теме од праисторијске археологије и античке историје до савременог доба, тежиште у раду Института било је на истраживању најновије историје. То је, практично, значило искључиво истраживање историје радничког покрета, НОБ-а и револуције те Комунистичке партије, тј. Савеза комуниста – тема за које су власти у Војводини показивале горуће интересовање будући да су у НОБ-у и револуцији проналазили сопствени легитимитет.³² У том смислу, речито сведоче научни скупови у организацији Института као и његова издавачка политика. Већ први научни скуп био је посвећен педесетогодишњици СК Војводине (1969), и затим су уследили скупови сличне тематике: „Војводина у 1943.” (1978), „Историјско место и значај VI покрајинске конференције КПЈ за Војводину” (1982), „Учешће жена Војводине

је докторирао у позним годинама, он је током претходне две деценије заузимао веома утицајне позиције на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Вид. R. Končar, *Istorijskim mišljenjem do razumevanja prošlosti i savremenosti*, 11–12.

³¹ Milenko Palić, „Deset godina rada Instituta za istoriju Vojvodine”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1978 [1980], 19–25.

³² О оснивању и раду Института вид.: Александар Кашаш, „Записници Матичне комисије за оснивање Института за изучавање историје Војводине пре четири деценије”, *Сјоменица Историјског архива Срем*, 7, 2008, 127–145; Александар Форишковић, „Институт за изучавање историје Војводине”, *Зборник за историју МС*, 1, 1970, 187–188; Чедомир Попов, „Успешни резултати и нове обавезе. Поводом десетогодишњице Института за историју Војводине”, *Дневник*, 19. XI 1978, 17.

у рату и револуцији” (1984).³³ Друга важна одлика програмске оријентације новооснованог института тицала се идеолошке усмерености истраживања: наиме, још приликом разматрања циљева које би Институт требало да оствари, у елаборату састављеном за те потребе истакнуто је да је историографија о Војводини имала и да и даље има изразити „грађанско-позитивистички карактер”, да је усмерена на утврђивање појединачних чињеница и да је, у тематском погледу, посвећена истраживању прошлости Срба, Мађара и Немаца, док је историја других војвођанских „народности” (Румуна, Русина, Словака) готово у потпуности запостављена. С обзиром на ове чињенице, Институт је у своме раду требало да отклони наведене недостатке тако што би истраживања проширио „на сва релевантна тематско-проблемска подручја”, тако што би им подарио „војвођански карактер” уместо ранијег „национално-сепаратистичког” и, што је било нарочито наглашено, тако што би тумачењу историјских појава и процеса приступао са „научних” тј. „марксистичко-лењинистичких позиција”.³⁴

Добар увид у политику „војвођанског историографског дискурса” пружа деловање Друштва историчара Војводине изнова основаног 1972. године. Осим развијања историјске науке у Војводини, популаризације њених резултата те унапређења наставе историје, циљеви Друштва били су и „да кроз марксистички прилаз историји и материјалистичко тумачење њених појава са позиција међунационалне политике Савеза комуниста Југославије доприноси развијању и неговању братства-јединства и равноправности свих народа и народности СФРЈ, и посебно САП Војводине”, као и да „доприноси развоју социјалистичког самоуправног друштва и односа у њему”.³⁵ Према речима Миленка Палића, председника Друштва, оно је требало да пружи значајан допринос борби „против познатих негативних појава код нас насталих у претходним годинама – национализма,

³³ Dušanka Dinić-Knežević, „Institut za istoriju”, u: *Filozofski fakultet u Novom Sadu 1954–1984*, 55.

³⁴ M. Palić, „Deset godina rada Instituta za istoriju Vojvodine”, 21.

³⁵ „Statut Društva istoričara Socijalističke Autonomne Pokrajine Vojvodine”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1974, 251–259.

либерализма и технократизма, који су запретили да угрозе тековине наше народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције и наш даљи самоуправни социјалистички развитак”.³⁶ Одатле је Друштво било замишљено првенствено као једна врста „трансмисије” политичких циљева СК Војводине у подручје историографије, чему је посебно ишла на руку чињеница да су у његовом руководству били историчари чврсто привржени Партији. Будући да у Новом Саду није постојао специјализовани институт за историју радничког покрета (какви су постојали у другим југословенским центрима), Друштво историчара Војводине је било једна врста експозитуре владајуће партије у „војвођанској историографији”. Истовремено, његов *Годишњак* настојао је да буде једна врста „коректива” уредничкој политици Матичиног *Зборника за историју* (покренутог 1970. г.) који је, већ након неколико година излажења, превазишао свој регионални карактер и етаблирао се као један од водећих историјских часописа у Југославији. У том смислу, карактеристична је била оцена коју је о првих неколико годишта *Зборника за историју* изнео Шандор Месарош, сарадник Института за изучавање историје Војводине. Не спорећи квалитет објављених прилога, он је, ипак, истакао „да код једног дела научних радника влада мишљење да би убудуће било пожељно објавити више радова из области радничког покрета, народне револуције и послератне социјалистичке изградње”.³⁷ На тај начин, Месарош је изражавао мишљење партијских историчара који су представљали *mainstream* „војвођанске историографије”.

Управо на поменутих основама заснивао је своју концепцију *Годишњак Друштва историчара Војводине* (покренут 1974. г.) у чијем су уредништву били Миленко Палић, као главни и одговорни уредник, те историчари Љубивоје Церовић, Ђерђ Гал, Јованка Јовановић, Наташа Ковач, Шандор Месарош и Ђорђе Милановић, али и Самуел Јованкович, саветник у Педагошком заводу САП Војводине, и Лазар Зрнић, наставник општенарод-

³⁶ Milenko Palić, „О Godišnjaku”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1979 [1980], 225–227, на овом месту 225.

³⁷ Šandor Mesaroš, „О prvih sedam brojeva Zbornika za istoriju Matice srpske”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1974, 273.

не одбране (!). Имајућу у виду изразити недостатак литературе на српско(-хрватском) језику о историји националних мањина („народности“), уредништво *Годишњака* је, за потребе наставе у основним и средњим школама у Војводини, настојало да попуни ову празнину приређивањем тематских свески посвећених историји Мађара (1974) и историји Русина (1977). Међутим, упркос овим корисним настојањима, *Годишњак* је првенствено објављивао радове из историје „револуционарног субјекта“ као и пригодне чланке посвећене обележавању јубилеја из историје КПЈ/СКЈ. Штавише, преплитање научних радова са политичким извештајима и рефератима СКЈ било је једна од истакнутих одлика *Годишњака* који је редовно уступао простор „друштвено-политичким радницима“ да износе своја програмска схватања о месту историје у „самоуправном социјалистичком друштву”.³⁸ Исто тако, текстове политичке садржине у којима су се сасвим некритички резимирала достигнућа КПЈ/СКЈ и славилa се личност „друга Тита” објављивали су и сами историчари, попут уредника Миленка Палића.³⁹ Осим снажне идеолошке усмерености, једна од изразитих одлика *Годишњака* био је и веома скроман научни ниво значајног броја прилога који су у њему објављивани што је, заједно узевши, пресудно утицало на то да је већина универзитетских историчара била упадљиво дистанцирана од *Годишњака* и на његовим страницама је тек спорадично објављивала своје прилоге. Ове чињенице било је свесно и уредништво: оценивши да „марксистичка оријентација историографије у Војводини” напредује „крупним корацима”, Палића је, ипак, онеспокојавало то што „већина најафирмисанијих историчара нису довољни присутни у Друштву историчара”.⁴⁰ Својеврсна потврда ове оцене јесте и чињеница да су неки од најистакнутијих српских историчара попут Симе Ђирковића, Василија Крестића, Бранка Петрановића, Чедомира Попова и Николе Гаћеше – који су, иначе, редовно сарађивали са *Зборником*

³⁸ Вид. Stevan Mačković, „Godišnjak Društva istoričara Vojvodine – popis autora i radova za godine 1974–1983”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1983, 83–95.

³⁹ Вид. Milenko Palić, „60 godina od konstituisanja komunističkog pokreta u Jugoslaviji”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1979 [1980], 41–45.

⁴⁰ Milenko Palić, „Kako smo organizovani?”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1978, 227–230, на овом месту 228.

за историју МС – објавили свега по један прилог у *Годишњаку* док је Славко Гавриловић објавио три краћа рада. Након десет објављених годишта који су излазили са кашњењем чак и од неколико година (*Годишњак* за 1983. објављен је тек 1986. године!), ово гласило је, услед сталног помањања финансијских средстава и незаинтересованости стручне јавности да у њему сарађује, престало да излази.

Епоха/ тема	Стари век	Средњи век	XVI–XIX век	XX век	Теорија, методологија, историографија, настава историје, архивистика
Број радова	2	5	38	58	25
Укупно					128

Табела 1: Радови објављени у *Годишњаку Друштва историчара Војводине* (1974–1983) разврстани према епохама

Дуговечнија је била периодична публикација Института за изучавање историје Војводине – *Исцртаживања*. Овај зборник радова, покренут 1971, према речима уредника прве свеске Чедомира Попова и Александра Форишковића, требало је својим научним нивоом да буде „за научну, стручну и културну јавност жив, актуелан и занимљив у оној истој мери у којој је жива, актуелна и занимљива историја вишенационалне Војводине, региона специфичног у етничком, привредном, друштвеном, политичком, културном и другом погледу”.⁴¹ *Исцртаживања* су, првенствено захваљујући археологу Богдану Брукнеру, медијисткињи Душанки Динић Кнежевић те Славку Гавриловићу, Александру Форишковићу и Лазару Ракићу, стручњацима за историју Срба у Хабзбуршкој монархији, значајан део простора поклањала праисторији и темама из средњег и новог века. Ипак, тежиште и овог гласила је, све до краја 1980-их година, такође било на историји радничког покрета, НОБ-а и социјалистичке револуције.⁴² Од укупно 14 свесака објављених током две деце-

⁴¹ Čedomir Popov, Aleksandar Forišковић, „Na početku izlaženja”, *Istraživanja*, I, 1971, 7.

⁴² *Istraživanja*, 1–14, 1973–1992. Уп. „Istraživanja I–X, Sadržaj po autorima”, *Istraživanja*, 10, 1983.

није (1971–1992), прва свеска је у целини посвећена радовима са скупа у част обележавању педесетогодишњице од оснивања СКЈ и тридесетогодишњице устанка и револуције, шеста свеска (1978) посвећена је „четрдесетогодишњици доласка Јосипа Броза на чело КПЈ и 85. годишњици његовог живота”, осма свеска (1979) „шездесетогодишњици оснивања Комунистичке партије, Савеза комунистичке омладине и револуционарних синдиката Југославије” а десета свеска (1983) „четрдесетогодишњици Шесте покрајинске конференције КПЈ”. Као и у случају *Годишњака Друштва историчара Војводине*, готово сви радови у којима се говори о историји XX века у тематском погледу посвећени су историји радничког покрета, КПЈ, НОБ-а и социјалистичке револуције.⁴³

Епоха/ тема	Археологија	Стари век	Средњи век	XVI–XIX век	XX век	Историо- графија
Број радова	31	3	9	46	76	8
Укупно						173

Табела 2: Радови објављени у часопису *Истраживања* (1971–1992) разврстани према епохама

Осим у своме гласилу, Институт за изучавање историје Војводине, односно, Институт за историју, радове својих сарадника објављивао је у едицији *Монографије* (до 1991. објављене су 34 монографије) а заједно са Архивом Војводине издавао је едицију *Грађа за историју Војводине* (укупно 17 томова). Иако су унутар обе едиције у значајној мери заступљене теме из историје радничког покрета, КПЈ, НОБ-а и социјалистичке револуције, оне су ипак објављивале и радове, односно, зборнике историјских извора, посвећене различитим темама (политичка, привредна, друштвена, културна историја) и различитим историјским епохама – од старог века до савременог доба.⁴⁴ Сасвим другачији је пак био случај са едицијом *Војводина у борби* – покренута

⁴³ Уп. Александар Касаш, „Садржај првих двадесет бројева *Истраживања*”, *Истраживања*, 21, 2010, 439–483; S. Mačković, „Godišnjak Društva istoričara Vojvodine – popis autora i radova za godine 1974–1983”, 83–95.

⁴⁴ Уп. Биљана Шимуновић-Бешлин, „Издавачка делатност Одсека за историју Филозофског факултета у Новом Саду”, *Истраживања*, 21, 2010, 487–501.

средином 1950-их година у оквиру Савеза удружења бораца, у њено издавање се 1974. укључио и Институт за историју. У оквиру ове едиције постојале су четири серије: „Хронике места и војних јединица”, „Сећања”, „Посебна издања” и „Ликови револуционара”, унутар којих је до краја 1980-их година објављено приближно сто књига.⁴⁵ Овако богата продукција књига објављених у овој едицији била је непосредни резултат снажне подршке коју је она уживала од стране „револуционарног субјекта”, тј. СК Војводине који је, потпомажући изградњу колективног сећања на партију, рат и револуцију, настојао да учврсти сопствени легитимитет. Настале најчешће као резултат рада историчара-аматера као и самих учесника у рату и револуцији, књиге објављене у едицији *Војводина у борби* одликују и очигледне разлике у квалитету: од умешности аутора зависио је и квалитет ових хроника и сећања. Ове чињенице били су свесни и сами припадници „војвођанске историографије” истичући да „поједине књиге нису на завидном нивоу” будући да их објављују „месни и општински одбори СУБНОР-а, месне заједнице и др.”.⁴⁶

Међутим, објављивање мноштва извора ипак је створило солидну хеуристичку основу за писање синтетског прегледа историје Војводине који је био предвиђен већ једним од првих научних пројеката Института за изучавање историје Војводине те је 1971. започело истраживање „историје НОБ-а у Војводини”. Иако је првобитна намера била да резултати истраживања буду објављени 1976, рад на колективној монографији потрајао је још наредних осам година и тек је 1984. објављена колективна монографија под називом *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941–1945.* у редакцији Чедомира

⁴⁵ За исцрпан библиографски увид у издања Института: Драгица Кољанин, „Војвођанска историографија народноослободилачког рата и социјалистичке револуције – достигнућа и задаци”, *Истраживања*, 13, 1990, 213–224; Милан Дрча, „Досадашњи резултати и задаци издавачке делатности војвођанске историографије, с посебним освртом на едицију ‘Војводина у борби’, за период НОБ-а и револуције”, *Истраживања*, 13, 1990, 243–247; Б. Шимуновић-Бешлин, „Издавачка делатност Одсека за историју Филозофског факултета у Новом Саду”, 487–501.

⁴⁶ М. Дрча, „Досадашњи резултати и задаци издавачке делатности војвођанске историографије, с посебним освртом на едицију ‘Војводина у борби’, за период НОБ-а и револуције”, 243.

Попова.⁴⁷ Разлози због којих је редактура рукописа била поверена Попову који се, као професор Опште историје новог века на Филозофском факултету у Новом Саду, у својим научним истраживањима тек спорадично дотицао историје НОБ-а и социјалистичке револуције, били су везани за општи научни профил водећих посленика „војвођанске историографије”. Наиме, након смрти Јосипа Мирнића, који је првобитно био одређен за редактора, од преосталих једанаест аутора (међу којима је био и један генерал-потпуковник – Срета Савић), Попов је једини располагао са довољно теоријско-методолошких знања да ауторске прилоге, међусобно веома различите по приступу и стилу, обједини у релативно кохерентну целину. Свестан чињенице да су аутори прилога већином историчари који су били „усмерени пре двадесетак година и који су се бавили идентификацијом чињеница, пре свега прикупљањем извора”, Попов је истицао да је „добар део тих сарадника остао на том нивоу”, што је онемогућило да се постигне „високи ниво теоријског уопштавања, политиколошког, филозофског или било ког другог умовања над историјом”. Из тог разлога Попов је био принуђен да врши крупне интервенције у рукопису монографије у којој су се, напослетку, „изгубиле јасне границе између текстова појединих чланова ауторског колектива”.⁴⁸ Друга битна чињеница која је одредила карактер рукописа проиштицала је из околности да је он настајао у атмосфери изразите „идеологизације на Универзитету у Новом Саду” коју су подстицале комунистичке власти у Војводини.⁴⁹ Својеврсну потврду постојећег идеолошког надзора над историографијом представљала је и чињеница да је рецензија рукописа, осим Бранку Петрановићу, професору Филозофског факултета у Београду и водећем стручњаку за историју Југославије, била поверена и провереном партијском кадру Љубиши Станкову Земби, председнику Комисије ПК СКВ за историју.

⁴⁷ Чедомир Попов (ред.), *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941–1945*, Нови Сад: Институт за историју, 1984.

⁴⁸ Чедомир Попов, *Историја на делу. Разговори 1982–2012*, Нови Сад: Матица српска, 2017, 65–70.

⁴⁹ Исто, 29–30.

У таквим околностима, Попов се, колико је то било у његовој могућности, ипак залагао за објективно сагледавање рата и револуције на простору Војводине са становишта марксистички засноване историјске науке. При томе, он је настојао да се избегну крајности апологетског приступа, на једној страни, и „сензационалистичког откривања непознатих чињеница и истина”, на другој. Стога је основно методолошко полазиште било усмерено ка утврђивању „најкарактеристичнијих особености и специфичности југословенске револуције” на војвођанском простору као „регионалном примеру”.⁵⁰ Упркос релативно широко замишљеној концепцији која је имала за циљ да обухвати различите димензије стварности (друштво, привреда, просвета, култура), тежиште у књизи је на историји радничког покрета, КПЈ, устанку у Срему, партизанском покрету у Војводини, војним операцијама те друштвено-економским и политичким променама које су наступиле у последњој години рата. Поред тога што су готово сви аутори преоптеретили своје прилоге сувишном фактографијом (нарочито из војне и партијске историје), они су се у својим тумачењима служили поједностављеним шемама марксистичке друштвене теорије и појмовима са изразитим идеолошким садржајем. Одатле је књига, замишљена као покушај синтезе постигнутих резултата „војвођанске историографије” о Другом светском рату и револуцији, тек мањим делом остварила свој циљ. Имајући на уму ову околност, Попов, као редактор, несумњиво, није имао илузија у погледу остварених домета, истакавши да „смо далеко од сваке помисли да смо њом дали коначан суд и непомерљиве истине о тој крајње сложеној проблематици”.⁵¹

Будући да су Други светски рат и револуцију посматрали као свој „утемељујући мит”, тј. као историјску легитимацију војвођанске аутономије, покрајинске власти су придавале изузетан значај овој књизи, о чему, посредно, сведочи и чињеница да је њено објављивање било пропраћено великом медијском пажњом и оценама да је она резултат вишегодишњег рада „најеминент-

⁵⁰ Исто, 67.

⁵¹ Ч. Попов (ред.), *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941–1945*, 6.

нијих стручњака”, односно „најцењенијих пера војвођанске историографије”.⁵² Објављена у време „позног социјализма” обележеног растућом кризом југословенског политичког система и прожета духом претходног раздобља, књига није подстакла рецепцију у стручним историографским круговима, а Бранко Петрановић је у својој рецензији изнео низ критичких примедби на њен садржај и теоријско-методолошки приступ.⁵³ Стога, иако је књига *Војводина у народноослободилачком рајћу и социјалистичкој револуцији* требало да представља круну дотадашњих резултата „војвођанске историографије”, испоставило се да је она, у ствари, била њена „лабудова песма”.

У целини узевши, „војвођанска историографија” била је покрајинска варијанта партијске историографије каква се током постојања социјалистичке Југославије развијала у свим југословенским научним центрима.⁵⁴ Њен укупни интелектуални профил био је многоструко прожет владајућом идеологијом. Полазећи од програма СКЈ као идејних смерница за истраживање историје, она је неговала својеврсни *култи личности* (захтевајући да се „у пуној мери оживотворе Писмо и поруке друга Тита, који су инспирисали нови револуционарни курс Савеза комуниста”), *идеолошко искључивост* (наглашавањем да се историјом „не могу бавити они који својом активношћу, на било који начин подривају основне тековине наше револуције”), *крајњи догматизам* који је идеологију проглашавао за научну истину (инсистирањем да историографија мора да буде „максимално прожета марксистичким погледом на свет, као једино могућим у самоуправном социјалистичком друштву”),⁵⁵ закључно са *идеолошким функционализацијом историјских знања* у виду „унапређивања социјалистичког самоуправљања у нашој вишенационалној заједници и изградњи система социјалистичке демократије,

⁵² Ч. Попов, *Историја на делу*, 65.

⁵³ Ч. Попов (ред.), *Војводина у народноослободилачком рајћу и социјалистичкој револуцији 1941–1945*, 5; Ч. Попов, *Историја на делу*, 75.

⁵⁴ О партијској историографији вид.: Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором*, књ. 1, 256–280; М. Najbar-Agičić, *U skladu sa marksizmom ili činjenicama?*, 375–496.

⁵⁵ Ljubivoje Cerović, „Aktivnosti Pokrajinskog odbora Društva istoričara SAP Vojvodine”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1974, 243–244.

у правцу јачања улоге радничке класе и ослобођења рада, учвршћивања братства и јединства народа и народности, неговања револуционарних традиција и афирмације политике несврставања и равноправне међународне сарадње”.⁵⁶

Теоријско-методолошку основу „војвођанске историографије” представљао је догматски марксизам, једна од три владајуће парадигме у југословенским историографијама.⁵⁷ Иако се представници „војвођанске историографије” готово никада нису „ритуално позивали” на класике марксизма-лењинизма, они су читаву модерну историју сагледавали искључиво као подручје класне борбе која је, заједно са историјом КПЈ, представљала главну тему њихових истраживања. Запостављајући друштвенополитички и културолошки контекст у коме је настало радништво као нови друштвени слој, историчари догматског усмерења су настојали да реконструишу сваки покушај његовог организовања и политичког деловања без обзира на његов стварни значај унутар друштвене целине. Стога је друго истакнуто обележје ове историографије био вулгарни емпиризам, тј. изразита усмереност ка утврђивању појединачних чињеница а одатле и презасићеност радова сувишном фактографијом. Треће, за разлику од историчара у Институту за историју радничког покрета и Институту за савремену историју у Београду, који су врло рано започели са истраживањима историје „грађанских странака” у међуратном раздобљу, то није био случај са последњима „војвођанске историографије”. Са изузетком Арпада Лебла, који је објавио монографију посвећену „грађанским странкама у Војводини” на прелому XIX и XX века,⁵⁸ те дисертације Ранка Кончара о ставу опозиционих партија према аутономији Војводине у међуратном раздобљу,⁵⁹ они су усредсређени на историју КПЈ оставили ову тему у потпуности неистраженом.

⁵⁶ „Izveštaj o radu Društva istoričara Vojvodine”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1979 [1980], 217–223, на овом месту 223.

⁵⁷ Уп. Đorđe Stanković, *Iskušenja jugoslovenske historiografije*, Beograd: IRO „Rad”, 1988, 100–101.

⁵⁸ Arpad Lebl, *Građanske partije u Vojvodini 1887–1918*, Novi Sad: Institut za istoriju, 1979.

⁵⁹ Ranko Končar, *Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941*, Novi Sad: Mir, 1995.

Осим тога, услед слабог познавања теорије и методологије историјске науке, интерпретација радничког покрета као особеног друштвеног покрета одвијала се унутар крајње поједностављеног марксистичког шаблона у коме је кључна улога приписивана класној борби између „реакционарне буржоазије” и „прогресивне” радничке класе предвођене КПЈ. Одатле су проистицале још две упадљиве слабости – имплицитно прихватање концепта историјског прогреса чији је наводни носилац радничка класа и посве некритичка употреба појмова преузетих из марксистичке друштвене и економске теорије (као што су класа, рад, капитал, капитализам, империјализам, револуција, социјализам, комунизам итд.). Истовремено, језик „војвођанске историографије” био је препун стереотипа и шаблонских оцена и закључака који су непосредно преузети из официјелних списа КПЈ: „поборљивачке и угњетене нације”, „револуционарни пролетаријат”, „револуционарни курс”, „револуционарне снаге”, „револуционарна платформа”, „опортунистичко руководство”, „јединствени фронт буржоазије”, „великосрпска централистичка буржоазија”, „војвођанска буржоазија”. У том смислу, илустративан је закључак којим Данило Кецић завршава своју књигу о радничком покрету у Војводини: „Отуда је и основни историјски значај радничког покрета од 1917. до 1921. што је у том периоду извршена трајна и неuniштива идеолошко-политичка диференцијација у његовим редовима, стечено још једно драгоцено политичко и акционо искуство и отворена јасна перспектива далекосежних циљева класне борбе”.⁶⁰

Као последица овакве „методологије”, резултати „војвођанске историографије” пружали су изразито деконтекстуализован и деперсонализован приказ историје чији су једини „јунаци” били „радничке масе” и партијски руководиоци на челу са Јосипом Брозом Титом, што је, у целини, пружало потпуно изобличен приказ прошлости. Пада у очи и чињеница да је једно од истакнутих обележја „војвођанске историографије” био и њен провинцијализам. Ово посебно будући да је историја покрајине најчешће проучавана изван ширих државноправних целина чији

⁶⁰ Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917–1921*, Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1972, 437.

је била интегрални део – Хабзбуршке монархије у XIX веку и југословенске државе у XX веку. Напоследку, политички осетљиве теме – попут међунационалних односа, држања националних мањина током Другог светског рата, реторзије и репресије која је, над стварним или измишљеним непријатељима, спровођена током раздобља „револуционарног терора”, затим, „класна борба” на селу и политика колективизације као и одузимање грађанских права припадницима немачке мањине и њихово логорисање – представљале су изразите белине у „војвођанској историографији” која их је, следећи партијске директиве, свесно пренебрегавала.⁶¹

„Пролом историје” у јавни дискурс који је наступио након Титове смрти а који је довео у питање низ раније уврежених тумачења⁶² није, међутим, навео истакнуте припаднике „војвођанске историографије” да и сами преиспитају своје теоријске претпоставке. Напротив, они су и даље истрајавали на идеолошкој ортодоксији, о чему речито сведочанство пружају ставови Љубивоја Церовића и Миленка Палића. Церовић је наглашавао да је за југословенске комунисте од суштинске важности да „у Марковом учењу нађу одговоре на сва принципијелна питања, односно, како је то истакао друг Тито: ’Стваралачки однос према марксизму за Савез комуниста је мјерило остваривања његове водеће улоге’”.⁶³ Палић је – расправљајући средином 1980-их година о „појавама и проблемима у историографији” – тврдио да ревизијом историографских оцена, започету радовима Владимира Дедијера и Веселина Ђуретића,⁶⁴ руководе првенствено „антисамоуправни, антисоцијалистички, контрареволуционарни, националистички и шовинистички циљеви”.⁶⁵ Ове по-

⁶¹ Уп. Михаел Антоловић, „Српска историографија о Немцима у Војводини”, *Споменница Историјској архиви Срем*, 7, 2008, 149–165.

⁶² Jasna Dragović-Soso, *Spasioci nacije. Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Београд: Фабрика књига, 2004, 105–174; Predrag J. Marković, „Kako (ni)sмо пронашли ’праву историјску истину’? Српска историографија после 1991. године”, *Prispjevski za novejšo zgodovino*, Vol. 44, No. 2, 2004, 50–51.

⁶³ Љубивоје Церовић, „Pogled na život i delo Karla Marksa”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1981 [1983], 15.

⁶⁴ Уп. К. Николић, *Прошлости без историје*, 226–248.

⁶⁵ Milenko Palić, „O pojavama i problemima u istoriografiji”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1983 [1986], 77–79, на овом месту 77.

јаве анализирано је Друштво историчара Војводине на својој седници крајем 1985. године. Делећи мишљење Богдана Танкосића, високог функционера СК Војводине који је истицао да се „историографијом и наставом историје могу бавити само они који су се на делу изјаснили за социјалистичко самоуправљање и који своју научну и наставну праксу заснивају на поставкама марксистичког учења”,⁶⁶ Палић је указивао на нужност сузбијања „сопствене опозиције и контрареволуције”.⁶⁷ Одбијајући сваки вид историографског преиспитивања овешталих партијских оцена који су разумевали искључиво као напад на систем „самоуправног социјализма” и идеологију „братства и јединства”,⁶⁸ водећи представници „војвођанске историографије” су чак и средином 80-их година заступали изразито догматске идеолошке позиције.

Имајући у виду поменуте чињенице, не изненађује да су они неспремни дочекали промене које су наступиле крајем 1980-их, распад Југославије и глобални слом комунизма који су се на двоструки начин одразили на „војвођанску историографију”: урушавање социјализма великим делом је оспорило вредност марксистичке друштвене теорије док је, услед реконфигурације политичких односа, знатно ограничена аутономија Војводине која је враћена у уставноправни систем Републике Србије. На тај начин, попут осталих марксистичких историографија, и „војвођанска историографија” је изгубила своје теоријско утемељење док је, истовремено, она изгубила и своју идеолошку функцију која се током претходне две деценије заснивала на пружању историјског легитимитета Војводини као конститутивном члану југословенске федерације. У новим околностима, теоријске поставке „војвођанске историографије” су се показале као ирелевантне а њена практично-идеолошка функција као историјски превазиђена. Пад војвођанског комунистичког естаблишмента у јесен 1988. – оне политичке структуре на којој је непосредно почивала „војвођанска историографија” – и реди-

⁶⁶ Bogdan Tankosić, „Zadaci u daljem razvoju istorijske nauke i nastave istorije”, *Godišnjak Društva istoričara Vojvodine*, 1983 [1986], 68.

⁶⁷ M. Palić, „O pojavama i problemima u istoriografiji”, 77.

⁶⁸ Исто, 77–79.

стрибуција политичке моћи у Војводини која је наступила, условили су и нестанак овог облика покрајинске партијске историографије.⁶⁹

* * *

„Војвођанска историографија” се институционализовала на таласу уставних промена крајем 1960-их година, развијала се током наредне две деценије уз снажну подршку покрајинских партијских структура, на таласу нових уставних промена крајем 80-их година дошла је изнова до свога краја. Као вид партијске историографије, она је поседовала важну идеолошку функцију у пружању историјске легитимације владајућем СК Војводине. Идеолошки јасно профилисани још у младости, водећи представници „војвођанске историографије” одликовали су се изразитом партијношћу, скученим интелектуалним видцима, крајње поједностављеним и схематизованим разумевањем историје и вулгарномарксистичким приступом историјској науци. Са изузетком Арпада Лебла који је проучавао класне борбе у револуцији 1848/49, сви остали припадници „војвођанске историографије” били су усредсређени на раздобље од појаве радничког покрета крајем XIX века до завршетка Другог светског рата. Стога, историчари ранијих епоха – за које „револуционарни субјект” није показивао, практично, никакво интересовање – нису припадали овој историографији већ су своју професионалну афирмацију стицали унутар оквира тадашње српске и југословенске историографије. Исти је случај и са појединим историчарима који – иако су истраживали савремену историју (попут Чедомира Попова и Николе Гаћеше) – нису следили догматске оквире „војвођанске историографије”. Док је Попов српску историју XIX и XX века настојао да сагледа у широком европском контексту, Гаћеша је био неспорни пионир квантитативне историје у читавој тадашњој југословенској историографији који је отворио ново поље истраживања економске и демографске историје, сасвим у духу идеја које је заговарала друга генерација

⁶⁹ Nebojša Vladislavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milosevic, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, London: Palgrave MacMillan, 2008.

француске историјске „школе Анала”.⁷⁰ Несумњиво је да су у оквирина „војвођанске историографије” отворене и поједине, у ранијој историографији, запостављене теме попут друштвене и економске историје. Међутим, она је, у целини, била изузетно аутаркична, будући да је током читавог свог постојања остајала сасвим по страни од модернизацијских стремљења која су се, истовремено, одвијала у српској и југословенској историографији – историчари попут Мирјане Грос, Симе Ћирковића, Радована Самарџића, Чедомира Попова, Андреја Митровића, Милорада Екмечића, Бранка Петрановића, Ђорђа Станковића од раних 70-их година упорно су истицали важност систематског теоријско-методолошког развоја историјске науке, снажења њене саморефлективности, интердисциплинарности и отварања према методологији друштвених наука у историјским истраживањима.⁷¹ Имајући у виду ову чињеницу, оцена коју је Предраг Марковић изнео у своме суду о српској историографији из времена социјализма тврдећи да она није у пуној мери искористила могућности које јој је пружала чак и рецепција догматског марксизма још се у већој мери односи на „војвођанску историографију”.⁷² Водећи рачуна првенствено о идеолошкој правоверности и одбрани партијских начела, њеним припадницима била су посве страна свака модернизацијска настојања.

Напоследку, заједно са пропашћу политичког система који је био извор њене институционалне моћи, значај је изгубио и највећи део резултата овог изразито догматског облика партијске историографије. Показало се да је пробу времена издржао веома мали део радова насталих у њеном окриљу и то, првенствено, они који, својом темом, нису били непосредно везани за историју радничког покрета и КПЈ. Реч је, првенствено, о радовима о историји националних мањина у Војводини као и

⁷⁰ Вид. Михаел Антоловић, *Чедомир Појов. Интелектуална биографија*, Нови Сад: Матица српска, 2021; Михаел Антоловић, „Селективна библиографија Николе Л. Гаћеше”, *Истраживања*, 19, 2008, 15–27.

⁷¹ Уп. Michael Antolović, Biljana Šimunović-Bešlin, „History as Vallis Aurea. Đorđe Stanković and the modernization of Serbian historiography”, *Tokovi istorije*, 3, 2018, 109–145.

⁷² P. J. Marković, „Kako (ni)smo pronašli 'pravu istorijsku istinu'? Srpska istoriografija posle 1991 godine”, 48.

појединим стручно приређеним зборницима историјских извора. Вредност су, такође, сачувала и бројна објављена мемоарска сведочанства о Другом светском рату која су изузетно важан историјски извор и коректив зборницима службених докумената.

Сама некадашња „војвођанска историографија” тихо је нестала на таласу промена крајем 80-их и почетком 90-их година. Сlikовито сведочанство о историографској „транзицији” из социјализма у капитализам је уређивачка политика часописа *Исцртаживања*: осетна промена у садржају часописа наступила је од дванаесте свеске (1989) у којој је објављен свега један рад о историји „револуционарног субјекта” док су остали прилози посвећени ранијим раздобљима историје. На тај начин, политичке промене које су наступиле од краја 1980-их година и урушавање једнопартијског система непосредно су се одразили и на теме из историје партије и револуције које су, у року од неколико година, у потпуности ишчезле са страница *Исцртаживања*: у четрнаестој и, уједно, последњој објављеној свесци прве серије (1992) више није био објављен ниједан рад из домена тзв. партијске историје.⁷³ Наредне 1993. године, са укидањем Института за историју на Филозофском факултету у Новом Саду, „војвођанска историографија” је и у организационом смислу престала да постоји.⁷⁴ Њени некадашњи промотери су се пак врло брзо преоријентисали са раније класне на истраживање националне тематике која је била неупоредиво примеренија новој стварности српског друштва након пропасти комунизма и распада југословенске државе.⁷⁵ При томе, лакоћа са којом су они

⁷³ Вид.: *Исцртаживања*, 14, 1992. Уп. А. Касаш, „Садржај првих двадесет бројева *Исцртаживања*”, 439–466.

⁷⁴ Уп. Данило Кецић, „Институт за историју Филозофског факултета у Новом Саду 1985–1994”, *Рад Музеја Војводине*, 37–38, 1996, 203–207.

⁷⁵ Данило Кецић је започео истраживање улоге српских научника у политици српске и југословенске државе, Миленко Палић и Љубивоје Церовић су се окренули истраживањима историје Срба у Угарској, у Румунији, Словачкој и Украјини, док је Звонимир Голубовић написао темељне монографије о злогласној новосадској рацији 1942. и страдањима српског становништва у Бачкој и Барањи током Другог светског рата. Изузетак је, у одређеном погледу, представљао Ранко Кончар који је током читаве своје потоње каријере упорно истраживао на доказивању историјских основа аутономије Војводине. Вид. Драго Његован, „Звонимир Голубовић (1931–2018)”, *Рад Музеја Војводине*, 61, 2019, 243–245; Драго Његован, „Проф. др Љубивоје Церовић (1936–2015)”, *Рад Музеја Војводине*, 57,

напустили концепте на којима су истрајавали ранијих деценија представља непосредну потврду не само о њиховом површном прихватању марксизма већ и о изразитом идеолошком опортунизму. У том смислу, случај успона и пада „војвођанске историографије” на својеврстан начин сведочи како о границама које историјском сазнању намеће политичка моћ тако и о размерама функционализације историјских знања у ауторитарним политичким системима у којима историчари, неретко, добровољно суделују.

Mihael Antolović
Faculty of Education in Sombor
University of Novi Sad
antolovic.michael@gmail.com

“Only Those Who Have Demonstrated in Practice Their
Commitment to Socialist Self-Management May Engage in
Historiography and the Teaching of History” – The Rise and Fall
of “Vojvodinian Historiography” (1968–1993)

Summary

Within the context of the development of Serbian and Yugoslav historiography, this article analyzes the phenomenon of so-called Vojvodinian historiography as a distinctive form of party historiography that evolved in the Socialist Autonomous Province of Vojvodina from the late 1960s to the early 1990s. The analysis focuses on its institutional frameworks, theoretical and methodological characteristics, overall ideological profile, and scholarly output. Owing to the close ties between “Vojvodinian historiography” and the ruling League of Communists of Vojvodina, the collapse of the Vojvodinian communist leadership in the late 1980s also determined the disappearance of this historiography, which was profoundly permeated by ideology.

Keywords: “Vojvodinian historiography,” communism, Vojvodina, Marxism, ideology.

||

Љубомирка Кркљуш
Правни факултет у Новом Саду
Универзитет у Новом Саду
krkljuslj@sbb.rs

О једном покушају помађаривања и о речи „позор”

САЖЕТАК: После доношења закона о употреби мађарског језика као званичног језика на Угарском сабору 1840. године, дошло је 1841. и до покушаја увођења мађарског језика у српске основне школе. Предлог је потекао од надзорника српских школа Евгенија Ђурковића, објављен је у Кошутовом листу *Hírlap*, а пренеле су га *Сербске народне новине* Теодора Павловића. Вест је изазвала и пажњу дописника новина из Беча, Георгија Ј. Петровића. Реч „позор” у његовом допису су Е. Ђурковић и Лајош Кошут оценили као увредљиву и непријатељску према Мађарима, позивајући се на Курцбеков *Речник*, што је довело до полемике о њеном значењу. Георгије Ј. Петровић је у „Одговору Господину Јефтимију от Ђурковић на његово зло толковање речи ’позор’ и Господину Кошуту, Учреднику Мађар. Новина ’Пешти Хирлап’”, у додатку *Сербских народних новина* оспорио право Кошуту да се меша у српске ствари, нагласио да Срби имају пуно право да организују своје школе и чувају свој језик. Реч „позор” није добро протумачена, што сведочи о недовољном познавању српског језика надзорника Е. Ђурковића и непоузданости *Речника*. О значењу речи „позор” и ауторитету *Речника* дала је своје филолошко тумачење и комисија коју је јула 1841. формирала Матица српска.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Предлог увођења мађарског језика у српске школе 1841, Евгеније Ђурковић, Георгије Ј. Петровић, Лајош Кошут, *Сербске народне новине*, „позор”, Матица српска.

Период од 1825. до 1848. године био је у Угарској назван „доба реформи” – време обележено политичком борбом за темељну промену друштвено-економске и политичке структуре

земље. Један од најважнијих елемената тог процеса била је и реформа језика, која је сматрана за битни део свеопштег националног политичког програма, чији је циљ био реформисање целог мађарског друштва. Језичка реформа започета је још крајем XVIII века, а њена сврха била је да се мађарски језик учини модерним језиком, на којем ће моћи да се изразе нови научни, технички и уметнички појмови.¹

Упорна и дуготрајна борба за реформу мађарског језика и на лингвистичком пољу и у сфери његове јавне употребе завршена је коначно 1840. године. Угарски Државни сабор у Пожуну 1839/1840. године донео је велики број закона, а најважнији међу њима био је Законски чланак VI О мађарском језику. У његових једанаест параграфа прописано је да мађарски језик постаје званични језик државне управе, правосуђа и свих других јавних установа уместо латинског, па су и закони које је Сабор тада донео били писани на мађарском језику, а објављени су и на немачком.² Тај последњи закон о језику, који између осталог одређује мађарски језик и за општење међу црквеним и световним властима, као и за вођење матичних књига на мађарском језику, био је „неоспорно увредљив“ за народносне покрете тога времена.³

У то време су новине Теодора Павловића биле под снажним утицајем мађарских листова, *Pesti Hírlap*-а и *Világ*-а, нарочито првог који је основао и уређивао Лајош Кошут.⁴ Те су новине, одличне за своје време, подстицале Павловића да усавршава

¹ Први мађарски језички закон био је донесен већ 1791. године. Законски члан VIII 1830. утврђивао је право употребе мађарског језика у локалним органима власти и судовима, Законским чланом III из 1836. мађарски језик постао је језик законодавства (Габор Г. Кемењ, „Мотиви зближавања у историји мађарско-јужнословенских веза (1790–1914)”, *Зборник Маџице српске за историју*, 6 1972, 29). Такозвани Дуги сабор одржан је од 1832. до 1836. године, а на њему се расправљало о различитим идејама за спровођење реформи (Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд: Clio, 2002, 408–409).

² *Gesetzartikel des ungrischen Reichstages 1839–1840, nebst dem Wechselrechte und den übrigen Creditgesetzen für das Königreich Ungarn*, Pressburg: Verlag, 1840, 22–23; Alan John Percivale Taylor, *Habsburška monarhija 1809–1918*, Zagreb: Znanje, 1990, 68; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, 428.

³ Г. Г. Кемењ, „Мотиви зближавања у историји мађарско-јужнословенских веза (1790–1914)”, 29.

⁴ Први модерни политички лист на мађарском језику *Pesti Hírlap* (Пештанске новине) почео је да излази 1841. године, под уредништвом Лајоша Кошута. Новине *Világ* (Свет) почеле су такође да излазе почетком 1841. године, као гласило неоконзервативаца (П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, 411–412).

своје листове, па су они и својим спољашњим изгледом и техничко-стручним уређивањем подсећали на мађарске. Из мађарских новина је Павловић често и преузимао читаве чланке или изводе.⁵

Убрзо после доношења Законског чланка VI О мађарском језику појавио се у мађарским листовима читав низ написа о мађарском језику и о његовој употреби у јавном животу. *Сербски народни лист* пренео је већ априла 1840. године садржину двају чланака који су писали о закону и о језику.⁶

У обама написима био је наглашен значај језика, као битног обележја народности, а нарочито његова улога у образовању. Први је чланак, превод с немачког, био објављен у мађарском листу *Athenaeum*. У њему је дефинисан појам народности, утврђени су елементи који је сачињавају и одређују, а међу њима матерњи језик, као највећа светиња сваког народа, његово неотуђиво благо, средство и храна образовања народа. Народ ће опстати само дотле док се држи свог језика. Чак ако и потпадне под туђи иг, неће безнадежно пропасти док и под притиском буде чувао и неговао своје народно осећање, које потреса окове тираније, док их сасвим не раскине. Више од мача, тирани су се у историји плашили матерњег језика поробљеног народа. Њихова је најпреча брига била да се уништи тај језик, да деца не би могла више читати о јуначким подвизима својих очева, и да их то не би могло подстаћи на освету. Народност се показује и у обичајима. Докле год се задрже прави обичаји, сачуваће се и карактер народа на који они делују и снага коју му дају.

Други је чланак био објављен у часопису *Századunk*. Аутор је писао о књижевности и њеној улози у животу народа: не може се ни замислити образовање народа без књижевности. Да матерњи (мађарски) језик нема своје књижевности, образовани људи би из туђег језика захватили и из њега црпили душевну храну, јер образовани дух не може живети без књижевности. Закључује: „Мађарски народ само мађарским језиком можемо изобразити”.

⁵ Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад: Матица српска, 1980, 44.

⁶ Први је чланак, превод с немачког, био објављен 1840. године у мађарском листу *Athenaeum*, други у часопису *Századunk*. Преглед тих двају чланака дао је Павле Арс. Поповић у свом чланку „Нешто о народности и матерном језику” (*Сербски народни лист*, бр. 15, 11. априла 1840).

Овакво писање утицајних мађарских листова јасно је показивало да је питање језика и његове употребе било све актуелније. Мађарски политички кругови почели су да у признавању мађарског језика као званичног у државном и јавном животу гледају не само делотворно средство за образовање свог народа, него и повећану могућност и лакши пут ка потпуном остварењу доктрине о једном народу у Угарској, не само у политичком него и у народносном, националном смислу. У том циљу ће се све отвореније, већ од доношења првог закона, настојати да се мађарски наметне као обавезни језик наставе у школама.

Превод једног написа из листа *Világ*, који се односио на језик, објавиле су Павловићеве *Сербске народне новине* 16. јануара 1841. године:

Кад прогледамо повремена списанија наша, која с толико страна описују противности мађаризирања, не можемо дубоко неосетити истину тога, да је блажено отечество оно и народ, гди је један језик; не можемо затајити у прсима ту жељу: камо среће, да су предци наши постарали се били о том, да ми сад тај пут утрвен нађемо [...] У најновијем броју једног повременог Листа Господин С. Ј. доказује, да су у Горњој Унгарији Гимназије, Лицеји и Колегија Евангелика тотска гњизда.⁷

Јединство језика показује се као највећа нужност. Звања су мађарска, закони су мађарски, не остаје ништа друго него да се за мађарска звања мађарски и припрема. То ће се постићи кроз школе и књижевност. Што се књижевности тиче, Тотови и немају сопствену књижевност, она је под утицајем чешке и руске књижевности, до сада више чешке. Напротив, мађарска књижевност је отаџбинска и национална и развија се у свој својој слави.

Пошто су школе још латинске, књижевност још нема масовну публику, али ће се то постићи за десетак година. До тада, врло је важна улога новина и повремених издања. У томе мађарски дух истискује све туђинске. Народ само преко школе

⁷ „Тот” је у мађарском језику био пејоративан израз, најчешће за Словаке, али се односио и на све Словене. О томе: Душан Поповић, *Срби у Војводини*, Књига прва, Нови Сад: Матица српска, 1957, 48–49.

може себи обезбедити народно васпитање. Школска ствар је најсветија ствар.⁸

Сербске народне новине пренеле су и вест из Кошутовог листа *Pesti Hírlap*, да је на Тамишкој жупанијској скупштини, одржаној 16. фебруара, одато признање грофу Карлу Зају за његову домољубиву ревност против панславизма. Уопште, све мађарске новине и сви Мађари, пише уводничар, вичу против панславизма. Није јасно где они виде панславизам против којег толико протестују. Зар је то панславизам када у Пожуну неколицина словачких младића пише стихове на словачком језику и после их у друштву заједно чита? Када претерани (*ultra*) Мађари желе и приморавају све народе у Угарској да одједном заборава свој рођени језик и науче мађарски, и када се Словени због тога јадају и жале се да им је, наравно, тешко растати се од свог матерњег језика, зар је то панславизам? Како не би жалили за оним што је човеку на свету најмилије и најрођеније, за својим матерњим језиком? Осим тога, у Тамишкој жупанији тешко се може уочити тако нешто. Управо Тамишка, Торонталска, Крашовска и Бачка жупанија могу целом свету најбоље да покажу да тамо нема ни славизма, а камоли панславизма. У Тамишкој жупанијској скупштини ваљда није било ни једног јединог Србина. Да их је било, они би могли посведочити да нису ни чули за панславизам. Уопште узев, могло би се пре закључити да жупанијска господа више теже мађарству него српству, и пишу и говоре боље мађарски него српски! Биће да су Мађари управо својом галамом побудили тај панславизам!⁹

Јануара 1841. године именован је за врховног надзиратеља народних школа православне вере Евгеније Ђурковић, до тада фишкар Депутације која је управљала школским фондовима.¹⁰

⁸ *Сербске народне новине*, бр. 4, 16. јануара 1841.

⁹ *Сербске народне новине*, бр. 15, 20. фебруара 1841. Из *Pesti Hírlap*-а и *Világ*-а Павловић је често преузимао читаве чланке или изводе, а врло ретко, и то само онда када су се ти чланци односили на Србе, додавао је кратки коментар или се упуштао у полемику (В. Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 44). Вест о изјави Евгенија Ђурковића је, и по својој природи и далекосежним последицама, имала снажан одјек и изазвала полемику.

¹⁰ *Сербске народне новине*, бр. 1, 5. јануара 1841. Евгеније Ђурковић (Баја, 1790. – Будимпешта, 16. IX 1874) студирао је право и положивши адвокатски испит 1815. постао фишкар грофовских породица Баћањи и Вечеи и Српске

Ђурковић је био уверени присталица и активни заступник мађарске државне идеје. Још када је Теодор Павловић 1837. године поново покренуо *Сербски народни лист* и *Сербске народне новине*, као политичке новине које ће излазити два пута седмично, нашао је Ђурковић да је назив новина уперен против Мађара.¹¹

Вест о посети новоименованог врховног надзорника српским школама у Суботици пренеле су *Сербске народне новине* из *Hírlap*-а, 14. маја 1841. На почетку се напомиње да је надзор изостао претходних 14 година. Приликом свог обиласка Ђурковић је

...у одушевљеној беседи толкујући нужду помађарења и позивајући се на најновије законе земаљске, присуствујућим членима общества и учитељу ревностно је препоручио учење мађарског језика, и наложио, да се одсад мађарски језик са српским у једном учи, и онај дан, кад дете почне србски срицати, да се одма и мађарском учи; за учења пак олакшање у смотренију школе препоручио је, да се две класе и јошт један учитељ установе.¹²

школске депутације. Залагањем епископа Рајачића постављен је 1841. за главног школског надзорника српских православних школа у Угарској. Уживао је поверење мађарских владајућих кругова, као носилац мађарске државне идеје. Настојао је да из препарандије уклони све противдржавне елементе, а наставом мађарског језика оснажи идеју мађарског родољубља. Конзервативан став заузимао је и у вези с тада актуелним питањима језика и правописа, оштро се супротстављајући реформама за које се залагао Вук Стефановић Караџић. Био је и огорчени противник секретара Матице српске Теодора Павловића и један од оних који су захтевали да се седиште Матице српске врати у Пешту. Више пута биран је за посланика народно-црквеног сабора. Писао је највише о темама из области права (П. В. Крстић, „Ђурковић, Евгеније“, у: *Српски биографски речник*, књ. 3, Д-3, Нови Сад: Матица српска, 2007, 678; Василије Ђ. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад: Матица српска, 2013, 55). Превео је Менични закон, један од прописа усвојених на Државном сабору 1840. године (Љубомирка Кркљуш, „О преводима угарског Меничног закона, њиховим ауторима и критичарима“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 95, 18–20).

¹¹ В. Ђ. Крстић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, 39. Ђурковић је Угарској дворској канцеларији поднео представку где је указао на опасност тог листа, јер су уредник и цензор смерали да се тиме међу Србима гаји дух сепаратистичких тежњи и мржња према Мађарима. У Мађарској нема Срба, дакле не сме бити ни *Српских народних* новина и ту прву реч „српски“ треба избрисати. Ђурковићеву тужбу послала је Дворска канцеларија Краљевском наменском већу у Будим, али је палатин Јосиф који се налазио на његовом челу тужбу одбацио (Гаврило Витковић, „Биографија Јована Витковића“, *Лейпциг Матице српске*, књ. 158, св. 2, 1889, 46–47).

¹² *Сербске народне новине*, бр. 38, 14. маја 1841.

У једном од следећих бројева *Сербских народних новина* објављен је допис из Беча, од 21. маја; дописник је известио о различитим догађајима и новостима и коментарисао их. Многе вести нису добре, нишки везир Али-паша врши нечувени терор над народом у Бугарској, газе се најсветија права Бугара, а помоћ им не стиже ни с једне стране. У Бечу су учестала самоубиства, неки немачки писац у бечким новинама већ по други пут износи лажи о Србима, али ће на то касније одговорити.

Вук Ст. Караџић отпутовао је у Далмацију. Народне песме су штампане, дивне су, хартија је најбоља, слова су најлепша. Велику захвалност Срби за то дугују Друштву Мехатеријских калуђера, којима српске књиге не доносе неки већи приход.

Свој извештај дописник је закључио признањем уреднику и листу због тога што доноси вести о важним питањима народног живота и омогућује да се о свему чују различита мишљења:

Ваше новине и лист од неког времена све нам се важнијима чине, које нам је особито мило. Желити би било, да сви отлични мужеви нашег рода мњенија и мисли како о народној срећи и воспитанију на свет дају, тако и о другим народним стварима да се даје чути. Тек тако, кад са свију страна буде се делало, за и против говорило, препирало, ал' увек своја бранећи, бранећи дизајући, поправљајући, моћи ћемо до чега доћи. С позором смо читали у Новинама вест, како врховни Србски школа управитељ Гд. от Ђурковић *ревностно оће и старасе Србску малу децу да йомађари*.¹³

Та последња реченица имаће неочекивано снажан одјек и изазваће расправу, у којима је учествовао и појединац – њихов аутор, али и, тада још млада, али у српском народу већ угледна и утицајна српска културна установа – Матица српска. Узрок је био иницијатива врховног школског надзорника Евгенија Ђурковића у једном од најважнијих, судбинских питања живота српског народа у Угарској, у образовању – да се у српске школе уведе мађарски језик, и допис који је о томе био објављен у српским новинама. Непосредни повод био је употреба речи „позор” у том допису. Његов аутор био је Георгије Ј. Петровић.

¹³ *Сербске народне новине*, бр. 41, 24. маја 1841.

Георгије Ј. Петровић био је активни учесник у српском културном и друштвеном животу тридесетих и почетком четрдесетих година XIX века, мада о њему нема много података, а ни они којима располажемо нису потпуно поуздани. У својим биографским белешкама писао је В. Алексијевић и о Георгију Ј. Петровићу.¹⁴ Навео је да је Петровић рођен у Будиму 1817. године, од оца Јована, цензора српских књига. Међутим, о Петровићевом оцу нема података, па се може претпоставити да се неки Алексијевићеви наводи односе у ствари на Петровићевог деда Георгија, по којем је вероватно и добио име.¹⁵

Старији Георгије Петровић школовао се уз помоћ Стефана Стратимировића, с којим је био и, по свему судећи, до краја живота и остао у пријатељским односима и уживао његово поверење. Студирао је право у Бечу, а по неким подацима био је најбољи студент већ после завршене прве године студија. Већ 1795. године, још као студент, превео је Салерову *Мађарску ірамаиіку* на славеносрпски језик и штампао грађанском ћирилицом. Уз Стратимировићеву помоћ постао је цензор српских књига у Универзитетској штампарији у Будиму, вероватно крајем 1797, и на тој функцији остао до краја 1826. године, када је именован за директора „дистриктуалних школа у кругу Будимском”. Цензурисао је и прве бројеве *Лейойіса* и неке од првих књига које

¹⁴ Властоје Алексијевић, *Савременици и последници Досићеја Обрадовића и Вука Сћеф. Караџића*, 256–259. Нажалост, неки Алексијевићеви подаци о Георгију Ј. Петровићу нису довољно поуздани, почев од оних о оцу и његовом занимању, па и погрешни, као датум смрти. Алексијевић наводи да последњи податак о Петровићу датира из 1854, мада је Петровић умро 1843. године. Није поуздан ни датум Петровићевог рођења, пошто Алексијевић не наводи изворе. Неки важни подаци Петровићеве биографије нису поменути.

¹⁵ О Георгију Петровићу најисцрпније и најпотпуније документовано: Иванка В. Веселинов, „'Венгерскаја граматика' Георгија Петровића из 1795. године”, *Зборник Мајице срјске за књижевност и језик*, књ. 19, св. 3, 1971, 426–429. Г. Петровић је, као цензор, одбио да одобри штампање неких стихова против Вука Ст. Караџића (Љубомир Стојановић, *Живот и рад Вука Сћефановића. Караџића*, Београд: Штампарија „Макарије”, 1924, 213). С обзиром на наведене године рођења, смрти и догађаја из живота обојице Г. Петровића, ни претпоставка да је Георгије Петровић био дед Георгија Ј. Петровића није довољно чврсто утемељена, те не би требало искључити ни могућност да је старији Георгије Петровић био стриц Георгија Ј. Петровића, по којем је могао добити име.

је Матица објавила.¹⁶ Умро је почетком 1828. године. Георгије Петровић био је, по свему, врло образован човек, што је истакао и Ципсер, аутор некролога који је после његове смрти објављен у пештанском немачком листу *Iris*: „ein wissenschaftlich reich gebildeter Mann” – у науци богато образован човек.¹⁷

И Георгије Ј. Петровић је током свог кратког живота (1817–1842) показао врло широко занимање за разне области, а и добро познавање предмета о којима је писао. Гимназију је похађао у Карловцима и у Пешти, а правне науке студирао у Бечу. Од 1837. године, када је обновљен *Сербски народни лист* Теодора Павловића, Георгије Ј. Петровић постао је његов ревностни сарадник.

Током 1842. године предавао је Петровић на београдском Лицеју. У списку свих професора Лицеја првих 9 година од оснивања (1838–1846) јавља се као професор Политичких наука године 1842. и 1843, у списку професора Правног факултета 1842. као професор Полиције, а 1843. године професор Политичких наука. Поново се као предавач Политичких наука помиње 1845. године.¹⁸

Међутим, дужност професора на Лицеју могао је Петровић обављати само 1842. године. *Сербске народне новине* објавиле су 10. јануара 1843. вест да је крајем децембра преминуо недавно постављени професор политичких наука на Лицеуму србско-београдском Георгије Ј. Петровић.¹⁹ Оправдано се може претпоставити да је у програму рада Лицеја било предвиђено његово учешће у настави и у 1843. години. Тако ни податак о Петровићу као професору године 1845. не може бити веродостојан,

¹⁶ Одобрење за прву свеску *Лейхойиса* дао је цензор Антоније Тумара, а следеће је цензуришао Георгије Петровић, мада изгледа да је помагао и код прве свеске (Живан Милисавец, *Историја Мајице српске, I део, 1826–1864*, Нови Сад: Матица српска, 1986, 92, 101).

¹⁷ Оцена из некролога, објављеног у пештанском немачком листу *Iris* бр. 17, 1828. године пренесена је у белешци о преводу *Мађарске граматике* у рубрици „Србско списатељство” *Мајазина за художество, књижевство и моду*, бр. 15, 19. фебруара 1839.

¹⁸ Љубица Кандић, Јелена Даниловић, *Историја Правног факултета (1808–1905)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997, 393–395, 397.

¹⁹ *Сербске народне новине* у броју 3, 10. јануара 1843. јављају да је Георгије Ј. Петровић преминуо у Београду 28. децембра 1842. године, наводећи и тачно време, „после поноћи између 27. и 28. т. м.”.

а поред тога ради се несумњиво о другој личности готово исто-ветног имена.²⁰

* * *

Текстови које је Георгије Ј. Петровић објављивао у *Сербском народном листу* били су врло разноврсни – од поучних и забавних чланака до написа који су се односили на народ – народну просвету, развијање народне културе, народног језика и књижевности. Петровићеви чланци били су у потпуном складу са циљем који је Теодор Павловић имао на уму када је основао свој лист – да шири знање и културу и развије национална и патриотска осећања.²¹

Значајнији Петровићеви написи бавили су се неким од најважнијих питања која су заокупљала српски народ у то време, нарочито на пољу културе и образовања. Написао је чланак о уметности – на почетку пише о самом појму уметности, о њеним разним гранама и о познатим светским уметницима, а у другом делу писао је и о српским уметницима и набројао знамените сликаре и њихова дела.²²

У једном сразмерно кратком чланку изнео је своје погледе на народ. Постоје живи, али и мртви народи, који су слични дрвету без корена, телу без духа, које је назвао благо-народима.

И ја бих саветовао свима онима, који би ради били себи нови народ које од куда скрпити, или свој народ са одкидањем од други народа умножити, да се потруде најпре наћи такав је-

²⁰ На списку Петровићевих радова В. Алексијевић као последњи наводи *Речник закона, уредба, уредбени йройиса' и йр. и йр. издани у Књажесѣвѣ Србији од 1827. до њоловине 1854. љодине*. Изradio Ђорђе Петровић Член Суда Окр. Београдског, Београд 1856. Алексијевић помиње као последње написе Георгија Ј. Петровића и неколико анегдота објављених 1854. у *Темишварском календару* Димитрија Тирола. Очигледно се у обама случајевима радило о другој личности. То јасно произлази и из податка о судској функцији аутора *Речника* и из његовог предговора. Вероватно је да је аутор *Речника* Ђорђе Петровић био и међу професорима који се на Лицеју помињу 1845. године. Георгије Ј. Петровић се нигде у поузданим изворима не јавља као Ђорђе и без навођења средњег слова.

²¹ В. Ђ. Крестић, *Истѣорија срѣске шѣтамѣе у Уѣарској 1791–1914*, 39; Марко Малетин, „Теодор Павловић”, *Гласник Истѣориској друшѣвѣа у Новом Саду*, књ. IX, св. 3, 1936, 284.

²² „Нешто о художеству, с кратким погледом на нас Србље”, *Сербски народ-ни лист*, бр. 16, 23. априла 1842; бр. 17, 30. априла 1841.

дан благо-народ, то јест један мртав народ, народ, који не зна да живи, пак ћеду од тога моћи правити, шта хоћеду. Жив народ кремен је љути, који, чим се окрс'не, варницу сева. Мртав народ дубок је снег, који трпи не само да се гази, но и тако стопе газитеља љуби, да ји вечно у спомену држи, докле га траје. Жив народ је стрмена поледица, на којој ником није советно играти.

Народ којем недостају животност, снага, самосвест, способност да се суочи са опасношћу и да је сузбије личи на појединца који спава.

Спавајући народ је подобан страшној лавини, која на вр'у брега мртва лежи, а кад се с тога крене, неуздржимом силом у своју пропаст лети. Тако ће и спавајући народ сам у своју пропаст стрмоглавце грунути; и као што се поједине части лавине одлеме, када ова о предмет какав груне, тако ћеду се гдикојима онда тек очи отворити, кад се већ све оконча.

Срећан је појединац који може рећи да је његов народ жив, јер ће само онда као члан тог народа живети и он и његово потомство. Народ ће бити жив, срећан и задовољан ако буде просвећен и образован. Трудом да се то постигне појединци ће извршити своју дужност према народу и потомству, положити темеље његовог опстанка и напретка не на песку, него на каменој стени.

Мада није изричито написао да се те мисли односе на српски народ, својим је метафорама Петровић ипак показао да мисли управо на српски народ – да му недостају животност, снага, способност да се супротстави и одоли претњама и притисцима, да нису пробуђене његова свест и жеља да живи и развија се. У последњој реченици упоредио је тај, по њему успавани, народ с Фаберовом говорећом машином – ако се по добро смишљеном плану, вешто удара по тој машини, она на питање: „Шта си ти?” зауји једно за другим: „...Мађар – Илир – Немац – Славонац – Далматинац – Сремац – Шумадинац – Црногорац – Херцеговац – Ришћанин – Кршћанин – Буњевац – Бачванин – Банаћанин – Рац. Ко ће да буди оног, који сладко спава, и неће, да се буди?”²³

²³ „Мисли о народу”, *Сербски народни лисџ*, бр. 46, 13. новембра 1841. Машину која говори, названу еуфонија, начинио је Јозеф Фабер и представио је публици у Бечу 1840. године.

Из тог поређења јасно је произлазио његов став – није одобравао коришћење регионалних назива за делове српског народа, што је тумачио као израз његовог нејединства, неразвијене свести о целовитости и хомогености народног бића и неспособности да се она очува, те би народ тако могао послужити као материјал за формирање или увећавање неких других народа.

Петровићева запажања изнесена у овом чланку сведоче живо о томе да је процес пуног формирања националне свести и изградње националног идентитета био у току, трпећи све тешкоће и савлађујући препреке које су у постојећим условима стајале пред српским, као и другим словенским народима у Угарској и у целој Монархији.

Петровић је живео и радио у времену када се о идејама, програму и делатности присталица илирског покрета много размишљало и писало, и када су се јављали несугласице и размиоилажења у погледу темељних поставки, а и циљева покрета. Петровић је био одлучни противник илирског покрета.²⁴ У вези с тим другачији смисао и значај добило је и питање народâ, српског, хрватског, Јужних и других Словена и односâ међу њима, а у том склопу, и бројност појединих народа. Тако је Петровић одговорио на напис у *Даници Илирској*, аутора С. Д-ћ, под псеудонимом Правољуб, који је тврдио да Хрвата има више него Срба. По методологији на коју се тај аутор ослањао и позивао, Петровић закључује да би Хрвата у XIX веку морало да буде близу 30 милиона, па га подсећа на Шафарикову тврдњу да Хрвата нема више од 800.000.²⁵

Као што је у свим својим написима наглашавао и истицао, највећу важност у развоју и појединца и народа придавао је обра-

²⁴ Георгије Мушицки је 1846. године у *Подунавци* објавио превод одломка из књиге непознатог аутора, често цитираног у словенским круговима, који је писао и о појави илирског покрета: *Slawen, Russen und Germanen, Ihre gegenseitigen Verhältnisse in der Gegenwart und Zukunft*, Leipzig: Verlag, 1843. У напомени свог превода Мушицки је као најистакнутије противнике илирског покрета поменуо поред Милоша Светића, Г. Пантелића, Теодора Павловића, Георгија Петровића и П. А. Поповића („О илирству”, *Подунавка*, бр. 11, 15. марта 1846); Ilija Mamuzić, *Ilirizam i Srbi*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1933, 79.

²⁵ „Нечувено чудо”, *Сербски народни лисџ*, бр. 36, 25. октобра 1842. Шафарик наводи број од 801.000 Хрвата (Pawel Josef Šafařík, *Slowanský narodopis*, W Praze: Nákladem wydawatele, 1842, 64).

зовању и култури. Нарочиту пажњу посвећивао је језику и књижевности. Написао је врло обимну студију о глагољници под насловом „Стародревности србске” и објавио је у *Летшойису*.²⁶ На почетку је напоменуо да има намеру само „нешто мало о Глаголници или тако названим глаголитическим писменима говорити, но не дубоко се упуштати у испитивање свију досадашњи мњенија или и сами с каквом новом хипотезом на свет изаћи”. И поред скромности и малих амбиција које је на почетку истакао, Петровић је овом студијом показао веома солидно и свестрано знање о предмету о којем је предузео да пише.

Како је често указивао на изузетну важност образовања, пожалио се да сваки љубитељ старина, нарочито глагољских, наилази на велике потешкоће јер је, прво, глагољских књига мало, могу се добити само у библиотекама, и то тешко, посредством људи који „втеченије” имају, дакле посредством патроната. Обични, незнатни Србин до њих не може доћи. Има библиотека и оне се оснивају у Новом Саду, у Карловцима и другде, али се пита која је од њих корист за младеж, ко од ученика има приступ њима. „И за кога су се завеле ако не за учећу се младеж?”

Снажно интересовање за језик, али и познавање материје о којој је била реч, испољили су се и у неким другим Петровићевим написима. О језику и о потреби граматике и начину њеног писања полемисао је с Ђорђем Натошевићем, поводом његовог плана о писању граматике српског језика који је био објављен у *Сербском народном лисџу*.²⁷ Нагласивши на почетку да је недопустиво и неразумљиво што Срби још немају граматику свог језика, Натошевић је покушао да утврди који су разлози до тога довели, пошто има довољно учених људи који би били способни да је напишу. Главни разлог видео је, не само када се ради о граматици него и о било каквој другој књизи, у устручавању аутора да књиге пишу, због страха од критике. Појава нове књиге ишчекује се не да би се из ње нешто научило, него да би се критиковала, а њен аутор био наружен. Због тога се појединци

²⁶ „Стародревности србске”, *Нови србски летшойис* за год 1841, част втора, год. XV, књ. 55, 118–166.

²⁷ Г. Н., „План како би Србљи своју Граматику брзо имати могли”, *Сербски народни лисџ*, бр. 25, 19. јуна 1841.

устежу да се прихвате и писања граматике. Од владе се то не може очекивати, јер она то нити хоће, нити јој је то дужност.

Натошевићев план за писање граматике био је следећи:

„Матица српска, која и тако највише Србских књига својим трошком штампа, имала би једну граматiku (какову му драго за први пут) издати, а прогласити, да она унапред никакве књиге својим трошком штампати неће, која неби по правилима речене Граматике списана била.

Матица би то требало да предузме у договору с Врховним школским надзиратељством у Пешти и са управитељима у Бачкој, Банату и Срему, како би они одобрили и наредили свим школама да се по њој предаје. Та прва граматика не мора бити савршена, она би се током година поправљала и допуњавала, трудом и искуством свију који би је у настави користили, те би се временом усавршила. Један од главних разлога што до тада граматика није сачињена Натошевић види и у особини српског народа да не може ни о чему лако да се договори и усагласи.

Георгије Ј. Петровић је о овом Натошевићевом предлогу и о његовим закључцима о разлозима изостанка писања српске граматике упутио аутору отворено писмо.²⁸ На почетку наглашава да није узео перо с намером за коју Натошевић оптужује, да се једва чека појава неке књиге да би се она критиковала – само ће изнети своје мишљење. Тачно је да добре граматике нема, али се не може прихватити да је томе узрок критика. Критику је Натошевић представио као неко чудовиште, које гута књиге и граматике. Он, напротив, не само да сматра да без критике никаква књижевност не може опстати, него је уверен да је она једино средство којим ће се књижевност сачувати на правом путу. „Критика, – не *исеудокритика* – показује нам, као год какво добро огледало, шта је добро шта ли је зло, шта је лепо, шта ли је ружно.” Ако су критике до тада биле претежно лоше, није кривица до њих, него до саме књижевности. Књижевност је, с малим изузетцима, врло рђава, а критика је врло добра, имајући у виду каква

²⁸ „Отворено писмо Господину Г. Н. Сачинитељу 'План, како би Србљи Граматiku брзо имати могли', *Србски народни лист*, бр. 34, 21. августа 1841.

би морала бити. Ништа се не ради, а ако је књижевност најбоља, добар писац нема разлога да се плаши критике.

Критика је добра и корисна у свакој ствари – не само књижевност, него и све друго што је зло и рђаво, треба претрести, ишчистити и поправити. Што се граматике тиче, указао је на главни проблем у послу њене израде: разлике у погледима на језик и писмо. Ни Матица, ни школски управитељи и надзорници не могу и не треба да терају српске књижевнике да пишу по лошој граматичи, а децу да лоше уче свој језик. Замера Натошевићу што одобрава забрану да се штампају књиге без знакова њ, њ, њ, и с „новоскованим” знаковима писане. Ако Натошевић сматра да прва граматика не мора бити савршена, пита га зашто он сам не пише по граматичи, која већ постоји, Видаковићевој. По његовом (Петровићевом) мишљењу, прави пут, пут којим би требало кренути је оснивање катедре српског језика! На крају, не слаже се с Натошевићем у закључку да Срби не могу да се договоре и усагласе! Напротив, никада се и нису дуго договарали и размишљали, него су више чинили без довољног договора и размишљања, а то је и узрок што мало шта имају.

На ову критику свог плана Натошевић није остао дужан Петровићу. Права критика, пише у одговору на Петровићево отворено писмо, треба да има главни циљ и намеру да каже: „*што није њако, не њ овако*”. Петровић није написао шта он саветује, како да Срби брзо добију граматичу. Тачно је да он одобрава заповест којом је забрањено писање без знакова њ, њ, њ, и с „новоскованим” знаковима. Одбија Петровићеву примедбу да и он сам користи „новосковане” знакове и наводи низ старих рукописа где налази знак њ, који се, према томе, не може уброявати у „новосковане”. Није препоручивао лошу граматичу, нити ће то чинити, мисли на граматичу која би била с најмање недостатака. Одобрива би је комисија од три одабрана члана и штампала Матица српска.²⁹

Мада је његов непосредни повод био Натошевићев план о писању граматике, Петровић је у Отвореном писму изнео и своје начелне погледе на природу критике и њену улогу у књижевном

²⁹ „Одговор на отворено писмо Г. Георг. Ј. Петровића”, *Србски народни лист*, бр. 1, 1842.

и културном животу. Тим се ставовима придружио и својим савременицима који су формулисали основна начела и утврдили темеље савремене српске књижевне критике – Константин у Богдановићу и Павлу Арс. Поповићу.

Георгије Ј. Петровић показивао је живо интересовање и за књижевност. Био је Вуков присталица и учествовао у препиркама које су се водиле поводом Вукових погледа и његовог рада. С Павлом Арс. Поповићем водио је полемику о народним песмама, о времену када су оне побудиле интересовање, прикупљане и објављиване и о онима који су у томе били први и за то најзаслужнији.³⁰

* * *

Како је дошло до тога да реч „позор” изазове такав позор у мађарској и српској културној и политичкој јавности, да се око њеног значења и тумачења расправљало и у журналистици, али и у Матици српској?

У свом допису *Србским народним новинама* написао је Петровић да се у Бечу с позором пратила у новинама вест да се врховни надзорник српских школа Евгеније Ђурковић ревносно стара да помаћари малу српску децу.³¹ Уредник мађарских новина *Pesti Hírlap* Лајош Кошут реаговао је бурно на тај допис и на употребљену реч, видео је у њој српско непријатељство према Мађарима, њихову незахвалност према милосрдној мађарској отаџбини, „лајање на звезде”. На тако огорчено реаговање навело је Лајоша Кошута тумачење речи „позор” које су му дали, мада он, како је сам изјавио, не зна српски језик.

Пошто је расправа заподенута око речи коју је он употребио, Петровић је закључио да је дужан да се у њу умеша, сматрајући то за своју обавезу и поштујући стару максиму да је свако најбољи тумач своје речи, па је написао одговор Евгенију Ђурковићу и Лајошу Кошуту, који је објављен као изванредни додатак *Србских новина*.³²

³⁰ Љ. Стојановић, *Живот и рад Вука Стојановића Караџића*, 535–538.

³¹ *Србске народне новине*, бр. 41, 24. маја 1841.

³² Г. Ј. Петровић, „ОДГОВОР Господину Јефџимију [очигледна типографска грешка, у даљем тексту Јевгеније] оји Ђурковић на њејово зло тјолковање речи „йозор” и Господину Кошуту, Учреднику Мађар. Новина „Пешији Хирлай” Изван-

Најпре је запитао Кошута зашто је он уопште скочио против других људи, у туђој ствари, и то још у ствари о којој и сам каже да не зна ништа. Шта год да Срби мисле о уредбама свог школског надзорника, и како год да их оцењују, то се Мађара не тиче; па се пита како се Срби тиме према свима или било којем Мађару огрешују, баш и ако су и сасвим противни увођењу мађарског језика у своје народне школе.

Познато је да Мађари и из својих виших, али и не само својих, школа желе да искључе друге језике и уведу свој, мађарски, а у својим основним школама неће ни да чују ништа о туђем језику. Због тога ни један други народ није с њима заратио, нити је неки појединац из другог народа устао да их тако нагрди. С којим правом, према томе, Кошут устаје на појединце или на све Србе због уредбе коју у њиховим народним школама жели да уведе њихов врховни школски надзорник? Зар Срби ту немају шта да кажу, не смеју те уредбе ни „с позором” читати – него Кошут и њему слични само имају ту глас, и што год они кажу Срби треба да слушају и томе се поковавају?

Шта год да су Срби у својим новинама и о уредби која се тиче њих и њихових установа рекли, шта год да значи реч „позор”, макар и нешто најнеповољније, будући да се она односи само на те уредбе, Кошут није имао никакво право да на било кога насрће.

Није му познато у каквом су односу Кошут и надзорник српских школа. Кошут тврди да га је Ђурковић својим тумачењем речи „позор” навео на то да се на Србе тако устреми. У ма каквом односу да су, Кошут је могао надзорнику дати простор у својим новинама, да тамо делује у смислу свог *magyarosodás*-а [помађаривања]. То што је Кошут преузео да се уместо њега и за њега бори, сувише је велико пожртвовање, примећује Петровић иронично.

Када се тумачи неки напис, треба утврдити најпре значење сваке поједине речи, па онда смисао целог текста, иначе резултат може бити неочекиван или бесмислен. Ђурковић је узео да тумачи општепознату српску реч „позор” и цитирао Курцбека и један руски речник.

редни додатак к Србским новинама (Библиотека Матице српске, Ситна штампана грађа, инв. бр. 73.948).

У Србским Новинама – пише Петровић – нити се Курцбекски нити Руски пише, него Србски, а од свију живи Србаља ни један није оно „с њозором” другчије могао разумети, него „figyelemmel, cum attentione, mit Aufmerksamkeit”³³. И ја позивам свакога – ни Гд. от Ђурковића не изузимајући, – који је другчије разумео, нека јавно и с подписом свог имена каже, како је он разумео.

Курцбеков *Речник* начињен је пре 50 година, непознато је по чијој наруџбини. Да у српском језику није никакав ауторитет и да из њега нико неће научити српски, а још мање да ће прави Србин у њему тражити значење неке српске речи, с тим ће се вероватно свако сложити.

Осим целог српског рода на који се може позвати као ауторитет против ауторитета једног Курцбека, Петровић је помно навео низ примера који јасно показују које је значење спорне речи – из разних речника, почевши ипак од самог Курцбековог *Речника*, дела српских писаца, па чак и из неких изјава самог Ђурковића од пре неколико година, које су одударале од његовог новог, „хирлапског” тумачења речи.

Упозорио је на непрецизност Курцбековог *Речника*, где су дата потпуно супротна тумачења речи, што је само потврда његове непоузданости.³⁴ Као доказ јединог могућег значења речи „позор” навео је и тумачења обимног тројезичног речника дубровачког лексикографа Јоакима Штулија – *Lexicon latino-italico-illyricum*.³⁵ Само је један руски речник садржао на једном месту објашњење које би се могло и тако разумети.

³³ *Figyelemmel* (мађ.) – с пажњом, помњом, позором, обзиром; *cum attentione* (лат.) – с пажљивошћу, позорношћу; *mit Aufmerksamkeit* (нем.) – с пажњом, пажљивошћу.

³⁴ У оном делу Курцбековог *Речника* где је био дат немачко-српски превод, стоји: *Beschämen, einem schamroth machen* – стыдити кога; посрамлати, посрамити кога; *Beschämt* – посрамленный. У делу који је садржао српско-немачки превод стајало је: Позоръ – *die Beschämung*; Позорю – *ich beschäme, mache schamroth* (*Нѣмѣцкѣй и сербскѣй словарь на потреби сербскаго народа, Deutsch und Illyrisches Wörterbuch zum Gebrauch der illyrischen Nation in den K. K. Staaten*, Wien 1791, Auf Kosten Joseph Edlen von Kurzbeck, k. k. Hofbuchdrucker und Großhändler, фототипско издање, Београд: Мирослав, 2016, 77, 174).

³⁵ У речнику стоји: *Aspectus, pozor, zgledanje, pazenje; Attendo, is, dere, zoriti, spazitise* (Joakim Stulli, *Lexicon latino-italico-illyricum*, Buda 1801, 127, 133). Као противник илиризма, Петровић се донекле оградио: „Уколико се може из Илирског сведочба узети, – а код ГГ. Кошута и от Ђурковића Илирски и Србски је и тако све једно...” (Г. Ј. Петровић, „ОДГОВОР”).

Ипак, и поред свих наведених речника и тумачења, Кошуту је био довољан и поуздан ауторитет надзорник Ђурковић и његово тумачење. Стога Петровић позива Ђурковића да јавно, пред целим Српством каже и потпише, како разуме реч „позор” и шта она за њега у српском језику значи. Али, пошто је он Кошуту објаснио и потврдио да та реч значи нешто страшно и неповољно, можда би Кошуту требало дошапнути и сумњу да је Ђурковић Србин, па да српски језик и не зна довољно. Двојица његових предака имала су мађарска лична имена.³⁶

Петровић је поменуо још један доказ Ђурковићевог недовољног познавања српског, па и мађарског језика, што је дошло до изражаја у преводу Меничног закона донетог 1840. године који је Ђурковић начинио. Наиме, да би се нешто ваљано превело, мора се добро познавати и језик с којег се преводи и онај на који се преводи. О ваљаности Ђурковићевог превода Меничног закона Кошут би могао да се обавести код неког образованог Србина.³⁷

На Ђурковићево и Кошутово уверавање да се под *magyarosodás* [помађаривањем] не подразумева промена вере, како су Срби можда погрешно протумачили, одговорио је Петровић да Срби умеју да разликују и разумеју шта је однарођење (*denationalisatio*) и без промене вере. Добро је познато да су се многи Срби у Русији „порусили”, у Банату многи „повлашили”, а нешто Срба у горњим крајевима и „помађарило”, а веру нису променили.

³⁶ У напомени је Петровић навео податак да је у Бачкој жупанији 1836. године објављено сведочанство о племству оца Е. Ђурковића, где се у родослову могло запазити да су двојица његових предака имала мађарска лична имена. О Ђурковићевом ставу о мађарској државној идеји и односу према владајућим круговима, сведоче и подаци које је навео Теодор Мандић, поводом Стаматовићеве иницијативе 1841. године да се сазове српски народни сабор ради уређивања неких питања свештеничког статуса: „Стаматовић је у најтешњој вези стајао са Евгенијем Ђурковићем, који је онда био љубимац краљевског таверника барона Игњата Етвеша, оца потоњег мађарског министра барона Јосифа Етвеша. Обојица су желела Етвеша за цес. кр. комесара, као што су обојица били противници митрополита Станковића” (Теодор Мандић, „Успомене из нашег црквено-народног живота, од 1841–1861”, *Лейпциг Мајинце српске*, књ. 183, св. 3, 1896, 37).

³⁷ Ђурковићев превод критиковали су Теодор Павловић, Павле Арс. Поповић и Константин Богдановић. Павле Арс. Поповић указао је на низ примера лошег и неадекватног превода, из којих се оправдано могло закључити да Ђурковић не познаје довољно српски језик (Љ. Кркљуш, „О преводима угарског Меничног закона, њиховим ауторима и критичарима”, 19–25).

Петровић се пита и зашто Ђурковић није сам образложио свој предлог. Да би се избегли сви неспоразуми, било би добро да Ђурковић, када то већ није учинио онда када је свој предлог изнео, макар накнадно јавно објасни своје ставове, своје мишљење и своје праве намере, ако се плашио да оне неће бити тачно схваћене.

На крају се постављају најважнија питања: има ли Ђурковић право да самовољно уводи такве новине у српским школама. Његова је дужност, као надзорника, да надгледа школе и њихов рад, по постојећим прописима. И лутерани и калвинисти имају своје школске надзорнике, које је изабрао народ, а не уведе никакве новине и промене у школском систему док не буду примљене и одобрене. И у римокатоличким школама се новине уводе у складу са законом.

Доказујући Србима потребу помаћаривања, Ђурковић се позвао на нове законе (Зак. чл. VI, 1840). Петровић се пита како се на основу тих закона може утврдити да Срби треба да се помаћарују, а српске народне школе претворе у полумађарске. Кошут је већ мудрији, он не каже да се тако нешто налаже, већ да то изискују дух закона, дужност школског надзорника и сопствено добро српског народа.

На ове аргументе Петровић је одговорио: што се тиче духа закона, то зависи од посматрача, који га могу различито гледати и разумевати. Свако може у истој ствари видети другачији дух. Када је реч о српском добру, треба препустити самим Србима да то утврде. Шта њихово добро захтева у погледу мађарског језика, то они и сами могу да процене и спроведу, као што су и показали, у Новом Саду и у Карловцима.³⁸ Наметање и насиље не само да неће допринети светом делу народног просвећивања, него и за његову ствар и намеру може бити само убитачно, а никако пробитачно. Последице таквог поступка могу бити пре, с једне стране, то, што ће школе бити још празније, напредак у образовању отежан, па према томе мањи, а учитељи још гори;

³⁸ Како по новом мађарском закону у јавну службу и звања није могао бити примљен нико без знања мађарског језика, Патронат Карловачке гимназије је на седници 30. јануара 1841. закључио да је неопходно да се оснује катедра за мађарски језик за школску годину 1841/42. и расписао оглас за професора мађарског језика (*Сербске народне новине*, бр. 24, 27. марта 1841).

с друге стране настаће неповерење, омраза и раздор између Срба и Мађара.

Што се тиче врховног надзорника, он би и сам могао знати шта је његова дужност и не треба ни Кошут, нити ико други њему сличан да му то објашњава и налаже. Кошутова тврдња да је дужност школског надзорника да у српским школама спроводи помађаривање обична је измишљотина, чији је циљ само да заплаши неискусне људе какав је он, а Србе обележи као неке противнике виших власти и њихових налога. Осим тога, Кошут и није баш личност од које би требало учити како се повинује вишим властима.

Срби су уверени да намера цара и краља није да их однарођује, ни да их помађарује, школе нису основане и у њима постављени управитељи и надзорници да Србе помађарују, него да их просвећују и образују, као што и сви други народи имају своје школе и своје учитеље.

Такво уверење Срба утолико је веће уколико је веће њихово неповерење према онима који им доказују супротно, па Срби мисле да могу бар слободно, „с позором”, пратити све оно што се тиче њих и њихових ствари.

* * *

Реч „позор” и пажња коју је побудила у јавном животу, неповољне реакције мађарске штампе и оптужбе Лајоша Кошута навели су и Матицу српску да се о томе изјасни. На седници 1. јула 1841. године именована је комисија, „ради достоверног изтолковања речи 'Позор', и определенија ауторитета Курцбековог Србско-немецког словарa” – да сачини филолошку анализу речи „позор” и утврди веродостојност Курцбековог *Србско-немачког словарa* у погледу тумачења те речи. У комисију су именовани Петар Демелич од Пањове, др Јован Суботић, др Ђорђе Стојаковић, Павле Арс. Поповић, адвокат, и Георгије Марго, парох пештански.

По своме знању, образовању и делу, чланови комисије били су меродавни да оцене и дају своје мишљење о значењу једне српске речи. Петар Демелић, земљопоседник и племић, био је

први преводилац Хомера, 1832. године објавио је у Будиму три певања из *Илијаде*, превео је две Сапфине оде, преводио с француског, енглеског и латинског. Преводио је и савремене немачке и енглеске песнике, француске и немачке филозофе (Ларошфукоа и Хердера).³⁹ Јован Суботић, филозоф, правник и књижевник, био је једна од најугледнијих личности у српској култури прве половине XIX века и сматран за „водећег песника и писца свог времена”.⁴⁰ Ђорђе Стојаковић био је правник, адвокат, правни заступник кнеза Милоша за време његовог изгнанства, стекао је глас једног од најбољих правника Угарске. Коментарисао је неке аустријске законике.⁴¹ Павле Арс. Поповић био је правник, адвокат, новинар, преводилац угарских закона, књижевни и позоришни критичар, члан Друштва српске словесности.⁴² Георгије Марго, пештански парох, надзорник Текелијанума, помагао је Матичине књижевне и културне активности и живо учествовао у њеном раду, а 1839. изабран је за почасног члана.⁴³

Комисија је посао завршила по свој прилици доста брзо, мада на извештају прикљученом протоколу седнице од 1. јула 1841. године датум није наведен. Са објашњењем које је његово уредништво дало у напомени, извештај је објављен и у *Лейхойи*-су исте године. Уредништво *Лейхойиса* навело је да је Ђурковић, врховни надзорник српских школа, реч „позор”, употребљену у *Сербским народним новинама* протумачио тако да она значи „презрење”. То је био повод да се та реч, свакидашњом употребом добро позната и малим и великим Србима, филолошки протумачи, ма колико то могло изгледати чудно. То тумачење Уредништво представља и својим читаоцима.⁴⁴

³⁹ Т. Пивнички-Дринић, „Демелић, Петар”, у: *Српски биографски речник*, књ. 3 (Д–З), Нови Сад: Матица српска, 2007, 153.

⁴⁰ Ж. Милисавец, *Историја Маџице српске, I geo, 1826–1864*, 227, 232, 262, 416, 448, 470–471.

⁴¹ Vasilije Krestić, „Stojaković Đorđe”, у: *Enciklopedija Jugoslavije*, књ. 8, Србија – Ж, Zagreb: Leksikografski zavod FRNJ, MCMLXXI, 157.

⁴² Љубомирка Кркљуш, „Павле Арс. Поповић – један знаменити делатник у српском културном простору”, у: *Српски културни йросйтор: устйројсйво, йроблеми, вредносйи*, Нови Сад: Матица српска, 2020, 218–219.

⁴³ И. Точанац Радовић, „Марго, Георгије (Ђорђе)”, *Српски биографски речник*, 6, *Мар–Миш*, Нови Сад 2014, 38.

⁴⁴ „Филологическо изследованије речи 'позор' и важност Курцбековог речника”, *Лейхойис Маџице српске*, част 2, 1841, 51–56.

Извештај Матичине комисије састојао се из два дела. Први је садржао филолошку анализу и објашњење речи „позор”, а други оцену Курцбековог *Речника* и његовог ауторитета као немачко-српског речника.

На почетку је комисија утврдила да је у то време већи, па и највећи део списатеља већ усвојио српски књижевни језик. У том језику постоји велики број речи које своје порекло имају у старословенском језику. Међу њима је и реч *зреѣи*, која је корен низа сложених глагола – *ззреѣи*, *назреѣи*, *обазреѣи се*, *надзирати*, *ѣрезирати*, *ѣрозираѣи*. Отуда су настале и именице *ззор*, *назирање*, *обзирање* или *обзор*, *надзирање*, *надзираѣелъ*, *ѣрезирање*, *ѣрезреније*. *Прозираѣи* се јавља само у садашњем и прошлом времену, па се чини да именица *ѣрозор*, произашла из тог глагола, и нема у њему корен. Самосталне су именице *взор* и *ѣозор*. Од ове последње настали су *ѣозорије*, *ѣозориѣиѣе*, *ѣозорсѣиво*, *ѣозорсѣивовати*, *ѣозорсѣивовање*, а и многе друге, изведене од ње наставцима за образовање речи.

У свим тим, основним и изведеним речима може се уочити и дати им се само једно основно и опште значење: наиме, *зреѣи* значи свуда и само *ѣледаѣи*, *blicken* (нем.), *videre* (лат.), *tekinteni* (мађ.). Додатком наставака добијају се нова значења, као *взор* – *Blick*, *visus*, *израз*, *ззор* – изражен и у стиху народних песама: „А од људи ззор и срамота”. Помињу и *назираѣи*, *обзираѣи*, *надзираѣи*. Речи *ѣозор*, насталој од префикса *ѣо* и речи *взор*, што ће чинити касније *ѣоѣлед*, остало је само значење *внимателноѣ ѣледања* или *ѣазења*.

Тако је реч *ѣозор*, која у српском језику постоји без свог глаголског корена, добила употребом, и истовремено као свој корен и производ те употребе, реч *ѣазииѣи*, која значи *aufmerken*, *Acht geben*, тако да је постало свеједно да ли се каже *ѣази* или *имај ѣозор*, *дај ѣозор*! Тако у српском народном језику који је сада општом сагласношћу прихваћен као књижевни језик постоји глагол *ѣазииѣи* (нем. *Acht haben*, *Acht geben*, *aufmerken*; постоји израз *дај ѣозор* – *gieb Acht, merk auf*; *имај ѣозор* – *hab Acht, merk auf*; *обратиѣиѣи ѣозор на ѣѣѣо* – *die Aufmerksamkeit auf etwas*

leiten). Постоји у том књижевном српском језику реч *йозорије*, изведена из корена *йозор* и творбеног додатка *је* – *spectaculum*, *Schauspiel*; *йозоришће*, сложено из корена *йозор* и додатка *шће* – *Schauspielhaus*, место где се дају позорија; *йозорсѣво* – *Achthaben*, од *йозор* и творбеног слога *сѣво*; – *auf etwas mit Achtgeben aufmerken blicken*.

У том језику има више речи изведених из славенског корена *зрѣѣи* (*blicken*), где је свима основно значење исто – *йледаѣи*, речи која је у српском језику заменила славенску реч *зрѣѣи*.

Ниједан српски списатељ није наведену реч *йозор* употребио у другачијем значењу него што је изложено. Било да је реч изведена из славенског глагола *зрѣѣи*, или новијег глагола *йазиѣи*, она у својим упоредним појмовима мора значити оно што јој је дато као сопствени појам: споредног значења нема никаквог.

* * *

Други део извештаја односио се на Курцбеков *Речник*, по којем је реч *йозор* била протумачена као увредљива.⁴⁵ Курцбеков *Речник* је објављен 1790. године, у време када су сви српски списатељи, изузев Доситеја, писали или славенски, или славеносрпски, дакле, по мишљењу чланова комисије покварено српски. То се може уочити из сваке стране поменутог лексикона. Све оно што је у лексикону садржано, а не поклапа се са савременим српским језиком, или је славенска реч која није ушла у народни језик, или је искварена српска, која је настала са славенским, али с њим или неким сличним језиком и престала да постоји. Она се не може узети за праву српску реч, српску реч која је постала у језику и с језиком, и са њим траје. Многе се грешке могу приписати и самом тумачењу и тумачу. То је код Срба и најчешћи извор погрешака, јер лексикографи или не знају српски језик, или онај језик на који преводе или дају да се преведе. Када је реч о Курцбековом *Речнику*, не може се ни говорити о његовој

⁴⁵ *Нѣмѣцкѣй ѣ сербскѣй словарь на ѣойреби сербскаѣо народа, Deutsch und Illyrisches Wörterbuch zum Gebrauch der illyrischen Nation in den K. K. Staaten*, Wien 1791, Auf Kosten Joseph Edlen von Kurzbeck, k. k. Hofbuchdrucker und Großhändler, фототипско издање, Београд: Мирослав, 2016.

потпуности. Вуков је лексикон несравњиво богатији, али се и код њега може уочити тај недостатак.

У Курцбековом *Речнику* на страни 174 стоји *йозоръ*, али даље и *йозорсѣивоваѣи* где није наведен корен речи, те он мора значити нешто друго, а не оно што је наведено на 174. страни: *йозоръ* – Beschämung (посрамљење, застиђење).⁴⁶ У неком руском речнику постојала је реч *йозор*, која је између осталог имала и то значење.

Комисија је свој извештај завршила закључком да немачко Beschämung у српском језику значи *засѣиђење*, а Schande *срамошѣ*. Мађарско megvetés у српском језику значи *йрезреније* и *йрезирање*. Ни једно ни друго нема, ни у споредном значењу, ни сродности ни блискости с речју *йозор*.

Тако је и педантном филолошком и лингвистичком анализом показано да је тумачење речи „позор” као погрдне и увредљиве било потпуно неосновано и да је Георгије Ј. Петровић оправдано закључио да је Кошутова реакција била неоснована, неоправдана и непримерена.

* * *

Необичан стицај околности поставио је једну малу реч у жижу значајног, судбинског питања – положаја Срба у Јужној Угарској и њихових права у изузетно важној сфери, школству и образовању.

Већ крајем XVIII века имали су Срби доста развијену мрежу основних школа, а поред њих је основано и неколико српских средњих школа, гимназија и учитељских школа. Значајну улогу у развоју школства имао је митрополит Стефан Стратимировић који је као првосвештеник настојао да школе веже за цркву и у њима очува народни, односно славеносербски језик и ћирилицу и српским школама сачува Србе од насилне германизације.⁴⁷

⁴⁶ У немачко-српском делу Курцбековог *Речника* стоји: Beschämen, einem schamroth machen, стыдити кого; посрамлати, посрамити кого; Beschämt, посрамленный (*Нѣмецкѣй ѣ сербскѣй словарь на ѣойѣреби сербскаѣо народа, Deutsch und Illyrisches Wörterbuch zum Gebrauch der illyrischen Nation in den K. K. Staaten*, 77).

⁴⁷ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Књиѣа ѣреѣа. Ог Темишварскоѣ сабора 1790. до Блаѣовешѣенскоѣ сабора 1861*, Нови Сад: Матица српска, 1963, 160; В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, 37.

Почетком четрдесетих година дошло је до врло крупне промене у Угарској, мађарски је језик постао језик државне управе и јавних послова. То је омогућило још снажнији притисак на немађарско становништво, појачало настојања да се словенско становништво помађари и у народносном погледу, да владајућа доктрина о једном политичком народу – мађарском, буде остварена и у виду националног осећања и припадности. Тако је дошло и до покушаја увођења мађарског, као језика наставе и у основним школама народности.

Једном таквом, вероватно првом отвореном покушају Срби су, и појединци и Матица српска, настојали да пруже отпор и у својим листовима и у кругу Матичиних чланова. То показује да је у српском друштву у Јужној Угарској постојао довољно бројан слој образованих појединаца и установа који су били и способни и спремни да се успротиве и одупру покушајима однарођивања.

Сва та ускомешаност духова коју је изазвао предлог Евгенија Ђурковића 1841. године омогућила је да се јасно испољи читав низ различитих сегмената живота српског народа у сложенем склопу хабзбуршког државног организма. И однос према централној државној власти, и њена политика према народима царевине, и оним већим, па према томе и значајнијим фактором равнотеже тог сложеног државног система, и према мањим, али у скупу бројнијим словенским народима. У то време, када су они већ одлучно закорачили на пут формирања своје пуне националне самосвести, бранили постојећа и захтевали већа права, са свим оним што су та права подразумевала, у првом реду слободну употребу матерњег језика и с тим неодвојиво повезано образовање и школство долазило је нужно и до сукобљавања њихових супротстављених и противречних тежњи и интереса, што ће временом у све већој мери обележавати друштвени, културни и, изнад свега, политички живот Монархије.

У расправи покренутој око реч „позор” која је у суштини далеко превазилазила оквире једне журналистичке и лингвистичке зајевнице показало се оно што ће временом постајати све уочљивије у односима између Срба и Мађара. С једне стране, Срби ће са уважавањем и одобравањем гледати на оне идеје и програме истакнутих мађарских политичких и културних делат-

ника, у првом реду Лајоша Кошута, који су отварали нове изгледе напреднијег и либералнијег друштва и у својим листовима посветили пажњу ширим областима друштвеног, културног и економског живота. С друге стране, показали су спремност и способност да бране свој народ и његова права у свима тим областима онда када су мађарске претензије на супрематију над словенским народима прерасле чак и оквире доктрине политичког народа и пошле путем њиховог потпуног помађаривања.

Оно што је такође дошло до изражаја у овој расправи, било је да и у крилу српског народа постоје присталице помађаривања и то у кругу образованих људи, припадника племства и малобројних носилаца неких чиновничких функција.

* * *

Током свог рада на тумачењу и значењу речи „позор”, чланови Матичине комисије формулисали су и неке начелне ставове о српском језику и његовом развоју. До доласка Саве Текелије Матица се доста вешто чувала преузимања улоге арбитра у питањима језика и правописа. Држала се некаквог свог правца, који је трасирао још оснивач *Лейхойиса* Георгије Магарашевић, нешто по свом убеђењу и више под притиском ондашњих околности. Није прихватила Вукова језичка правила а осећала је сву тежину недостатка једне граматике прихватљиве за све или бар за већину. На предлог Саве Текелије основана је комисија, касније названа Одбор, 8. августа 1840. године, „ради посаветовања о начину писања, кроју и производу речиј и правилама правописанија, која се потом у Летопису набљудавати имају”.⁴⁸ После доста недоумица, лутања и несагласности, у условима постојања различитих, а ауторитативних ставова и различите праксе српских књижевника, Одбор је свој извештај поднео на седници 1. августа 1842. године. Извештај је представљао санкционисање постојећег стања, а у суштини и компромис између крајње конзервативних Текелијиних и радикалних Вукових захтева.⁴⁹

Не улазећи подробније у историју односа Матице српске према реформи језика и правописа и извештај Одбора, ваља

⁴⁸ Ж. Милисавец, *Историја Матице српске, I део, 1824–1864*, 393–394, 400.

⁴⁹ Исто, 406.

поменути и ставове комисије одређене да размотри реч „позор” и њене погледе на језик, мада су били изречени узгредно, у склопу филолошких оквира разговора о значењу спорне речи и пре него што је Матичин Одбор завршио свој рад, али у време када се у српској културној јавности о томе вероватно много размишљало и говорило, негде на средини времена рада Одбора.

На почетку свог рада утврдила је комисија да је у то време већи, па и највећи део списатеља већ усвојио српски књижевни језик и да је српски народни језик општом сагласношћу прихваћен као књижевни језик. Даље, у вези са Курцбековим *Речником*, комисија је одређеније изрекла своје ставове – у време када је речник објављен сви су српски списатељи осим Доситеја писали или славенски, или славеносрпски, дакле покварено српски: „Све оно што је у лексикону садржано, а не поклапа се са савременим српским језиком, или је славенска реч која није ушла у народни језик, или је искварена српска, која је настала са славенским, али с њим или неким сличним језиком и престала да постоји. Она се не може узети за праву српску реч, српску реч, која је постала у језику и с језиком, и са њим траје”. По овим ставовима могло би се закључити да су се чланови комисије јасно определили за народни језик.

* * *

Још је једну чињеницу уочио и нагласио Георгије Ј. Петровић, која је донекле противречила распрострањеном и дуго трајућем уверењу о тесној и нераскидивој вези између народности и вероисповести. Евгеније Ђурковић и Лајош Кошут су, бранећи своје становиште и образлажући свој потез, истицали да помађаривање нема сврху да наведе или нагна Србе на промену вероисповести. С обзиром на оданост Срба њиховој, православној цркви и вери, рачунали су да би тај аргумент могао имати утицаја на лакше спровођење намере о увођењу мађарског језика у српске школе. Петровић је то оспорио, нагласио да Срби разликују однарођивање од промене вере, наводећи примере који су јасно доказивали да вера није била препрека да се народност промени и изгуби. Подсетио је на Србе који су се одселили у

друге земље, или живели у срединама других народности, а исте вере, који су се однародили – порусили, „повлашили” и помађарили, а при томе нису напустили своју православну веру.

То није значило, како би се на први поглед могло помислити, да је Петровић народности, националном осећању придавао готово већу важност и вредност него вероисповести. Много је вероватније да је, оправдано, закључио да је осећање националне припадности рањивије, осетљивије и мање отпорно према опасностима однарођења и асимилације него вероисповест и да вера није увек била довољно снажна брана процесу однарођивања. У средини и у условима којима је српски народ живео, окружен припадницима друге вере, постојања моћне цркве која је на све начине настојала да придобије нове вернике, изграђена је код православних Срба отпорност према прозелитизму, па су веру сачували и они који су по много чему већ били однарођени. Петровић је навео и самог Евгенија Ђурковића, виновника расправе која је заподенута, као пример помађаривања, наводећи племићки статус који су добили његови преци, њихова мађарска лична имена и његово лоше знање српског језика.

Јаша Игњатовић је забележио сведочења Теодора Павловића о Михаилу Витковићу. Унук, син и брат угледних српских свештеника, био је у испуњењу православних обичаја врло строг и скрупулозан, и у самој кући баш до самих ситнарија. „Дакле, строг православни Србин. Покрај тог – мађарски песник.”⁵⁰

И на примеру појединаца, а и појединих мањих скупина српског народа, показало се да је њихово осећање припадности том народу и без промене вере опстајало само неко време, дуже или краће, да би се потом временом и оно сасвим изгубило.

* * *

Георгије Ј. Петровић био је један од, у историографији мало познатих, али угледних припадника генерација Срба из Јужне Угарске који су живели у времену када су снажно покренути процеси који су довели до Четрдесет осме. То је генерација која је учествовала и у културном развоју свог народа у Јужној Угар-

⁵⁰ Јаков Игњатовић, *Мемоари*, Београд: Српска књижевна задруга, 1996, 52.

ској, нарочито у борби за српски језик и правопис, али истовремено и исто тако активно и у изградњи и развоју Кнежевине Србије, њеног државног апарата и школског и образовног система. Многи њени припадници добили су у историографији достојно и заслужено место, али неки од њих, а међу њима и Георгије Ј. Петровић, и нису. Не треба окривити за то само незахвално потомство, Георгије Ј. Петровић није поживео довољно дуго да за собом остави више од онога што је оставио.

Имао је изузетно јасну и непристрасну свест и представу о свом народу, о његовим својствима – одликама, али и манама, уочавао све оне опасности које су му претиле, и од спољашњих чинилаца, али и из самог народног бића. Указао је на једини поуздани пут опстанка народа, очувања његове целовитости и снаге – јединство свих делова српског народа, ма где они живели, уместо подељености на регионалне и покрајинске заједнице, на нужност сложеног и снажног отпора нарушавању јединства и сваком покушају да се оно угрози и народ поцепа. У том случају, његови мали и слаби делови били би лак плен асимилације и стварања неке друге, посебне народне заједнице.

Уочио је и често наглашавао колико су важну улогу у процесу изграђивања националне свести народа имали језик и образовање. Стотинак година касније на то је указао један врсни историчар који се бавио Хабзбуршком монархијом. Писао је о процесу стварања нација у Монархији, који још није био ни потпуно завршен када се она распала:

Национализам је интелектуалан појам, незамислив без писмености. Човјек који не зна читати и писати, говори некаквим „дијалектом” који ће постати „народни језик” тек на тискованој страници. Национални је покрет никнуо из сељаштва, али га није могао обухватити докле је оно било неписмено, способно да себе опише само као „домаће људе”.⁵¹

И оно мало написа које је оставио Георгије Ј. Петровић вредно је помена. И његове мисли о народу, о илирском покрету, противљење однарођивању и учешће у борби против једног

⁵¹ А. Ј. Р. Тјор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, 40.

покушаја помађаривања као и начин на који је она вођена, све то заслужује да се обрати пуни позор на личност тог младог правника, професора на београдском Лицеју, новинара и, изнад свега, заточника свог народа.

Ljubomirka Krkljuš
Faculty of Law in Novi Sad
University of Novi Sad
krkljuslj@sbb.rs

On an Attempt at Magyarization and the Word “Pozor”

Summary

Following the adoption of the law on the use of the Hungarian language as an official language by the Hungarian Diet in 1840, an attempt was made in 1841 to introduce Hungarian into Serbian primary schools. The proposal originated from Evgenije Đurković, supervisor of Serbian schools; it was published in Kossuth's newspaper *Hírlap* and subsequently reported by *Serbske narodne novine*, edited by Teodor Pavlović. The news also attracted the attention of the newspaper's correspondent from Vienna, Georgije J. Petrović. In his report, the word *pozor* was deemed offensive and hostile toward Hungarians by E. Đurković and Lajos Kossuth, who cited the *Kurzbeck Dictionary* as authority, which led to a polemic over its meaning. In his piece *A Reply to Mr. Jeftimije of Đurković Concerning His Malicious Interpretation of the Word “Pozor,”* and to Mr. Kossuth, Editor of the Hungarian Newspaper “*Pesti Hírlap*”, published in the supplement to *Serbske narodne novine*, Georgije J. Petrović challenged Kossuth's right to interfere in Serbian affairs and emphasized that Serbs had the full right to organize their own schools and to preserve their language. The word *pozor* had been incorrectly interpreted, attesting both to the supervisor E. Đurković's insufficient command of the Serbian language and to the unreliability of the Dictionary. A philological interpretation of the meaning of *pozor* and of the Dictionary's authority was also provided by a commission formed by *Matica srpska* in July 1841.

Keywords: proposal to introduce the Hungarian language into Serbian schools (1841), Evgenije Đurković, Georgije J. Petrović, Lajos Kossuth, *Serbske narodne novine*, *pozor*, *Matica srpska*.

Михаило Војводић
Српска академија наука и уметности
oidn@sanu.ac.rs

Стојан Новаковић у ратним месецима 1914. године

САЖЕТАК: Стојан Новаковић, политичар, државник, дипломата и научник, био је једна од најпознатијих личности Србије друге половине XIX века – био је посланик Србије у два мандата у Цариграду, Паризу и Петрограду, председник владе у два мандата, предводник дипломатских мисија, један од оснивача Српске напредне странке и њен неоспорни вођа, уз то и вишегодишњи скупштински посланик. Завршавајући свој мандат посланика у Петрограду 1905. године, Новаковић се пензионисао, истичући да ће се по повратку у Београд посветити само науци. Упркос томе, активно се укључио у политички живот земље. Међу многим спољнополитичким питањима која су тада привлачила пажњу српске јавности истакнуто место заузимало је питање Аустроугарске. Видовдански атентат био је добродошао повод државницима у Бечу за обрачун са Србијом. Аустроугарска нота упућена српској влади имала је ултимативни карактер и захтеве које српска влада није могла да прихвати. У тако озбиљној ситуацији влада је напустила Београд и отишла у Ниш, где је сазвана Народна скупштина у ванредни сазив у претходном саставу. У раду седница учествовао је и Стојан Новаковић. У име Напредне странке пред посланицима је нагласио потребу јединственог држања. На каснијим седницама највише речи било је о питању Македоније, Баната али и о другим територијама које су силе Антанте предлагале на уступање Бугарској, Румунији и Италији да би се војно ангажовале у рату против Аустроугарске и Немачке. Новаковић је изразио забринутост због уступака које траже поједине државе и био иницијатор састанка шефова парламентарних странака с Пашићем како би се размотрило питање будућих добитака Србије. Председник владе Никола Пашић

одлучио је 1. децембра да поведе разговоре са странкама, а по формирању коалиционе владе представио је Нишку декларацију, као југословенски, а не српски програм. Визија заједничке државе од Тимока и Вардара па до Алпа и Јадранског мора била је тада код Новаковића доминантна. Током свог боравка у Нишу Новаковић се дописивао са Љубомиром Стојановићем, секретаром Академије, али се није много бавио писањем. Ипак, хтео је да у сажетој форми изнесе своје погледе на будућност српског и југословенских народа. Као своје завештање оставио је расправу коју није дочекао да види објављену јер га је смрт предахитрила. У расправи, која је постхумно објављена у септембру 1915. године, Новаковић је сажето изнео своје залагање за стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца и опредељење за југословенску будућност Срба. Стојан Новаковић је умро у Нишу 17. фебруара 1915. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Стојан Новаковић, Србија, скупштина, Ниш, Први светски рат, Нишка декларација.

Стојан Новаковић, политичар, државник, дипломата и научник, био је једна од најпознатијих личности Србије друге половине XIX века. Као активни судионик у спољнополитичким пословима земље, по својим заслугама стоји уз раме најугледнијих носилаца тадашње српске политике. Посланик Србије у два мандата у Цариграду, потом у Паризу и Петрограду, председник владе у два мандата, предводник дипломатских мисија, један од оснивача Српске напредне странке и њен неоспорни вођа, уз то и вишегодишњи скупштински посланик, Новаковић је био у прилици да много учини за своју земљу. Био је и један од твораца метода спровођења културно-просветне пропаганде међу Србима под страном влашћу и један од најутицајнијих заступника ослобођења и уједињења. И као научник Стојан Новаковић је дао значајан допринос српској науци. Један је од највећих познавалаца балканске историје, творац драгоцених дела о паду српских средњовековних земаља под туђинску власт а исто тако и дела о стварању нововековне Србије. Ако се томе додају и његове велике заслуге у проучавању српске филологије, онда је лако разумети и то да је био у првој групи изабраних академика у Српској краљевској академији а од 1905. године па до краја жи-

вота и њен председник. Према меродавним оценама, Новаковић је у науци ударио темеље српским националним правима а популарисањем својих радова допринео је јачању народног духа.

Завршавајући свој мандат посланика у Петрограду 1905. године, Новаковић се пензионисао истичући да ће се по повратку у Београд посветити само науци. Упркос томе, активно се укључио у политички живот земље, у првом реду нашавши се поново на челу обновљене Напредне странке а потом и као њен делегат у Народној скупштини. Међу многим спољнополитичким питањима која су тада привлачила пажњу српске јавности а истовремено се налазила на дневном реду државних органа, истакнуто место заузимало је питање Аустроугарске, њеног држања и политике. Главни разлог за то није било тешко наслутити. Аустроугарска је већ дуго година тежила да овлада стратегијским комуникацијама ка југу, обезбеди несметани трговински продор за Солун, због чега је видела у свом јужном суседу главну препреку коју је мислила да у погодно време уклони. Указујући на то да је Србија све више у опасности од Аустроугарске, Новаковић није пропуштао говорити да је потребно изградити један одбрамбени бедем како би се то спречило. Из његових јавних иступања и политичких текстова сазнаје се да га је због тога посебно привлачила идеја међусобног зближавања балканских држава. Велика међународна криза 1908–1909. године изазвана анексијом Босне и Херцеговине у које је време био изабран за председника концентрационе владе још више га је у то убедила. Зато му је био близак рад на стварању балканског савеза, чему су претходили успешни преговори четири балканске државе приликом којих су превазиђене тешкоће због преклапања њихових територијалних претензија на простор европске Турске. То је потпуно оправдао њихов победнички рат против Турске 1912. године у коме је Стојан Новаковић као предводник српске делегације на мировној конференцији зараћених страна у Лондону имао запажену улогу. С обзиром на то да је из рата проистекао и оружани сукоб са Бугарском који се завршио победом српске војске, значај Србије толико је порастао у очима балканских народа да је то још више подстакло непријатељско држање Аустроугарске према њој и српском народу. Стојан Но-

ваковић је био међу онима који су наслућивали да се због тога може догодити да избије оружани сукоб између две земље а да само треба очекивати повод. Тако се и десило.

Видовдански атентат младих босанских револуционара на аустријског престолонаследника Франца Фердинанда 28. јуна 1914. године био је добродошао повод државницима у Бечу за обрачун са Србијом. Аустроугарска нота упућена тим поводом 23. јула тадашњој српској влади на челу са Николом Пашићем имала је ултимативни карактер. Све то било је неочекивано за српске власти. Србија се тада припремала за изборе. Краљ Петар је указом већ 23. јуна распустио Народну скупштину и расписао изборе које је требало одржати 14. августа а новоизабрану скупштину сазвати 23. септембра. Својом прокламацијом краљ Петар је тада пренео краљевска овлашћења на престолонаследника Александра. Аустроугарска нота садржала је и оне захтеве које српска влада није могла прихватити. То је било исказано у њеном одговору 25. јула. Истог дана српска војска је указом регента Александра била мобилисана. У тако озбиљној ситуацији влада је напустила Београд и отишла у Ниш, где је на основу другог указа била за 27. јул сазвана Народна скупштина у ванредни сазив у претходном саставу.¹ Закажаног дана посланици који су се сакупили у Нишу отпочели су са радом. Нису присуствовали само они посланици који су били војни обвезници. С обзиром на то да је 28. јула Србија доживела оружани напад Аустроугарске, Пашић је истог дана у Нишу у свом говору на тајној седници владе, Председништва Скупштине и представника свих политичких партија објаснио да је Србија морала прихватити наметнути јој рат у одбрану народне части и државног суверенитета.² Скупштина је 30. јула саслушала беседу регента Александра који је рат Аустроугарске оквалификовао као освајачки, док је за Србију био одбрамбени и праведан.³ Посла-

¹ Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, *Југословенске народне скупштинe и Сабори*, Београд: Народна скупштина Краљевине Југославије, 1937, 170. – Датуми у тексту су по новом календару.

² Никола Пашић у *Народној скупштини*, књ. IV, прир. Ђорђе Станковић, Београд: Службени лист СРЈ, 1998, 28.

³ Исто, 25–26.

ници су у свом одговору саставили адресу у којој су исказали спремност да устану у одбрану земље и пружи снажан отпор. Скупштина је изгласала и ванредни кредит од деведесет милиона динара, узела у поступак неколико закона и затим одложила свој рад до јесени.

У раду споменутих седница учествовао је и Стојан Новаковић, искрено погођен ситуацијом у којој се налазила Србија. Непосредно пре видовданског атентата он се жалио да због изборних послова не може да иде у бању него ће само неколико дана боравити негде у унутрашњости, „али се нада да ће пре јула отићи у Немачку”. „Највише ће ми бити жао ако ми умакне Јиречек а Јагића ћу већ наћи под Алпима код Беча”,⁴ написао је. Насупрот тим очекивањима, Новаковић је 28. јула, истог дана када је Аустроугарска напала Србију, изашао из Београда и у Нишу се одмах укључио у рад Скупштине. Приликом састављања адресе он је у име Напредне странке пред посланицима нагласио потребу јединственог држања: „Садашње време – каже Новаковић – није подесно за критику; треба радити да се земља покаже уједињена и снажна, са што већом спремом, поуздана на пољу њене части и њеног јединства. Влада треба да учини све оно што је у њеној могућности да у борби која се отвара Србија не остане усамљена”.⁵ Слично мишљење Новаковић је изнео и на проширеној седници Пашићеве владе којој је присуствовао као представник Напредне странке. На Пашићево питање да ли су посланици спремни да у тадашњој тешкој ситуацији стану уз владу, Новаковић је у име напредњака изјавио да „у овако тешким временима нема места партијској борби већ да сви треба да удруже снаге у циљу спасења земље”.⁶

У време када није било скупштинских седница, Новаковић је највећи део времена проводио у свом скромном стану у Нишу. Једино је дужи прекид у раду искористио да обиђе Скопље где је

⁴ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), бр. 12704, С. Новаковић – Љ. Стојановићу, Београд 11. јуна 1914.

⁵ Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *Југословенске народне скупштинске и Сабори*, 171.

⁶ Панта М. Драшкић, *Моји мемоари*, Београд: Српска књижевна задруга, 1990, 95.

провео месец дана. Током свог боравка у Нишу Новаковић је био у преписци са Љубом Стојановићем, секретаром Академије, који је тада био у интендантури Врховне команде (у Крагујевцу). Он је још уочи одласка из Београда тражио да се добро заштите Академијине збирке а током боравка у Нишу интересовао се да ли су склоњене у подрумима Академије или би их некуда требало однети.⁷ Мислио је да би чак сандуке са збиркама требало предати Државном архиву. Новаковић је у децембру захвалио Љуби Стојановићу на његовој бризи око Академијиних фондова. С обзиром на то да су у децембру и краљ и регент на челу војске ушли у ослобођени Београд (било је то тада привремено ослобођење јер ће у октобру 1915. године Београд бити поново окупиран), Новаковић није крио задовољство због таквог развоја догађаја. „Ваљда ће добри Бог српски, који се до сада показао доста љубазан, продужити и у напредак своју љубазност те наћи да је доста свега што је народ наш до сад пропатио”.⁸

Савезнице Србије (Русија, Француска, Енглеска) у међувремену су, настојећи да олакшају притисак непријатељске војске на својим фронтovima, водиле преговоре за улазак Бугарске, Румуније и Италије у рат. Подразумевало се да им то балканске државе компензују уступцима у оним деловима за које су ове три државе биле заинтересоване. Најпре је и највише на томе инсистирала Русија. Пашићева влада је за жеље пријатељских сила брзо сазнала, али није хтела да се одмах обелодане, јер би то изазвало нерасположење код српског народа. За компензацију Бугарској подразумевала се територија Македоније која је увек била подручје њених претензија па се и спорила око тога са Србијом. Румунија је била заинтересована за простор Баната где је живело доста Срба, док је Италији било стало да дође у посед Далмације. С обзиром на то да је Бугарска која је највише била упућена на Немачку и Аустроугарску објавила мобилизацију 23. септембра, могло се очекивати да ће њено ратовање најпре угрозити балкански фронт и тиме озбиљно погодити ратне операције Србије.

⁷ АСАНУ, бр. 12704/28, С. Новаковић – Љ. Стојановићу, Ниш 21. октобра 1914.

⁸ АСАНУ, бр. 12704/29, С. Новаковић – Љ. Стојановићу, Ниш 13. децембра 1914.

Пашићева влада је после два неуспела покушаја у септембру и октобру да у Нишу сазове Народну скупштину у ванредан сазив успела да окупи народне посланике 14. новембра када је изгласан нови ванредни кредит. После тога одржано је још неколико тајних седница. На седници одржаној 17. новембра највише речи било је о питању Македоније, Баната али и о другим територијама које су силе Антанте предлагале на уступање Бугарској, Румунији и Италији да би се војно ангажовале у рату против Аустроугарске и Немачке. Пашић је у свом излагању указао на чињеницу да су се силе Антанте у жељи да формирају балкански блок како би се убрзала победа над противничком страном обратиле Бугарској, Румунији и Италији ради уласка у рат, али је све било одмах одложено док се још прецизно не утврде њихови интереси. Показало се врло брзо да се ради на првом месту о следећим компензацијама за које су три државе биле заинтересоване: Бугарска је имала у виду Македонију, Добруџу и Кавалу, Румунија би се задовољила добијањем Баната а Италија је имала претензије на цело далматинско Приморје. Пашић се највише бавио држањем Бугарске, која се тада налазила у тешком положају због сукоба Русије и Турске. Својим држањем уцењивала је силе Антанте, Србију, Грчку и Румунију. Србија је – по његовим речима – избегавала споразум са њом. „Мени се чини – каже Пашић – да Бугарска оваквим својим радом не може добити оно што жели. У крајњем случају, какву корекцију.”⁹

Стојан Новаковић као први који је узео реч упозорио је да ће после тог великог рата уследити конгрес као што је то било у току XIX века па не би било добро да на њему Србију опљачкају Бугарска, Румунија и Италија. По његовој оцени, Бугарска чини велике напоре да јој се испуне захтеви па је споразумевање са њом одложено. Румунија хоће цео Банат до Панчева и Тисе, заправо оне територије које су „заклон Београду”, престоници Србије. „Италија хоће за себе цело наше приморје, далматинско приморје”, што се – како каже – види и из писања италијанске штампе.¹⁰

⁹ Историјске седнице у Нишу. Пашић о претензијама Румуније, Италије и Бугарске, *Време*, 16. фебруар 1926.

¹⁰ Историјске седнице у Нишу. Говор Стојана Новаковића 4. новембра 1914. године, *Време*, 16. фебруар 1926.

Изражавајући тако своју забринутост због уступака које траже поједине државе, Новаковић је био иницијатор састанка шефова парламентарних странака са Пашићем како би се размотрило питање будућих добитака Србије. Рачунало се да је Пашић у међувремену водио неке тајне разговоре о питању концесија, тим више што је Бугарској требало препустити већи део Македоније. На састанку одржаном 19. новембра била је изложена карта на којој су уцртане будуће границе Србије. У њиховом оквиру били су садржани добици које су Срби желели да остваре. Нова граница Србије била би повучена „једном линијом која би полазила од Дунава до Оршаве, прелазећи из стратегијских потреба планине Баната све до реке Мориш чији она преузима ток све до њеног ушћа с Тисом поново досежући Дунав код Баје, затварајући између Дунава и Драве предео звани Барања, пратећи затим Драву све до Словеније тако да обухвати Љубљану и Цеље, преузимајући најзад Крањску, разуме се Далмацију без Истре која се оставља Италији”. На том састанку је разматрано и питање да ли би „тако увећана Србија могла носити име Србија”. По Новаковићевој оцени, у Србији ће бити један број политичара који би се показали спремни да, узимајући у обзир осетљивост становништва анектираних територија, трансформишу Краљевину Србију у уједињено југословенско краљевство које би за своју копнену војску имало српску заставу а за морнарицу хрватску заставу.¹¹ О садржини овога састанка Новаковић је поверљиво известио француског посланика у Србији Боба, а што је овај одмах пренео свом министру спољних послова Делкасеу.

Председник владе Никола Пашић, пратећи настојања сила Антанте да увуку Бугарску у рат а трпећи и сам притисак да изађе у сусрет бугарским тражењима у вези са Македонијом, а с друге стране због тешке ситуације на фронту, одлучио је 1. децембра да поведе разговоре са странкама о реорганизацији владе тако да би у њу ушли и њихови представници. Уз добијену

¹¹ Archives diplomatique du Ministère des affaires étrangères, Paris, Séria Querro 1914–1918, Serbie vol. 370, fol. 68–69, Bopp – Delcase, Nisch, le 20 novembre 1914.

сагласност формирао је 5. децембра коалициону владу. Два дана касније представио је Нишку декларацију.¹² Није се радило о неком изненађењу, Пашић је већ у септембру упознао владе савезничких сила са намером да заједно са Хрватима и Словенцима води борбу за ослобођење и уједињење.¹³ Дакле, био би то југословенски а не српски програм. Обратио се и једном броју српских интелектуалаца који су се углавном налазили у Нишу, а међу њима и Стојану Новаковићу, да саставе брошуру која би садржала ратни циљ Србије а са чијом садржином би у првом реду требало упознати политичаре и јавност Енглеске.¹⁴ Брошура се, међутим, није појавила целовито у виду зборника или збирке него су појединци као аутори сваки за себе свој текст објавили.

Визија заједничке државе од Тимока и Вардара па до Алпа и Јадранског мора била је тада код Новаковића доминантна. Видело се то и на састанку код Пашића а и после тога. Руски посланик у Србији Трубецки писао је 26. јануара 1915. године у Петроград да је Новаковић још пре три године био за стварање заједничке југословенске државе и да је расположен да се чине уступци Хрватима да би их приволео за тај циљ.¹⁵

Стојан Новаковић се у Нишу није много бавио писањем. Недостајале су му, како сам каже, неопходне књиге. Желео је да напише роман из српске средњовековне прошлости, али га није завршио. Зато је у сажетој форми хтео да изнесе своје погледе на будућност српског и југословенских народа. Као своје завештање оставио је расправу „*Les Problèmes yougoslaves dans le passé, e dans l'actualité*” коју није дочекао да види објављену јер га је смрт предухитрила. Захваљујући његовом сину Милети, расправа је објављена у септембру 1915. године у угледном фран-

¹² Драгослав Јанковић, „Нишка декларација. Настајање програма југословенског уједињења у Србији 1914”, *Историја XX века*, X, 1960, 101; Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско њишање 1914–1915. године*, Београд: Институт за савремену историју – Експорт-прес, 1973, 469; Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд: СКЗ – Београдски форум за свет равноправних, 2014, 147; Ч. Митриновић, Н. М. Брашић, *Југословенске народне скупштинске и Сабори*, 173.

¹³ Д. Јанковић, *Србија и југословенско њишање*, 470–471.

¹⁴ Исто, 280–281.

¹⁵ Исто, 273.

цуском часопису *Revue de Paris* под насловом „Problèmes yougo-slaves”. Француски издавач је Новаковићев текст објавио у скраћеној форми али су, према речима његовог сина Милете, главне њене поруке остале. У расправи је Новаковић сажето изнео своје залагање, нарочито у последње време, за стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Његово опредељење за југословенску будућност Срба и њему сродних неколико народа он је видео у одскоку од средњовековне структуре државе у свет модерне демократије. Посебну препреку у томе налазио је у Аустроугарској која је све подређивала својим територијалним интересима док је југословенско заједништво представљало највећи стуб отпора таквим настојањима. Новаковић је мислио да напише и српски текст ове брошуре али га је смрт претекла.

Стојан Новаковић је умро у Нишу 17. фебруара 1915. године од срчаног удара. Био је више година болестан од срца и артериосклерозе. Због тога је сваког лета и ишао у бању Наухајм, али је то последњих година пропустио због ратног стања у коме се Србија налазила.¹⁶ Године 1914. је исто тако изостао јер се договорио да иде заједно са руским послаником Хартвигом. Хартвигова смрт покварила му је пут, као и стање у земљи и изборне припреме.¹⁷ Одјек Новаковићеве смрти био је огроман. На целој првој страни *Српских новина* био је написан распоред његовог свечаног погребa у Нишу. Лист *Правда* је у више бројева објављивао пригодне чланке о Новаковићу. Тај лист пратио је и писање француске штампе о Новаковићевом животу и раду. „Стојан Новаковић је у Србији ауторитет коме се клањају сви без разлике у страначкој припадности и у тешким ситуацијама обраћају за савет”, преноси *Правда*.¹⁸ А у листу *Српске новине* било је наглашено да је Новаковић „популарисањем својих научних резултата не мало допринео јачању духа којим је за све време од свога почетка до сад, био и остао задахнут велики народни покрет који се сада примиче својој победи”.

¹⁶ Стојан Новаковић, у: *Годишњица Николе Чујића*, бр. 34, 1921, 310.

¹⁷ *Правда*, бр. 36, 5. фебруара 1915.

¹⁸ *Правда*, бр. 59, 28. фебруара 1915.

Mihailo Vojvodić
Serbian Academy of Sciences and Arts
oidn@sanu.ac.rs

Stojan Novaković in the War Months of 1914

Summary

Stojan Novaković, a politician, statesman, diplomat, and scholar, was one of the most prominent figures in Serbia in the second half of the 19th century. He served two terms as Serbia's envoy to Constantinople, Paris, and St. Petersburg; was twice Prime Minister; headed diplomatic missions; was one of the founders of the Serbian Progressive Party and its undisputed leader; and a long-serving member of parliament.

Upon completing his term as envoy to St. Petersburg in 1905, Novaković retired, emphasising that upon his return to Belgrade he would devote himself exclusively to scholarly work. Despite this, he soon became actively involved in the country's political life. Among the many foreign-policy issues that attracted the attention of the Serbian public, the Austro-Hungarian question occupied a prominent place. The Vidovdan assassination provided statesmen in Vienna with a welcome pretext for settling accounts with Serbia. The Austro-Hungarian note addressed to the Serbian government had an ultimatum character and contained demands that the Serbian government could not accept.

In such grave circumstances, the government left Belgrade and moved to Niš, where the National Assembly was convened in an extraordinary session with its previous composition. Stojan Novaković took part in the proceedings. Speaking on behalf of the Progressive Party, he emphasised before the deputies the need for a unified stance. At subsequent sessions, discussions focused primarily on the question of Macedonia, Banat, and other territories that the Entente powers proposed to cede to Bulgaria, Romania, and Italy in order to secure their military engagement in the war against Austria-Hungary and Germany. Novaković expressed concern over the concessions demanded by certain states and initiated a meeting of the leaders of the parliamentary parties with Pašić to consider the issue of Serbia's future gains.

On 1 December, Prime Minister Nikola Pašić decided to open talks with the parties, and after the formation of a coalition government he presented the Niš Declaration as a Yugoslav, rather than a Serbian, programme. The vision of a common state extending from the Timok and the Vardar to the Alps and the Adriatic Sea was at that time dominant in Novaković's thinking.

During his stay in Niš, Novaković corresponded with Ljubomir Stojanović, Secretary of the Academy, but devoted little time to writing. Nevertheless, he wished, in a concise form, to set out his views on the future of the Serbian and Yugoslav peoples. He left a treatise as his testament but did not live to see its publication. In this work, published posthumously in September 1915, Novaković succinctly articulated his advocacy for the creation of a common state of Serbs, Croats, and Slovenes and his commitment to a Yugoslav future for the Serbs. Stojan Novaković died in Niš on 17 February 1915.

Keywords: Stojan Novaković, Serbia, National Assembly, Niš, First World War, Niš Declaration

Александар Растовић
Историјски институт Београд
aleksandar.rastovic@iib.ac.rs

Српске теме у научним радовима Роберта Ситона Вотсона

САЖЕТАК: Роберт Ситон Вотсон, један од најугледнијих британских историчара прве половине XX века, током своје дуге универзитетске и научне каријере објавио је велики број научних радова, критика, полемика, коментара, приказа, лексикографских јединица, некролога. Чланке је објављивао у различитим, престижним, научним публикацијама – највише у лондонској *Новој Европи* и у *Словенским и источноевропским студијама*, као и у загребачком часопису *Нова Европа* који је уређивао Милан Ђурчин, његов близак сарадник из времена Великог рата. Тематски оквири његових научних радова веома су разуђени и засецају у проблематику историје Средње и Источне Европе, прошлости Балкана, историје Јужних Словена, српског и југословенског питања, проблематику уједињења јужнословенских народа, државног уређења Краљевине Југославије, прегледа тамошњих политичких прилика. За целовито разумевање балканске и српске историје коју је добро познавао значајнији су његови радови који се тичу српског питања у другој половини XIX и у прве две деценије XX века. Вотсон је био добар познавалац српске проблематике, а његови радови изазивали су посебну пажњу. Основна теза која се провлачи кроз све његове радове гласи да је у Југославији положај Хрвата био неповољан и да српска власт врши пресију над Хрватима и другим југословенским народима, као и да је неспремност власти у Београду да се централизам замени федералистичком формулом уређења централни узрок свих неспоразума и нестабилности у земљи. У радовима о Балкану и Србији, који су били и остали стална сфера његових научних интересовања, усредсредио се на изучавање планова великих сила

Аустроугарске, Немачке и Италије на Балкану и према Србији на почетку XX века и у предвечерје избијања светског рата, на њихове стратешке интересе, територијалне аспирације, и то посебно оне италијанске, у подручју Јадрана, али и аустријско-немачке у Србији. Јануара 1945. године, само неколико месеци пре окончања Другог светског рата, направио је опширну рекапитулацију историје Србије од 1804. до 1918. године, историје Краљевине Југославије од Прводецембарског акта о уједињењу до краја 1944. године, али и прошлости јужнословенских народа у Аустроугарској. Серију текстова у *Словенским сџудијама* написао је и у форми некролога поводом смрти својих српских пријатеља и сарадника, особа са којима је провео пуно времена у Лондону у афирмацији југословенске идеје и стварању заједничке државе, личностима које су оставиле дубок траг у српској историји. Таквих написа је неколико десетина. Вотсон је писао и енциклопедијске одреднице о српском народу и историји Србије, за престижну *Енциклопедију Британику*. Написао је детаљну одредницу „Србија” која је обухватила историју Краљевине Србије од формирања Балканског савеза и почетка Првог балканског рата до краја Великог рата. Несумњиво да је Вотсон био добар познавалац прошлости Балкана и његових народа. Међутим, у његовим радовима о Србима и Србији провејавају британска империјална гледишта, а затим и дубоке предрасуде о преимућству Хрвата, западне културе и католичанства над заосталим, оријенталним духом српског народа. Овакви његови погледи нарочито су дошли до изражаја у текстовима у којима је писао о предностима федералистичког преуређења југословенске државе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Роберт Ситон Вотсон, *Нова Европа, Словенске и источноевропске сџудије*, Срби, Хрвати, Србија, Југославија, историографија.

Професор Роберт Ситон Вотсон (Robert William Seton-Watson), један од најугледнијих британских историчара прве половине XX века, током своје дуге универзитетске и научне каријере објавио је велики број научних радова, критика, полемика, коментара, приказа, лексикографских јединица, некролога. Чланке је објављивао у различитим, престижним, научним публикацијама, британским, али и иностраним. Највише у лондонској *Новој Европи* коју је покренуо у жељу светског рата, и у *Словен-*

ским и источноевројским студијама, научном часопису који је 1922. године покренуо заједно са Харолдом Вилијамсом, новинаром и спољнополитичким уредником листа *Тајмс*. Такође, радове је приређивао и у иностраним научним публикацијама. Између осталих и у загребачком часопису *Нова Европа* коју је уређивао Милан Ђурчин, његов близак сарадник из времена Великог рата.

Тематски оквири његових научних радова веома су разуђени и засецају у проблематику историје Средње и Источне Европе, прошлости Балкана, историје Јужних Словена, српског и југословенског питања, проблематику уједињења јужнословенских народа, државног уређења Краљевине Југославије, прегледа тамошњих политичких прилика. Писао је и о потреби објављивања историјске грађе и дипломатских докумената посебно за период Великог рата. Објављивао је радове који су се односили на методолошке теме, историју историографије, културолошке и књижевне теме које су се тичале јужнословенских народа.¹

За целовито разумевање балканске и српске историје коју је добро познавао значајнији су његови радови који су се тичу српског питања у другој половини XIX века и у прве две деценије XX stoleћа. Највећи број радова са српском тематиком објављивао је у часопису *Словенске и источноевројске студије*. У часопису су сарађивали познати енглески, али и европски и светски историографи попут Луиса Ајземана, Хермана Вендела, Василија Васиљевича Струвеа, Адама Мицкјевича. Међу ауторима су били и неки од најистакнутијих представника српске историографије и науке прве половине XX века (Станоје Станојевић, Михаило Гавриловић, Владимир Ђоровић, Јован Цвијић).

Најпродуктивнија фаза Вотсоновог публиковања резултата проучавања српских тема на страницама часописа за *Словенске студије* биле су двадесете и тридесете године XX века, док је током Другог светског рата објавио тек неколико радова о Србима.

¹ R. W. S. W., "Notes", *The Slavonic and East European Review*, December 1922, vol. I, № 2 (December 1924), 494–496, 519–532; R. W. Seton-Watson, "The Origins of the Slavonic Studies", *The Slavonic and East European Review*, January 1939, vol. XVII, № 50 (January 1939), 360–371.

Из броја у број *Словенских студија* штампао је и документе из којих се могло видети како су се односи великих сила на Балкану у јеку решавања акутне фазе Источног питања преплитали и сукобљавали. Драгоцени су његови радови из културне историје Балкана, то јест културолошке теме у којима је показао укорењену традицију културних институција, и народне књижевности и поезије на примеру код Срба и Хрвата. Коначно, његови некролози о угледним Србима, присталицама југословенске идеје, мале су биографије, минијатуре, скице личности које су обележиле историју Србије, и Југославије, али и оних који су урезали дубок печат у зближавању између Срба и Енглеза (краљ Александар Карађорђевић, Стојан Протић, Михаило Гавриловић, Љуба Стојановић, Јован Јовановић Пижон, Павле Поповић).² Оно што донекле умањује научни карактер или вредност његових радова је што је примењивао метод осавремењивања прошлости и што су поједини његови текстови политички обојени.

Вотсон је био добар познавалац српске проблематике, а његови радови увек су изазивали посебну пажњу, често и полемике, негативне реакције, како стручне, британске јавности, тако, рекли бисмо још више, и Срба, посебно оне његове опоре тезе или тешке оцене о појединим догађајима или личностима из српске историје. Његови ставови о увођењу личне власти краља Александра Карађорђевића, југословенској стварности у том периоду, положају Хрвата у Југославији, оштро су интонирани и пристрасни. Као и у многим претходним ситуацијама, грубо је критиковао српску политичку елиту и идентификовао се са Хрватима, као да му је одговарала позиција Хрватске као „жртве” великосрпских претензија и централистичког хегемонизма Београда. Основна теза која се провлачи кроз све његове радове гласи да је у Југославији положај Хрвата био неповољан и да српска власт врши пресију над Хрватима и другим југословенским народима, као и да је неспремност власти у Београду да се ригидни централизам замени федералистичком формулом

² “Obituary, Stojan Protić”, *The Slavonic Review*, vol. II, N° 5, December 1923, 411–423; “Obituary, Michael Gavrilović”, *The Slavonic Review*, vol. III, N° 8, December 1924, 438–440; “Obituary, King Alexander”, *The Slavonic Review*, vol. XIII, N° 38, January 1935, 420–427; “Obituary, Yugoslav Obituary”, *The Slavonic Review*, vol. XIX, N° 53/54 (1939–1940), 318–321.

уређења централни узрок свих неспоразума и нестабилности у земљи.³

Такође, често је понављао раније изречене мантре да су Пашић и његови радикали представљали стуб југословенског централизма. Он је за њега био и остао главни проблем Југославије, као и политичка филозофија која се, према његовом мишљењу, заснивала на „ускогрудом српству” и „антијугословенству”, које је посебно исказао одбијајући 1918. године да призна представнике Југословенског одбора за равноправног партнера, неразумевању југословенског питања, фанатичној оданости царској Русији, несхватању хрватске прошлости и хрватске позиције унутар Аустроугарске.⁴ Краљу Александру је приписивао да заступа „лажно југословенство” које се есенцијално разликовало од југословенства које је пропагирано током Великог рата, а често је у својим чланцима употребљавао термине попут „политичка клика”, „пансрбисти”, „српски варваризам”. Такође, уочљиво је да је непрестано писао и о преимућству односно супериорности хрватске културе у југословенској држави, али и Хрвата као водећег политичког чиниоца у земљи, што је било у складу са принципом о постојању једног „политичког” или „дипломатичког” народа.⁵ У његовим научним чланцима видљива је и преокупираност уставноправним положајем Војводине, као и жеља да се и Војводина третира или као посебна територијално политичка целина, то јест федерална јединица, или као део Хрватске.⁶ Занимљиво је да је и његов пријатељ Викем Стид такође заступао идеју о организовању Југославије као федерације осам целина, а једна од њих требало је да буде Војводина.⁷

³ R. W. Seton-Watson, “The Background of the Yugoslav Dictatorship”, *The Slavonic and East European Review*, Dec. 1931, vol. 10, № 29 (Dec. 1931), 364–365; R. W. Seton-Watson, “Yugoslavia and the Croat Problem”, *The Slavonic and East European Review*, July 1937, vol. 16, № 46 (July 1937), 103, 106.

⁴ R. W. Seton-Watson, “The Background of the Yugoslav Dictatorship”, 365.

⁵ Василије Ђ. Крстић, „Суштинска спорна питања Срба и Хрвата током историје”, у: Василије Ђ. Крстић, *Из историје Срба и српскохрватских односа*, Изабрана дела, књ. 15, Нови Сад: Архив Војводине – Православна реч, 2021, 324–327; Слободан Јовановић, *Моји савременици*, Виндзор: Avala, 1962, 179.

⁶ R. W. Seton Watson, “Yugoslavia and the Croat Problem”, 107, 109; M. Radojević, „Srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine 1918–1941”, *Istorija 20. veka*, god. XIV, br. 2, 1996, 53.

⁷ A. Evans, “The Adriatic Slavs and the Overland Route to Constantinople”, *The Geographical Journal*, vol. XLVII, № 4, April 1916, 241–261.

Балкан и Србија били су и остали стална сфера његових научних интересовања. Добро познајући њихову прошлост, сматрао је да се управо на Балканском полуострву, где су се одувек укрштали различити интереси великих сила, сударале древне цивилизације, додиривале бројне културе и религије, најбоље могу остварити принципи које је заступао почев од Првог светског рата. Начела народности, самоопредељења и равноправности народа, права мањина на исти то јест равноправан положај са моћним и великим народима и државама, искључење тајне дипломатије, преговора и забрана тајних уговора чинили су пледоаје за настанак једне нове Европе којој је стремио како у јавним наступима, тако и у својим радовима, и научним публикацијама које је уређивао.⁸

У радовима о Балкану и Србији који су публиковани на страницама *Словенске ревије* усредсредео се на изучавање планова великих сила Аустроугарске, Немачке и Италије на Балкану и према Србији на почетку XX века и у предвечерје избијања светског рата, на њихове стратешке интересе, територијалне аспирације, и то посебно оних италијанских, у подручју Јадрана, али и аустријско-немачких у Србији. Кроз ове чланке је показао све закулисне дипломатске игре, надгорњавања великих сила, њихова ценкања и погодбе науштрб балканских народа, при чему је опет посебно истакао тактику Италије коју је упоредио са примадоном која „слуша понуде и ласкања удварача који се наизменично смењују на њеном балкону”.⁹

Вотсон се од почетка светског рата противио италијанским претензијама према источној обали Јадранског мора и у Далмацији, позивајући се на етнографско и историјско право. Његов је закључак био да се Италија водила својим политичким интересима, тражећи истовремено од оба зараћена блока за њу стратешки важне делове источног Јадрана и Далмацију, као залогу свог учешћа у рату на њиховој страни. У раду „Италијанска политика на Балкану 1914” („*Italys Balkan Policy in 1914*”) убедљи-

⁸ H. Hanak, “The New Europe 1916–20”, *The Slavonic and East European Review*, vol. 39, № 93 (Jun. 1961), 375.

⁹ R. W. Seton Watson, “Italys Balkan Policy in 1914”, *The Slavonic and East European Review*, June 1926, vol. V, № 13 (June 1926), 59.

во је показао како су италијанска дипломатија и њен министар Антонио Сан Ђулијани на самом почетку рата започели игру договора и са једном и са другом коалицијом тако што су и од једних и од других тражили све веће територијалне уступке. У почетку они су се ограничавали на Јужни Тирол и Валону, а временом њихове амбиције су се прошириле и на италијанске провинције Аустроугарске, Горицу и највећи део Истре. То су потврђивале и речи Сергеја Сазонова, руског министра спољних послова, упућене Џорџу Бјукенену, британском амбасадору у Петрограду, кога је упозорио да италијански захтеви нагло расту у свим правцима на Медитерану, што може „испровоцирати сукоб италијанских са српским интересима”.¹⁰ Позивајући се на документа из руских архива, тврдио је и да су чланице Антанте већ током августа 1914. биле спремне да истовремено и Србији дају излаз на море у границама које буду договорене, и тада се по први пут помињало да би и српски интереси требало да буду узети у обзир.¹¹

Неколико радова у *Словенској ревији* посветио је немачко-аустријским плановима на Балкану и према Србији почетком XX века из којих су провејавале оцене о агресивној империјалној политици ове две европске силе и савезнице које су преко Балкана и Србије желеле да остваре контролу над Солуном, и даље према Цариграду, односно Османском царству и Азији. У остваривању немачке империјалне политике Аустрији је припадало посебно место, што говоре речи немачког цара Вилхелма II непосредно после слања аустријског ултиматума Србији да Аустрија мора да оствари превласт на Балкану против малих држава и ширења Русије, јер у противном неће бити мира на Балкану.¹²

Путеви тог немачког експанзионизма водили су преко Србије, која је због свог осетљивог геостратешког положаја и слободарске традиције била брана у остваривању немачког империјализма и аустријских војних планова избијања на Егејско море. Зато се нарочито у аустријским војним круговима већ почетком

¹⁰ Исто, 64.

¹¹ Исто, 60, 65.

¹² Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд: Библиотека града Београда, 1992, 755.

XX века озбиљно размишљало да се Србија, то „опасно револуционарно језгро на Балкану”, уништи.¹³ Ти планови постали су извеснији уочи избијања Анексионе кризе, што потврђују наводи из писма које је Хелмут фон Молтке, немачки шеф Генералштаба, упутио свом аустријском колеги Конраду фон Хецендорфу: „да се ратни тренутак приближава и када стрпљење Аустрије више не буде имало алтернативу, тада ће њена војска моћи да умаршира у Србију”.¹⁴

Вотсон је управо у раду „Балканска политка Виљема II” („William II. s Balkan Policy”), публикованом у јунском броју *Словенске ревије* за 1928. годину, цитирањем бројних изјава немачког цара, политичара и највиших војних представника од 1908. до 1914. године поткрепио тезу о агресивној и ратној политици Немачке, али и немачког кајзера према Балкану и Србији, и показао да је покоравање Балкана представљало само одскочну даску за даље немачко непредовање према Азији. Међутим, приметио је и да немачки цар све до Јулске кризе 1914. године није желео да се са војном опцијом преурањено крене, и зато је у више наврата Аустрију, свог највернијег европског и балканског савезника, кочио у предузимању радикалних и исхитрених потеза. Из докумената које је користио закључио је да су у предвечерје светског рата немачки цар али и његови саветници били веома узнемирени ефектима аустријске политике на Балкану, али да с друге стране нису желели због тога да руше узајамно савезништво.¹⁵ Такође, показао је да у периоду Анексионе кризе Виљем II није имао пресудну улогу у вођењу немачке спољне политике, али да се ситуација преокренула током балканских ратова када је био у могућности да одврати или измени одлуке својих министара у важним питањима. Балкански ратови су, закључује Вотсон, показали његову вољу за одлучним деловањем. Овај чланак је наишао на занимање Слободана Јовановића који се критички осврнуо на њега у својој књизи *О шовинизму* објављеној 1953. године у Паризу, истичући да је вредност тек-

¹³ Исто, 174.

¹⁴ R. W. Seton Watson, “William II. s Balkan Policy”, *The Slavonic and East European Review*, June 1928, vol. V, № 19 (June 1928), 2.

¹⁵ Исто, 23.

ста у томе што је Вотсон кроз архивска документа показао да је немачки цар имао идеју о зближавању између Аустрије и Србије кроз војну конвенцију и економски договор, а у случају да Србија то одбије, онда би Аустрија требало да је бомбардује и окупира све до тренутка док не пристане на њене захтеве.¹⁶

Агресивна немачка и аустријска политика према Балкану и Србији је кулминирала у Великом рату који је, по Вотсоновом мишљењу, раније испланиран, док је Сарајевски атентат био добар шлагворт за отпочињање ратних дејстава и реализацију планова о германском продору на Исток. Користећи прворазредну грађу из аустријских архива са краћим уводним текстом који је представљао преглед историје аустријско-српског ратовања од јесени 1914. до аустријске окупације Србије у јесен 1915. године, у чланку „Аустро-немачки планови о будућности Србије 1915” („Austro-German Plans for the Future of Serbia 1915”), који је штампан у мартовском броју *Словенске ревије* за 1929. годину, представио је планове Аустроугарске и Немачке о будућој судбини Србије након њеног слома 1915. године, али и покушај сила Антанте да у јесен исте године изврше притисак на Србију да закључи сепаратни мир са Централним силама и тако избегне катастрофу да буде војнички заузета. Дипломатску мисију убеђивања Србије био је спреман да преузме Александар Маргиломан, румунски премијер.¹⁷ Из ових планова, који су се налазили у дипломатским документима које је такође публикувао, јасно се видело да је Србију чекала сурова судбина, јер су њени нови господари желели да је што више смање, односно да више не постоји као самосталан државнополитички субјект, и тако коначно реализују старе планове о њеном уништењу, чиме би нестао један од највећих реметилачких фактора на Балкану. Сведена на минимум, тај „остатак остатака” од Србије био би прикључен или Аустроугарској или некој другој суседној држави.

Вотсон је навео да је у разговорима између немачких и аустријских дипломата, део немачких дипломата предлагао да

¹⁶ Слободан Јовановић, „Словенски часопис (The Slavonic Review)”, у: Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности II*, Београд: Београдски издавачко-графички завод – Југославијапублик – Српска књижевна задруга, 1991, 415.

¹⁷ R. W. Seton Watson, „Austro-German Plans for the Future of Serbia (1915)”, *The Slavonic and East European Review*, March 1929, vol. VII, № 21 (March 1929), 706.

Србија треба потпуно да капитулира и њена територија, тачније њен остатак након што Бугарска добије свој део на југу и истоку земље, буде сједињена са Црном Гором и Албанијом у једну државу под круном црногорске династије. Међутим, било је и умеренијих немачких дипломата који нису били склони радикалним мерама кажњавања Србије, као на пример гроф Паул Волф Метерних, немачки амбасадор у Цариграду, који се противио потпуном уништењу Србије и залагао за постизање сепаратног мира са њом, док је Јанош фон Палавичини, аустроугарски посланик у Цариграду између 1906. и 1918. године, сматрао да би Велика Бугарска представљала велику опасност по Централне силе као и Велика Србија, формирана 1913. године након балканских ратова.¹⁸

Анализирајући немачку и аустроугарску дипломатску грађу, Вотсон је показао, између осталог, и да се гроф Иштван Тиса, мађарски председник владе, у меморандуму упућеном аустријском владару децембра 1915. године успротивио анектирању целе Србије, и то не из сентименталних разлога већ из страха да би монархија самим тим додатно била ојачана словенским елементом.¹⁹ Тиса је веровао да ће источни и западни део Србије бити прикључени Бугарској, да ће она изгубити и северозападни део земље, као и да ће територије које је добила Лондонским уговором 1913. бити прикључене Албанији. Остатак земље би, по његовом мишљењу, требало да буде потпуно зависан од Аустроугарске, чиме би се онемогућила обнова великосрпске државе.

Рад „Руске обавезе у босанском питању и први пројекти о анексији” („Russian Commitments in the Bosnian Question and the Early Project of Annexation”) приредио је у част шездесетом рођендану Ферда Шишића, чувеног историчара и свог пријатеља, а који је редакција *Словенској часопису* објавила марта 1930. године, и требало је да буде уводни текст једног другог рада о политици великих сила према анексији Босне и Херцеговине. На основу прворазредне грађе у коју је имао увид, а део докумената је објавио као прилог овом чланку, анализирао је односе између

¹⁸ Исто, 707.

¹⁹ Исто, 717–721.

Аустроугарске и Русије на почетку Велике источне кризе и на основу тога извео закључке како су се они одражавали на питање Босне и Херцеговине, односно на њену судбину. Из објављених докумената произлазио је закључак да је постојао низ аустријско-руских споразума из којих је извијала њихова балканска политика у последњих стотину година. Тим договорима се предвиђала подела Балкана на зоне утицаја, односно на западну и источну сферу. У међусобним разграничењима зона утицаја на Балкану било је тренутака када су поједине области прелазиле из једне у другу сферу, али од XVIII века важила је једна врста прећутног договора да Босна и Херцеговина припадну аустријској сфери утицаја, а Бугарска руској.

За Вотсона је Босна и Херцеговина од избијања Велике источне кризе била жариште неколико великих међународних криза у којима су се преплитали интереси великих сила, али и национални идеали њених народа. Уочио је нарочито снажне сентименталне везе између Србије и Босне и Херцеговине, односно указао на осетљива српска национална осећања у вези са питањем Босне и Херцеговине.²⁰ По његовом мишљењу, два су аустријско-руска споразума била кључна за разумевање њиховог односа према Балкану и Босни у другој половини XIX века. У њима су ове две силе утврдиле заједничку политику према Балкану и Босни и Херцеговини, односно одредиле њихову судбину у наредним годинама и деценијама.

Две државе су на састанку аустријског цара Франца Јозефа и руског императора Александра II у Рајхштату 1876. године постигле тајни договор, тзв. Рајхштатски споразум, из кога је Вотсон издвојио две тачке у којима је стајало да се Русија сагласила са правом Аустрије на Босну и Херцеговину и дефинитивно супротставила формирању „велике српске државе”.²¹ Други кључни споразум две силе о судбини Балкана и Босне и Херцеговине била је Тајна будимпештанска конвенција из 1877. године којом је Русија „платила” аустријску неутралност у њеном

²⁰ R. W. Seton Watson, “Russian Commitments in the Bosnian Question and the Early Project of Annexation”, *The Slavonic and East European Review*, March 1930, vol. VIII, N° 24 (June 1930), 578.

²¹ Исто, 581.

рату са Турском, дајући јој сагласност да у погодном тренутку окупира Босну и Херцеговину.²² По њему су два разлога утицала на овакво понашање и став Русије. Први се тичао српског пораза у рату са Турском, а други руских стратегијских интереса на Балкану.

О Југославији, диктатури краља Александра, федералистичком преуређењу земље, српско-хрватским односима, положају Хрвата, њиховим политичким захтевима за већим правима и потреби федерализације земље писао је у неколико чланака. У раду „Позадина југословенске диктатуре” („The Background of the Yugoslav Dictatorship”) опширно је представио политичку ситуацију у Краљевини Југославији уочи увођења Шестојануарске диктатуре и дао свој поглед на лични режим југословенског краља. Сматрао је да Видовдански устав није остварио принцип федералистичке организације власти, као ни начело равноправности свих народа у Народној скупштини, при чему је посебно апострофирао несразмерно мањи удео Хрвата у највишем законодавном представничком телу државе. За њега је Видовдански устав био извор свих проблема у Југославији, и врхунац остварења „великосрпске политике”.²³

Идеја о увођењу бановина је, по његовом мишљењу, представљала камуфлирање централистичког уређења земље које је након 1929. године било још јаче него раније. Државу су у предвечерје увођења диктатуре оптерећивали бројни проблеми, од политичке нестабилности, корупције, непотизма, превласти Срба у администрацији и у војсци, до тероризма у Босни, Македонији, Црној Гори. Анализирајући српске и хрватске политичаре, истакао је посебно деловање Светозара Прибићевића, кога је назвао „шампионом слободе” и „српско-хрватске сарадње”.²⁴

У чланку „Југославија и хрватски проблем” („Yugoslavia and the Croat Problem”) детаљно је размотрио хрватско питање у Југославији, као и начине и средства како би оно требало да се реши. Овде се потпуно идентификовао са Хрватима, а идеје које је изложио о начину решавања хрватског питања скоро су пот-

²² Исто, 583.

²³ R. W. Seton-Watson, “The Background of the Yugoslav Dictatorship”, 364.

²⁴ Исто, 367.

пуно одговарале њиховим хтењима и интересима. Износећи оцену да је Владко Мачек уживао подршку деведесет одсто хрватског народа, односно да су они готово једногласно следили његов програм, отишао је корак даље тврдећи и да је и „велика већина Војвођана” подржавала Мачека.²⁵ Недвосмислено је да је био импресиониран залагањима дела српских политичара из Војводине, попут Душана Дуде Бошковића, панчевачког адвоката и блиског Мачековог сарадника који се залагао за што већу аутономију Војводине, сматрајући да је Војводини ближи Загреб од Београда.²⁶ Међутим, овде је исказао контрадикторност јер је упозоравао Београд да ће се уколико не уважи умерену политику и захтеве Мачека, односно уколико се брзо не реши хрватско питање, суочити са радикалним и неразумним хрватским политичарима, што је било супротно тврдњи о скоро стопроцентној подршци хрватског народа Мачековој политици.

У овом раду изнео је и три основна принципа на којима би се темељно решило хрватско питања и преуредила југословенска држава. Први се тицао трансформације централистичке државе у федерацију са уставним слободама, слободом штампе, политичким удружењима и слободно организованим изборима. Други принцип се односио на давање што шире аутономије Хрватској, а трећи на економско благостање. Заједничке ингеренције државе обухватале би спољну политику, војску и морнарицу и финансије, док би државу чинило шест федералних јединица које је таксативно набројао (Србија, Црна Гора, Македонија, Хрватска са Славонијом, Словенија и Војводина).²⁷

Јануара 1945. године, само неколико месеци пре окончања Другог светског рата, написао је чланак „Уставна позиција Југославије” („The Yugoslav Constitutional Position”) и у њему направио опширну рекапитулацију историје Србије од 1804. до 1918. године, историје Краљевине Југославије од Прводецембарског акта о уједињењу до краја 1944. године, али и прошлости јужнословенских народа у Аустроугарској. Чланак је занимљив јер у

²⁵ R. W. Seton Watson, „Yugoslavia and the Croat Problem”, 105.

²⁶ Чедомир Попов, *Велика Србија. Сјиварносї и мийї*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007, 236.

²⁷ R. W. Seton Watson, „Yugoslavia and the Croat Problem”, 108.

њему провејава његово задовољство што ће се нова југословенска држава после завршетка рата темељити на принципима федерализма за које се толико упорно и истрајно залагао почев од свог меморандума из октобра 1914. године.²⁸ Пишући о историји Србије, изнео је своје оцене о српским владарима из династија Обреновић и Карађорђевић. За њега је Карађорђе био особа широких видика која је маштала о ослобођењу свих балканских народа, кнез Милош је имао дипломатске и државничке вештине и особине својствене османским пашама, кнез Михаило је био најспособнији српски владар модерног доба, док је краљ Петар I Карађорђевић био једини српски суверен који се стриктно држао Устава и закона. За Вотсона је период његове владавине био доба невероватне обнове Србије.²⁹

Серију текстова у *Словенским сѣудујама* написао је у форми некролога поводом смрти својих српских пријатеља и сарадника, особа са којима је провео пуно времена у Лондону у афирмацији југословенске идеје и стварању заједничке државе, личностима које су оставиле дубок траг у српској историји. Таквих написа је неколико десетина. Професора Павла Поповића, са којим је сарађивао у Лондону на почетку Великог рата, описао је као једног од својих најстаријих пријатеља и колега.³⁰ Такође, опширно је писао и о свом пријатељу Јовану Јовановићу Пижону, коме је у заслуге приписао да је био врстан дипломата, али и новинар и уредник *Српскої књижевної іласника*. Ценио је његову умереност и склоност ка компромису и споразумевању, посебно у српско-хрватским односима. О Љубомиру Давидовићу, ветерану Демократске партије, изрекао је оцену да му лични интереси никада нису били пречи у односу на националне идеале и принципе народне демократије, сврставајући га у исту раван са Стојаном Новаковићем и Љубомиром Стојановићем.³¹

²⁸ Милорад Екмечић, „Историјски значај меморандума Р. В. Ситона-Вотсона о југословенском питању”, у: *Глас*, CDXX, Одељење историјских наука САНУ, књ. 16, 2012, 371–382.

²⁹ R. W. Seton Watson, “The Yugoslav Constitutional Position”, *The Slavonic and East European Review*, Jan. 1945, vol. 23, № 62 (Jan. 1945), 88.

³⁰ R. W. Seton-Watson, “The Origins of the School of Slavonic Studies”, *The Slavonic and East European Review*, January 1939, vol. 17, № 50 (January 1939), 367.

³¹ R. W. Seton Watson, “Yugoslav Obituary”, 319–321.

Стојан Протић је био Вотсонов политички неистомишљеник и он га је често сврставао у Пашићеву „векикоsrпску клику” и засипао тешким оптужбама. Ипак, када је умро, и о њему је написао некролог, у децембарској свесци *Словенскої часописи* за 1923. годину, у коме се бираним и топлим речима опростио од свог политичког опонента. Ово можда може да чуди, али чињеница је да се Протић уочи доношења Видовданског устава разишао са својим партијским саборцем и заузео помирљивији курс, не само у уставноправним питањима већ и у односу према Хрватима. Ова Протићева промена мишљења је можда утицала на Вотсона да окрене други лист према њему и да напише ин меморијам на основу кога се могао стећи утисак да се опраштао од некога с ким је дуго делио исте погледе. Готово да није изрекао ниједну реч критике на његов рачун. Сврстао га је међу четири најзначајнија првака Радикалне странке, поред Пашића, Миловановића и Пачуа, описујући га као човека акције и праксе, бруталних метода у остваривању постављених циљева, и личност која је од краја 1914. до средине 1917. године у српској влади иза сцене поседовала огромну моћ и утицај.³² Нарочито је истакао његову конструктивну улогу приликом крфских преговора, јер се трудио да заузме један цивилизацијски став према Трумбићу и осталим члановима делегације Југословенског одбора. Сматрао је да је након завршетка рата дошло до велике трансформације у његовим методама борбе. За разлику од Пашића, који се посветио јачању и ширењу Радикалне странке, Протић је своју енергију усмерио на консолидацију националног јединства и решавање уставног питања. Приликом припреме новог устава консултовао је уставну праксу западноевропских земаља, а његов уставни предлог је представљао компромис између екстремних виђења решења уставног питања. Био је противник централистичког јачања југословенске државе коју је заступао Пашић, показујући и поред свог тврдог националног курса разумевање за хрватске жеље и њихова стремљења. Признавао му је снагу личног интегритета, способност да се мења, да уочи и

³² R. W. Seton Watson, “Stojan Protić”, *The Slavonic and East European Review*, December 1923, vol. II, N° 5 (December 1923), 411–413.

призна своје грешке, да се учи на њима, да прихвата нове идеје. Некролог о Протићу завршио је реченицом да многи у Југославији сматрају да је његова смрт „национална катастрофа”.³³

У децембарском броју *Словенске ревије* за 1930. годину написао је четири некролога поводом смрти истакнутих српских државника старије генерације (Владан Ђорђевић, Љубомир Стојановић, Марко Трифковић и Веља Вукићевић) који су били различитих политичких опредељења, али су оставили значајан траг како у српској и југословенској политици тако и у српској науци. Рођени су приближних година, сем Ђорђевића који је био знатно старији, сва четворица су били министри и председници влада, с тим што су се Стојановић, Трифковић и Ђорђевић налазили на челу српских влада, а Вукићевић био председник југословенске владе. Осим Ђорђевића остала тројица су били дуже или краће време чланови Радикалне странке, а Стојановић и председник Самосталне радикалне странке након одвајања групе радикала. Ђорђевић и Стојановић су поред политике били и врсни интелектуалци, професори, а Стојановић и члан Српске краљевске академије. Несумњиво, представљали су најбоље изданке српске политичке и интелектуалне елите друге половине XIX и почетка XX века. Вотсон се са дужним поштовањем опростио од ове четворице дојена српске науке и политике, при чему је Ђорђевића окарактерисао као најистакнутију личност из ове четворке, набрајајући све његове политичке активности, и посебно истичући његов допринос на пољу књижевности. Уочио је његову главну жељу да Србију одвоји од Русије и приближи је што више Немачкој, односно усмери ка Европи.³⁴

Стојановића је лично знао још с почетка рата и о њему је имао лепо мишљење. Од њега се опростио оценом да је као председник српске владе почетком XX века изградио високу репутацију и да се оштро супротстављао Пашићу и његовој политици у целини прихватајући шире југословенске видике.³⁵ Радикала Марка Трифковића представио је као личност која је, за разли-

³³ Исто, 417.

³⁴ R. W. Seton Watson, "Serbian Elder Statesmen", *The Slavonic and East European Review*, December 1930, vol. IX, № 26 (December 1930), 458–459.

³⁵ Исто, 459–460.

ку од Протића, била под потпуним Пашићевим утицајем, неспремна на компромис, нефлексибилног карактера, а његовог партијског саборца Вукићевића оптужио је да је својом лошом политиком коју је водио као председник владе и индиферентношћу према правима Хрвата и њиховим сумњичењима сносио одговорност за јунске догађе 1928. године.³⁶

Пригодни некролог приредио је и о Михаилу Гавриловићу, југословенском посланику у Лондону и директору Државног архива Србије, иначе личном пријатељу и сараднику његове Школе словенских студија. Оценио га је као успешног историчара чије је тротомно дело о Милошу Обреновићу остало непревазиђено и посебно корисно за објашњење дипломатских односа између српске Кнежевине и великих сила. Уочио је и његове дипломатске квалитете, као што су стрпљење, искреност, помирљивост, што је нарочито дошло до изражаја када је обављао дужност југословенског посланика у Лондону након завршетка Великог рата. Код Гавриловића је посебно ценио његову приврженост југословенској ствари и неоптерећеност ускогрудим српским гледиштима.³⁷

Велики некролог поводом убиства краља Александра Карађорђевића објавио је 1935. године за јануарски број *Словенске ревије*. Иако није увек делио његове политичке ставове, нарочито након југословенског уједињења, често га критикујући, посебно после увођења Шестојануарске диктатуре, ипак је написао један делимично афирмативан чланак који је посветио, како је сам истакао, убијеном човеку, а не краљу и државнику. Осуђујући атентат и чин убиства, сматрао је да није био уперен против једне личности, већ да је представљао ударац југословенском јединству. Детаљно описујући његов животопис, указао је на две цртице из његове ратне биографије: важан говор који је одржао у Лондону априла 1916. године, када је први пут званично, јавно поменуо југословенску идеју и стварање заједничке југословенске државе и успостављање коректног односа са Антом Трумбићем. Анализирајући деловање регента од завршетка

³⁶ Исто, 460–461.

³⁷ R. W. Seton Watson, "Michael Gavrilović", *The Slavonic and East European Review*, December 1924, vol. III, N° 8 (December 1924), 438–440.

светског рата до доношења Видовданског устава, сматрао је да је тешко говорити о његовој одговорности за доношење Видовданског устава, али је поновио више пута изнету оцену о одговорности Пашића и „великосрпске клике” која је „Видовданским уставом зацементирала централизам у Југославији”.³⁸

Вотсон је констатовао да је краљ Александар после 1921. године све више био уверен да демократија као метод управљања Југославијом није ефикасна, да би након атентата у Скупштини 1928. године постао склон идеји о „ампутацији” као о могућем решењу хрватског питања и увођењу личне власти као прихvatљивом модусу за све веће неспоразуме и трзавице које су потресале државу у целини, што се и десило почетком јануара 1929. године. Сматрао је да је диктатура ојачана доношењем Септембарског устава 1931. године, мада, како је приметио, то није решило југословенске проблеме. Ипак му је у заслугу приписао формирање Мале антанте и Балканског савеза. Описујући његову личност, истакао је да је био човек војничког понашања, велики љубитељ књиге, скроман, храбар, посвећени православни верник. Закључујући некролог, истакао је да је „краљ оставио снажан печат у историји своје земље, и дао лични допринос националном уједињењу. Као живи симбол јединства жртвовао се за све своје сународнике”.³⁹

Што се тиче страних часописа, Вотсон је посебно радо своје погледе на српско питање, али и на савремена политичка дешавања, излагао у загребачком политичко-културном магазину *Нова Европа*. Иако је било покушаја да се часопис оснује у Београду, ипак је на крају покренут у Загребу, између осталог и због промовисања југословенске идеје односно, како је приметио Драгољуб Јовановић, „одатле ће Хрвати лакше примити југословенство него кад оно долази испод Калемегдана”.⁴⁰ Велики је био број његових оснивача и сарадника, иначе најзначајнијих представника научне и интелектуалне елите из свих

³⁸ R. W. Seton Watson, “King Alexandar”, *The Slavonic and East European Review*, January 1935, vol. XIII, № 38 (January 1935), 422–423.

³⁹ Исто, 426–427.

⁴⁰ Драгољуб Јовановић, *Људи, људи. Медаљони 46 умрлих савременика*, II, Београд: Д. Јовановић, 1975, 122.

крајева новоосноване Краљевине Срба Хрвата и Словенаца.⁴¹ Међу њима су се налазили Јован Цвијић, Јосип Смодлака, Иван Мештровић, Никола Стојановић, Милан Решетар, Марко Костренчић, Коста Кумануди, Милан Ракић, Војислав М. Јовановић, Милан Грол, Владимир Дворниковић, Јован М. Јовановић, Слободан Јовановић, Густав Крклец, војвода Живојин Мишић, Исидора Секулић, Милош Црњански, Виктор Новак.

Иако је на страницама *Нове Европе* објавио тек нешто више од двадесетак радова, Вотсонови чланци су радо читани и привлачили су посебну пажњу, пре свега због испољене критичности према српским и југословенским властима, према Николи Пашићу, али и према Александру Карађорђевићу. Иако се тематски највећи број Вотсонових чланака у загребачкој *Новој Европи* односи на југословенско питање, међународну позицију Југославије и њену сарадњу са суседима, ипак се као заједничка нит кроз већину ових текстова провлачи његова опседнутост Пашићем, то јест непрестана потреба да извргне критици свог највећег српског неистомишљеника. Већ у мартовском броју *Нове Европе* за 1922. годину у тексту „Политичке индискреције” напао је Пашића, иако је концепцијски рад био на тему спољне политике Велике Британије и потребе Југославије да развија што тешње политичке, привредне и културне везе са суседним земљама, и са Великом Британијом.

Констатујући да Југославија није успела да се „отресе својих предратних политичких клика, него је данас више но икада у њиховим рукама”, Пашића је оптуживао за личну власт и политику кортешовања коју је примењивао.⁴² Поред начелних критика изнео је и низ конкретних замерки на његов рачун: учешће у Солунском процесу, покорност руском царистичком режиму, непријатељски став према југословенском питању, политичко фаворизовање медиокритета који су пропагирали шовинизам, и примену шпијунаже у политичком животу.⁴³ Сматра-

⁴¹ Марија Циндори-Шинковић, „Часопис Нова Европа Милана Чурчина”, у: *Нова Европа 1920–1941, зборник радова*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010, 13–14.

⁴² R. W. Seton-Watson, „Политичке индискреције”, *Нова Европа*, март 1922, 208–209.

⁴³ Исто, 209–210.

јући да су Југославији потребна нова, млада лица у политици, изразио је наду у њену будућност, осудио маловарошке политичке ситничаре и сепаратисте.⁴⁴

Текст који је можда изазвао и највише пажње, критике и полемике југословенске политичке јавности током двадесетогодишњег постојања *Нове Европе* објављен је у октобарском броју часописа за 1922. годину под насловом „Србијин избор”. Реч је о идентичном тексту („Serbia’s Choice”) објављеном 22. августа 1918. године у лондонској *Новој Европи*, који је Ђурчин ин екстензио пренео и у коме је најтемељнијој критици извргну-та ратна политика српске владе, њеног првог министра, његових најближих сарадника, посебно Протића као његове десне руке, али и Радикалне странке, при чему је анализа Солунског процеса послужила само као шлагворт за разрачунавање са Пашићем, односно као својеврсни притисак на њега да напусти своје тврдокорне политичке ставове, и попусти у питању уређења будуће југословенске државе. Чланак је пун Вотсонових предрасуда о српској политичкој елити и Пашићу.⁴⁵

Детаљни опис предратног политичког живота у Краљевини Србији и опсежна анализа Солунског процеса послужили су Вотсону само као погодан алиби за најотвореније и најотровније нападе на Пашића и његову политику. Најпре је констатовао да су старе политичке несугласице које су одликовале политички живот Краљевине Србије, привремено пресахнуле на почетку Великог рата, обновљене у лето 1917. године нарочито после Пашићеве одлуке да смени војводу Радомира Путника са дужности начелника штаба Врховне команде, што је представљало тачку раздора и изазвало велико незадовољство, и дало повода сумњама да кривицу за све ратне проблеме намерава да пребаци на српске официре и на тај начин скине са себе удео у одговорности.⁴⁶

Централни део текста је темељни обрачун са Пашићем и његовом политиком. Од првог дана избијања рата Пашић је за

⁴⁴ Исто, 211.

⁴⁵ R. W. Seton-Watson, “Serbia’s Choice”, *The New Europe*, vol. VIII, N° 97, 22 August 1918.

⁴⁶ R. W. Seton-Watson, „Србија има да бира”, *Нова Европа*, књ. VI, бр. 6, 21. октобра 1922, 162.

Вотсона био брана остваривању југословенског уједињења и политици федералног уређења земље после рата. И у овом чланку Пашић је парадигма свега лошег и назадног у српској политици. Очигледно је да је Вотсон био опседнут „балканским и оријенталним” дискурсом Пашића и српске владе, што је присутно у свакој његовој реченици. Пашић је, између осталог, најбруталније оптужен због „партизанских метода полицијске контроле” над припадницима српске избегличке заједнице у Француској и Швајцарској, неправди и протекција у давању плата и пензија, кријумчарењу.⁴⁷

Такође, извргнута је руглу наводна Пашићева опседнутост влашћу и незаменљивошћу коју је правдавао тиме што се представљао као стуб и спасилац српске династије од републиканских тенденција и једина и поуздана гаранција против дефетизма и аустрофилства. Коначно, доведене су у питање његове државничке способности. „Али он припада нарочитој класи државника чије узвишене идеале врло често помрачују погрешне и недостојне методе. У својој страсти за влашћу, и са својом нетрпељивошћу за прворазредне способности у својој најближој околици, осим за оне који се потпуно покоравају његовој вољи, он би најрадије да увери и свој властити народ и своје савезнике, да без њега не могу бити.”⁴⁸

Вотсон се није на томе зауставио него је изрекао још низ негативних, рекли бисмо чак потцењивачких, опаски на Пашићев рачун, на пример да је припадао времену које је прохујало, да је превише стар да би могао да се ослободи „полутурских традиција своје младости”, да је „оличење прошлости и конзервативизма које стоји наспрам садашњости и западњачког модернизма”.⁴⁹ У наставку је упозоравао Пашића да ће сваки покушај његовог старог нараштаја у Србији да се врати на „ужу српску основицу” наспрам шире југословенске изазвати и савезнике али и млађе југословенске нараштаје, који захтевају да „стресе са себе и сувише балканске традиције прошлости”. Устаљени клише о „српском оријентализму” најбоље је манифестовао у

⁴⁷ Исто, 166.

⁴⁸ Исто, 166–167.

⁴⁹ Исто, 167.

последњој реченици овог, усудили бисмо се да кажемо, опскурног текста: „И у Србији, као другде, ми морамо своју симпатију и своју потпору дати не старим оријенталским тежњама и прохтевима, који се сад батргају пре него што ће пасти, него оним новим и демократским елементима у чијим се рукама налази будућност Југославије”.⁵⁰ Посебну дозу увреде на Пашићев рачун изрекао је у реченици: „Сваки српски државник који не би увидео ову истину заслужује да га сматрају не само сметњом у погледу јединствене политике за ствар савезника већ и издајником највећих интереса своје расе”.⁵¹

Вотсон је овде изнео и своје погледе на будућу политичку сцену Србије, али и како би требало да изгледа југословенска држава. Савезнике и демократско европско мњење јавно је позвао да утичу на Пашића и Протића да поделе политичку власт са опозицијом, односно да се образује једна концентрациона влада, као и да се прихвати Крфска декларација као основа будућег уређења југословенске државе. Да би дао привид извесне објективности, Ђурчин је у истом броју *Нове Европе* пренео и реаговања Стојана Протића који је оповргао оптужбе на рачун Пашића, а који је објављен и у лондонској *Новој Европи* 26. септембра 1918. године.

Вотсон је писао и енциклопедијске одреднице о српском народу и историји Србије, за престижну *Енциклопедију Британику*. За додатак тринаесте едиције *Енциклопедије* која је штампана 1926. године, односно томове тридесет један и тридесет два, написао је детаљну одредницу „Србија” која је обухватила историју Краљевине Србије од формирања Балканског савеза и почетка Првог балканског рата до краја Великог рата (стр. 504–512) у пет поглавља (Балканска савез, балкански ратови, почетак светског рата, уједињење). У овом, могли бисмо рећи, синтетичном научном раду који је поткрепљен и одговарајућом литературом изнео је низ занимљивих, углавном његових већ добро познатих ставова о Србији и српском народу, али и неке нове, рекли бисмо, контроверзне оцене. Већ је његова прва реченица симптоматична и не сасвим тачна с обзиром на то да је

⁵⁰ Исто, 168.

⁵¹ Исто.

устврдио да је Србија до 1918. године била независна краљевина у југоисточној Европи, а да је конституисањем независне Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Југославија) постала њен део. Читајући је, могао би се стећи погрешан утисак да је Србија и након 1459. године, то јест све до 1878. године, наставила да егзистира као слободна и независна држава.

Турбулентну историју Србије на почетку XX века детаљно је представио констатујући, између осталог, да је Анексиона криза означила одлучујућу прекретницу у њеној историји, као и да је Еренталова агресивна политика према националним стремљењима јужнословенских народа на територији монархије и ометања њеног економског развоја наметањем Царинског рата неминовно водила стварању савеза балканских држава.⁵² Описао је и настанак савеза балканских држава, а посебно преговоре око закључивања уније између Србије и Бугарске и њихове дипломатске радње у вези са територијалним разграничењем у Македонији. Сматрао је да је изненадном смрћу Милована Миловановића Србија „остала ускраћена за једног од својих најспособнијих државника у модерној историји”.⁵³

Исцрпно представљајући историјат Првог и Другог балканског рата, истакао је да су се европске силе на самом избијању сукоба држале повучено верујући у успех турске војске. Склон увреженим стереотипима, брзе војне успехе српских армија у Старој Србији и Македонији и њихово ослобођење оквалификовао је термином окупација. За њега успех српске војске код Куманова није означио само обичну војну победу већ је имао велики психолошки значај, јер је Србија након те битке повратила своје самопоуздање и пробудила наде јужнословенских народа на тлу Хабзбуршке монархије да ће и они врло брзо доживети ослобођење, односно да ће Србија бити њихов Пијемонт.⁵⁴

Занимљиве су његове опаске о раду Мировне конференције у Лондону. Оценио је, између осталог, да се стратегија турске делегације заснивала на покушају одуговлачења преговора

⁵² R. W. Seton-Watson, "Serbia", у: *The Encyclopedia Britannica*, ed. 13, vol. 31–32, London, 1926, 504.

⁵³ Исто, 505.

⁵⁴ Исто.

и на политици дипломатских интрига, док је понашање британског министра Греја према балканским делегацијама у предвечерје закључивања споразума представио као безочно и несвојствено уобичајеним дипломатским манирима. Србија је у рат угазила са два основна циља: политичко односно национално ослобођење својих сународника испод османске власти и остваривање економске самосталности обезбеђивањем слободног приступа морској обали. Центар њених интересовања био је усмерен ка простору Санџака (термин који је употребљавао за Рашку област) и Косова, као и обезбеђивање везе са Црном Гором и делом северне Албаније. После аустроугарског противљења њеном изласку на море, своја интересовања је усредредила на Вардарску долину и потез између Велеса, Прилепа, Битоља и Охрида.⁵⁵ Пишући о ситуацији у Старој Србији где је Србија повратила своју власт после завршетка балканских ратова, изнео је неколико спорних оцена, између осталих да је ситуација била далеко од нормалне, да су власти затвориле бугарске школе, али и да су се дешавали експеси против муслимана због исказаног незадовољства против власти.⁵⁶

Убиство аустријског престолонаследника у Сарајеву 28. јуна 1914. представио је као акт двојице Срба из Босне, Принципа и Чубриловића, који су припадали групи која се противила аустријској политици прогона њихових југословенских саплеменика. Пишући српску одредницу за британске читаоце, поновио је раније изнете ставове да је иницијатива за убиство настала у Босни, да су атентатори тајно пребачени преко Дрине у Босну, да су их оружјем снабдели Војислав Танкосић и Милан Цигановић, као и да су на тим фактима у Бечу темељили оптужницу о одговорности Србије за убиство, која је у најмању руку знала шта се спрема. Међутим, и овога пута одбацио је одговорност званичне Србије за планирање и извођење атентата. Навео је неколико контрааргумената који су раскринкавали аустријске наводе: исцрпљеност земље у балканским ратовима, колебљивост српског сељака-војника у случају новог рата, оскудност војних резерви, недовољно искуство принца-регента, нестабилна пози-

⁵⁵ Исто, 506.

⁵⁶ Исто, 507.

ција Пашићевог кабинета, изборна кампања која је била у јеку. Србија је, по његовом мишљењу, чврсто била опредељена да не загази у нови рат.⁵⁷ Исцрпно је описао дешавања око аустријског ултиматума Србији, при чему је указао на оштрину ставова изнетих у ноти, поткрепљујући ову оцену реченицом коју је Едвард Греј упутио сер Морису Бунсену, британском дипломати и амбасадору у Бечу, „да никада у животу није видео да је једна држава упутила другој документ тако тешког садржаја”.⁵⁸

У четвртм делу одреднице о Србији исцрпно је обрадио њено учешће у светском рату, победе и поразе, повлачење преко Албаније, које је окарактерисао као једну од најтежих трагедија светског рата, аустријску окупацију земље, учешће српских трупа на Солунском фронту, Солунски процес, при чему је тврдио да је пуковник Драгутин Димитријевић Апис био невин, односно жртва ривалских политичких и војних струја, завршне операције за ослобођење земље, ратну политичку ситуацију, стање међу партијама, југословенску оријентацију српске владе која је Нишком декларацијом из децембра 1914. године начинила први корак ка југословенском уједињењу, закулисне игре великих сила око склапања Уговора у Лондону, као и њихове ставове према југословенском питању и будућем уређењу балканских ствари након завршетка рата. Такође, представио је окрутно понашање аустријских војника према српском становништву током офанзива на Србију 1914. и 1915. године, али и током окупације земље, бестијалне злочине бугарских војника према Србима у њиховој окупационој зони.⁵⁹

У последњем сегменту осврнуо се на чин уједињења истичући значај Женевског договора из новембра 1918. године. Друге догађаје који су претходили уједињењу, сам чин уједињења и формирања нове државе само је телеграфски набројао.⁶⁰ На

⁵⁷ Исто, 508.

⁵⁸ E. Grey to de Bunsen, July 24 1914, N° 5, *Collected Diplomatic Documents Relating to the Outbreak of the European War*, London: Foreign Office, 1915, 13; Edward Grey, *Twenty-Five Years 1892–1916*, vol. I, London: Hodder and Stoughton, 1925, 310; Gilbert Murray, *The Foreign Policy of Sir Edward Grey (1906–1915)*, Oxford and Clarendon Press, 1915, 14.

⁵⁹ R. W. Seton-Watson, “Serbia”, 509–511.

⁶⁰ Исто, 512.

крају је дао списак библиографских одредница које је консултовао приликом писања заиста опширне одреднице о историји Србије. Радило се о релевантнијој литератури која му је у том тренутку била на располагању. Између осталих, користио је студије Константина Јиречека, Стојана Новаковића, Гргура Јакшића, Живана Живановића, Јована Цвијића, Слободана Јовановића, Косте Стојановића, Харолда Темперлеја, Алфреда Прибрама Хенрија Барбија, Фридриха Имануела, Хајнриха Канера, Фридриха Стива, две своје књиге, али и дело контроверзног дипломате Милана Богићевића о узроцима светског рата.⁶¹

За двадесети том четрнаестог издања *Енциклопедије Британике* која је одштампана 1929. године написао је лексикографску јединицу „Србија” (стр. 341–351) коју чине два његова текста. Одредницу о Србији је у односу на ону из 1926. године знатно проширио, и хронолошки и тематски. Временски она је обухватила раздобље од досељавања Срба на Балканско полуострво, које је датирао у VII век нове ере, до формирања Краљевине СХС/Југославије 1. децембра 1918. године. У тематском погледу претходну одредницу је проширио политичком историјом Срба од IX века, преко владавине династије Немањића, пада Српске деспотовине под турску власт 1459. године, дуге историје Срба под османском влашћу, српске борбе за стицање независности, прве и друге владавине кнеза Милоша Обреновића и кнеза Михаила, власти кнеза Александра Карађорђевића, владавине Милана Обреновића и његовог наследника краља Александра, исто-

⁶¹ Коришћену библиографију радова поделио је у неколико секција. За општу историју је консултовао следећа дела: С. Jireček, *Geschichte der Serben* (1913; 1917); *Staat und Gesellschaft im Mittelalterlichen Serbien*; С. Novaković, *Die Wiedergeburt des serbischen States* (1912–1913); G. Yakshitch, *L'Europe et la résurrection de la Serbie* (1919); H. W. V. Temperley, *History of Serbia* (1917); J. Cvijić, *La Peninsule Balkanique* (1919); S. Jovanović, *Defenders of the Constitution. The Second Reign of Miloš and Michael* (1923); *The Reign of Prince Milan* (1925); Ž. Živanović, *Political History of Serbia* (1923–1925). За балканске ратове користио је дела: R. W. Seton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans* (1917); H. Immanuel, *Der Balkankrieg* (1913); H. Barby, *Les Victories Serbes* (1913); *Bregalnitsa* (1913). О Србији у Великом рату писао је на основу следећих књига: A. F. Pribram, *The Secret Treaties of Austria-Hungary 1879–1914*; R. W. Seton-Watson, *Serajevo* (1926); H. Kanner, *Kaiserliche Katastrophenpolitik* (1922); M. Bogičević, *Kriegsursachen* (1919); F. Stieve, *Iswolski im Weltkrieg* (1925). За економска питања истражио је дела: V. Primorac, *La Question Yougoslave* (1918); K. Stojanovitch, *Economic Problems of Serbia* (1919).

рије Србије у Источној кризи 1875–1878. године. Веома исцрпно су представљени власт краља Петра I Карађорђевића, бурни догађаји уочи избијања балканских ратова и Првог светског рата. Остајући привржен идеји југословенства, у уводу одреднице о Србији Србе и Хрвате је изједначио тврдећи да су они један словенски народ и у етничком и у језичком погледу, при чему је истакао да се разликују по томе што су Срби православни хришћани који користе ћирилично писмо, а Хрвати католици који употребљавају латинично писмо.⁶² Први Вотсонов текст одреднице о Србији обухватао је раздобље најраније српске историје до стварања Балканског савеза 1912, а други се односио на период од стварања тог савеза и балканских ратова до уједињења 1918. године и представљао је његов делимично допуњен и проширен први текст о Србији објављен у *Бриџаници* за 1926. годину. Слична је ситуација била и са литературом. Поред оних библиографских јединица које је користио за претходну едицију, ову из 1929. допунио је студијама, између осталих, Станоја Станојевића, Љубе Јовановића, Боривоја Јевтића, Франа Барца, Миладе Паулове, Хермана Вендела, Виктора Куна, Леа Судланда и једним бројем својих радова.⁶³

Несумњиво да је Вотсон био добар познавалац прошлости Балкана и његових народа. Међутим, у његовим радовима о Србима и Србији провејавају британска империјална гледишта, а затим и дубоке предрасуде о преимућству Хрвата, западне културе и католичанства над заосталим, оријенталним духом српског народа. Овакви његови погледи нарочито су дошли до изражаја у текстовима у којима је писао о предностима федералистичког преуређења југословенске државе.

⁶² R. W. Seton-Watson, "Serbia", у: *The Encyclopedia Britannica*, ed. 14, vol. 20, London, 1929, 341.

⁶³ Додатну литературу о Србији коју је Вотсон користио чине следећа дела: R. W. Seton-Watson, *The Southern Slav Question* (1911); *Serajevo* (1926); V. Kühne, *Ceux dont on ignore le martyre* (1917); *Les Bulgares peinis cux-mêmes* (1919); F. Barac, *Croats and Slovenes Friends of the Entente* (1919); M. Paulova, *Jugoslovenski odbor* (1931); L. von Südland, *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (1918); H. Wendel, *Der Kampf der Südslaven um Freiheit und Einheit* (1925); *Aus dem südslawischen Risorgimento* (1920); S. Stanojević, *Die Ermordung des Ersherzogs* (1923); B. Jevtić, *Sarajevski atentat* (1924); Lj. Jovanović, *The Murder of Sarajevo* (1924); *Tajna Prevratna organizacija* (1918).

Aleksandar Rastović
Institute of History Belgrade
aleksandar.rastovic@iib.ac.rs

Serbian Topics in the Scholarly Works of
Robert Seton-Watson

Summary

Robert Seton-Watson, one of the most distinguished British historians of the first half of the 20th century, published a large number of scholarly works, critiques, polemics, commentaries, reviews, lexicographical entries, and obituaries during his long academic and research career. He published articles in various prestigious scholarly journals – most notably in the London-based *The New Europe* and *Slavonic and East European Studies*, as well as in the Zagreb journal *Nova Evropa*, edited by Milan Ćurčin, his close associate from the period of the Great War. The thematic scope of his scholarly work is highly diverse and delves into issues of Central and Eastern European history, the past of the Balkans, the history of the South Slavs, the Serbian and Yugoslav questions, the problem of South Slavic unification, the constitutional organisation of the Kingdom of Yugoslavia, and surveys of political conditions in the region. For a comprehensive understanding of Balkan and Serbian history – which he knew well – particularly significant are his works dealing with the Serbian question in the second half of the 19th century and the first two decades of the 20th century. Watson was a keen connoisseur of Serbian issues, and his writings attracted considerable attention. The fundamental thesis running through all of his works is that the position of the Croats in Yugoslavia was unfavourable, that Serbian authorities exerted pressure on the Croats and other Yugoslav peoples, and that the unwillingness of the authorities in Belgrade to replace centralism with a federalist model of governance was the central cause of all misunderstandings and instability in the country. In his works on the Balkans and Serbia – which were and remained a constant focus of his scholarly interests – he concentrated on studying the plans of the great powers such as Austria-Hungary, Germany, and Italy towards the Balkans and Serbia in the early 20th century and on the eve of the the world war, their strategic interests and territorial aspirations, particularly those of Italy in the Adriatic region, as well as Austro-German ambitions in Serbia. In January 1945, only a few months before the end of the Second World War, he produced an extensive recapitulation of the history of Serbia from 1804 to 1918, the history of the Kingdom of Yugoslavia from the Act of

Unification of 1 December to the end of 1944, as well as the past of the South Slavic peoples within Austria-Hungary. He also wrote a series of texts in *Slavonic Studies* in the form of obituaries on the occasion of deaths of his Serbian friends and associates – individuals with whom he spent considerable time in London promoting the Yugoslav idea and the creation of a common state – figures who left a deep mark on Serbian history. There are several dozen such writings. Watson also authored encyclopaedic entries on the Serbian people and the history of Serbia for the prestigious *Encyclopaedia Britannica*. He wrote a detailed entry entitled “Serbia”, which covered the history of the Kingdom of Serbia from the formation of the Balkan League and the outbreak of the First Balkan War to the end of the Great War. There is no doubt that Watson was a knowledgeable authority on the past of the Balkans and its peoples. However, his works on the Serbs and Serbia are permeated by British imperial perspectives, as well as deep-seated prejudices regarding the superiority of the Croats, Western culture, and Catholicism over the backward, Oriental spirit attributed to the Serbian people. These views were particularly evident in his texts on the advantages of a federalist reorganisation of the Yugoslav state.

Keywords: Robert Seton-Watson, *The New Europe*, *Slavonic and East European Studies*, Serbs, Croats, Serbia, Yugoslavia, historiography

Борис Милосављевић
Балканолошки институт САНУ
boris.milosavljevic@bi.sanu.ac.rs

Успомене Владимира Јовановића као историјски извор*

САЖЕТАК: Рукопис Владимира Јовановића под насловом „Успомене” налази се у Архиву Српске академије наука и уметности у Заоставштини Драгослава Страњакловића (14556/144). Можемо претпоставити да је Слободан Јовановић, који је више пута спомињао и наводио као извор списе Владимира Јовановића, дао рукопис Страњакловићу на коришћење или да га припреми за штампу, а можда су му га касније предали на чување Права и Андрија Ристић. Академик Василије Крестић је приредио и објавио „Успомене” са предговором 1988. године. У предговору је навео многе драгоцене чињенице важне за разумевање живота и дела Владимира Јовановића, као и значајне библиографске податке. У раду се разматра историјат рукописа „Успомена”, питање извора коришћених приликом писања и пореде се подаци из рукописа са подацима из друге архивске и мемоарске грађе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Владимир Јовановић, Успомене, дневничке белешке, заоставштина, архивска грађа

Владимир Јовановић (1833–1922) био је један од најистакнутијих српских либералних теоретичара и политичара, предводник Уједињене омладине српске и Либералне странке.¹ Био

* Рад настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у у 2025. години, број: 451-03-136/2025-03 од 27. 01. 2025. године.

¹ Владимир Јовановић је рођен у Шапцу 29. септембра по јулијанском календару, односно 11. октобра 1833. по грегоријанском. Данас је 29. септембар по јулијанском календару, а 12. октобар по грегоријанском. Умро је у Београду 3. марта 1922. године.

је министар финансија (1876–1878, 1878–1879, 1880), државни саветник (1890–1903) и потпредседник Државног савета, сенатор, народни посланик, председник Српског ученог друштва (1883–1887), које је претходило Српској краљевској академији, професор политичке економије и финансија на Великој школи (1863–1864, 1889–1890). Сматрао је да су либерализам и патриотизам нераскидиво повезани. Залагао се за личну, привредну, политичку и народну слободу (независност). На његово схватање либералног национализма највећи утицај је извршио Мацини (Giuseppe Mazzini), с којим је непосредно сарађивао. Био је то национализам из средине XIX века (уједињење разједињених народа), сасвим другачији од реалног социјалдарвинистичког, односно бизмарковског национализма с краја XIX века који је Јовановић критиковао. У својим радовима разматрао је филозофске, политичке и економске теме. У време када је писао и објављивао своје радове, постављане су основе савремених наука. Поједине научне области одвајале су се од других, а поједине су временом мењале своје методологије, а делом и предмет свог истраживања. У духу тадашњих позитивистичких схватања, Владимир Јовановић је сматрао да све науке чине само једну науку („науку наука”), која се може назвати „филозофијом човечанства”. Милан Кујунџић је у спису „Философија у Срба”, објављеном у *Гласнику Српској ученој друштва* 1868. године, Јовановићеве радове сврстао у трећи период развитка филозофије, односно „природни правац”, најновије достигнуће савремене филозофије. Јовановићеве студије на које је упућивао, могле су бити сврстане у филозофију само у сцијентистичко време, када су филозофија и позитивне науке биле толико блиске да су се губиле границе између њих. Услед наглог напретка наука, научни рад се често поистовећивао са просветитељским упознавањем јавности са најновијим научним достигнућима, као и са слободоумним политичким гледиштима. Објављиване су књиге које су често биле само слободнији преводи страних књига. Јовановић је, међутим, још 1868. године у предговору збирке под насловом *За слободу и народ, љокушаји Владимира Јовановића*, где су углавном сабрани већ раније објављени текстови, јасно разликовао своје радове урађене „по” страним на-

учницима од својих оригиналних „покушаја”. Касније, у рукопису своје (непотпуне) библиографије, раздвојио је оригиналне научне радове, изводе и преводе, (оригиналне) књижевне и публицистичке радове, економске напise и списе и напise на страним језицима. Објавио је бројне посебне публикације, предговоре и текстове у научним часописима, пре свега у *Гласнику Српској ученој друштва*, новинама, као и преводе. Његово обимно системско дело, *Политички речник* (1870–1873), замишљено је као „енциклопедија политичких наука и као систематско излагање либерално-демократских доктрина”. Свеске А I и А II *Политичког речника* објављене су у издању Уједињене омладине српске у Новом Саду 1870, свеске Б и В у Београду, „потпором Српског ученог друштва” 1872, као и свеске Г, Д и Ђ 1873. године. Јовановић је припремио за штампу и три наредне свеске – Е, Ж и З. Необјављене одреднице „Политичког речника” (око 1200 страница) налазе се у Историјском архиву Београда и припремљене су за штампу.²

Породица Јовановић је имала велику библиотеку и богату архиву, која се налазила у њиховој кући у Улици Симиној 25 у

² О животу и делу Владимира Јовановића вид.: Владимир Ђоровић, „Владимир Јовановић”, *Српски књижевни гласник*, 16. 3. 1922, 454–460; Слободан Јовановић, „Јовановић Владимир”, у: *Енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, ур. С. Станојевић, 2, И–М, Загреб: Библиографски завод, 1929; Слободан Јовановић, „Владимир Јовановић” [написано у Лондону 1948; објављено у: Слободан Јовановић, *Моји савременици*, прир. Радоје Л. Кнежевић, Виндзор: Авала, 1961], *Сабрана дела* (даље: СД), XI, прир. Радован Самарџић и Живорад Стојковић, Београд: БИГЗ–Југославијапублик–СРЗ, 1991, 81–139; Gale Stokes, *Legitimacy Through Liberalism, Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, Seattle and London: University of Washington Press, 1975; Василије Крестић, „Предговор”, у: Владимир Јовановић, *Успомене* [АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњакловића, 14556/144], приредио и предговор написао Василије Крестић, Београд: БИГЗ, 1988, 5–13; Коста Чавошки, „Политички либерализам Владимира Јовановића”, у: *Друштво и политичка мисао и делатност Владимира Јовановића*, Зборник радова са научног скупа одржаног 22. и 23. маја 2008. године, ур. М. Марковић, А. Костић, Београд: САНУ, 2011 (даље: ДПВЈ), 37–45; Михаило Марковић, „Актуелност либерализма Владимира Јовановића”, у: ДПВЈ, 1–10; Данило Н. Баста, „Либерални патриота Владимир Јовановић – једна глоса уз његов животопис”, у: ДПВЈ, 47–55; Владимир Стојанчевић, „Владимир Јовановић: Европа и источно питање средином XIX века”, у: ДПВЈ, 11–26; Миховил Томандл, *Владимир Јовановић, његова културно-политичка историја Србије* [АСАНУ 14313], Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2011; Boris Milosavljević, „Vladimir Jovanović. Filozofija, nauka, politika”, *Theoria*, 59/2, 2016, 113–149.

Београду. Владимир Јовановић је живео са супругом Јеленом Јовановић, рођ. Маринковић, сином Слободаном Јовановићем, кћерком Правдом Ристић, зетом Михаилом Г. Ристићем и унуком Андријом Андром М. Ристићем.³ Њихова породична архива била је у међуратном периоду јединствени велики породични архив Јовановића и Ристића.⁴ Као засебне целине извајале су се архиве Владимира Јовановића, Слободана Јовановића, Михаила Г. Ристића и Правде Ристић. Заоставштина Михаила Г. Ристића била је сређена и уредно системски пописана.⁵

Породична архива Јовановића и Ристића је распарчана, делом уништена, делом још увек није пронађена, а делом се чува на различитим местима. Један део заоставштине Владимира Јовановића, укључујући и његове „Успомене“, чува се у Архиву

³ Архива Културног центра – Дом породице Павловић (даље: АКЦДПП), Уговор од 1. [13.] маја 1879, Београд. Владимир Јовановић је, у време када је био министар финансија, купио партерну кућу у Симиној улици 25, имање „са зградама које на њему стоје, и то једном кућом од тврдог материјала и другом кућицом од слабог материјала у авлији“ („Кварт дорћолски“). Кућу је купио 1. [13.] маја 1879. године (оверено 19. јуна [1. јула] 1879) за 1450 дуката, „по одбитку терета који на добру постоје“, као заступник своје малолетне деце („да је од сада он на име своје деце власник овог имања“) од Стојана Бошковића, кума и колеге у влади, министра просвете: „На захтев продавца г. Стојана, утврђује се тим, да су од сада купци овога имања Слободан и Правда, господари овога имања“. АКЦДПП, Копија уговора (4. [16.] августа 1897) између Слободана Јовановића и Правде М. Ристића („Одобравам поступак своје жене Правде, Мих. Г. Ристић с. р. конзул Србије у Скопљу). Годину и по дана након удаје Правде Јовановић за Михаила Ристића Слободан Јовановић је уговором (од 4. [16.] августа 1897) уступио својој сестри Правди „свој део својине представљене кућом, која је досад била њина заједничка, тако да та кућа сада припада цела као својина само Правди“.

⁴ Након смрти Јована (1905) и Константина Маринковића (1910), браће Јелене Јовановић, као и њене сестре од стрица Христине Хаџи-Томе, делови њихових заоставштина пренети су у исту кућу.

⁵ Пре смрти Михаило Ристић је написао: „Ако се повратим с здрављем, и будем оно што сам био некада, онда ћу имати кад или да средим и попуним ове белешке онима што их имам у Београду [...]. Буде ли другаче онда ће, мој Андра морати можда да кулучи и среди и ове и друге белешке. Нека уради тако како он нађе за умесно“. Вид.: Миле Станић, „Успомене на митрополите с којима сам радио Михаила Г. Ристића“, *Вардарски зборник*, 2, 2003, 73. Почетком 1941. године, у жељи да заштити заоставштину свог оца Михаила Г. Ристића, др Андрија М. Ристић, унук Владимира Јовановића, предао ју је на чување Универзитетској библиотеци, на основу усменог одобрења директора Библиотеке Уроша Џонића, свог некадашњег гимназијског професора. Реч је о пет сандука смештених у соби број 17, којима се потом губи траг. Део ове архиве је пронађен и чува се у Заоставштини Михаила Г. Ристића у Архиву САНУ. Попис Ристићеве архиве је, међутим, на другом месту.

Српске академије наука и уметности, други у Личном фонду Владимира Јовановића у Историјском архиву Београда, трећи део код рођака и наследника у Културном центру – Дом породице Павловић у Господар Јевремовој улици у Београду.⁶ Поједина писма Владимира Јовановића могу се наћи у заоставштинама његових савременика са којима се дописивао, као и код колекционара.

Рукопис Владимира Јовановића под насловом „Успомене” налази се у Архиву Српске академије наука и уметности у Заоставштини Драгослава Страњаковића (14556/144). Можемо претпоставити да је Слободан Јовановић, који је више пута спомињао и наводио као извор „хартије” Владимира Јовановића, дао рукопис Страњаковићу на коришћење или да га припреми за штампу, а можда су му га касније предали на чување Правда и Андрија Ристић. „Успомене” је приредио и објавио са предговором академик Василије Крстић 1988. године.⁷ У предговору је навео многе драгоцене чињенице важне за разумевање живота и дела Владимира Јовановића, као и значајне библиографске податке. Указао је, између осталог, на лист хартије који се налази међу папирима „Успомена” на којем је записан план мемоара Владимира Јовановића, који се, међутим, разликује од садржаја завршених „Успомена”. Важно је имати у виду и да овај рукопис није сачуван у целини, односно завршава се на 509. страни, која очигледно није била последња: „Зато у овом тренутку није мо-

⁶ АКЦДПП, Prvi sreski sud u Beogradu, Rešenje O. Br. 297/61, 11. X. 1961. За наследника целокупне заоставштине Слободана Јовановића оглашен је његов сестрић Андрија Ристић „i to po osnovu odricanja od nasledja ostaviočeve sestre Pravde Ristić u korist sina Andre”. Заоставштина Слободана Јовановића састојала се од „autorsko-imovinskih prava iz originalnih dela iz oblasti pravnih, društvenih i ostalih nauka – u trajanju od 50 godina od smrti autorove. Vrednost neprocenjena”. У свом тестаменту писаном у Лондону 1948. године (и каснијим допунама и изменама тестаменту) Слободан Јовановић је назначио као свог најближег рођака (у Енглеској) Косту Ст. Павловића, који је Андрија Ристићу предао заоставштину назначену у тестаменту. АКЦДПП, Prvi opštinski sud u Beogradu, Rešenje O. Br. 423/68. На основу тестаменту Андрије Ристића, једна од његових наследница била је Лепосава Бела Павловић која је Решењем Првог општинског суда у Београду О. Бр. 425/68 од 10. 8. 1984. постала „носилац ауторских права на свим делима Слободана Јовановића”. Уговором о поклону пренела је сва ауторска права на Српску академију наука и уметности 2000. године.

⁷ Владимир Јовановић, *Успомене*, приредио и предговор написао Василије Крстић, Београд: БИГЗ, 1988.

гуће казати било шта поузданије о томе докле је стигао Владимир у свом писању”.⁸ Академик Крестић је указао на то да је сачувана и радна верзија „Успомена”, која је, „за разлику од завршене верзије која је писана по целој страни”, писана у ступцима: „Од ње је сачувано првих 80 страна и део текста од 570. до 704. стране”.⁹ Две странице верзије „Успомена” сачуване су и у архиви Културног центра – Дом породице Павловић, где се налазе и краћи делови „Политичког речника”. Академик Крестић је указао на то да је „Успомене” Владимира Јовановића пре њиховог објављивања 1988. године користио само Слободан Јовановић. Други аутори студија о Владимиру Јовановићу нису имали приступ „Успоменама”, пошто су биле у приватном власништву. Они су могли да користе само верзије објављених и необјављених аутобиографија Владимира Јовановића, које, у ствари, представљају нешто дужи *curriculum vitae*, односно кратак извод из „Успомена”.¹⁰ У сваком погледу, међутим, предност има обимни рукопис „Успомена”:

Обе верзије објављеног аутобиографског текста, и оног у рукопису, тешко је поредити са „Успоменама”, јер све предности су на страни ових потоњих. Познати текстови писани су готово лапидарно. У њима су хронолошки и тематски саопштени сви важнији подаци и датуми из Владимировог живота и рада. Они су без дубљих анализа, описа и оцена, без непосредних аутентичних сведочења о догађајима и људима и без навођења докумената [...] У свему је другачије са „Успоменама”. Оне су писане са подједнаким научним и књижевним тежњама, са жељом да буду свеобухватне, да о аутобиографу кажу што више, али да, уз то не пропусте ниједну значајнију чињеницу из оног времена у којем је он живео и оних збивања у којима је учествовао. Стога Владимир у „Успоменама” не штеди простор, није шкрт и уздржан већ је опуштен и причљив, али не разливен. Он је увек занимљив и садржајан, било да износи податке, да саопштава извор-

⁸ Василије Крестић, „Предговор”, у: Владимир Јовановић, *Успомене*, приредио и предговор написао Василије Крестић, Београд: БИГЗ, 1988, 11.

⁹ Исто, стр. 6, фн. 5.

¹⁰ Историјски архив Београд, Лични фонд Владимира Јовановића (даље: ИАБ, ЛФВЈ), К-1/III, 1. Сачувано је више варијанти рукописа аутобиографије (на 35 страница пресавијених; на 20 страница, али не целој ширини странице, варијанта на 102 стране са поднасловима).

не документе, да нешто објашњава или обавештава читаоце о својим бројним разговорима са појединим добро знаним личностима из Србије или неке друге европске државе.¹¹

Посебно је важно питање извора за „Успомене” које нису обични мемоари, у којима се аутор ослања само на сопствено сећање. У предговору објављених *Успомена* академик Василије Крестић је указао на то да је Владимир Јовановић, осим својих раније написаних биографија, располагао „великом количином материјала који ће му одлично послужити приликом писања ’Успомена’”:

Да је то одиста било тако сведоче она поглавља у његовим сећањима која се односе на источну кризу, на српско-турске ратове, Санстефански мир и Берлински конгрес. Она су пуна изворних података која је Јовановић брижљиво сакупио и сачувао, па је очигледно да се није ослањао само на сећања, која протеклом времена бледе, већ и на поузданије писане материјале, који су му будили сећања.¹²

Академик Крестић је такође закључио да „не треба сумњати” да се Владимир Јовановић „још у млађим годинама припремао за писање аутобиографије”:

То потврђују подробни описи његових разговора са различитим личностима којих би се тешко могао присетити и описати их са таквом свежином и упечатљивошћу, са толиким мноштвом чињеница, да о њима није сачинио забелешке још док му је све било у свежем памћењу.¹³

Претражујући сачувану заоставштину Владимира Јовановића у Историјском архиву Београда и Културном центру – Дом породице Павловић, пронашли смо, као што је већ било речи, две странице писане у ступцима са насловом „Моје успомене”,¹⁴

¹¹ В. Крестић, „Предговор”, 8.

¹² Исто.

¹³ Исто.

¹⁴ АКЦДПП, Владимир Јовановић, Моје успомене, 1–2. Описана је смрт Јована Ристића.

белешке на немачком и тадашњем српском језику Владимира Јовановића са студија у иностранству 1854. и 1855, као и током боравка у Швајцарској 1863. године. Иако смо нашли и једну бележницу на енглеском, немачком, француском и српском језику, у коју је уносио цитате и белешке датиране у касније време, нисмо успели да уђемо у траг дневницима Владимира Јовановића. Нашли смо, међутим, изворе који потврђују да је имао богату грађу за писање својих успомена. Иако нисмо пронашли дневничке белешке, не значи да их Владимир Јовановић није имао. Претпостављамо да је морао да води неку врсту дневничких забележака. Не треба испустити из вида да је сарађивао са Мацинијем, који је до савршенства развио конспиративни начин рада, укључујући и употребу хемикалија за ишчитавање скривених порука у писмима.¹⁵ Није искључено да је Владимир Јовановић на посебан начин чувао дневнике, који су вероватно најделикатнији део заоставштина, због личних оцена појединих саговорника или личних тема. Нисмо успели да нађемо ни дневнике Слободана Јовановића, иако претпостављамо да их је морао имати. После дужих претраживања пронашли смо једну бележницу у којој је записивао разговоре са датумима. Иако његов рукопис често није читак, може се видети да је у време писања *Владе Александра Обреновића* забележио разговоре са Симом Лозанићем, Милошем Петронијевићем, генералом Миливојем Николајевићем, пуковником Љубомиром Лешјанином

¹⁵ Slobodan Iovanovitch E[linor] F. Richards, Крф, 5. април 1917. (на француском). Вид.: *Mazzini's Letters to an English family*, III, 1861–1872. Edited with an introduction by E[linor] F. Richards. Vol. III, London – New York: John Lane, 1922, 65–68. Слободан Јовановић преноси своја сећања на очева казивања о Мацинију, пошто су због рата били раздвојени. Писао је о употреби посебне хемикалије (коју је Мацини дао Владимиру Јовановићу) за ишчитавање стварних порука у наизглед трговачким пословним писмима. Наводи да је Владимиру Јовановићу Мацини дао идеју да оснује једно српско удружење као што је била Млада Италија (Уједињена омладина српска). Описао је утисак који је Мацини оставио на Владимира Јовановића и напоменуо да личи на Мередитов (George Meredith) опис Мацинија у роману *Витџорија*. Писао је и о конспиративном начину одржавања састанака са Мацинијем, што је Владимир Јовановић детаљно изложио у „Успоменама”. Упутио је и на преписку Фридриха Ничеа (Friedrich Nietzsche) у којој се налази белешка о једном случајном сусрету и веома интересантном разговору који је Ниче имао са Мацинијем. Вид. и Слободан Јовановић, „Владимир Јовановић” [1948 / 1961, 1962, 1991], СД XI, 113; Слободан Јовановић, „Гледстон”, СД XII, 39.

и другима. То је једини до сада пронађени писани траг бројних разговора које је водио приликом писања историјских радова.¹⁶

Академик Василије Крестић је у предговору *Успомена* указао на сведочење Живана Живановића, који је тврдио да су „Успомене” нестале почетком Првог светског рата:

Примера ради навешћемо, да су нестали драгоцени мемоари Владимира Јовановића, које је он писао кроз дуг и доживљајима пун живот, баш у добу, које нас овде интересује. Они су остали код куће почетком рата 1914. и нестало их је. Јовановић је покушао да своје успомене понова реконструише, али га је смрт и у том спречила.¹⁷

Годину дана раније Живановић је у *Трјовинском иласнику* објавио свој говор са опела Владимиру Јовановићу, о чему је писао Слободану Јовановићу:

У томе листу је говор изашао што ми је могућно било госпо-ду око листа умолити, да тај доста опширан говор приме; а могли су га примити јер је величина листа то допуштала, ма да сам и ту који дан морао сачекати, док је сложен и објављен. Ипак сам им захвалан на тој љубазности. У друге листове нисам ни покушавао да га дам јер сам и сам узимао у обзир разлоге, које би тамо чуо: да је говор опсежан и да су ти листови, на које бих и ја

¹⁶ АКЦДПП, Бележница Слободана Јовановића, 1927/1928. „Разговарао са Симом Лозанићем”, 9. септ. 1927; 10 септ. Милош Петронијевић; 11. септембар („Драгина трудноћа”); Разговарао са Миливојем Николајевићем 18. II. 28; 2. Николајевић; Исти (8. нов.); Љ. Лешјанин; Ђ. Николић, 10. август; 8 септ; Без датума, („Краљица Драга сујетна, сујеверна, мешала се у све, осем пада Вујићеве владе...”); 20. V 28; 12. нов. Уп. са предговорима прве и друге књиге првог издања (1929, 1930), као и предговором другог издања (1934) *Владе Александра Обреновића*: „Ја сам разговарао с многим личностима које су учествовале у догађајима Александровог доба, и од којих су неке потом помрле [...] Ја нисам имао увек овлашћење да се на те савременике позовем, и зато нека тврђења, иако у ствари основана на озбиљним усменим сведочанствима, могу изгледати недоказана”. „Приликом овог новог издања, текст је исправљен и допуњен према новим подацима. Њих нема много. Црпили су махом из писмених забележака и усмених саопштења савременика који не желе да им имена буду позната.” Вид.: Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*. Део I, [1929, 1930, 1934], СД VI, 15–16.

¹⁷ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини девединаестог века. Књига прва. Од Светио-андрејске скипшиине до йроїласа независности Србије 1858–1878*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1923, 17.

рачунао, већ донели опширне некрологе и ако не свакад у свему тачне. Молићу Вас да ове прилоге примите као фиксирану целину која се у цркви могла само чути.¹⁸

Живановић је у говору објављеном у *Трјовинском јласнику* истакао:

Само би његови мемоари, које писао доцнијих година у којима је био обухваћен и велики и знатан део јавног живота, могли открити много података да, на жалост, непријатељска инвазија од 1915. није нечистом руком и ту драгоценост уништила као што му је и здравље.¹⁹

Владимир Јовановић је са супругом Јеленом напустио Београд јула 1914. године. Сачуван је детаљан списак ствари које су понели са собом приликом одступања.²⁰ Прво су боравили у Крушевцу, у кући „Милисава М. Дединца у Душановој улици”: „Ми смо становали код госпође Велимировићке. У тој кући станује и госпођа Мијушковић”.²¹ На основу „Списка ствари од вредности које су Владимир и Јелена Јовановић из Београда са собом у Ниш донели” (1915) и писма Владимира Јовановића Слободану Јовановићу из Ниша 20. фебруара (5. марта) 1915. године, можемо видети да су „Успомене” (или њихова последња варијанта) биле код Владимира Јовановића у Нишу, пре преласка у Сокобању (маја 1915), Крагујевац (септембра 1915) и Врњце,²² односно Врњачку Бању (октобра 1915):

¹⁸ ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VII, 10, Живан Живановић Слободану Јовановићу (уз писмо доставља и два броја листа *Трјовински јласник* у којима је штампан његов говор на опелу Владимиру Јовановићу), Београд, 1. март 1922.

¹⁹ Живан Живановић, „Владимир Јовановић”, *Трјовински јласник*, 55, 32, петак 10. март 1922, 2; *Трјовински јласник*, 56, 32, субота 11. март 1922, 2.

²⁰ ИАБ, ЛФВЈ, К-1/II, 4, „Списак ствари од вредности које су Владимир и Јелена Јовановић из Београда са собом у Ниш донели” (1915); АКЦДПП, Владимир Јовановић Слободану Јовановићу (списак ствари од вредности), Ниш, 20. фебруара 1915.

²¹ ИАБ, ЛФВЈ, К-5/IV, 24, Владимир Јовановић Слободану Јовановићу, Врњачка Бања, субота 17. (30) октобра 1915.

²² АКЦДПП, Објава за г. Владимира Јовановића коме се одобрава одлазак до Крагујевца из Соко Бање, путује са женом, Штаб Врховне команде, 18. септембра 1915. у Крагујевцу, шеф Обавештајног одсека, ђенералштабни пуковник (нечитко); ИАБ, ЛФВЈ, К-5/IV, 24, Владимир Јовановић Слободану Јовановићу,

Најзад има и неколиких рукописа Слободанових и мојих. Међу мојим рукописима су и Моје успомене, и „Историја привредног и културног живота”, којој су приурочени за штампу ови делови: „Општи део”. – „Природан човек” или „Чеда Природе”, – и „Преисторијски Човек”. „Српска Матица” има један кратак извод из мојих Успомена. Један екземплар тог извода послао је С. Матица и мени, те се и тај извод налази међу рукописима код нас.²³

У Београд су се вратили тек 1919. године.²⁴ Иако „Успомене” нису биле уништене у Београду 1914, могле су бити уништене у Нишу 1915. године или касније, ако их Владимир Јовановић није понео са собом. Константин Коста Јовановић је у писму брату Владимиру Јовановићу 19. марта 1919. године описао уништавање књига и реквирирање имовине у Нишу:

Код мене су Бугари однели четвора кола књига, а тако и од других [...] и сагорели, горело је у башти код Среске Канцеларије 7 дана. Из куће однели су ми двоја кола ствари. Поднео сам пријаву за однете књиге и друге ствари, али су слаби изгледи за накнаду. Предњу кућу узели су били Германи и сместили 27 Руса заробљеника и 14 шофера Германа. Кућа ми је пропала. Башту

Врњачка Бања, субота 17. (30) октобра 1915. У писму је наведена адреса, Вила „Душко”, соба бр. 14. Касније су становали у Вили „Мостар”. АСАНУ, 14891/13, Владимир Јовановић, Јелена Јовановић – Слободану Јовановићу, Врњачка Бања, Вила „Мостар”, 19. децембар 1918.

²³ ИАБ, ЛФВЈ, К-1/II, 4, „Списак ствари од вредности које су Владимир и Јелена Јовановић из Београда са собом у Ниш донели” (1915); АКЦДПП, Владимир Јовановић Слободану Јовановићу (списак ствари од вредности), Ниш, 20. фебруара 1915. На списку се налазе бројни дувански лозови, уложне књиге (штедне књижице) код Управе фондова и Врачарске задруге, књига положених отплата и интереса на кућу (зајам код Управе фондова), лозови Црвеног крста, тапија од куће, тапија од винограда у Прокупљу, полиса осигурања, Јеленине ствари (златни сахат са златним ланцем и медаљом, који је Јеленин брат Коста оставио Слободану, једна брилијантска игла, брилијантски прстен, дијамантски прстен („Намењене Слободну, ствари ове чува Јелена, а уз њих она чува и један пар златних дугмади за манжете Слободанових, и четири златна дугмета за кошуљу, који такођер припадају Слободану”), детаљан попис сребрног есцаја (по 30 комада), („и ове ствари све су намењене Слободану, као његова искључива својина”), тестамент Владимира и Јелене Јовановића. У Нишу су становали у Улици генерала Лешјанина 47 (1914) и Улици Страхинића Бана 4 (1915).

²⁴ АСАНУ, 14891/14, Владимир Јовановић – Андрији Андри Ристићу (унуку), Београд, 22. септембар 1919. Симића ул. 25.

је држао германски генерал све три године. Радили су за сво време бављења по два баштована у башти.²⁵

У сачуваној преписци нисмо наишли на податке о уништавању рукописа Владимира Јовановића.

Можда је осим рукописа под насловом „Моје успомене”, који је Владимир Јовановић пренео из Београда у Ниш, било више делимичних преписа, верзија и радних варијанти „Успомена”, које су могле бити сачуване у Београду. Кућа Јовановића у Симиној 25 била је „гранатама изубијана и повређена”, посебно септембра 1915. године:

кров је био проваљен тако, да су киша и снег кроз отворе продрили унутра [...] зидови су, особите с лица куће, били изрешетани [...] дрвенарија изломљена [...] пет потпуно намештених (меблованих) соба, трпезарија са целим прибором, кујина са потребним посуђем, справама и прибором, подрум и купатило са потребним стварима и прибором [...] опљачкани су.²⁶

Три пећи које су се налазиле у кући реквириране су 1916. године.²⁷ На основу преписке можемо видети и да су неке ствари биле преношене код рођака и сачуване. Димитрије С. Ђорђевић (зет Димитрија Матића) писао је Владимиру Јовановићу 1. (14) јануара 1916. године:

Кућа је Ваша, као исто већи део Београда, сасвим пропала. Само су зидови и кров оста[ли]. Тако исто покућанство, ваш намештај, покрадено, однето и упропаштено. Са тешком муком сам Слободанову библиотеку спасао, огледало велико и сат. Те ствари сам пренео код мене.²⁸

²⁵ АКЦДПП, Константин Коста Јовановић Владимиру Јовановићу, Ниш, 19. март 1919.

²⁶ АКЦДПП, Владимир Јовановић [у потпису иницијали, рукопис изгледа није Јовановићев] полицијском комесару Врњачке Бање, Извештај о накнади штете нанесене ратом са описом куће и намештаја, Врњачка Бања, 15. новембар 1918. (Извештај предат полицијском комесару у Врњцима 18. новембра 1918, нумера 119).

²⁷ АКЦДПП, Уверење да је Управа Општине београдске за време окупације 1916. год. реквирирала три пећи из куће г. Јовановића у Симиној ул. бр. 25.

²⁸ АКЦДПП, Димитрије С. Ђорђевић Владимиру Јовановићу, Београд, 1. (14) јануар 1916. Родослов Владимира Јовановића и Димитрија Матића вид. у:

Захваљујући Војиславу Вељковићу, кућа је поправљена, о чему је Ђорђевић известио Владимира Јовановића 31. августа (13. септембра) 1916. године. Сада је према прописима окупационе власти писао на латиници:

Ponovo javljam da je krov na kući opravljen, sobe oprane i počišćene, zaostao je nameštaj smešten a tako je učinjeno u suterenu i u kujini. Avlija je od korova očišćena, – zid između vaše kuće i Bankovičke podignut. Kapija je opravljena i spoljna [ограда]. Pošto sam sa gos. Vojom pregledao rad i našao [да је] ispravan, to je gos. Voja sam izplatio.²⁹

На истом листу папира на којем је било написано писмо Димитрија Ђорђевића, латиницом је одговорено да је Владимир Јовановић примио писмо у вези с оправком куће, да Ђорђевићу даје одобрење да организују даље поправке, моли др Војислава Вељковића да да 17 круна Ђорђевићу „за prenos Slobodanovih stvari” и да „S. Ђ. bude dobar pa neka nam piše šta je u kući ostalo od našeg pokušanstva, i šta od književnih rukopisa”.³⁰ Ђорђевићево писмо са обавештењима о „књижевним рукописима” нисмо пронашли у сачуваној преписци. У несигурна ратна времена није било једноставно доћи до поузданих података. Многе ствари из куће ипак су сачуване, укључујући и делове архиве Владимира Јовановића, обиман рукопис „Политичког речника”, бележнице са студија у иностранству из 1854. и 1855, боравка у Швајцарској 1863. године, списак књига Владимира Јовановића, документа, писма, као и део штампе коју су примали.³¹ Можда су на основу радних варијанти о којима је већ било речи „Успомене” реконструисане после рата.³² У сваком случају, коначна верзија „Успомена” је сређена и записана после Првог светског рата:

Борис Милосављевић, *Београдски родослови*, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2020, 240–251.

²⁹ АКЦДПП, Dim. Gjorgjević Vlad. Jovanoviću, Beograd, 31. avgust 1916.

³⁰ Исто, одговор Владимира Јовановића.

³¹ ИАБ, ЛФВЈ, К-6/VI -6. „Штампа”.

³² ИАБ, ЛФВЈ, К-1/I, 12, 2, Владимир Јовановић Друштву Assicurazioni Generali (концепт). Потребно је имати у виду да је у поратним годинама Владимир Јовановић био веома заузет преписком са осигуравајућим друштвом Асигурациони ђенерали (Assicurazioni Generali) око уплате и исплате животног

На страни 221 Јовановић је написао да су два писма, једно Мацинијево, а друго генерала Лангијевића, сачувана у „оригиналу до данас” па је ту ставио датум 11/24. јануара 1920. године. По томе је јасно да су „Успомене” писане у годинама после Првог светског рата. То потврђује и сачувани лист хартије на којем је Владимир изнео садржај својих мемоара. Не само да је планирао да пише о светском рату већ и о догађајима „из потоњег времена, кад су Јужни Словени створили једну националну државу”.³³

Можемо претпоставити и да су из неког, нама данас непознатог разлога, Владимир и Слободан Јовановић можда мислили да „Успомене” још увек не треба давати другим људима на читање.³⁴ Владимир Јовановић је у својој недатираној и непотпуној библиографији под насловом „Преглед научних, књижевних и публицистичких радова” навео и радове у рукопису, између осталих и „Успомене Владимира Јовановића”.³⁵

Владимир Јовановић је наведено Мацинијево и Лангијевићево (Marian Antoni Langiewicz) писмо преписао на француском оригиналу и у српском преводу. Мацинијево писмо било је написано 8. јуна 1866, а Лангијевићево 17. јуна исте године. Мацини је писао Јовановићу да је дошло време за подизање општег италијанско-пруско-српско-јужнословенског устанка: „Ми ћемо

осигурања. Владимир Јовановић је заједно са женом (2. [14.] октобра 1871) закључио уговор о животном осигурању код тршћанског (тада у Аустроугарској) осигуравајућег друштва Assicurazioni Generali на суму од 12.000 франака. Пуне 42 (односно 43) године (1871–1913, односно 1914) редовно је уплаћивао премије осигурања: „ни једна од њих ни на један једини дан није била одложена нити остала 'дужна'”. Према уговору било је предвиђено да се осигураннику исплати осигурана сума (у злату) када напуни 85 година живота, 28. септембра (12. октобра) 1918. Његова преписка са осигуравајућим друштвом сведочи да је био изненађен и огорчен због „незајажљивог лакомства тог друштва” које је на разне начине покушавало да избегне своју уговорну обавезу (покушај исплате у динарима, наплате интереса на зајмове за време рата, супротно закону о мораторијуму и сл.).

³³ В. Крестић, „Предговор”, 8.

³⁴ Живан Живановић, пријатељ Владимира Јовановића, био је близак са Јованом Ристићем. С друге стране, био је зет пуковника Драгутина Димитријевића Аписа. У „Успоменама” се поставља питање моралности преврата из 1903. године.

³⁵ „Преглед научних, књижевних и публицистичких радова”, у: Владимир Јовановић, *Успомене*, приредио и предговор написао Василије Крестић, Београд: БИГЗ, 1988, 513.

да ратујемо; ну ако ваши сапатриоти *очекују* успех или долазак наших добровољаца, какови мир вилафранковачки, или друго што, учиниће да нестане прилике. Дошло је време за Србе и јужне Словене. Ако буду радили, они ће бити подпомогнути”.³⁶ Владимир Јовановић је у „Успоменама” забележио да није могао да одговори на писма јер је био изван Србије, у Пешти, „а сем тога ја нисам могао одговорити на њих ни са неодлучности кнежеве владе у Београду да се дефинитивно одреди у односима према италијанској и пруској влади”.³⁷ У вези с овим питањем, које је било веома важно Владимиру Јовановићу, могу се приметити и субјективни погледи и оцене, карактеристични за већину мемоарских дела. Као што је указао академик Крестић, Јовановић је „објективан и истинољубив” и „не приписује себи већу улогу и значај но што их је стварно имао у одређеним тренуцима”, али „његова субјективност је уочљива, и нимало притајена, у оним одељцима мемоара у којим пише о либералној политици и идеологији”.³⁸ У овом контексту корисно је видети како је „Успомене” тумачио Слободан Јовановић. Пошто је око педесет година живео са својим оцем у истој кући, осим „Успомена” које је могао да користи као историјски извор, имао је прилике да из прве руке чује утиске и сведочанства актера историјских догађаја, какав је био његов отац. Могао је много пута да разговара са оцем и да му поставља питања значајна за разумевање политичких догађаја у којима је Владимир Јовановић учествовао. То му је било од користи и када је писао историју Србије XIX века, где је дао и детаљна објашњења веза српског националног покрета са италијанским. Због тога ћемо се овде задржати на његовом тумачењу српско-италијанских односа шездесетих година XIX века, изнесеном у *Другој влади Милоша и Михаила*, књизи која је објављена 1922, исте године када је умро Владимир Јовановић.

Слободан Јовановић је указао да Мацини није одобравао политику Виторија Емануела (Vittorio Emanuele II) и Кавура (Camillo Benso, Conte di Cavour), који су рачунали да италијан-

³⁶ Исто, 221.

³⁷ Исто, 222.

³⁸ В. Крестић, „Предговор”, 12.

ско уједињење изврше уз помоћ Француске.³⁹ Мацини је, наиме, сматрао да се Италија мора ослободити од аустријске власти сопственим снагама, јер ако се ослободи уз помоћ Француске, онда ће аустријску власт заменити француска. Француска је ратовала против Аустрије због италијанског питања 1859. године. Јовановић истиче да је у том рату „стала на пола пута”.⁴⁰ Ослободила је Ломбардију, али је Венецију оставила под аустријском влашћу: „ову непотпуну помоћ учињену италијанском народу наплатила се присвајањем Нице и Савојске”.⁴¹ Због тога је, како указује Јовановић, Мацини уместо савеза са Француском препоручивао својим сународницима савез са Јужним Словенима, којима је, као и Италијанима, Аустрија била главни непријатељ. Према том Мацинијевом плану, рат би почео устанком у Венецији и устанком на Балкану, што би подстакло и буну Мађара, „који су имали да се наплате Аустријанцима за 1848.” годину: „Запаљена са свих страна, аустријска би се царевина срушила за двадесет дана. Заједно с њоме срушила би се и Турска, јер те две деспотске државе подупирале су се узајамно”.⁴² Како је Јовановић указао, Мацини је веровао да је у интересу Јужних Словена савез са Италијанима. Ако се не ослободе у једној заједничкој ланчаној акцији, морали би да чекају да их ослободи Русија, „а ослобођење добивено од Руса”, сматрао је Мацини, било би „још опасније него за Италијане ослобођење добивено од Француза”. Ако би Јужни Словени ушли у борбу заједно са Италијанима, Италијани би помогли Србији у борби против Османског царства. Слободан Јовановић је указао да је Мацини обећавао Владимиру Јовановићу „један упад Гарибалдија и његових добровољаца у Босну”: „Како је Мацини замишљао, Србија није имала ратовати с Аустријом; своју војску имала је да упути на Турску; у Аустрију је имала да пребаци само своје чете, које ће побунити тамошње Југословене, и тиме окуратити Мађаре на буну. Тај југословенско-мађарски устанак био је све што је

³⁹ Слободан Јовановић, *Друџа влада Милоша и Михаила* [1922, 1933], СД III, 466.

⁴⁰ Исто, 467.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто.

Италији требало”.⁴³ Јовановић је прихватио Мацинијеве идеје и доставио их београдској влади. Кад је био у Пешти са Милетићем, њему су дошли последње писмо и последња опомена Мацинијева: „Ми ћемо ратовати’, писао је Мацини, ’али ако ваши сународници буду чекали успех или долазак наших добровољаца, некакав мир као онај у Вилафранка, или шта друго учиниће да ишчезне ова згодна прилика. Време је дошло за Србе и Јужне Словене. Ако раде, биће помогнути””.⁴⁴ Слободан Јовановић је, дакле, цитирао Мацинијево писмо из „Успомена”, односно заоставштине Владимира Јовановића, задржавајући делом превод свога оца са француског на српски, а делом га дотерујући, не мењајући смисао, наравно. Нпр. у последњој реченици заменио је реч „подпомогнути” речју „помогнути” (*Le temps est venu pour les Serbes et les Slaves du Midi. S'ils agissent, ils seront aidés*). У предговору првог издања *Друје владе Милоша и Михаила (1858–1868)* Слободан Јовановић је навео историјске изворе којима се користио: „Што се тиче мемоара и преписке појединих политичара, ја сам имао на расположењу хартије Илије Гарашанина, Стевче Михаиловића [...] Владимира Јовановића”.

Светозар Милетић и Владимир Јовановић су сматрали, како је указао Слободан Јовановић, да ће повезивањем српског уједињења са италијанским и немачким уједињењем, бити отклоњене све дипломатске тешкоће „јер све оне силе које су биле за уједињење италијанско и уједињење немачко – Енглеска, Француска, Русија, – морале би уз та два уједињења примити и наше треће”.⁴⁵ Веровали су да је тада био прави тренутак, јер је Аустрија била у рату: „У случају свога пораза који је сигуран, Аустрија ће морати да тражи накнаду на Балкану за изгубљену Венецију и за изгубљени положај у Немачком савезу”.⁴⁶ Милетић и Јовановић су сазнали да су Бизмарк и Италија покушавали да увуку Србију у догађаје, али да кнез Михаило није покренуо акцију. Аустријско-пруски рат се завршио поразом Аустрије: „У аустријским дворским и војним круговима јавља се одмах мисао о на-

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто, 467–468.

⁴⁵ Исто, 468.

⁴⁶ Исто.

кнадама које би се имале узети у Босни; Аустрија се постепено обрће са запада на исток, и у својој тежњи да се начини балканском државом, постаје опасност за наше народно уједињење”.⁴⁷ Либерали су били убеђени да је кнез Михаило кривац за будућу несрећу, јер у једном одлучном тренутку није имао храбрости за акцију: „када тај човек није смео поћи напред у друштву Италије и Пруске, на позив једног Бисмарка, када ће смети?”⁴⁸

Слободан Јовановић није приказао развој ових политичких догађаја само из перспективе свог оца Владимира Јовановића и либералне опозиције, већ и из угла тадашње српске владе, укрштајући различите историјске изворе, између осталог и „хартије” Илије Гарашанина. Иако је кнеза Михаила од акције уздржавао дипломатски притисак Русије и Француске, ипак су вођени преговори са Италијом и Пруском. Главни проблем био је у томе што Италија није хтела да састави уговор са Србијом: „позивала нас је у рат просто на ризик”.⁴⁹ Илија Гарашанин је у једном писму образлагао да се Срби позивају у рат као башибозуци, које ће после рата распустити као Гарибалдијеве добровољце. Писао је да су предлози српске владе „одбачени и тако рећи презрени од Правитељства [влада] италијанског”: „Нешто се хтелo од нас што би нас на сваки начин у опасност довело, без да нам се икаква сигурност зато подјемчила”.⁵⁰ Српска влада није могла да подржи ни пруски план о пружању подршке мађарској легији регрутованој од заробљеника (из пруског заробљеништва): „Нас зову, резоновao је Гарашанин, у помоћ Мађарима. Међутим, између нас и Мађара није дошло ни до каквог споразума о територијалној подели. У начелу, Мађари не уступају ништа од свога земљишта, не дају нам ниједно село”.⁵¹ Српска влада је желела да зна да ли ће Пруска и Италија после победе над Аустријом извршити њену поделу или је одржати у нешто мањем облику. Сматрали су да би Србија могла да ступи у акцију ако Пруска и Италија планирају да распарчају Аустрију. Ако, међутим, планирају да оставе нешто мању Аустрију, она би

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто, 470.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто.

се осветила Србима: „Михаило и његова влада имали су утисак да се, ни после Садове, не мисли озбиљно на поделу Аустрије и да нас зову у једну мађарску буну у којој наша добит није била унапред утврђена, и која се могла завршити компромисом аустро-мађарским, докле бисмо ми навукли на себе сталну мржњу Аустрије”.⁵² С друге стране, 1866. године либерали су закључили да се од кнеза Михаила ништа не може очекивати и основали су Уједињену омладину српску са намером да подстакну самостално ослобођење и уједињење српског народа.⁵³

За време владавине кнеза Михаила Владимир Јовановић је живео скоро све време у емиграцији. У Новом Саду оженио се Јеленом Маринковић, о чему је оставио запис у поглављу „Успомена” под насловом „Моја породица”:

Сагласност у мислима водила је ближем познанству и узајамном поштовању, па најзад и мојој женидби са кћери госпође Александре, *Јеленом*, која је тада имала 18 година. Венчали смо се на Св. Јована (7. јануара 1868. г.) у саборној цркви новосадској, у времену између јутрења и св. службе, просто, без сватовске параде. Др. *Св. Милетић*, је био кум, а *Стеван Павловић*, адвокат, стари сват; Јеленин брат *Ђура* био је девер. Поштовање према Др. *Вуку Маринковићу*, некадашњем мом лицејском професору, допринело је ближем познанству мом са његовом синовicom Јеленом, те сам, као што напред поменух, његове симпатије према мени у Књ. Срп. Лицеју тумачио као неким предосећањем, да ћемо се једног дана сродити.⁵⁴

Милан Јовановић Стоимировић је забележио речи Правде Ристић о венчању њених родитеља, које се разликују од текста „Успомена”:

Мога оца и мајку, вели гђа Правда Ристић, требало је да венча Светозар Милетић, али пошто је био у затвору њих је венчала његова кћи Милица. Гђа Милица је тако и крстила мога брата Слободана, јер је Светозар и даље био у затвору.⁵⁵

⁵² Исто, 471.

⁵³ Исто.

⁵⁴ В. Јовановић, *Успомене*, 269.

⁵⁵ Милан Јовановић-Стоимировић, *Портрети према живим моделима* [из заоставштине], приредили Стојан Трећаков, Владимир Шовљански, Нови Сад: Матица српска, 1998, 95.

У Матичној књизи венчаних Саборне цркве у Новом Саду забележено је да се Владимир Јовановић, „бивши проф. Великија гимнасија белградскија”, венчао 7. [19.] јануара 1868. године „у зору о јутрењу” на празник Светог Јована Крститеља Јеленом, кћерком Максима Маринковића, „бившаго купца”.⁵⁶ Венчао их је парох Павле Балта, а куме су биле „Ана, супруга Светозара Милетича, градоначелника”, и Ана, супруга „господина Стефана Павловича, адвоката”.⁵⁷ Владимир Јовановић је, дакле, у „Успоменама” написао да је кум на венчању био Светозар Милетић, а његова кћерка Правда Ристић тврдила је да је кума на венчању била Милетићева кћерка Милица Милетић (1859–1944), која је тада имала осам, односно девет година, а у Матичној књизи венчаних записано је да је кума била Милетићева супруга Ана. Пошто је Милица Милетић, будућа жена Јаше Томића, била кума на крштењу Слободана Јовановића,⁵⁸ можемо претпоставити да је Правда Ристић грешком рекла да је била и кума на венчању њихових родитеља, или је Милан Јовановић Стоимировић погрешно забележио њене речи. У горе цитираном тексту „Успомена” Владимир Јовановић је све прецизно записао и његове речи потпуно су сагласне са подацима из Матичне књиге венчаних, осим податка о куму. Владимир Јовановић је сигурно знао ко му је био кум на венчању. Поставља се питање зашто се његово сведочење не поклапа са подацима из Матичне књиге венчаних Саборне цркве у Новом Саду. Слободан Јовановић се није женио. Био је у пријатељским и кумовским односима са Славком Милетићем и Милицом Томић, о чему сведоче преписка и друга сачувана архивска грађа. На крштењу Правде Јова-

⁵⁶ Венчање је било без свадбе. Пошто је ступањем у брак Јелена постала пунолетна, добила је 300 форинти које су јој припадале од продаје винограда у Каменици, као и мираз.

⁵⁷ Матична књига венчаних Саборне парохије у Новом Саду II, за године 1867–1895, стр. 1, бр. 1, 1868. Упис у Матичну књигу венчаних Владимира и Јелене Јовановић. Венчали су се на празник Светог Јована Крститеља, 7. (19) јануара 1868. године. Њихово венчање спомиње и Никола М. Крстић, *Дневник, Приватни животи* II, Београд: ЗУНС, 2007 (8. [20.] јануар 1868), 114.

⁵⁸ Матична књига рођених и крштених Саборне парохије у Новом Саду IV, за године 1868–1874, лист 52, бр. 118. Упис у Матичну књигу крштених Слободана В. Јовановића рођеног у Новом Саду 21. новембра (3. децембра) 1869. године, на празник Ваведена Пресвете Богородице, а крштеног 23. новембра (5. децембра).

новић 1871. године у Новом Саду кума је била Ана, супруга др Стевана Павловића, адвоката.⁵⁹ Кумство са Милетићима и Павловићима није се, изгледа, продужило приликом удаје Правде Јовановић за Михаила Г. Ристића (1864–1925), заступника конзула у Скопљу, касније краљевског посланика. На њиховом венчању 18. (30) јануара 1896. године кум је био Милован Ђ. Миловановић, професор Државног права (пре Слободана Јовановића) на Великој школи, министар и касније председник владе.⁶⁰ Венчао их је протојереј Новица Лазаревић (деда Михаила Петровића Аласа и његове сестре удате за Живојина Перића). Имали су сина др Андрију Андру Ристића (1899–1968), секретара Апелационог суда. Постоји једно могуће објашњење разлога због кога је Владимир Јовановић написао да му је кум био Светозар Милетић, док у Матичној књизи венчаних стоји име Милетићеве жене Ане. Могуће је да је реч о тзв. заступништву, обичају да овлашћена личност заступа кума који је оправдано одсутан. Нпр. краљу Александру Обреновићу на венчању Драгом Машин кум је био руски цар Николај II, али не лично, већ преко заступника, отправника руског посланства у Београду.⁶¹ Изгледа да се у случају заступништва у Матичне књиге уписује име стварно присутне особе, ако и ту нема одступања. Нпр. приликом удаје унукe Симе Лозанића и кћерке дворске даме Олге Лозанић, сликарке Милице Лозанић, за ваздухопловног капетана Бранислава Петровића, кум је био кнез Павле, кога је заступао ваздухопловни пуковник Миодраг Томић, чије је име уписано у изводу из Матичне књиге венчаних Цркве Светих апостола Петра и Павла у Топчидеру.⁶²

Прецизност, темељност, упућивање на објављену и необјављену архивску грађу и велики труд који је уложио да објектив-

⁵⁹ Матична књига рођених и крштених Саборне парохије у Новом Саду IV, за године 1868–1874, лист 98, бр. 55. Упис у Матичну књигу крштених Правде В. Јовановић рођене 15. [27.] јуна, а крштене 24. јуна [6. јула] 1871. године.

⁶⁰ ИАБ, Матична књига венчаних Саборне цркве у Београду, бр. 41 (1893–1898), р. 6. 5, стр. 316. Није, међутим, уписано име старог свата.

⁶¹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*. Део 2, СД VII, 174 и даље.

⁶² „Њ. Кр. Вис. Кнез Намесник Павле кумовао сликарки Лозанић и капетану Браниславу Петровићу”, *Време*, 21. јун 1940, 5.

но изложи своје мисли, не остављају сумњу у поузданост „Успомена” Владимира Јовановића. Потребно је, међутим, истаћи да се тон „Успомена” веома разликује од тона којим је писао радове које је објавио. Упадљиво је одсуство патоса. Такође, потребно је имати у виду да се разликује Владимир Јовановић из објављених радова од Владимира Јовановића из дипломатских депеша страних дипломата, као и Владимир Јовановић из приватне породичне преписке. Потребно је све изворе узети у обзир да би се стекла целовита слика о њему. Од посебног је значаја што су „Успомене” Владимира Јовановића сачуване и објављене. Академик Василије Крестић је у „Предговору” *Успомена* образложио њихову вишеструку важност:

Јовановићеве „Успомене” по богатству садржаја, обиљу нових чињеница, начину њиховог излагања, једноставности, лакоћи и лепоти изражавања, спадају у ред наших најбољих мемоарских текстова. Њих није писао човек који је само имао шта да каже већ и писац који је на најприкладнији начин умео да опише оно што је видео, доживео и сазнао. Широких знања и темељног образовања, Јовановић је, као писац „Успомена”, показао да спада у ред оних наших мемоариста који одлично знају да запазе појединости и целине, и оно што се дешава у њиховој непосредној близини, али и оно што се збива у даљини. Захваљујући тој особини врсног запажања, али и зналачког повезивања догађаја, особини која је више својствена добрим историчарима, него мемоаристима, у неким поглављима, нарочито оних која су богато документована, „Успомене” имају мање обележје наративног извора а више историјске студије. Другим речима, та поглавља, која су обogaћена документима, срећан су спој добро обавештеног савременика и учесника у догађајима и писца који је, без сумње, имао лепо осећање за прошла збивања.⁶³

Поједина поглавља, као што је прва свеска под насловом „Из вазалне Кнежевине Србије”, драгоцене су анализе друштвене и политичке историје, неопходне за боље и исправније разумевање историје Србије у XIX веку. Иако су наведени квалитети Јовановићевих „Успомена” несумњиви и представљају поуздан

⁶³ В. Крестић, „Предговор”, 11–12.

ослонац за научни рад, мишљења смо да су од објављивања пре тридесет пет година до данас недовољно коришћене, читане и навођене. Извесно је дошло време да се поново објаве и тако буду доступније научној и широј читалачкој публици.

Boris Milosavljević

Corresponding Member of the Serbian Academy of Sciences and Arts
Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts

Principal research fellow

boris.milosavljevic@bi.sanu.ac.rs

Memoirs of Vladimir Jovanović as a historical source

Summary

The Vladimir Jovanović's manuscript entitled "Memories" is kept in the Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts (Zaostavština Dragoslava Stranjakovića, 14556/144). We can assume that Vladimir Jovanović's son Slobodan Jovanović, who repeatedly mentioned and cited Vladimir Jovanović's manuscripts as the source, borrowed the manuscript to Stranjaković, or that Vladimir's daughter Pravda and grandson Andrija Ristić gave it to Stranjaković. Academician Vasilije Krestić prepared and published "Memories" with a foreword in 1988. In the foreword, he listed many valuable facts important for understanding the life and work of Vladimir Jovanović, as well as significant bibliographical information. The paper deals with the history of the manuscript entitled "Memoirs", the question of the sources used to write it, and compares the data from the manuscript with data from other archival and memoir materials.

Keywords: Vladimir Jovanović, Memories, Diaries, Legacy, Archival Records.

Софија Божић
Институт за новију историју Србије
sofijamisa@yahoo.com

Дубровачка *Српска зора* – лист за просвету и привреду (1907–1914)

САЖЕТАК: Предмет истраживања је дубровачки лист *Српска зора* (1907–1914), осим листа *Дубровник* једино гласило Срба у Далмацији у годинама уочи Првог светског рата. Реконструисана су бројна питања из историје листа: покретање, ритам излагања, штампање, дистрибуисање, пријем, претплата и претплатници, финансирање, програм, уредници и сарадници, рубрике и цензурисање. Утврђено је да је лист имао задатак културно-просветног оснаживања српског сељаштва на Приморју, коме је био намењен. Осим *Српске зоре*, коришћени су и други листови и часописи и релевантна научна литература.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Српска зора*, *Дубровник*, Срби у Далмацији, Српска странка на Приморју.

Српски покрет на Приморју уочи покретања *Српске зоре*

Српски национални покрет у аустријској покрајини Далмацији почео се осамостаљивати у периоду од 1870. до 1880. године, а покретањем *Српског листа* (од 1888. *Српског гласила*) под уредништвом Саве Бјелановића постао је јасно профилисан под именом Српске странке. С. Бјелановић је израстао у првог човека српске политике на Приморју, која је до Првог светског рата прошла кроз три значајна периода. Прва фаза завршена је његовом смрћу 1897, што је изазвало кризу у странци. Формирањем „Српског братства”¹ на скупштини у Сплиту у лето 1897,

¹ Јула 1899. далматинска влада донела је одлуку о распуштању „Српског братства”. Софија Божић, „Српска народна странка у Краљевини Далмацији (1880–1904)”, *Зборник о Србима у Хрватској* 4, ур. Василије Крстић, Београд:

уместо да се реше спорна питања дошло је до продубљивања несугласица и озбиљних подела које је С. Бјелановић својим ауторитетом успевао да обузда. Наука препознаје две (а поједини аутори чак и три) струје у српском покрету. „Левом”, „демократском”, „либералном” или „либерално-радикалном/радикално-либералном” назива се струја која је окупљала присталице става на коме је инсистирао С. Бјелановић бранећи идеју „српства трију вера” и имала је најјаче упориште у Дубровнику и Боки которској. Друга, позната као „клерикална” или „конзервативна”, чврсто се држала православља као духовне димензије без које Српство није могуће и имала је базу у северној Далмацији, а њен главни идеолог био је епископ Никодим Милаш.² Однос према Хрватима такође је био нешто по чему су се две струје разликовале: Дубровчани и Бокељи били су непоколебљиво против сарадње, за разлику од Милашеве, мекше струје, која је, исто тако, била расположенија за сарадњу с владом. Покушај да се успоставе јединство и консолидација Српске странке учињен је на скупштини у Книну октобра 1901, када је формиран Управни одбор као руководеће тело, а размишљало се и о побољшању просветних и привредних прилика код Срба у Далмацији. Ради превладавања наслеђене заосталости основано је друштво „Српска зора”, такође на книнској скупштини. Друштво је требало да се посвети оснивању и помагању просветних институција као што су школе, библиотеке и друге, подстицању школовања, држања јавних предавања, објављивању књига, те оснивању привредних установа (земљорадничких задруга, штедионица и др.) и унапређивању пољопривреде.³ Напор у

Српска академија наука и уметности, 1999, 106–108; Софија Божић, *Полиитичка мисао Срба у Далмацији: Српски лисџ/глас 1880–1904*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2001, 92–93.

² Коста Милутиновић, „О покрету Срба католика у Далмацији, Дубровнику и Боки которској”, *Зборник о Србима у Хрватској*, ур. Василије Крестић, Београд: Српска академија наука и уметности, Одбор за историју Срба у Хрватској, 1989, 33–90; Rene Lovrenčić, *Geneza politike Novog kursa*, Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972; Tihomir Rajčić, „Sukobi unutar Srpske stranke u austrijskoj pokrajini Dalmaciji 1897–1902”, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 41, 1999, 247–260; Tihomir Rajčić, *Srbi u Dalmaciji od pravoslavnog tradicionalizma do nacionalnog radikalizma*, Zadar 2012, докторска дисертација у рукопису.

³ С. Божић, „Српска народна странка у Краљевини Далмацији (1880–1904)”, 110; „Просвјетно-привредно Друштво 'Српска Зора'”, *Српска зора* (даље СЗ),

правцу стабилизовања ситуације у странци – пошто је после книнске скупштине наступило само привремено затишје – поновљен је на скупштини у Сплиту августа 1903, када је донет нов, ревидиран програм. У програму је опет, као и у претходном из 1879. године, било истакнуто народно начело као фундаментално полазиште Српске странке, а остало се и при ставу противљења уједињењу Далмације с банском Хрватском, уз ограду да отпор интеграцији произлази из политичких разлога, а не народних. Подвучени су принцип верске толеранције, идеја о Српству трију вера итд. Ради спровођења страначке политике формиран су органи странке: Народна скупштина, Управни одбор, посланички клуб, месни одбори и новине. За председника странке изабран је Антун Пуљевић.⁴ Нова етапа у историји странке наступила је 1905. године, после важних збивања у Аустро-угарској и промена у Србији, када се дошло до закључка да су створене претпоставке да се српско-хрватски односи редефинишу и испуне другачијим политичким садржајима. После почетне сумњичавости према политици „новог курса” – која је произлазила из упорног инсистирања хрватских политичких првака на хрватској државотворној конструкцији у којој за српски народ као равноправан није било места – под утицајем српске политике из банске Хрватске Српска странка је попустила. Ипак, њени прваци показали су да одговорно приступају националним интересима када су инсистирали да у Задарску резолуцију, којом су се српски политичари определили за подршку мађарској опозицији на основама Ријечке резолуције хрватских политичара, обавезно уђе ставка о признању равноправности српског народа с хрватским. То је био услов за српску подршку уједињењу Далмације с банском Хрватском, што су хрватски политичари захтевали од Мађара у Ријечкој резолуцији. Уследила је и заједничка изјава саборских клубова Хрватске странке и Српске странке у Далмацији у којој је истакнуто да су Срби и Хрвати један народ и да се заједнички језик назива „хрватски или српски”.

Дубровник, бр. 1, 20. I 1907, 2; Саша Недељковић, „Српска зора на Приморју”, *Српска слободарска мисао*, бр. 94, јул–август 2011, 53–69.

⁴ Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и ставови политичких странака до 1918. године*, Београд: Књижевне новине, 1991, 257–262.

Договорено је и то да се од владе у Бечу затражи да „хрватски или српски језик” постане службени језик у покрајини, да ћирилица и латиница буду равноправна писма и да хрватско и српско име и историја буду равноправно заступљени у школским уџбеницима.⁵

Покретање *Српске зоре*

У време покретања *Српске зоре* Срби у Далмацији имали су само лист *Дубровник*, који је уређивао Антун Зипфел, и лист за књижевност и науку *Срђ*, под уредништвом проф. Антонија Вучетића.⁶ Оба листа излазила су у Дубровнику, где је покренута и *Српска зора*. Дубровник је, на тај начин, био центар српског новинарства на Приморју. Годину дана после појављивања *Српске зоре*, 1908, *Срђ* је престао да излази, тако да су Срби на Јадрану остали само са два листа. *Српска зора* излазила је у периоду од 1907. до 1914. године као „лист за просвјету и привреду”. Први број појавио се 20. јануара 1907, а последњи 1. (15) јула 1914. *Српску зору* покренуло је истоимено друштво, основано више од пет година раније на скупштини у Книну. Друштву је био потребан лист како би лакше остварило свој циљ, а то је отклањање културне инфериорности српске Далмације путем едуковања сељана и радника. Пошто је био упућен мање образованим и необразованим читаоцима, лист је писан јасним и разумљивим језиком, без употребе туђица, лаганим и једноставним стилем. Коришћени су углавном ћирилица и ијекавско наречје. Да ће текстови у *Српској зори* бити писани ћирилицом јер се Срби највише служе тим писмом, истакнуто је већ у првом броју. Ипак, пошто су Срби у Далмацији помешани са Хрватима, па често и

⁵ Лујо Бакотић, *Срби у Далмацији од њага Млејачке Рейублике до уједињења*, Београд: Аполон Ко., 1991, 133–145; Василије Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд: Политика, 1991, 431 и даље; Василије Крстић, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)* 2, Београд: БИГЗ, 1995, 421–424; Војин Д. Калинић, „Задарска резолуција (у спомен сто десет година од њеног доношења)”, *Национални интерес*, бр. 2, 2015, 219–233.

⁶ О А. Вучетићу вид. подробније: Ирена Арсић, *Анијоније (Анијун) Вучетић (1845–1931): историчар Дубровника*, Ниш: Филозофски факултет, 2012. и Тања Ракић, „Прилог биографији Антонија Вучетића”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 80, 2014, 175–190.

не знају ћирилицу, наговештена је и повремена употреба латинице. Иако је констатовала да се српски може писати на оба писма, редакција је настојала да подстакне употребу ћирилице тако што је, ради лакшег савладавања тог писма, донела упоредну таблицу слова азбуке и абецеде.⁷ То је чинила и касније.

Ритам излажења, штампање

Српска зора излазила је два пута месечно, сваког 15. и последњег дана у месецу, на осам страна и на три ступца и тај ритам одржавала је прве две године. У том периоду једина промена наступила је од 13. броја 1907, откада је лист почео да се појављује сваког 10. и 25. у месецу.⁸ Од августа 1908. излазио је на два ступца, док је број страна остао непромењен. Од 1909. године лист није успевао да одржи првобитни ритам излажења, већ се појављивао само једном месечно, сваког 16, а од јануара 1910. сваког првог у месецу. Од 1911. *Српска зора* је поново почела да излази два пута месечно, сваког 1. и 15. у месецу, али на само четири стране и, као у почетку, на три ступца. Током 1912. године лист је излазио на шест, осам или десет страна. Застој је наступио почетком 1914. када се, због штрајка штампарских радника, *Српска зора* није појављивала пуна два месеца. Први број те године угледао је светлост дана тек у марту. Лист је штампан у Српској дубровачкој штампарији др Грацића и др. до 1911, када је почео да се штампа у Бокешкој штампарији у Котору.

Дистрибуисање

Први број листа упућен је појединцима по избору редакције, вероватно људима који су већ били пријатељи Друштва „Српска зора”, за које се претпостављало да ће се одазвати и постати стални претплатници. Лист се слао преко повереника Друштва, како би се избегли трошкови поштарине.⁹ Касније се

⁷ „Разно: Слова, којима се Срби служе”, СЗ, бр. 1, 20. I 1907, 6.

⁸ Да ће доћи до промене наговештено је већ у 9. броју, са образложењем да Српска дубровачка штампарија, у којој се штампа *Српска зора*, 15. и последњег дана у месецу има много других послова. „Домаће: Из уредништва”, СЗ, бр. 9, 2. (15) V 1907, 7.

⁹ „Разно: Први број листа”, СЗ, бр. 1, 20. I 1907, 7.

прешло на слање поштом, али дистрибуција се одвијала отежано због немара поштанских чиновника. Достављање претплатницима са закашњењем постало је учестало нарочито откада је которска штампарија преузела штампање. Дешавало се да штампарија пошаље лист уреднику брзим паробродом, као експресну пошиљку, али да она не буде одмах испоручена. Уместо тога, пакет би наставио пловидбу до Сплита, па тек на повратку био предат на адресу примаоца у Дубровнику. Због тога лист није могао стићи на време до читалаца.¹⁰

Пријем

Покретање *Српске зоре* било је поменуто и поздрављено у штампи широм српских земаља. Дубровачки *Срђ* је објавио кратко обавештење о појави новог листа за „пољодјелце”, најтоплије га препоручивши читаоцима.¹¹ Београдски *Српски књижевни гласник* представио га је као орган Друштва „Српска зора”, намењен Србима сељацима у Далмацији, констатујући да су „први бројеви добро уређени”.¹² И сарајевска *Босанска вила* је објавила вест о појави новог гласила,¹³ а затим, после првих неколико бројева, уверивши се у квалитет *Српске зоре*, препоручила је читаоцима као „особито добро уређиван лист”.¹⁴ После годину дана излажења, *Српска зора* је с поносом пренела чланак из *Београдских новина* у коме су хваљени начин уређивања дубровачког листа и квалитет прилога.¹⁵

Претплата и претплатници

Годишња претплата на лист износила је, за Аустроугарску и Босну и Херцеговину, 2 круне за чланове Друштва „Српска

¹⁰ „Из Уредништва: Брзина поштарског достављања”, *СЗ*, бр. 5, 18. II (3. III) 1913, 5.

¹¹ „Нове књиге”, *Срђ*, Дубровник, бр. 2, 31. I 1907, 94.

¹² Ин., „Преглед часописа и листова”, *Српски књижевни гласник*, бр. 7, 1. IV 1907, 560.

¹³ „Нове књиге и листови”, *Босанска вила*, Сарајево, бр. 1, 15. I 1907, 16.

¹⁴ Исто, бр. 6, 30. III 1907, 95.

¹⁵ „Разно: Što kažu drugi listovi o našem listu 'Српској Зори'”, *СЗ*, бр. 1, 28. XII 1907 (10. I 1908), 6.

зора”, а за остале 2,50 круна; за Србију, Црну Гору и „све остале земље” 2,50 круна ако су у питању чланови Друштва, а 3 круне за оне који нису били учлањени. Појединачни број коштао је 10 пара. Цена није мењана од покретања до обустављања листа. Претплата се слала Друштву „Српска зора”.

Главни ослонац *Српској зори* пружали су сељани, који су чинили четири петине претплатника, а којима је она првенствено и била намењена.¹⁶ Највећи број читалаца потицао је с подручја Далмације, али их је било и изван јадранске покрајине. Јово Перановић из Грбља, који је живео у Софији, успео је да у главном граду Бугарске нађе 11 претплатника.¹⁷ Појединци су примали лист и у Загребу, Београду, чак и у Каиру.¹⁸ Станка Глишић из Београда, сестра познатог књижевника Милована Глишића који је преминуо и сахрањен у Дубровнику, претплатила је на *Српску зору*, поводом четрдесет дана од смрти свог брата, 20 сиромашних ђака.¹⁹ Крајем 1908. године лист је имао укупно 1466 претплатника, међу којима је било највише Далматинаца. Осим њих, била су и 3 претплатника из Беча, где је повереник Друштва „Српска зора” био Тодор Стефановић Виловски, 13 из Трста, 47 из осталих делова Аустроугарске, 40 из Босне и Херцеговине, 53 из Србије, 20 из Црне Горе, 38 из осталих делова Европе, 13 из Африке и 76 из Америке, где је живео велики број Срба исељеника.²⁰ На крају 1909. *Српска зора* имала је више претплатника него годину дана раније, укупно 1623. Већина је и даље била из Далмације, док су из Беча била 4 претплатника, из Трста 14, из осталих делова Аустрије 20, из Босне и Херцеговине 45, из Угарске 17, из Хрватске и Славоније 30, из Србије 54, из Црне Горе 11, из осталих делова Европе 48, из Африке 3 и из Америке 66.²¹ Управни одбор „Српске зоре” био је веома забринут због малог броја читалаца у Далмацији, јер је незаинтересованост за лист указивала на низак степен просвећености. Међу више од сто хиљада Срба на Приморју, *Српску зору* примало је свега

¹⁶ „Неколико ријечи о овоме листу”, СЗ, бр. 3, 12. (25) II 1908, 5–6.

¹⁷ „Домаће: За примјер многим Србима”, СЗ, бр. 4, 28. I (10. II) 1908, 1.

¹⁸ „Домаће: Претплатили су лист за 1908. г.”, СЗ, бр. 5, 26. II (10. III) 1908, 6.

¹⁹ „Домаће: За лист ’Српска зора’”, СЗ, бр. 6, 12. (25) III 1908, 6.

²⁰ „Статистика ’Српске зоре’ за 1908. г.”, СЗ, бр. 1, 3. (16) I 1909, 2–3.

²¹ „Колико које мјесто помаже ’Српску зору’”, СЗ, бр. 2, 19. I (1. II) 1910, 11–12.

око хиљаду њих.²² Другим речима, мање од 1% српског становништва било је наклоњено писаној речи. И поред тога што је цена листа била симболична, имућнији и образованији слојеви, од којих се највише очекивало да га подрже, нису показивали интересовање за претплату. Ионако недовољан број читалаца додатно је смањиван извесним ограничењима, као што је забрана ученицима мушке учитељске школе у Арбанасима код Задра да примају лист.²³

Финансирање

Скроман читалачки круг доводио је у питање и сам опстанак *Српске зоре*, а нарочито га је угрожавао велики број дужника, што је био проблем са којим се лист суочавао у читавом периоду излажења. Због тога је уредништво често подсећало претплатнике на обавезу редовног плаћања *Српске зоре*, слало им попуњене чекове и писмене опомене, претило обустављањем слања листа и подношењем тужбе суду. Управо због недостатка средстава издавање *Српске зоре* је у једном периоду проређено, па је уместо два пута месечно излазила само једном – иако је првобитни амбициозни план предвиђао да излази много чешће. Да лист не би био угашен, као један од извора финансирања од 1908. године уведен је рекламни материјал, који је редовно објављиван на последњој страни. Од 1466 претплатника крајем 1908, новац је дуговало 639 ½ претплатника или чак 43,6%.²⁴ Брзо се, дакле, показало – иако је ново гласило у српском свету дочекано с одушевљењем и уверењем да је његов опстанак неупитан – да се *Српска зора* налази у финансијски нестабилној ситуацији. Године 1908–1909. за папир, штампање и поштарину потрошене су 2371,43 круне. Од претплате је примљено 2621,88 круна, с тим што су то углавном били исплаћени заостали дугови, тако да се лист налазио у дефициту. Даљи опстанак обезбеђен је захваљујући помоћи од 800 круна Савеза српских привредних

²² „Скупштински Извјештај Управног Одбора просвјетно-привред. друштва 'Српска Зора' у Дубровнику”, СЗ, бр. 16, 2. (15) VIII 1911, 2.

²³ „Годишњи извјештај”, СЗ, бр. 17, 19. VIII (1. IX) 1912, 5.

²⁴ „Статистика 'Српске зоре' за 1908. г.”, СЗ, бр. 1, 3. (16) I 1909, 2–3.

задруга на Приморју.²⁵ Почетком 1910. управа „Српске зоре” жалила се да претплатници дугују 2372,50 круна.²⁶ До краја јуна исте године на име претплате примљено је 1933,39 круна.²⁷ У септембру је утврђено да су трошкови издавања листа износили 2677,59 круна. Велику помоћ пружиле су Матица српска у Дубровнику (1000 круна) и Савез српских привредних задруга (800 круна). Благодарећи томе, покривени су сви трошкови и још је преостало 55,80 круна, што је било сасвим незнатна сума.²⁸ Према годишњем рачуну од 30. јуна 1911. примљено је 1595,14 круна од претплате, док су трошкови износили 1738,14 круна. Лист је, према томе, био 143 круне у дефициту, који је надокнађен прилогом од 800 круна Савеза српских привредних задруга. Упркос буџетским проблемима, *Српска зора* је од почетка 1911. поново излазила два пута месечно. Постављени културно-просветни циљеви били су приоритет и није се одустајало од њиховог испуњавања.²⁹ Годишњи рачун закључен 30. јуна 1912. показивао је да је лист примио 2106,82 круне, укључујући новчану подршку Савеза српских привредних задруга од 800 круна и помоћ Љубомира Крсмановића од 150 круна. Потрошене су, међутим, 2803,44 круне, што значи да је губитак износио 695,62 круне.³⁰ Пошто се дужници нису одазивали на апеле да испуне своје новчане обавезе, почетком 1913. године уредништво је

²⁵ „Извјештај Просвјетно-привредног Друштва 'Српска Зора' у Дубровнику о раду и 1908–09. пословној години”, СЗ, бр. 9, 3. (16) IX 1909, 2; „Годишњи рачуни Просвјетно-привредног Друштва 'Српска Зора' на 30. јуна 1909”, СЗ, бр. 9, 3. (16) IX 1909, 4.

²⁶ „Домаће”, СЗ, бр. 2, 19. I (1. II) 1910, 5.

²⁷ „Годишњи рачун Просвјетно-привредног Друштва 'Српске Зоре' у Дубровнику на 30. јуна 1910”, СЗ, бр. 9, 19. VIII (1. IX) 1910, 12.

²⁸ „Извјештај о раду Просвјетно Привредног друштва 'Српска Зора' у Дубровнику, за пословну годину 1909.–10.”, СЗ, бр. 9, 19. VIII (1. IX) 1910, 2.

²⁹ „Годишњи извјештај просвјетно-привредног друштва 'Српска Зора' у Дубровнику, за 1910–11. пословну годину”, СЗ, бр. 15, 19. VII (1. VIII) 1911, 3; „Годишњи Рачун Просвјетно-привредног друштва 'Српска Зора' у Дубровнику, за посл. годину 1910–11., на 30. јуна 1911”, СЗ, бр. 15, 19. VII (1. VIII) 1911, 4.

³⁰ „Годишњи извјештај просвјетно-привредног друштва 'Српска Зора' у Дубровнику, за пословну годину 1911.–12., поднешен сједници Управног Одбора 'Српске Зоре' одржаној дана 16. (29.) августа 1912”, СЗ, бр. 17, 19. VIII (1. IX) 1912, 5; „Годишњи рачун просвјетно-привредног друштва 'Српска Зора' у Дубровнику, за пословну годину 1911–12., закључен на 30. јуна 1912”, СЗ, бр. 17, 19. VIII (1. IX) 1912, 6.

одлучило да предузме радикалне кораке и да се обрати суду.³¹ Средином исте године, у редовном годишњем рачуну установљено је да је лист од претплатника добио 1604,13 круна, од Савеза српских привредних задруга, као и сваке године, 800 круна и од реклама 76,60 круна, што је износило укупно 2480,73 круне. Ипак, лист је поново био у дефициту од 572,27 круна, пошто су трошкови износили 3053 круне.³²

Програм

Основан на иницијативу истоименог Друштва, лист *Српска зора* настојао је, пре свега, да предочи важност и разјасни своју сврху, полазећи од тезе да је напредак народа уско повезан са напретком Друштва. У конкретне задатке листа спадали су описмеђавање и неговање љубави према књизи, едукација у области пољопривреде и у свим осталим привредним гранама, подстицање навике штедње, рад на оснивању српских земљорадничких задруга, унапређивање здравствене културе, правно саветовање, развијање историјске свести, обавештавање о догађајима из региона и из света, с посебним нагласком на „наше” и словенско. Уредништво је од самог почетка наговештавало да ће се дистанцирати од политике, али да ће се ипак придржавати програма Српске странке на Приморју колико својим радом буде засећало у тај програм. У том смислу, истакло је крилатицу „брат је мио које вјере био” и неговање добрих односа са Хрватима. Очекиване су подршка и помоћ од свештеника и учитеља, као посредника између редакције и народа.³³

Одлуком његове управе од 12. септембра 1910. године *Српска зора* постала је гласило Савеза српских привредних задруга.³⁴

³¹ „Домаће вијести: Предали смо суду све наше дужнике”, СЗ, бр. 2, 7. (20) I 1913, 3.

³² „Годишњи извјештај просвјетно-привредног друштва 'Српска Зора' у Дубровнику, за пословну годину 1912./13. поднесен сједници Управног Одбора одржатој дана 9. (22.) јула 1913. године”, СЗ, бр. 15, 19. VII (1. VIII) 1913, 4; „Годишњи рачун Просвјетно-привредног друштва 'Српска Зора' у Дубровнику, за пословну годину 1912.–13., закључен на 30. јуна 1913”, СЗ, бр. 15, 19. VII (1. VIII) 1913, 5.

³³ У., „Прва ријеч”, СЗ, бр. 1, 20. I 1907, 1.

³⁴ „Задругарство: Орган Савеза”, СЗ, бр. 10, 18. IX (1. X) 1910, 6.

Уредници и сарадници

Српска зора била је, како је писало при дну последње стране листа, својина Друштва „Српска зора”, које је било и издавач. Одговорни уредник био је првих година Никола Л. Бркић (1880–1961), професор српске православне школе у Дубровнику од марта 1905. до септембра 1906, кратко (1905) уредник часописа *Срђ* и повремено уредник листа *Дубровник*. Касније, за време Великог рата, обрео се у Солуну, где је објављивао извештаје са Солунског процеса у листу владе Краљевине Србије *Велика Србија*. У Солуну је публикувао, на предлог министра унутрашњих дела Љубе Јовановића, и књигу *Тајна њеврајина оріанизација*, коју је припремио на основу стенографских бележака са Солунског процеса. Пошто је књига садржала информације сумњивог карактера, Љ. Јовановић је скривао идентитет њеног аутора. За време боравка у Солуну Н. Л. Бркић издао је још две књиге: *Јујославија*, „родољубива читанка за одрасле” (чији је приређивач потписан иницијалима Р. Ј. М.), и *Косово или Бој на Косову 1389. јодине: у народним њесмама*, за коју је написао предговор.³⁵

Када се Н. Л. Бркић повукао с места уредника *Српске зоре*, од броја 9 за 1909. годину уредник је постао Ђуро М. Марић. Нови уредник је нагласио да ту дужност преузима само привремено и без икакве надокнаде, искључиво зато да би се лист одржао. Он лично није био заинтересован за уређивање јер је био веома заузет својим службеним пословима и јер је био уверен да нема способности које су неопходне да би се водио један лист за народ. Озбиљан проблем било је и то што лист, како је подвлачио Ђ. М. Марић, није имао ниједног сарадника.³⁶

Промене су поново наступиле на самом почетку 1911, када је као „управник листа” наведен др Стијепо Кнежевић (1870–1951), а као одговорни уредник др Ђуро Вукасовић из Котора. Др С. Кнежевић је био адвокат и посланик Далматинског сабора из

³⁵ Т. Пивнички-Дринић, „Бркић, Никола Л.”, у: *Српски биографски речник 1*, Нови Сад: Матица српска, 2004, 821; *Велика Србија*, Солун, бр. 396, 14. V 1917, 3–4; Ирена Арсић, „Од справљенице до задругарке: образовање православних Српкиња у Дубровнику 1831–1914”, *Гласник Етнографској инститиуи САНУ*, 3, 2022, 31.

³⁶ Ђ. М. Марић, „Домаће: Из уредништва”, *СЗ*, бр. 9, 3. (16) IX 1909, 8.

редова Српске народне странке на Приморју. Запажена је његова улога у смиривању прилика у странци после сукоба који је избио 1907. године поводом именовања кандидата за изборе за Царевинско веће. На книнској скупштини 1901. изабран је за секретара Друштва „Српска зора”, био је један од оснивача Матице српске у Дубровнику и њен први секретар. За време Великог рата је интерниран, а пошто се вратио у родни град, учествовао је у раду дубровачког Народног вијећа. Био је међу осумњиченима у тзв. „милијунашкој афери”.³⁷ Пришао је Радикалној странци и 1924. је постављен за великог жупана Дубровачке области. Као стручњак за поморско право, био је ангажован у институцијама које су се бавиле морнаричком проблематиком.³⁸

Осим др С. Кнежевића, од 23. броја 1911. године на насловној страни *Српске зоре* помињао се и др Мито Пушибрк, „друштвени пословођа”, и то као уредник листа, док је др Ђ. Вукасовић до обустављања листа остао одговорни уредник. Од 3. броја за 1912. име др С. Кнежевића више се не наводи.

Чланци објављивани у *Српској зори* најчешће су били непотписани јер су их писали уредници. Сарадницима је редакција сугерисала да текстове, без устручавања, потписују пуним именом и презименом или, бар, иницијалима. Јер, иако није било сталних, официјелних сарадника, повремено су ипак објављивани дописи појединаца из разних крајева Далмације који су се бавили локалним проблемима.³⁹ Један такав текст стигао је са Проминске Крајине. Мештанин Богатића жалио се на тешкоће с којима се он и осталих стотинак православних Срба суочавају када треба да обаве неку свету тајну. Ради крштења детета, исповедања, причешћивања и, уопште, спровођења верских обреда, морали су да одлазе у удаљено Кистање где је пребивао њихов парох. Пошто је путовање до далматинске варо-

³⁷ Монтирана афера против дубровачких Срба католика, тенденциозно оптужених, због српског опредељења, за велику крађу приликом преузимања ратног плена од аустроугарске војске. Подробније: *Дубровачка милијунашка афера*, Дубровник: Л. Бона, 1921.

³⁸ Б. О. Поповић, „Кнежевић, Стијепо”, у: *Српски биографски речник* 5, Нови Сад: Матица српска, 2011, 103–104.

³⁹ Уредништво је повремено апеловало на сараднике да пишу кратке текстове, јер нема довољно простора за објављивање дугачких чланака. „Домаће: Нашијем сарадницима”, СЗ, бр. 7, 2. (15) IV 1907, 7.

шице често било неизводљиво, духовни живот припадника мале српске заједнице у Богатићу све више је трпео. То је, у крајњој линији, доводило у питање њен идентитет и опстанак у верски мешовитој средини, због чега је извештач *Српске зоре* био веома забринут.⁴⁰ Међу дописницима *Српске зоре* препознаје се и учитељ и просветитељ Стеван Роца. Он је извештавао о позитивним резултатима аналфабетских курсева које је држао становништву Врличке Крајине, као и о штетности исељавања које је узело маха међу далматинским светом.⁴¹ У *Српској зори* јављао се и прота Сава Накићеновић пишући, између осталог, о потреби бављења занатима, покушавајући да мотивише младе на марљив рад као на једини пут ка успеху. Потиштен због снажног емиграционог таласа који је захватио јадранску покрајину, али и због тенденције да се деца школују за чиновничка занимања, он је на примеру других народа доказивао да је јачање домаће привреде кључни фактор када су у питању егзистенција и будући развитак српског народа.⁴² Осим проте Саве Накићеновића, у *Српској зори* наилазимо и на свештеника Косту Крстановића, председника земљорадничке задруге у Мокром Пољу, који је одржао популарно предавање са темом из области астрономије⁴³ и послао прилог о Првом конгресу далматинских пчелара.⁴⁴

Међу сарадницима *Српске зоре* било је и жена. Прва која се огласила била је потписана као „Миле Српкиња”. У 11. броју листа од 1907. године, објављеном уочи прославе Видовдана, апеловала је на Српкиње да иду стопама својих претходница које су се спремно жртвовале за Српство док је било под турском чизмом и да и саме дају свој допринос. Ауторка је предлагала, за почетак, да почну прикупљање тзв. видовданског дара за Друштво „Српска зора” како би помогле просветни и привредни напредак свог народа.⁴⁵ У 13. броју исте године јавила се и друга

⁴⁰ „Dopis: Sa Prominske krajine”, СЗ, бр. 5, 17. II (1. III) 1912, 1–2.

⁴¹ С. Р., „Са Врличке крајине”, СЗ, бр. 7, 19. III (1. IV) 1912, 1.

⁴² Поп Саво Накићеновић, „Занат је златан алат”, СЗ, бр. 8, 2. (15) IV 1912, 1–2.

⁴³ Поп К[оста]. Крстановић, „О звијездама”, СЗ, бр. 1, 19. XII 1909 (1. I 1910), 2–3 и бр. 2, 19. I (1. II) 1910, 2–3.

⁴⁴ Поп Коста Крстановић, „Први конгрес далматинских пчелара”, СЗ, бр. 21, 19. X (1. XI) 1913, 1.

⁴⁵ Миле Српкиња, „Српкињама на Приморју”, СЗ, бр. 11, 2. (15) VI 1907, 8.

сарадница, текстом у наставцима о правилном родитељству упућеном мајкама.⁴⁶ Трећа сарадница написала је чланак такође посвећен мајкама,⁴⁷ а исту тему обрађивала је и извесна Милева Н. Љубић.⁴⁸

Рубрике

На првој страни сваког броја *Српске зоре* објављиван је носећи текст у виду уводника. У том ударном чланку најчешће су разматране појаве које су Друштво „Српска зора” и истоимени лист желели да искорене из српске популације на Приморју: сеоба у далеке земље, парничење, нерад, неписменост, расипништво и задуживање, псовање, неслога. Али, наилази се и на другачије прилоге, као што су осврти на знамените Србе попут Доситеја Обрадовића⁴⁹ или заслужне странце попут Аделине Ирби.⁵⁰ Изненадна и прерана смрт Јована Скерлића потресла је целокупно Српство, па и редакцију *Српске зоре*, те се тим поводом појавио уводник посвећен том гласовитом књижевном критичару и еминентном интелектуалцу.⁵¹ Уочи великих празника, Видовдана, Божића, Савиндана и Ускрса, објављивани су пригодни чланци у којима су догађаји из прошлости често повезивани са савременим тренутком. Оваква поређења била су у функцији упозоравања и подучавања читалаца. Скретањем пажње на грешке претходних нараштаја требало је избећи њихово понављање. Поводом Видовдана указивано је на неслогу и издајство – због којих је српско царство пропало на Косову – као на велику опасност која и даље прети Српству и коју треба освестити ради

⁴⁶ Draga L., „Majkama”, C3, бр. 13, 27. VI (10. VII) 1907, 8; бр. 14, 12. (25) VII 1907, 8; бр. 15, 28. VII (10. VIII) 1907, 8; бр. 16, 12. (25) VIII 1907, 8; бр. 17, 28. VIII (10. IX) 1907, 8; бр. 18, 17. (30) IX 1907, 8.

⁴⁷ Lj. L., „Majkama (Naročito varošankama)”, C3, бр. 19, 27. IX (10. X) 1907, 8. Текстови потписани истим иницијалима појављивали су се и у наредним бројевима.

⁴⁸ Mileva N. Ljubić, „Da budeš valjana domaćica i dobra majka”, C3, бр. 18, 12. (25) IX 1908, 5.

⁴⁹ М. Пк., „Доситије Обрадовић, Просвјетитељ и мудрац Српског народа”, C3, бр. 8, 2. (15) IV 1911, 1–2.

⁵⁰ „Мис Аделина Павлија Ирби”, C3, бр. 20, 2. (15) X 1911, 1–2.

⁵¹ „† Dr. Јован Скерлић”, C3, бр. 6, 15. V (1. VI) 1914, 1.

њеног уклањања.⁵² За разлику од својих предака, косовских јунака који су проливали крв за потомство, Срби више не треба да жртвују животе већ да сложено приону на посао просветног и привредног унапређивања. То је њихово ново Косово, поручивала је *Српска зора*.⁵³ Дан рођења Исуса Христа такође је био прилика да се проговори о потреби акције, односно рада, штедње, удруживања и очувања националних установа – при чему се, наравно, мислило на „Српску зору” – као пута избављења. Уместо пасивног очекивања народног спаситеља, Срби су дужни да се сами побрину за себе јер је то једини начин да избегну неповољан сценарио и изграде бољу будућност.⁵⁴ Слични текстови објављивани су и за Савиндан. Свети Сава је представљан као највећи и најзаслужнији Србин. Он је поставио темељ за напредак Српства и само треба следити његову визију, подржавајући знање као највећу вредност, из чега ће произаћи и већи животни стандард.⁵⁵ Истицана је важност култа Светог Саве за очување националног идентитета, а као поучан узет је пример Срба у Жумберку који су, поунијативши се и запоставивши светитеља, заборавили и на своје српско име.⁵⁶ Уочавано је да се у Далмацији, пошто се први српски архиепископ не слави као светац, његов дан не обележава на достојан начин. Уместо да се служи литургија, цркве су затворене, с негодовањем је примећивала *Српска зора*.⁵⁷ За дан васкрсења Богочовека писано је о нужности заједништва, међусобног подржавања као услова напретка Српства. Једино се на тај начин поштује реч Свевишњег који је страдао због љубави за човечанство, опомињала је *Српска зора*. Међу Србима не сме да буде Јуда који не воле свој народ и који би бестидно продали ближње. Сваки Србин дужан је да допри-

⁵² Марија Кобасица, „Видов је дан...”, СЗ, бр. 7, 18. VI (1. VII) 1910, 1. „Проклећемо све Српске издајце, па ћемо и нашој Српчади о свему причати, нек упамте и нек се поуче из самог Косовског боја о нашој пропасти, јер са истих порока и мана и данас пропадамо, па ћемо и још једном доживити Косово и нашу пропаст ако се не освијестимо.” П., „Пред Видов-дан”, СЗ, бр. 12, 2. (15) VI 1911, 1.

⁵³ Ам., „Видов-дан”, СЗ, бр. 12, 12. (25) VI 1908, 1–2.

⁵⁴ „Божић”, СЗ, бр. 24, 12. (25) XII 1908, 1.

⁵⁵ „Свети Сава – српска слава”, СЗ, бр. 2, 12. (25) I 1908, 1.

⁵⁶ „Пред овогод. Светосавску прославу”, СЗ, бр. 2, 2. (15) I 1911, 1.

⁵⁷ „Прослављамо ли и ми на Приморју достојно дан Св. Саве”, СЗ, бр. 3, 19. I (1. II) 1913, 1.

несе просперитету заједнице и сви Срби скупа, удруженим снагама, треба да се супротставе непријатељу. Тек тако, ако буде повезано нераскидивим нитима, Српство ће дочекати и једног дана моћи да прослави свој сопствени ускрс.⁵⁸ Васкрс 1913. године за *Српску зору* био је узвишенији него икада раније. То је „васкрс српске слободе”, јер га и Срби са Косова коначно прослављају као људи који су изашли из вековне ропске зависности.⁵⁹

Осим уводника, *Српска зора* имала је и друге, сталне и повремене рубрике. У сталне рубрике можемо сврстати: „Шта има новог по свијету” (касније „Новости из свијета”), „Домаће” (касније „Домаће вијести), „Разно” (касније „Разне вијести”), „Задругарство”, „Привреда” (касније „Народна привреда”), „Народно здравље”, „За 'Српску зору’”. Рубрика „Српске земље” почела је као стална, али је у другој половини 1907. године престала да се појављује. Повремене рубрике биле су „Чланови Српске зоре”, „Подлистак”, „Народно просвјешћивање”, „Нове књиге и календари” (или „Књижевност”) и друге. Називи рубрика су варирали, па је „Народна привреда” враћала стари назив „Привреда” и сл. Поједине рубрике гасиле су се врло брзо после покретања, не успевајући да заживе и потрају.

Рубрика „Шта има новог по свијету”, односно „Новости из свијета”, доносила је информације о битним догађајима из политичког и јавног живота у разним европским и ваневропским земљама, као што су рад влада, промене у владајућим гарнитурима, парламентарни избори, заседања парламената, немири, штрајкови, смрти краљева и владара, политичка убиства, судски процеси, тензије у међудржавним односима, ратови, последице елементарних непогода и саобраћајних незгода.

У рубрици „Српске земље” писано је о крајевима у којима је живео српски свет изван Далмације, у Србији, Црној Гори и неослобођеним српским територијама. Читаоци су обавештавани о положају српског народа у Турској, о унутрашњој и спољној политици двеју независних српских држава, о привредном и сваком другом напретку Србије под краљем Петром и влада-

⁵⁸ „Ускрс”, *СЗ*, бр. 8, 12. (25) IV 1908, 1.

⁵⁹ „Христово Воскресеније”, *СЗ*, бр. 8–9, 12. (25) IV 1913, 7.

јућом династијом Карађорђевић, о црногорском краљу Николи. Када је та рубрика обустављена, њен садржај пренет је у рубрику „Домаће” / „Домаће вијести”. Уопште, концепција листа није била чврста када је у питању профил појединих рубрика. Њихов садржај често се „селио” из једне рубрике у другу, па се о српским земљама повремено писало и у „Новостима из свијета”.

Рубрика „Домаће” / „Домаће вијести” у почетку се бавила само локалним темама, као што су избори за Далматински сабор, културни живот, годишњице значајних догађаја, задружна проблематика, рад „Српске зоре” и других друштава. Бележила је и занимљиве епизоде из јавног живота, као што је био дочек бана Павла Рауха⁶⁰ у Книну. Путујући по Лици својим аутомобилом, он је свратио и у тај градић како би обишао тамошњи музеј. Међутим, када се прочуло да је Раух у Книну, маса света окупила се испред музеја скандирајући против њега. Блед и преплашен, Раух се једва усудио да изађе из музеја, при чему је извукао револвер и тако, с оружјем у руци, ушао у возило и побегао. *Српска зора* је са одушевљењем констатовала да Рауху вероватно више никад неће пасти на памет да дође у Книн или у ма које друго место на Приморју јер се показало да ту „живу Срби и Хрвати, који не продају себе и своје поштење”.⁶¹

„Разно” или „Разне вијести” била је рубрика у којој су се могле прочитати занимљивости из земље и целог света, цртице о несвакидашњим и необичним догађајима, инцидентима и кривичним делима, временским непогодама, несрећним случајевима.

Рубрика „Задругарство” доносила је информације о задружном животу на Приморју и у српским земљама уопште, али и у другим европским државама, о оснивању нових задруга, о раду постојећих, о задружним телима и њиховим руководиоцима, о задругарским курсевима, о задружним законима, о приходима и расходима појединих задруга.

У рубрици „Привреда” могли су се наћи упутства за обрађивање земље, гајење стоке и производњу воћа и поврћа, оба-

⁶⁰ Покретач Велеиздајничког процеса у Загребу, познат по прогонима Срба.

⁶¹ „Домаће: Rauch u Kninu”, СЗ, бр. 14, 12. (25) VII 1908, 6.

вештења о одржавању пољопривредних курсева, о школама за домаћице, о оснивању нових и раду постојећих привредних установа и много тога другог.

„Народно здравље” био је назив рубрике у којој су давани разни корисни савети за очување здравља. Истицани су значај одржавања хигијене, значај боравка на свежем ваздуху, правилне исхране, а посебно штетност конзумирања алкохолних пића. Велика пажња посвећивана је женском здрављу. Трудноћа, порођај и брига о новорођеној деци, али и о деци старијег узраста, биле су често обрађиване теме. Из броја у број описивана су различита обољења, указивано на њихове узроке, начине превенције и лечења пацијената, на правилну употребу лекова. Упозоравано је на опасност од заразних болести и даване су препоруке за заштиту од потенцијално смртоносних инфекција.

Веома крупни догађаји који су били од изузетног значаја за цео српски народ изазивали су посебну пажњу уредништва и о њима је, из броја у број, објављивано више чланака. Када су почели балкански ратови 1912, привремено је уведена рубрика „Најновије вијести са бојишта”, а појављивали су се и посебни текстови у којима су са одушевљењем описивани храброст српских ратника и њихови успеси у борбама против непријатеља.⁶² Поздрављени су улазак српске војске у Приштину, успостављање српских власти у Куманову, пад Вучитрна; забележена су турска дивљаштва над недужним цивилним становништвом и самилосни поступци Срба према заробљеним зликовцима.⁶³ За разлику од Првог, Други балкански рат, вођен против Бугарске, није добио много места на страницама *Српске зоре*. Сукоб међу словенским народима није био нешто што је изазивало радост. Зато су доношене само основне вести о ситуацији на ратишту и критиковани нечовечни поступци бугарске војске.

Често су објављиване и народне песме, како оне из косовског циклуса и циклуса о Краљевићу Марку, тако и најновије, настале поводом српских победа у балканским ратовима („Бој код Куманова” коју је певао „Гургусовачки гуслар”,⁶⁴ „Освојење

⁶² „Пушка пуца а топ риче”, СЗ, бр. 21, 1. (19) XI 1912, 1.

⁶³ „Најновије вијести са бојишта”, СЗ, бр. 21, 1. (19) XI 1912, 3.

⁶⁴ „Бој код Куманова”, СЗ, бр. 1, 22. XII 1912. (4. I 1913), 4–6.

Синђина и Љеша”,⁶⁵ „Битка на Луарзи 1912. године”,⁶⁶ спев гуслара Петра Перуновића „Српске победе”,⁶⁷ „Незаним јунацима”⁶⁸ и друге).

Цензурисање

Пошто се бавила првенствено просветним и привредним темама, док је о политичким догађајима писала врло уопштено и кратко, доносећи само основне информације, *Српска зора* није цензурисана. Лист таквог садржаја власт није сматрала опасним и он је, без проблема с те стране, успевао несметано да излази. Прва цензура задесила је *Српску зору* тек 1912, када се последњи, 24. број те године, појавио са белинама. Државном одветништву у Котору засметале су песма под насловом „Народна молитва” и читуља Сава Симова Радовића из Рисна, који је погинуо у црногорској војсци код Тарабоша.⁶⁹

Закључак

Осим *Дубровника*, *Српска зора* била је једини српски лист који је у годинама пред Први светски рат излазио на Приморју. Док је *Дубровник* био окренут грађанском слоју, *Српска зора* желела се приближити првенствено српском сељаштву у покрајини. Била је у функцији едукације заосталог и непросвећеног света, на чему је радило и истоимено Друштво „Српска зора”. Начин на који се обрађала читаоцима био је прилагођен њеној циљној групи тако да су информације, ради што лакшег разумевања, саопштаване у крајње поједностављеном виду. Највећи број прилога односио се на питања која су била од значаја за свакодневни живот сељана, као што су пољопривредна и уопште привредна, те медицинска тематика, али и различити проблеми из рада Друштва, првенствено финансијске природе. Пошто

⁶⁵ Лазар Стојановић, „Освојење Синђина и Љеша”, *СЗ*, бр. 10, 2. (15) V 1913, 3.

⁶⁶ Лазар Стојановић, „Битка на Луарзи 1912. године”, *СЗ*, бр. 23, 18. XI (1. XII) 1913, 3–4.

⁶⁷ „Српске победе”, *СЗ*, бр. 8, 15. (27) VI 1914, 4–5.

⁶⁸ М. П., Стефановић, „Незаним јунацима”, *СЗ*, бр. 8, 15. (27) VI 1914, 6.

⁶⁹ „Из Уредништва: 'Српска Зора' у невјестину руху”, *СЗ*, бр. 1, 22. XII 1912. (4. I 1913), 3.

лист није био политичког карактера, вести из те области јавног живота биле су минимално заступљене, али не и потпуно прескочене. И *Српска зора* имала је политички став, подржавајући програм Српске странке на Приморју као платформу са које је наступала. Круг око листа од почетка је показивао снажан ентузијазам и само захваљујући њему и подршци других српских институција у покрајини успевао је да сачува *Српску зору* од гашења. Сходно томе, а упркос малом броју претплатника и недостатку финансијских средстава, лист је опстао све до тренутка када су, после атентата на Франца Фердинанда и почетка Великог рата, забрањене све српске установе и почели прогон и страдање Срба.

Српска зора сведочанство је напора српских првака да испуне задатак оснаживања српске заједнице у Далмацији буђењем и правилним каналисањем њених потенцијала, али и сведочанство о тешкоћама са којима су се суочавали на том путу и које су превађавали доследношћу и упорношћу.

Sofija Božić
Senior Research Associate
Institute for Recent History of Serbia
sofijamisa@yahoo.com

The Dubrovnik *Srpska zora* – A Journal for Education and the Economy (1907–1914)

Summary

The subject of this study is the Dubrovnik periodical *Srpska zora* (1907–1914), which, alongside the newspaper *Dubrovnik*, was the only Serbian periodical in Dalmatia in the years immediately preceding the First World War. Numerous issues from the history of the journal are reconstructed, including its founding, publication frequency, printing, distribution, reception, subscriptions and subscribers, financing, editorial program, editors and contributors, sections, and censorship. It is established that the journal was tasked with the cultural and educational empowerment of the Serbian peasantry in the coastal region, for whom it was primarily intended. In addition to *Srpska zora*, other newspapers and journals as well as relevant scholarly literature were consulted.

Keywords: *Srpska zora*, *Dubrovnik*, Serbs in Dalmatia, Serbian Party in the Littoral.

Миле Станић

Архива Српске академије наука и уметности

milestanic953@gmail.com

Из заоставштине Виктора Новака

САЖЕТАК: Рад Из заоставштине Виктора Новака, доноси преглед његове плодне делатности, у првом реду, на пољу историографије и музичке уметности, као и других активности и интересовања. Предочавају нам то сачувана бројна докумената, архивска грађа и многобројни научни, публицистички и други радови које је оставио иза себе, па га прво упознајемо као песника, а потом као палеографа и историчара. Тако рад В. Новака пратимо преко историјских друштава, савеза, часописа, домаћих и међународних конгреса, комитета, комисија, научних истраживања, предавања и говора на радију или у институцијама, писања за новинске рубрике, а посебно радови о односима Ватикана и Југославије, деловању Католичке цркве и њеног свештенства у Хрватској против државе пре рата и о злочинима над Србима током Другог светског рата. Потом, професорског и научног рада на Београдском универзитету, Филозофском и другим факултетима, као и деловања у Српској краљевској академији, Српској академији наука – Српској академији наука и уметности. Ту је и преко 4500 писама са многобројним домаћим и страним научницима и другим лицима. Музичко стваралаштво садржано је у критикама, есејима, говорима, архивама певачких друштава и удружења и рада у њима, као и у преписци с појединим лицима и музичким установама. На крају је рад о масонима с документима појединих ложа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Виктор Новак, архива, документа, делатност, архивска грађа, заоставштина.

Виктор Новак (Доња Стубица, 4. II 1889. – Београд, 1. I 1977) свестраним деловањем на пољу историјске науке, палеографије и музичке уметности оставио је иза себе обимну заоставштину. Похрањена је у Архиву САНУ под сигнатуром бр. 14474.

Фактографско навођење радова из његових делатности био би преобиман посао и захватао би велики простор. То нам сведоче 52 рада из историје и помоћних историјских наука, 63 научностручна и 106 публицистичких радова, 28 некролога, 161 критика и приказ и преко 90 чланака у енциклопедијама наведени у библиографији објављеној 1963, а која је без радова из историје музике и музичке уметности.¹

Овде делимично указујемо на рад сачуван у заоставштини, а који је невидљив у библиографијама. Детаљније смо обратили пажњу на документа која указују на рад, активности и интересовања В. Новака на Београдском универзитету, на другим факултетима и у највишој научној и уметничкој установи српског народа – Српској академији наука, односно Српској академији наука и уметности, а нешто мање у Српској краљевској академији.

*

Мање је познато или готово непознато да се Виктор Новак у јавности прво појавио као песник. Написао је и датирао неколико песама. Објавио их је 1908. као деветнаестогодишњак у *Писаници „Хрвајске”*, бр. 92, под насловима: „Још гдјегдје дршће листак који”; „Хладне магле”; „Уз обалу”. Наредне године у ускршњем прилогу *Хрвајске*, бр. 82, објављене су: „Кад је дошла из далека лађа”, датирана: „Краљевица 1908”, и „Notturmo”, док су у божићном прилогу песме: „Покрај старог франкопанског града” и „Прва туга”, обе датиране: „1908”. Међу овим песмама је и она написана Новаковом руком, а без наслова и почиње стихом: „Ево, и сад иако нисам млад”.

*

¹ Б. Телебаковић-Пецарски, „Библиографија радова др Виктора Новака”, *Зборник Филозофској факултету*, књ. VII-1, Споменица Виктора Новака, Београд 1963, 1–20.

Прва група у заоставштини, коју само помињемо, лична су документа, настала различитим поводима. Међу њима налазимо биографске и библиографске податке, легитимације, чланске карте, решења, молбе, потврде, дозволе, објаве, путне налоге, пропуснице, улазнице, реверсе, одлуке, предлоге, представке, дописе, обавештења, обрасце за попуњавање, лекарске налазе и позиве.

*

Група Делатност у заоставштини В. Новака је најобимнија и садржи документа, белешке, исписе, преписку и друге материјале на основу којих су настајали мањи и већи чланци, расправе, студије, монографије, као и други радови. Једну целину докумената у оквиру ње чине историјска друштва, домаћи и страни конгреси историчара, међународни комитети, комисије и меморандуми.

Југословенско историјско друштво са сачуваних 86 докумената, донекле, пратимо преко Правила, Статута, Записника, секција у Београду, Загребу и Љубљани и преписке како је било организовано и деловало од оснивања 1927. до 1940, као и сарадњу са Федерацијом историјских друштава за Источну Европу или покретање часописа. Посебно, о његовом оснивању сведоче нам: Записник Конференције историчара Београдског универзитета одржане 29. X 1927. у Српском семинару, Секција Београд и писмо В. Новака и С. Станојевића Ф. Шишићу и М. Косу од 11. XI 1927. о оснивању научног друштва (ЈИД-а). На крају је записник од 2. II 1946. о састанку чланова бившег Југословенског историјског друштва, Секција Београд.

О раду Историјског друштва Словеније 1947. и 1948. делимично говори неколико докумената, док је за Историјско друштво Народне Републике Србије сачувано 12 докумената од 1949. до 1969. године. Међу њима је, поред осталог, пропратно писмо, без датирања, председника Историјског друштва Миодрага Југовића В. Новаку о достављању нацрта елабората за дискусију о питању оснивања Историјског музеја Србије с приложеним *Материјалом за дискусију о проблематици српској историјској музеја*.

Савез друштава историчара Југославије, тј. Савез историјских друштава ФНРЈ (оба термина употребљавана), представљен је, поред осталог, извештајем о разговору југословенских и италијанских историчара о проблемима и заједничким интересима у раздобљу 1860. до 1920. године. Потом је ту Италијанско друштво историчара – Конгрес Историјског друштва Апулије, за који су сачувана 34 документа разноврсног садржаја. Међу њима су четири писма Савеза историјских друштава ФНРЈ В. Новаку из 1960. и 1961. којима је обавештен о избору у делегацију за узвратну посету италијанском друштву и времену посете, променама термина посете италијанском друштву, уз које су и писмо-одговор В. Новака с насловом реферата и информације за пут и трошкове путовања у Апулију. Следе два писма Филозофско-историјског факултета у Београду из 1961. као препоруке директорима библиотека у Италији и Префектури Ватиканске библиотеке за рад В. Новака у библиотекама. Ту су и рад В. Новака – *Међународни конгрес историчара у Апулији /12 до 16 октобра 1961/*, као и белешке – *Ad Italiam Meridionalem; Paleografija. Južna Italija – Dalmacija*. Затим, легитимација за учешће В. Новака на Међународном конгресу студија о анжујском добу „Леће и земља Отранта 12–16 X 1961”, али и пратећа документа у време и око одржавања конгреса. На првом месту истичемо фотографију учесника конгреса у Апулији.

Поред конгреса у Апулији, 28 докумената односи се на сарадњу с Италијанима 1962–1964. године. Помињемо Програм итало-југословенске конференције којом су председавали проф. Јорјо Тадић и Франко Валсеци у седишту Института за међународне политичке студије 21–24. V 1962. Потом Тезе и резултати дискусије (нацрти закључака) са састанка секција југословенских и италијанских историчара у Милану, датирани у Милану 22. V 1962. године. О овој конференцији више од годину дана после одржавања обавештено је Друштво историчара Србије, када му је Савез друштава историчара Југославије 11. јула 1963. упутио писмо о састанку историчара Југославије и Италије у Дубровнику уз које су приложени: Информација о разговорима историчара Југославије и Италије у Милану 21–24. V 1962. и Нацрт закључака са састанка секција југословенских и итали-

јанских историчара у Милану с аутографским интервенцијама В. Новака.

Наредне године Савез друштава историчара Југославије упутио је В. Новаку писма: 20. IV 1964. о достављању теза за дискусију на састанку историчара Југославије и Италије у Риму; 31. V 1964. о састанку историчара ради дискусије о тезама неких проблема о којима ће се водити разговори са историчарима Италије, с белешком В. Новака ко је био на састанку 12. јуна, и 25. VII 1964. о времену одржавања састанка у Италији и именима учесника југословенске делегације. С тим је и Програм састанка историчара од 27. IX до 2. X 1964. са списком чланова италијанске и југословенске делегације историчара.

Од домаћих конгреса у заоставштини налазимо документа за I конгрес историчара ФНРЈ, одржан у Београду од 5. до 8. V 1953, где су: писмо Историјског друштва НРС Историјском институту САН с приложеним: Записником IV седнице Координационог одбора историјских друштава ФНРЈ од 11. VII 1953, Оквирним планом организације и програмом рада конгреса историчара ФНРЈ, и Перспективни план секције за историју XIX и XX века. Потом писмо Координационог одбора историјских друштава ФНРЈ В. Новаку с његовим писмом-одговором, као и Пријава за учествовање на I конгресу историчара ФНРЈ, Обавештења учесницима конгреса, Правила Савеза историјских друштава ФНРЈ, Тезе за реферате на I конгресу историчара ФНРЈ, Програм конгреса и рад В. Чубриловића, „Први конгрес историчара Југославије. Основан је савез историских друштава”, *Универзитетски весник*, 20. V 1954.

Документа сачувана за II конгрес историчара ФНРЈ, одржан у Загребу од 23. до 26. XI 1958. године су: Позив Савеза историјских друштава Југославије за II конгрес, Програм рада II конгреса, два писма секретара Друштва историчара НРС Гојка Лађевића В. Новаку којима га 10. VII 1958. обавештава да је примљена пријава за учешће на конгресу и да достави кратке тезе излагања и 10. VIII 1958. доставља пријаву за учешће у раду на II конгресу с приложеном пријавом-формуларом и писмо В. Новака Јорју Тадићу из Београда 30. VIII 1958. с Тадићевим одговором из Дубровника 6. IX 1958.

Од домаћих конгреса, поред наведених, ту су још само акт од 10. XII 1959. и тезе за VII конгрес Савеза фолклориста Југославије, одржан у Загребу.

Пет међународних конгреса историчара документима је забележено у заоставштини. То су: V конгрес византијских студија (Рим, 20–27. IX 1936), VIII конгрес историјских наука (Цирих, 28. VIII – 4. IX 1938), X конгрес историчара (Рим, 4–11. IX 1955), XI (Стокхолм, 21–28. VIII 1960) и XII (Беч, 29. VIII – 2. IX 1965). Први овде наведени је са два писма, други само са штампаним програмом, док су за последњи, онај у Бечу, сачувани писмо В. Новака упућено Председништву САНУ из Београда 7. I 1963. и материјал за конгрес.

X међународни конгрес историчара садржи 14 докумената на италијанском и српском језику, међу којима су: Позивница за учешће на конгресу, програм рада конгреса по секцијама и имена свих учесника конгреса; Писмо проф. Алда Ферабиноа, председника Главног одбора, В. Новаку из Рима 18. III 1955; Обавештење Катедре историјских наука В. Новаку о уплати котизације за конгрес; Рад В. Новака датиран у Београду 20. X 1955. с белешкама под насловом *Десетии међународни конгрес историчара у Риму /4. IX–11. IX 1955/*; Писмо В. Новака Председништву Српске академије наука, без места и датума, с приложеним извештајем о учествовању на X међународном конгресу историчара под насловом: *Десетии међународни конгрес историчара у Риму /4. IX–11. IX 1955/*; Извештај Илије Синдика Председништву Српске академије наука од 31. X 1955. о учешћу на X међународном конгресу историчара у Риму; Извештај Јорја Тадића Академијском савету ФНРЈ из Београда 1. XI 1955. о учешћу на X међународном конгресу историчара у Риму; Писмо В. Новака Амбасади СССР, Одељењу за штампу из Београда 10. XII 1955. којим моли да послата два примерка *Међународне йолийи́ке* у којој је Новаков чланак о X међународном конгресу историчара у Риму достави академику А. И. Сидорову и А. М. Панкратовој; Две фотографије (24 x 18,3 и 18 x 24,5 цм) са конгреса на којима је В. Новак.

XI међународни конгрес историчара документима је најобимнији. Садржи преписку око припрема за њега, Новакове

дневничке белешке о путу и на конгресу, као и реферат одржан на њему. Уз то су и фотографије с конгреса и пропратни материјали. Прво су подаци о времену одржавања, секцијама и подели реферата за XI међународни конгрес историјских наука. Потом је писмо В. Новака Националном комитету ФНРЈ за историјске науке из Београда 21. VI 1958. о достављању теме за конгрес; Следе писма-обавештења: Савеза историјских друштава ФНРЈ В. Новаку од 6. V 1959. да је за XI међународни конгрес примљен његов рад и да достави резиме генералном секретару конгреса уз које је потврда о слању пошиљке; Председника Друштва историчара НР Србије Реље Новаковића В. Новаку од 11. V 1959. којих југословенских аутора су примљене научне теме за конгрес и од 18. VI исте године о слању пријаве за конгрес; В. Новака Одељењу друштвених наука од 8. IX 1959. о учешћу на конгресу, времену његовог трајања и да је потребно обезбедити средства за 14 дневница; Писмо Савеза историјских друштава ФНРЈ В. Новаку од 19. XI 1959. којим моли да се Друштву достави комуникација – резиме преведен на један од светских језика; Организациони комитет XI међународног конгреса историјских наука, Стокхолм, децембра 1959. публикује Списак учесника конгреса са темама и рефератима, наведен по секцијама на шведском, енглеском, француском и немачком језику; Писмо В. Новак XI међународном конгресу историчара из Београда 18. I 1960. о слању комуникације (резимеа рада) за прву секцију с приложеним резимеом; Реферат В. Новака *Судбоносна историјска збивања и њихов утицај на процес развоја историографије*, одржан 23. VIII 1961. на конгресу, сачуван у аутографу, дактилографисан, на енглеском језику и с белешкама; Рад В. Новака *Историографи из читавог света на конгресу у Стокхолму* и његове белешке (дневничке) о путу и на конгресу; Новаков извештај, поднет 11. IX 1960. Одељењу друштвених наука САНУ, о учешћу на XI међународном конгресу историчара. Ту су и: новински чланак од 5. V 1960. насловљен „Припреме југословенских историчара за конгрес у Стокхолму”; фотографије учесника на овом међународном конгресу историчара од којих су: четири југословенских учесника пред амбасадом 21. VIII 1960, две после пријема код краља 26. VIII 1960, једна без ознаке, две с конгреса и једна на

којој су В. Новак и Даница Милић; пропратни материјали: писма о смештају у хотелу и новчаном износу, времену одржавања састанака у Југословенској амбасади у Стокхолму свих чланова југословенске делегације на конгресу историчара, позивнице за учеснике конгреса, рачуни, разгледнице и план дела Стокхолма где је одржаван конгрес, Значка В. Новака као учесника конгреса.

Поред докумената за конгресе сачувана је преписка и за Међународни комитет за историјске науке (*Comite international des sciences historiques*) са седиштима у Вашингтону и Цириху. Има 21 писмо од којих су два прилози уз друга писма, а обухватају време од 1926. до 1949. године. Упућивана су из Париза (12), Барселоне (2) и по једно из Венеције, Ерлангена, Осла, Цириха и Кембриџа на француском, немачком и енглеском језику. Слали су их појединци или комисије као што су: Комисија за ревизију хронологије, Комисија за наставу историје, Комисија за иконографију. Само су три писма написана после Другог светског рата. Из Париза су 1948. и 1949. упућена Васиљу Поповићу с приложима, где је и текст о инструкцији за преглед интернационалне библиографије историјских наука од априла 1948. године.

Међу комисијама сачувано је 10 писама и један штампани текст Комисије за архиве са седиштем у Вашингтону и у Цириху. Једно писмо је из Брисела-Цириха од 20. X 1930. на француском језику. Три су из Цириха од 14. XI 1930, 15. IV 1931. и 5. V 1932. на немачком језику, као и једно без места и датума. Комисије за библиографске скраћенице три су писма из Рима од 14. V 1932, 27. VI 1936. и 24. VIII 1937. на италијанском језику и два без места и датума. На крају су на француском језику штампани програм и инструкције: Настава историје на Основној школи француске наставе.

Постоји и меморандум – истраживачки пројект Комисије за историју аустро-угарске монархије (1848–1918) у Аустријској академији наука.

Поред конгреса и комисија историчара срећемо у заоставштини и документа која се тичу конгреса и састанака слависта и то: Организациони комитет II међународног славистичког конгреса у Варшави (23–30. IX 1934); III међународни конгрес слависта у Београду од 18–25. IX 1939. (словенских филолога);

О конгресу слависта различних словенских земаља; Организациони одбор Међународног славистичког састанка у Београду; Други конгрес историјске славистике у Салцбургу од 1–17. IX 1967.

На крају је група докумената у коју спадају: позиви, циркуларна писма, програми за учешћа на међународним конференцијама, конгресима, скуповима за период од 1927. до 1971, као и проспекти-плакати, каталози, брошуре и наруџбенице за књиге од 1904. до 1967, писани на француском, италијанском, немачком, енглеском и шпанском језику.

*

Грађа која се тиче историјских часописа сачувана је у заоставштини и она је један део из којег се, такође, може пратити одређени вид рада и деловања В. Новака. Обимнија је она која припада *Југословенском историјском часопису* (ЈИЧ) 1935–1940. Подељена је у неколико група преписке с око 470 писама, углавном адресованих на В. Новака, и то: потраживање ЈИЧ-а и захвалност за послати примерак (13), молбе за помоћ око издавања (15), понуде за штампање ЈИЧ-а (12), писма домаћих научника и чланова Друштва (313), преписка с иностранством (40), установе (32), и за размену часописа (43). На крају су радови за ЈИЧ, конципирани онако како су објављивани у појединим свескама часописа (четири чланка, шест ситних прилога, 75 приказа, 12 критика, већи број библиографских белешки од којих је 30 В. Новака, осам некролога, где су три новинска исечка, три умрлице, комеморативни говор и белешке В. Новака на тему *In memoriam* с 18 јединица које се односе на то, али све не припадају времену излагања ЈИЧ-а. Међу таквима су оне Виктора Новака: „Никола Вулић (27. XI 1872 – 25. V 1945)”; „Академик Милан Марјановић (12 V 1879 – 21. XII 1955)”; „Јорјо Тадић (5. VI 1899 – 4. X 1969)”, уз које су и прилози: Библиографија радова др Ј. Тадића, предлог избора Ј. Тадића за дописног члана СКА, рад „Јорјо Тадић и међународна сарадња историчара”) и друго. Ту су о ЈИЧ-у и 32 библиографске јединице из часописа и новина.

Поред ЈИЧ-а постоје и документа која се тичу *Историјског часописа* (ИЧ), званичног гласила Историјског института САН,

покренутог 1948. године. Поред осталог, сачувани су „Уводна реч” В. Новака за први број (ИЧ-а), 14 радова, 2 некролога, 3 приказа, недовршен рад Глише Елезовића „Је ли краљ К’зи ’култно’ лице са више гробова?” и текст без наслова и аутора. Неки од њих су аутографи. Преписка за поједине свеске садржи 21 писмо адресовано на Управу Историјског института САН, Историјски институт САН, Управника Историјског института или само на Виктора Новака, као управника Историјског института. По једно писмо је из 1947, 1950, 1952, 1964. и 1970, два су без места и датума, а 14 их је из 1948. године.

*

Новакова путовања у иностранство ради научних истраживања такође су заступљена у заоставштини, као што су пут у Чехословачку 1947, пут у Лондон 1952, боравак у Лондону 1958. и пут у Пољску 1959. године. За пут у Чехословачку постоје радови, белешке и исписи В. Новака који се тичу српско-чехословачких и југословенско-чехословачких односа, објављивани и пре Другог светског рата, преписка, честитке поводом избора В. Новака за члана Чешке академије наука и писање штампе о посети В. Новака Чехословачкој. Пут у Лондон 1952. садржајем је најобимнији и састоји се од преписке, вођене у 1951. и 1952. години, са 42 писма, два телеграма, поред којих су и две захвалнице, позивница за предавање, плаћен рачун, реверс на позајмљене књиге. С преписком постоји група докумената названа *Симбиоза – концевити за Лондон*. Боравак у Лондону 1958. године је са 11 докумената, углавном писама. Уз њих су и подаци за курс енглеског језика – часови и лекције, као и сентенције из латинског језика и три свеске, две из 1952. и једна из 1958. насловљене *Iter Britannicum* (Британско путовање). За путовање у Пољску 1959. године сачувана су четири писма, лични подаци о В. Новаку и његов телеграм.

*

Сусрећемо се и са делима која су у рукопису сачувана под једним, а објављена под другим насловом. Такав је *Већенејин*

картулар, рукопис манастира Св. Марије у Задру. Има у аутографу 513 и куцаних писаћом машином 470 листова уз које су исписи, белешке и фотографије као припремни материјал. Објављен је под насловом: *Zadarski kartular samostana svete Marije – Chartulare Jadertinum monasterii sanctae Mariae, uredio i uvodnim historijskim, paleografskim, diplomatičkim, kronološkim, topografskim i muzičkim napomenama popratio Viktor Novak, Zagreb, 1959.*

*

Сачувао је В. Новак и радове написане за новинске рубрике „Да ли знате” и „На данашњи дан” од којих је 29 за прву, а 256 за другу наведену рубрику. С њима су и Новаково писмо уреднику из 1964. и два писма Миливоја Михаиловића њему из 1965, као и припремни материјал за рубрике. Наведена су и 24 рада написана за Енциклопедију Југославије Лексикографског завода (том I и II).

*

Предавања и говори В. Новака су група од 72 документа међу којима налазимо: писма, позиве-обавештења, позивнице, плакате, спискове, новинске исечке, текстове с исправкама, допунама и датирањем за одржана предавања и говоре на радију или у појединим институцијама.

Од Радио Београда – Програмског одељења, има: 10 обавештења, попуњених штампаних образаца у виду дописних карата, о датуму, месту и времену одржавања предавања с називом теме: „Ђирило и Методије” 24. V 1936, „Краљ Петар II и југословенска мисао” 6. IX 1937, „Величина бискупа Учелинија” 19. XII 1937, „Ритер Витезовић (Национални час)” 22. III 1938, „Град Зрињ и породица Шубић-Зрински” 30. IV 1938, „50-годишњица смрти Ивана Кукуњевећа Сакцинског” 31. VII 1939, „Југословенска мисао и наш народ у Америци” 15. IV 1939, „Шта је видео католички свештеник Стјепан Марјановић у Београду 1840” 8. X 1940, „Лисински и његово доба” 28. XI 1940, „Ф. Шишић и Срби” 21. I 1941; два писма којима се тражи слање предавања „Шта је

видео...” и молба да по избору одржи предавање у националном духу; Позив-писмо професорима универзитета за сарадњу у емисији *Радио универзитет*, с приложеним: 1. Плановима историјских емисија. Из наше националне историје и Људи и догађаји, с додатим именима предавача, 2. Списком предложених тема с Новаковим допунама, 3. Списком предложених тема које нису емитоване и нису ушле у план и 4. Списком предавача и тема – Предавања за штампу; Предлог да Радио Београд емитује низ портрета истакнутих личности, јавних радника, научника и књижевника који су били заступници идеје братства и јединства наших народа и Списак тема за обраду: Срби и Хрвати у 19. и 20. столећу, све у времену од 1936. до 1941. године.

Пет текстова-предавања с исправкама, допунама и датиранима одржаних на Радио Београду су: „Ватикан и наш народ” 13. VII 1945, „Ватикан и наши народи у почетку Првог светског рата”, текст без података, „Штросмајер и језуити” 19. XII 1952, „Стјепан Радић и клерикализам”, 3. I 1953, и „Гледстон и Јужни Словени” 4. IV 1953, док су четири на Радио Загребу: „Тко су језуити и како је о њима судио владика Штросмајер” 2. XI 1953, „Фрањо Рачки и Срби” 23. XI 1953, „Ватикан и наши народи у почетку Првог светског рата” и „Гледстон и Јужни Словени”, који нису датирани и код њих је Новак написао: „За Загреб”, а насловима су истоветни с онима држаним на Радио Београду. Пре одржаних предавања Радио Загреб је исте године упутио два писма В. Новаку с обавештењима које би теме узели уз сугерисање измене наслова и о примљеном раду, емитовању и тражењу доставе тема. Један је текст без наслова и за њега је В. Новак написао: „Богичевић, Предавање на беогр. Радију”, а може се насловити: „Римска курија и Босна ?”.

Посредно, преко сачуваних плаката којима су јавно оглашавана, знамо за неколико одржаних предавања. Једно је без наслова, а шест их је с називом теме и датумом одржавања и то у: Сомбору 10. VIII 1921; „Полит Десанчић и Хрвати – О стогодишњици рођења” 7. XI 1933. и „Фрањо Рачки, научник и политичар (О четрдесетогодишњици смрти)” 13. II 1934. на Коларчевом народном универзитету у Београду; „Илиризам и католичко свештенство 31. III 1940. у Заједници дома и школе Чачанске

гимназије; Јулијска Крајина предстажа словенства (прошлост и садашњост)” 6. VIII 1945. на Народном универзитету II рејона у Београду; „Римске папе и наш народ кроз историју” 16. XII 1958. на Народном универзитету у Пожаревцу и „Натко Нодило. Политичар и идеолог” 26. V 1961. у Пододбору Матице хрватске у Задру.

Вести о 16 одржаних предавања забележили су неозначени новински исечци и они из *Ријечи, Времена, Нової лисїа, Полиїишке, Дневника* и из чехословачке штампе: *Svobodné noviny, Rude Pravo, Rovnost, Svět v obrazech* – названо „Iter Bohemicum 12. IV – 1. V 1947, V. Novak” 13. X 1921. у Пучком свеучилишту у Загребу; о значењу Фрање Рачког у националном развоју 3. III 1924; Демократском студентском клубу „Југославија” у Загребу; „Уводно предавање г. Виктора Новака”, новог редовног професора хрватске историје, 23. III 1924. на Београдском универзитету и „Фрањо Рачки” 8. I 1925. у великој сали Универзитета у Београду; „Значај Зрињско–Франкопанске завере у хрватској историји” 30. IV 1928. у Народном позоришту у Београду; „Участ маршала Пилсудског” 20. III 1929. и „Прослава имендана маршала Пилсудског” 21. III 1929. у Пољско–југословенском клубу у Београду; „Односи Штросмајера према Русији” 11. I 1947. у просторијама Друштва за културну сарадњу Србије и СССР; „Војводина и југословенска мисао у XIX веку” 9. V 1959. у читаоници „Ђуро Даничић” у Новом Саду; о Натку Нодилу и Ловри Монтију 14. VII 1961. у Книну; „Ватикански екуменски концил 1870–1962” 20. XI 1962. на Коларчевом народном универзитету.

Предавања за која су сачувани и плакат и новински исечак су: „О Фрањи Рачком као научнику и политику”,² одржано у дворани Трговинско-индустријске коморе у Осијеку 17. III 1934. и „Утисци са пута по Чехословачкој” 22. V 1947. на Коларчевом народном универзитету.

Четири су писма-обавештења и плакати – недељни распоред предавања, Коларчевог народног универзитета о датумима заказаних предавања: „Масарик и Југословени”, 6. X 1937; „Историјски развој свесловенске солидарности”, 15. I 1945, и на поле-

² На плакату реч је штампана: *йолиїику*, а не *йолиїичару*.

ђини плаката Новак је навео где је и када одржао 14 предавања; „Клерикализам и Југославија”, 13. III 1945, и „Ватикан и наш народ у Италији”, 9. IV 1945, док је писмо-обавештење за предавање „Штросмајер и Русија” заказано за 5. II 1945.

Постоје и писма-позиви за предавања на одређене теме. Такво је оно Косте Ђурића, проф. гимназије и председника Народног универзитета у Великом Бечкерекy, од 6. I 1925. за „Фрањо Рачки највећи Југословен XIX века”, као и писма којима се моли да одржи предавања у Чачку од 29. XI 1937. и 16. III 1941. и Народно свеучилиште Задар од 14. IV 1961.

Уводна беседа или Поздравни говор, назван у новинским исечцима из *Времена* од 2. XII и *Правде* од 3. XII 1930, а одржан на културној свесловенској манифестацији на Народном универзитету у Београду у организацији Друштва за словенско зближавање Бизанта.

Позивнице Матице напредних жена из Новог Сада В. Новаку за предавања: „Свесловенска идеја у прошлости и садашњости” 21. I 1931. и „Краљ Александар и југословенска мисао” 16. X 1935, у Свечаној дворани Матице српске, и Института ЈАЗУ у Задру за „Нова категорија далматинских хисторијских извора од VIII до XII стољећа” 20. VIII 1956.

У позивници-програму Државне трговачке академије у Осијеку прва школска слава Штросмајеровог дана и прослава 40-годишњице оснутка школе 4. фебруара 1934. наведено је и предавање В. Новака „Штросмајер апостол Југословенске мисли”, одржано на свечаној академији.

Предавања сачувана у аутографу и куцана писаћом машином су: „Значај 28. октобра у чехословачкој историји”, одржано на свечаној академији у част чехословачком државном празнику у Београду 27. X 1932. (објављено: *Československo-jihoslovanská revue* III, 3, 1932, 81–89); „Политичка страна илирског покрета”, одржано 23. III 1935. у сали „Цвијета Зузорић” на првој прослави стогодишњице Илирског препорода и новински исечак од 25. III 1935. о предавању; „Југословенска мисао и наш народ у Америци” за 15. IV 1939. на Краткоталасној радио-станици Београд, и „Аустрија и Корушка”, како је сам В. Новак написао: „Предавање у Слов. уставу у Прагу 1947 /април/”.

Предавање „Бенешова личност и дела” наведено је у програму свечане академије у част рођендану председника Чехословачке републике господина др Едуарда Бенеша, приређене 28. V 1937. у Великој дворани Коларчевог народног универзитета.

На крају су подаци за: Предавања професора београдског универзитета др Виктора Новака у Чехословачкој, 26. IV 1947, и „Одржана предавања В. Новака”, списак од децембра 1944. до априла 1946.

Поред предавања постоји и неколико говора сачуваних у аутографу, као што је Говор на отварању изложбе Милице Бешевих 25. II 1934. с приложеним новинским исечцима о изложби. Ту је и на латинском језику, куцан писаћом машином с Новаковим исправкама и додацима, Говор на свечаном пријему приликом југословенско-мађарске културне сарадње 21. II 1941. на Београдском универзитету с прилогом из *Полиџике* од 24. II 1941. о том догађају, Библиографска белешка за: Говор на сахрани Ферде Шишића, загребачке *Новости* од 25. I 1940, као и у аутографу један интервју с питањима и одговорима.

*

Радови којима је В. Новак указивао на противдржавно деловање Католичке цркве и њеног свештенства у Хрватској пре рата и на злочине над Србима током Другог светског рата сметали су и реметили планове и цркве и НДХ. Због тога су га ревносно пратили, о чему сведочи и извештај насловљен „Прилике у Србији”. Написан је у Главном равнатељству за јавни ред и сигурност у Загребу 4. III 1943, предат Министарству вањских послова у Загребу 17. IV 1943. и графитном оловком руком је написано: „20. IV 43 реферирао министру”. Поред осталог, у њему је наведено и ово:

Према тврдњи избјеглице Саве Акик-а налази се на комесаријату у Београду попис свих чланова „Усташе”. Тај попис састављан је углавном помоћу Словенаца, који долазе са њемачком путником па их се не прегледава. Они доносе уједно и снимке о злочинима Усташа. Исти избјеглица тврди да у Београду постоји тајна полиција која се одгаја за каснији рад на подручју Хрватске.

Њезина задаћа ће бити „чишћење Хрватске”. Један од важнијих положаја у том редарству заузима озлоглашени Белошевић. Међутим, према изјави проф. Новака, који је добро упућен у све протухрватске акције јер и сам у њима дјелује као „научник”, не постоји таково редарство, јер вели да би Гестапо за њега знао. Истовремено признаје да постоји протуусташко друштво „Осветник”. Према тврдњи истог Новака све протухрватске и протуусташке књиге и брошуре које су у задње вриеме тискане долазе са подручја Н. Д. Х.

Напомињемо овдје, да споменути проф. Новак израђује „научно дјело” уперено против католицизма у Хрватској. Дјело се израђује највећом брзином а проф. Новак посједује богато свјетлописно твориво, нарочито о хрватском православном свећенству.

Дјело се држи у највећој тајности, и чим се који дио доготови односи се из његове куће, тиска и сакрива. Намјера није напасти читаву католичку цркву, него само у Хрватској, па према томе има намјеру послати један примјерак и Ватикану, како би доказао Папи, да хрватско католичко свећенство, треба подврћи истрази за некршћанско дјеловање. Комесаријат ставља Новаку на располагање све што му треба, те му је тако било стављено на располагање 4 дебеле књиге саслушања избјеглица. Новак тврди, да су та саслушања врло објективна, али упркос тога није могао ништа позитивног наћи о хрватском католичком свећенству.

Савезно са издавањем ове књиге, треба нагласити, да је читава београдска јавност огорчена на наше свећенство. Суставно се шири промичба против хрватског католицизма, јер се сматра католичку цркву најјачим штитом Хрвата против Срба. Тако влада обће увјерење да ће се из будуће Југославије потпуно изкључити католицизам.

*

Када је 13. III 1945. на Коларчевом народном универзитету одржао предавање „Клерикализам и Југославија”, В. Новака напао је београдски надбискуп Јосип Ујчић тако што је 7. априла исте године председнику Коларчевог народног универзитета упутио примедбе, којима није потребан никакав коментар, ове садржине:

Господине Председниче!

Дозволите ми, да Вам као председнику Народног Универзитета Коларчеве задужбине доставим неколико примједба поводом предавања г. др. Виктора Новака, професора Универзитета, који је одржао на том народном Универзитету са темом: „О клерикализму”.

Господин је Новак, како сам обавештен жучно напао католичку Цркву не штедећи ни њезина врховног поглавара, напао је католичко свећенство са Епископатом у Хрватској приписујући му великим делом прогонства и мучење Срба током овога рата. – У току свога предавања г. Новак служио се је духовитошћу и иронијом на рачун Цркве те свјештенства тако, да се је дворана Коларчеве задужбине често проламала у грохотан смех.

Ви сте, господине Председниче, недавно веома лепо и је-згровито оцртали задатке и истакли племенити циљ Народних Универзитета. Према по Вама оцртаном циљу предавање г. др Новака не би никако спадало у оквир Народног Универзитета, и то из следећих разлога:

1. Г. др Новак као хисторичар није имао довољно временске дистанце, да о тако узбудљивим питањима и догађајима, који су још и свежи и болни у нашем сећању, донесе хладан и непристрасан суд.

2. Г. др Новак није имао могућности, да на лицу места испита догађаје и околности, под којима су се ти догађаји дешавали. Уколико ми је познато, он за време целог рата није одлазио из Београда и све своје закључке базирао је искључиво на непотпуним једностраним обавештењима, која је спорадично могао добити из пречанских крајева.

3. Г. др Новак држао је то предавање пред једном акатоличком и нехрватском публиком. Са једним таквим, тако монтираним и са тако генералисаним закључцима у једној тако узбудљивој атмосфери одржаним предавањем могао је постићи само то, да узбуди, да се не послужим тежом речи, неповерење припадника једне вероисповести према припадницима друге вероисповести и припадника једног југословенског народа према припадницима другог југословенског народа. Куда би то довело када би се н. пр. нашао у Загребу један партнер г. др Новака, који би на тамошњем Народном Универзитету распалио против српске православне Цркве и њеног свештенства, оцени-те Ви сами. – проти томе се боре сви прави родољуби, а убеђен

сам да од тога сазире³ и Управа Коларчевог Народног Универзитета.

То је сигурно и разлог, зашто су све београдске новине гробним муком прешле преко предавања г. др Новака.

4. Г. др Новак одржао је то предавање у доба, када је апсолутно немогуће, да му један хисторичар из католичких редова одговори на истом месту пред истом публиком. – А правило је правно освештено старином, да у спорним питањима: аудиатур ет алтера парс. [нека се чује и друга страна]

5. Слободан сам још приметити: у универзитетским круговима није обичај, да професори држе пред широком публиком предавања која би била агресивна и увредљива за читаве конфесије или нације, нарочито ако овим конфесијама припада знатан део народа. – Професор научник може и мора да популаризира истину. – Али истину мора да тражи научник хладнокрвно и да је предложи неокрњену; истина не боји се опасности, истина не тражи славу код људи; она остаје увек непобеђена: „ништа није јасније, ништа није ј[а]че од истине” вели св. Хризостом. – Стога не треба оруђе исмехивања, које смемо сматрати (барем код знанственог хисторичара) у најмању реку [sic, руку] као некавалериску. – У осталом исмехивање, то је питање укуса.

Волтер, најдуховитији и најзаједљивији иронизатор свега и свачега, никада у дугом животу није написао ни један редак проти својих васпитача, иначе врло много нападаних језуита, а и Ренан је у својим списима вазда указивао дубоко поштовање према свештеницима, јер је код њих био васпитан. И Волтер и Ренан ни [sic, не] само да су се одалечили [удаљили, одвратили, одмакли] од Цркве, него су прешли и у противни табор. – Али опет понашањем, духовитост и иронија спадају у питање укуса.

6. Г. Председниче! – Католичка се црква не плаши објективне критике. Она има снагу, да жигуше те из својих редова избаци недостојне чланове свога клера, који заборављају свој високи позив и пређу границе дозвољенога и моралнога; такове је свештенике надбискуп Степинац у свом пастирском листу јавно осудио. – Кад буде могуће да се покупе све чињенице и објективно оцене, убеђен сам, да се неће моћи правити закључци и генералисати на начин, као што је то учинио г. др Новак и да случај г. каноника др Лончара није био једини.

³ Ова реч прво је написана *сазире*, па је преко првог слова з машином појачано написано *с* = *сазире*.

7. Напокон сматрам, да имамо у данашње доба, кад морамо сви сарађивати на обнови државе у духу јединства и народног братства, важнијих задатака, него „побијати (као што би казали у Љубљани) клерикалног змаја”.

8. Стога бит ћу вам, г. Председниче, ванредно захвалан, ако будете деловати на то, да се са катедре једне установе, којој су на челу наши најпознатији научници, не одржавају предавања, која тангирају верска осећања готово половине пучанства нове Југославије.

Примите г. Председниче изјаву мог искреног поштовања!

Ваш одани

Др Јос. Ујчић

надбискуп београдски с. р.

Поводом истог предавања и предавања „Ватикан и наш народ у Италији”, одржаног 9. IV 1945, нападнут је В. Новак и у проповеди Матије Петлића коју је држао у цркви Христа Краља у Београду 15. IV 1945.

*

Напада на њега било је и касније. Један је уследио 1968. из Загреба, Матице хрватске, када је објављена обимна студија *Вук и Хрваџи*. Тим поводом В. Новак је написао један текст и послао га Миодрагу Максимовићу, уреднику *Политике*, највероватније, са циљем да на основу њега састави питања за један опширнији интервју или да напише текст за *Политику*. Сачуван је као концепт у заоставштини. На полеђини текста Новак је руком написао: „За М. Максимовића /интервју за Политику/ – никад објављен –”, а гласи:

Академику дру Виктору Новаку после одлуке Одељења друштвених наука од 27. IX 1966. САНУ је предала за штампу, као њено посебно издање његово дело ВУК И ХРВАТИ које је штампарија САНУ, Научно дело, и завршила почетком ове 1968. године /8⁰-645 страна/.

Мада су се за дело Новаково заинтересовали домаћи, али и страни слависте, досада је код нас објављено тек неколико повољних приказа, али и неповољних за аутора у загребачким

листовима. Тако је Игор Мандић у Вијеснику у сриједу /15. V 1968/ објавио напис *Будућносћ њо Викѣору Новаку*, а у „Колу” Матице хрватске /бр. 8–9, 1968/ је Јозо Ивичевић објавио позамашан полемички прилог под насловом *Еванђеље њо Викѣору Новаку* /227–265/.

Док Игор Мандић не разумевајући Новаково дело, његову концепцију и излагање његових научних истраживања, он смело закључује да је Новак „визионар, ако није утопист; сањар ако није рачунџија; мали пророк, ако није велики комбинатор.” Па, све је то Мандићу смешно, па је та „операција” можда и „противуставна”:

Мандић је све то приказао у доста наивном виду, међутим Јозо Ивичевић је зашао далеко и широко и проходао по научноистраживачкој Новаковој њиви и да на крају (све то прогласи „ступидном али не и безазлено провокацијом”) и у интенцији и у избору тренутка у којему је лансирана.”

Историчар Виктор Новак није од јуче. Познат је са бројним чланцима и расправама у којима документарно излаже све оне снаге, личности и покрете који су унапређивали зближавање наших народа у њиховој мучној прошлости XIX и XX века. Али, да би све било јасно и у потпуности прихватљиво, и све оно што се код нас ма у ком виду томе опирало и борбено одупирало. А тога, на жалост, није било ни мало, нити нас је могло да остави без брига да се та сва зла и постепено уклањају.

Ово ново дело Виктора Новака после његовог „Magnum Crimena” поново упозорује на многе ванредне стране хрватске историје, којима би се морао да дичи сваки Хрват, као и остали Југословени, данас, као и сутра! Али, на жалост није тако у „Колу” Матице хрватске.

Са мало познавања метода научног рада може се уочити колико је потребно и времена и свих могућих осталих напора, а онда и оних материјалних да се изведе једно дело. Дело, које [је] у својој ширини обухватило и време као и његово несмиљено гибање. Од XVIII stoleћа до 1954, до Новосадског договора и споразума о једном српскохрватском, хрваткосрпском језику.

Из предговора се види, а нема разлога да се у то и не верује, да је идеја о таквом делу никла на Бањици, у логору, у време комеморације Милану Решетару, јануара 1942. године. Од онда, после ослобођења могло се кренути на рад и истраживања. Како је аутора Новака у то време притиснуо интезиван посао око свршавања дела „Magnum Crimen”, то је истраживање о Вуку запело, али није било ни прекинуто.

Мада је дело било најпре намењено Историјском институту у Београду, још пре 1966, најзад је Академија омогућила ово издање.

Тешко би било у новинској полемици и дискусији све ово што узнемирава Јозу Ивичевића изложити, а вероватно и његове позадинске саветнике, пошто он много тога није могао дознати ни да аргументише своја неубедљива излагања.

У целокупном распону историјског излагања аутор је настојао да схвати и прикаже све струје које су од најстаријих времена водиле ка зближавању свих хетерогених елемената. Њих је било много и много. То се научно, историјски не може порицати ко је имало имао могућности да се приближи коренима развијања наших народа.

Јозо Ивичевић читаво дело назива провокацијом. Зашто? Није тешко одгонетнути ни на ово питање. Све су то позледе, дакако ускосепаратистичке које се гомилају а никако не рашчлањавају ни одбацују ако су негативне. У односима Вука и Хрвата стално се одвија за време живота Вука најинтимнији и најсроднији однос. Па и онда, кад је Вуков напис „Срби сви свуда” + дакако више данас него онда, изазивао револте и нападаје, неразумевања и – заблуде.

Уосталом, све се то на широко објашњава, и данашњим, али још више савременим реаговањем, које је морао и сам Вук 1861. да објасни.

Али, многим већ тада у Хрватској антивуковцима, узалуд. Па опет, главни⁴ и престони град Хрватске Вука бира за [с]вога почасног грађанина, што је била велика политичконационална манифестација великих размера.

У делу академика Новака неможе се наћи на свих 645 страница књиге ниједна провокација Хрвата. Све су то саме странице поносне историје хрватског народа.

Да упитамо само светла имена хрватске културе, па и политике, која ће нам одговорати како је тај млади Ивичевић, с његовим злосаветницима, у страховитој заблуди. Да их нанижемо само по азбучном реду видеће се колики је број великана и родољуба, научника и књижевника, био уз Вука и за Вука. А зашто? Очигледно нису ти исти чекали ни Ивичевића и остале декларационисте.⁵

⁴ У тексту реч *главни* написана је великим словом.

⁵ Ова последња реч написана је: *декларационисте*. Односи се на Декларацију о називу и положају хрватског књижевног језика.

Ево их, ако им Ивичевић, са друговима из Матице хрватске дозволи да буду Хрвати.

Ацић фра Кајо, Бабукић Вјекослав, Брлић Игњат, Брлић Торкват, Боговић Мирко, Бабић Ђалски Љубо, Броз Иван, Бузалић Стјепан, Вебер Ткалчевић Адолф, Вежић Владислав, Вакановић Антун, Војновић Коста, Враз Станко, Врбанић Славољуб, Вукотиновић Људевит, Гај Људевит, Гај Велимир, Дежалић Велимир, ст., Деметар Димитрије, Дерос Иван, Драшковић Јанко, Зденчај Никола, Ивековић Фрањо, Ивканец Томислав, Јагић Ватрослав, Јаић фра Маријан, Јелачић Јосип, бан, Казначић Иван, Карас Вјекослав, Костренчић Иван, Кикиљевић Иван, Курелац Фран, Кушлан Драгојло, Лисински Ватрослав, Мажуранић Иван, Мажуранић Антун, Маретић Томислав, Михановић Антун, Месић Матија, Милчетић Иван, Монти Ловро, Недић фра Мартин, Немчић Антун, Нодило Натко, Ожеговић Метел, Ожеговић Мирко, бискуп, Округић Илија, Павић Армин, Прерадовић Петар, Раковац Драгутин, Рачки Фрањо, Сељак Драгутин, Смичиклас Тадија, Смодек Матија, Ткалац Имбро, Топаловић Маго, Трнски Иван, Харамбашић Аугуст, Хорват Јосип, Чавловић Паја, Шеноа Аугуст, Шрепел Миливоје, Штос Павао, Штросмајер Јосип, Шулек Богослав, Шуњић Маријан, фра, Шурмин Ђуро и толико други, и у XX веку.

Не говорим о племенитим захтевима, као што је онај Јуре Каштелана из 1944, а исто и научника лингвиста, који су се нашли 1954. у Новом Саду и ту поновили што им је диктовала наука, савест, знање и родољубље.

Последње поглавље Новаковог дела говори о Вуковом делу после његове смрти. Ту су, дакако у великом раскораку хрватски вуковци и антивуковци. Али, маколико изгледало да су антивуковци у неком донедавном замаху, чија је врхунска тежња изражена у фамозној Декларацији, остаће изоловани и побеђени. Али, ни она не може нити је свесна да би могла да савлада животне сна[ге] које у себи крију, чувају и унапређу[ју] за будућа поколења несатариви сокови утврђене и потврђене историјске истине. А она је уз Вука и вуковце. Та зар је одлучна осуда Лукасовог⁶ вођства М[атице] Х[рватске] – непосредно пред II св. рат, која је била авангарда срамотне НДХ – чији су бројни чланови били и усташе. „Коло” при дну, где се говори о редакцији часописа, спомиње и првог уредника „Кола” Станка Врза. Колико поуке Јози

⁶ Филип Лукас, председник Матице хрватске 1928–1945.

Ивичевићу и његовим декларацијским пријатељима, кад би само загледали у делу Новакову шта је био Вук Станку Вразу.

Ако је Вук за свог мукотрпног живота у борби за своје идеале страдао и унижаван, мада од велике светске науке признат, може се и његовим данашњим браниоцима пружити део утехе да и они нешто поднесу што је подносио и Велики Учитељ.

*

Архивска грађа која се односи на деловање Ватикана и Католичке цркве у Југославији најобимнија је у групи Делатност Новакове заоставштине. Судајући по њој, односно сачуваним документима, спремао је В. Новак са сарадницима четворотомно дело о односима Ватикана и Југославије. Од тога на латинском и италијанском с регестима на српском језику објављена је прва књига под називом *Бела књиџа. Вајћикан и Јуџославија. Збирка докумената. I део*, Односи Ватикана према јужнословенским народима до краја Првог светског рата, Београд 1953. Овде је сачувана под називом: *Бела књиџа. Вајћикан и Јуџославија. Збирка докумената. I део*, штампано, XXII + 147 стр. + 4 л. и шифови с исправкама, 53 л. Шифови почињу од 5. штампане стране до документа од фебруара 1060. године. Код документа бр. 16 није стављен датум, па се датирања и регеста докумената не слажу до бр. 22 с онима у штампаном делу.

Рукопис друге, необјављене, књиге *Вајћикан и Јуџославија* сачуван је у аутографу и дактилографисан под насловом *Вајћикан и Јуџославија. Друџи део, 1918–1941, Збирка докумената*, сабрали и уредили В. Новак и Ф. Саје. Обухвата 639 листова. Са сачуваним рукописом су и прикупљана документа која нису његов саставни део, као и одбачени дупликати, а насловљена су *Вајћикан. II књиџа. Одбачена љрађа*. Таквих је 45 докумената, а одбачена 34 дупликата.

За трећу и четврту књигу, односно збирку, донекле је сачуван припремни материјал.

Трећа књига *Вајћикан и Јуџославија* односи се на време Другог светског рата с посебним освртом на злочине и геноцид над Србима, ако је судити по документима: препису представке –

меморандума – митрополита скопског Јосифа, за председника Светог Архијерејског Синода Српске православне цркве, упућеног 1941. главном војном заповеднику у Србији с приложеним подацима о неделима хрватских власти према свештенству и народу на територији хрватске државе према подацима до 20. VII 1941; Комесаријату за саслушања избеглица; препису некомплетних изјава; оригиналне представке – меморандума – митрополита скопског Јосифа, за председника Светог Архијерејског Синода Српске православне цркве, упућене 17/4. III 1942. немачком војном заповеднику за Србију о нечувеним злочинствима и неделима почињеним над Србима у НДХ, с приложеним преписима: Организација СПЦ по Закону о СПЦ од 29. XI 1929. и Устав СПЦ од 24. XI 1931; Писму словенаčkih католичких старешина које живе у Србији из Београда од 1. III 1942. београдском надбискупу Ујчићу и препису извештаја „Насиље над православним Србима на територији НДХ”, словеначки језик (нађен је 29. VIII 1948. у љубљанском бискупском ординеријату). Ту је и комплетан број *Српскої іласа*, Београд, II, 1940, бр. 15, од 22. фебруара.

Четврта књига *Ватикан и Југославија*, опет судећи по сачуваним документима, обухвата период после Другог светског рата. На првом месту су запажања о прикупљању грађе, из којих је листова узета, где се у католичкој италијанској штампи може наћи материјал против ФНРЈ и списак штампе. Потом су заступљени преписи писама на италијанском језику с преводима на српски, као и преписи и чланци из штампе (*Osservatore Romano, Quotidiano, Civiltà Cattolica, Giornale d'Italia, La Liberté*) о Југославији (Развој верских прогона у Југославији; Насиље над слободом верских обреда; Против слободе верске подуке и католичке школе; Угњетавање штампе и каритативног рада; Против клера и свештеничког позива; Пљачкање цркве и клера; Херојски отпор католика) и чланак В. Новака, „*Quo vadis ecclesia catholica*. У лажи су кратке ноге – Одговор италијанским клерикалцима”, *Република*, бр. 5, од 4. XII 1945.

*

Поред ове замишљене, а неостварене четворотомне књиге била је замишљена и једна трилогија о историји клерикализма на подручју Југославије. Прва за време илиризма и свештенства (1830–1848), названа Велико доба (*Magna aetas*), друга за дело и време Јосипа Јурја Штросмајера (1848–1905) под именом Велики свештеник (*Magnus sacerdos*) и трећа за период од почетка Првог до краја Другог светског рата с називом Велики злочин (*Magnum crimen*). Први и трећи део трилогије су објављени.

Прво је објављен трећи део: *Magnum crimen*. Због актуелности штампан је 1948, али цензурисан. Потом је 1960. у Сарајеву објављено његово скраћено издање под називом *Велика оштријуба*, 1–3. Репринт издања из 1948, с додатим: Напомена издавача уз друго издање и Предговором репринту Јакова Блажевића, објавила је 1986. „Нова књига”, девет година после ауторове смрти. Цензурисане, односно избачене делове рукописа приредио је и објавио академик Василије Ђ. Крестић под насловом: *Viktor Novak: Ecclesia militans ratuje s Tyrševom ideologijom i Libellus accusationis – Два изостављена поглавља из књиге Magnum crimen Виктора Новака* (Зборник о Србима у Хрватској, 5, Београд 2004, 7–80; *Magnum crimen – Два изостављена поглавља (двојезично издање српско-енглеско)*, приредио Василије Крестић, Гамбит, Јагодина 2005). Потпун текст *Magnum crimen*-а објавио је Гамбит из Јагодине 2011. на енглеском, а издавачка кућа Catena mundi из Београда на српском језику 2015. Први део, Велико доба (*Magna aetas*), замишљене трилогије постхумно је објављен под насловом *Magnum tempus. Ilirizam i katoličko sveštenstvo. Ideje i ličnosti 1830–1849*, Beograd 1987. (*Magnum tempus* – Велико време). Зашто је други део *Magnus sacerdos*, тј. Велики свештеник, остао недовршен и поред тога што је аутор написао више радова мањег обима о бискупу Јосипу Јурју Штросмајеру и прикупио обимну грађу, остаје непознаница. Да ли није стигао да припреми дело за штампу? Или је, можда, преко докумената у грађи уочио Штросмајерово притворено и неискрено југословенство и великохрватску идеју? Или није имао јасно одређен став о овим питањима? На ова питања коначно је дао одговор и разоткрио право Штросмајерово деловање професор В. Ђ. Крестић својим радовима, а посебно студијама *Бискуп Штросмајер у свешћу*

нових извора (2002) и Бискуй Шћросмајер: Хрвай, великохрвай или Јујословен (2006).

Грађа прикупљана за ова дела помешана је, поготово за II књигу Вайћикан и Јујославија и *Magnit crimen*.

Навести прикупљена и припремана докумената за наведене књиге посао је великог и обима и простора. Овде помињемо само списак докумената: *Односи са Вайћиканом. Прејиси акајћа из Бечкој државној архива. О сћарословенској служби (од 1859–1915). Мајћеријал за израду Конкордајћа где су: Извешћјај о йрећледу Архива у Бечу (обележен са III) др Н. Мирошевића-Сорћа, секретјара Послансћива у Бечу од 19. IV 1926. и од 21. IV 1926; Прејиси докуменатја из бечке архиве; Вайћикански концил; Глајољница; Словенска лијћурјија у Црној Гори; Конклаве йосле Лава XIII; „Апћта”; „Св. Јероним”; Кайћоличка црква у Босни; Беоћрадска жујћа; Срјски конкордај; Избор бискујћа; Садржи докуменћја. Следе: Прејиси акајћа из Бечкој државној архива. Односи са Вайћиканом. 1859–1917. О сћарословенској служби. Друћ гео, са 177 аката и Вайћикан и Јујославија. Односи са Вайћиканом. Прејиси акајћа из Бечкој државној архива о сћарословенској служби (1881–1895, 1905), где их је 269, понекад с приложеним новинским чланцима и писмима. Потом су ту и многобројне Новакове белешке и изводи-цитати из појединих новина и часописа, означавани одређеним насловима као што су: „Ad Historiam Clericalismi. Croatici-ante 1918”; „Маргиналиа. 1917–1923”; „Маргиналиа (Из клерикалног мајдана). 1935–1939”; „Varia – Novissima. Budak 1933”, као и велики број новина и новинских исечака.*

*

Мања група, коју је аутор назвао *Зајребачки йоблени*, има 37 докумената. Од њих помињемо: Извештај и записник о прегледу дворца грофа Еугена Фестетића које је В. Новак упутио Свеучилишној библиотеци у Загребу 4. XI 1919. и истог датума Извештај о путу по Међумурју и о његовом успеху, преписку око извештаја, па новински чланак „Дојмови из Међумурја. Др. В.Н.”, из *Јујарњеј лисћја*, бр. 2819, од 12. X 1919.

У рукописној заоставштини проф. Новака налази се грађа за писање радова, а и сами краћи и дужи радови, као и белешке о појединим знаним личностима и догађајима као што су: Владан Ђорђевић, Тихомир Ђорђевић, Павле Шафарик, дон Франо Булић, Франо Учелини Тице, Стјепан Радић, Вилијам Еварт Гледстон, Ејнар Дигве, бан Јелачић, Лујо Марун, Шимун Милиновић, два писма Ивана и Ферде Филиповића Ђури Поповићу Даничару год. 1860. Из Патријаршијске архиве: преписи писама митрополиту Михаилу, Антон Милошевић, Фридрих фон процес – Грађа, Хрватско питање, Иван Кукуљевић Сакцински, Јурај Крижанић, Јулије Кловић, Димитрије Деметар, Еуген Кватерник. Раковичка буна, Фридрих фон процес. Грађа. За овај процес из 1909. овде су преписка између С. М. Пиеротића и Хенриха Фридриха, вођена на италијанском и немачком језику, албум фотографија с процеса и о процесу исписи В. Новака из новина. Хрватско питање садржи 29 докумената, међу којима су писани текстови и новински радови, извештаји, правила, прокламације, декларације и саопштења, у највећем броју случајева навођени без аутора.

Преписка је група на коју указујемо само бројним вредностима. Па и тако представљена сведочи нам као део целине колико је обимна заоставштина. Садржи 17 концепата и непослатих Новакових писама, 4463 писма, разгледнице, дописнице и писане визиткарте упућене В. Новаку од 905 препознатих и 24 непознате личности, као и 266 дописа и писама од 120 установа, институција, друштава итд. Међу тим адресантима срећемо домаће и иностране научнике, политичаре, уметнике, лекаре, просветне раднике и многа друга занимања. Наведеном броју преписке није додат велики број прилога уз писма где су радови адресанта или неког другог аутора, говори, фотографије личности или натписа, исписи на папиру, библиографије или представке институцијама када су се обраћали Новаку за неку личну или општу помоћ, новински исечци итд. Преписци припада и један

део визиткарти где је 155 оних на којима су Новаку честитања новогодишњих, божићних и ускршњих празника, а 144 су без било каквог писања дате или послате В. Новаку од домаћих и страних личности. Девет је Новакових визиткарти и на неким од њих су његове белешке. Посебан део у оквиру преписке је онај о седамдесетогодишњици рођења Виктора Новака. Сам слављеник је издвојио овај сегмент, а ми смо такву поделу испоштовали. Честитке тим поводом упућене од појединаца из земље и иностранства и Историјског института у Београду, презентоване су с 21 писмом, 15 телеграма, 2 карте, 2 разгледнице, дописницом и визиткартом с текстом. На крају је и око 150 писама, дописница, разгледница, честитки, телеграма, визиткарти Новакових сродника: супруге Паве, ћерки Наде и Јасне, мајке Ане, сестре Павице, брата Ђуке (Ђуре) и других.

Овако приказана, преписка није целокупна. Много је писама остављених уз сами аутограф и дактилографисани текст по објављивању дела. Тако је, на пример, код *Анџолоије јујословенске мисли и народној јединству*, када је објављена 1930. године. Настала је преписка коју је аутор придодao рукопису. Условно је можемо поделити у две групе. Ону којом су министарство, државне институције и друге организације препоручивале *Анџолоију*, и другу о начину њеног пласмана, продавања и тражења од В. Новака, било да су административне јединице, организације или поједина лица. Са 100 библиографских јединица чине је одлуке, уговор, овлашћења, дописи, наредба, препоруке, обавештења, писма, дописница, карта, визиткарта, наруџбеница и уплатница за књигу.

Поред преписке настале поводом објављеног дела постоји и она настала током рада на неком делу и његове припреме за штампу, као што је рукопис манастира Св. Марије у Задру *Већенеин карџулар*. Има 158 писама упућених В. Новаку од појединаца, уз која су неки пут приложени радови пошљаоца, и институција, као и његових другим лицима и институцијама где су и преписке између В. Новака и Ивана Илића, Грге Новака и Мирослава Крлеже.

И уз необјављене рукописе постоје преписка и мишљења. Друга књига *Вашикан и Јујославија* је с једним Новаковим пи-

смом упућеним неком саветнику без података, 28 писама њему упућених, четири писма других лица и примедбе на књигу.

Аутографу обимнијег рада *Иван Кукуљевић (1854 и 1856) и Иван Ткалчић (1873) на научним истраживањима у Задру. (Прилој хрвајској историографији у другој половини XIX столећа)* приложена је преписка В. Новака из времена припреме рада и преписка-архива Ивана Кукуљевића Сакцинског о којој дајемо више података.

Три су писма В. Новака Ивану Гргићу из Београда од 4. IX 1954, 13. II и 25. III 1955, једно Марку Костренчићу од 4. IX 1954. и три писма В. Новаку Ивана Гргића из Задра од 15. IX 1954, 2. II и 21. II 1955. Иза њих су захвалнице В. Новаку за послати сепарат рада упућене од: ЈАЗУ Института у Задру 15. IV 1955, Библиотеке Матице српске из Новог Сада 7. IV 1955, Свеучилишне књижнице из Загреба 14. IV 1955, као и дописница Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић” из Београда 14. IV 1955. и писма Данице Пинтеровић из Осијека 18. IV 1955. и Мате Суића без места почетком маја 1955. Уз то су и два новинска исечка: Хисторикус, „ЗАДАР као научно-истраживачки центар за испитивање историје Далмације”, *Рейублика*, бр. 498. од 17. V 1955, и „Седамдесет година трагања за изгубљеним рукописом”, *Борба* 1. X 1957.

Следи архива, односно преписка, Ивана Кукуљевића Сакцинског са преко 370, углавном, оригиналних писама Ивана Кукуљевића и фотографија.

На првом месту је преписка између супруге Корнелије и њега. Њених је 36 писама и две дописнице у периоду од 1848. до 1883, од којих је 20 на немачком језику. Већином су писана из Загреба, а има их шест из Тонимира, по три из Вараждина и без места и датума и једно је из Рајхенхала. Његових је 66 писама, од којих само 15 није на немачком језику, написаних од 1845. до 1851. у Вараждину, Тонимиру, Загребу, Грацу, Бечу, на путу у Карловац, Карловцу, Будиму и Пешти.

Брату Едуарду (Александру), који је умро 1844, има Ивана фотографија (18 x 24 см) и 11 писама упућених из Загреба, Пеште, Вараждина, Тонимира и Беча од 1831. до 1840. која су, изузев два, на немачком језику, а једно је Едуардово писмо Ива-

ну без места из маја 1840. с приложеним, доста нечитким писмом, такође на немачком језику.

Четири Иванова писма, једно из Вараждина и три из Тонимира, писана су 1846. ташти Антонији Новак, рођеној Чачковић, док су њена упућена њему из Загреба 1848, без места 1850, Дарувара 1852. и Вараждина 1854. године.

Једно Иваново писмо је, вероватно, сину Милутину из Загреба од 26. XI 1873, друго брату од стрица Ладиславу с имања Пухаковец од 30. V. 1880. Потом Фрањи Кухачу, без места 1869, Јакову Рандићу на Ријеци од 1. VIII 1877. и три неадресована писма на немачком језику. С овим писмима је и реверс с потписом Ивана Кукуљевића од 7. XI 1854.

Ивану Кукуљевићу упућено је 227 писама, углавном, аутографа од 101 познате и мање познате личности, Матице хрватске, Циркуларне академије Италије у Бечу, Одбора „за подигнуће споменика дру. Људевиту Гају у Крапини” и четири анонима, поред српског и хрватског написана на италијанском, немачком, руском и мађарском језику. Понеко од тих писама има и прилог, као што је нпр. уз писмо Ивана Ткалчића из 1873. рад Корнелија Станковића *Православно црквено ђојање у српскога народа*. Међу лицима, између осталих, јесу: Матија Бан, Александар Гиљфердинг, Исо Кршњави, Фрањо Кухач, Светозар Кушевић, Шиме Љубић, Иван Мажуранић, Метел Ожеговић, Михаил Ф. Рајевски, Јован Суботић, Иван Ткалчић, Огњеслав Утјешеновић, Јосип Ј. Штросмајер. Занимљива је чињеница да овде налазимо и писмо Томаша Масарика из Прага од 23. XI 1892. на немачком језику, аутограф, а И. Кукуљевић је умро три године раније, 1. VIII 1889.

Поред међусобних породичних писама и оних упућених Ивану Кукуљевићу у овој архиви налазимо и 13 писама других лица која су упућивана некоме од Кукуљевића (Амалији, Корнелији, Антонију) или с Кукуљевићима нису имали директне везе, каква су, на пример, два писма патријарха Ј. Рајачића бану Ј. Јелачићу, једно без места и датума, а друго из Земуна од 20. IV 1849. На крају је Попис чланова као одбор државном већу за обезбеђење признања установе самосталне троједне краљевине.

Неколико група у оквиру заоставштине као засебне целине назвали смо Архива В. Новака.

На првом месту ту су рукописи на пергаменту сачувани на појединачним листовима из: 1347, 1364, 1441. (Анте Занега из Каштел Новог поклонио дон Франи Булићу), 1477, 1503, 1553, 1582, 1615, 1635, 1645. године, а на папиру из 1439. Потом је ту и књижица *Juvenalis satire*, написана на 83 л. пергамента, па прецртан текст из фрањевачког манастира Бадија код Корчуле од проф. Олге Хоклер, оригинал и копија и поклони Ф. Булића: *Ex uno libro Traguriensi*, део оригиналног листа и две фотографије истог листа.

Акта Загребачког каптола целина су с око 40 докумената од 1519. до 1700. године. Садрже преписку каптола са загребачким канонцима, каноника, капелана и фратара с каптолом, као и каноника с њиховим старешином, углавном на латинском језику. С њима су и препис повеље Петра Ердедија, као и повеља Николе и Петра Зринског.

Документа Андрије Крилановића из Дубровника имају 78 различитих архивских јединица написаних од 1813. до 1871. године. Први међу њима су Пуномоћ провинције Илирије у Дубровнику од 10. III 1813. и Одлука царско краљевског Већа Далмације, Албаније и Дубровника о правима и обавезама кметова у бившој Дубровачкој републици, штампана у Задру 9. VII 1813.

Гравире (литографије): Биста барона Карла Другог из 1777. (гравира); Турска опсада Сиска (литографија); Тврђава и обала са тврђавом у Сиску; Битка код Сиска 1593. године.

Штампане посвећене и пригодне песме, огласи, објаве, промишљање, говор, проспект, извештај, јеловник ресторана, празан формулар из XIX века, у највећем броју на чешком и немачком језику.

Архива Исе Кршњавија од око 70 писама његове преписке с више од 30 лица међу којима су, поред осталих, Божидар Николајевић, барон Валтер Љубибратић, Ватрослав Јагић, Винко Лозовина, фра Дидак Бунтић, Иван Мештровић, Јосип Франк, Куен Карол Хедервари, Миле Будак, Радослав Главаш, Франо

Учелини и други од 1897. до 1922. године, као и десетак писама међусобне преписке других лица.

Архива Антона Милошевића овде има: Ad Milošević, белешке В. Новака за период 1914–1924. у нотесу; два Милошевићева писма В. Новаку (1954. и 1955), затим по једно писмо Јоакима Бједова, Антуна С. Дабиновића, капелана Николе Крстеља, Которске општине, два Фране Булића, четири Јосипа Смодлаке и 29 писама Фране Учелинија Тице А. Милошевићу од 1915. до 1937. и *Књиже њесама* Ивана Антуна Ненадића, штампане у Млечима 1757. године.

Фото-снимци 35 писама Огњеслава Утјешеновића Острожинског писаних из Беча и Вараждина од 1862. до 1880. из Архива ЈАЗУ.

Оригинални записници и саслушања пред Истражном комисијом за утврђивање одговорности за увлачење Југославије у рат (октобар, 1941). Поред ових записника је и Списак официра бивше југословенске војске који су примљени у војску хрватске државе (НДХ).

Поред многобројних професорских обавеза и плодног научног рада пратио је проф. Новак и савремена политичка дешавања. О онима за која је био више заинтересован прикупљао је и сачувао грађу у виду новина и новинских исечака. Вероватно, с намером да и о томе једног дана напише радове с историјског становишта. Међу таквим дешавањима су убиство краља Александра I Карађорђевића у Марсељу и сукоб Милована Ћиласа с руководством Савеза комуниста Југославије.

Поџибија виџеишкој краља целина је која има неколико подна- слова поводом пута у Француску и атентата на краља Александра. На првом месту су радови В. Новака: *In memoriam. Виџеишком краљу Александру I ујединиџељу. Краљ Александар и наши Јагран*, у аутографу с потписом и датирањем: 9. XI 34, као и *Краљеви Пеџар и Александар Карађорђевић*, у аутографу, и *Краљ Пеџар I. велики ослободилац и виџеишки краљ Александар I ујединиџељ*, дактилографисан. С овим радовима још су краљеве изјаве представницима стране штампе од јануара 1929. до децембра 1930, говори различитим поводима од септембра 1930. до фебруара 1931. и Прокламација од 6. I 1929. С поднасловом *Пуџи блажено-*

йочившеї краља у Француску и йолийички значај йоїа йуїа су вести: Агенција Авала. Политички одсек. Поверљиви извештаји, Вести из иностранства, Телефонски извештаји, Југославија и Француска. Пут његовог величанства краља у Париз, Преглед стране штампе од маја до средине октобра 1934. Потом је други поднаслов *Айенїаїи на блаженойочившеї краља Александра* с вестима исте агенције и вестима Централног пресбиороа од 9. октобра до средине новембра исте године. На крају су новине и новински исечци из европских и домаћих, а има и оних из америчких листова о путу и политичком значају пута краља Александра у Француску и атентату на њега. Објављивани од 2. IX до 18. XI 1934.

Новинарска писања о сукобу Милована Ђиласа с партијским руководством земље В. Новак је насловио „Афера Ђилас”. Ту је сакупио 46 чланака из *Борбе*, *Вечерњих новостїи*, *Комуниста*, *НИН-а*, *Полийиике* и *Сцейа* од 3. V 1953. до 11. VIII 1957.

Једна група су радови других аутора (у аутографу, дактилографисани, преведени или штампани, написани на српском, француском, италијанском и енглеском језику), међу којима су реферати, писма, фељтони и новински исечци од 63 библиографске јединице. Вероватно су служили В. Новаку као грађа за поједине радове или је он био заинтересован за њих неким другим поводом. Између осталих, ту су: текст „Чувајте ми Југославију!”, откуцан писањом машином на 11 л. и без других података (на предњој страни кошуљице је писмо В. Новаку с нејасним потписом, Сомбор, 15. XI 1934); извештај Радослава Грујића, „Кратак извештај о политичко-верској активности Ватикана на балкану кроз векове”, Београд (VI–VII) 1943. (објављен); реферат Моше Пијаде поднет Српској академији наука за рукопис *Србија и Немачка у Свейском райу* Драгише Стојадиновића; рецензија Василија Ђ. Крестића за рукопис *Војводина и Далмација 1760–1914*. Косте Милутиновића; рад Васе Богданова и Ферде Чулиновића *Фрањо Туђман, кандигаї I одјела за дойисної члана у радном сасїаву*, са шест новинских исечака из *Телеїрама* (три су Љубе Бобана од 16. XII 1966, 13. I и 10. III 1967, а по један В. Богданова од 6. I 1967, Ф. Туђмана од 17. II 1967. и Д. Кнежевића од 3. III 1967).

Овде је и преписка, углавном, других лица и институција с преко 40 писама. Скрећемо пажњу на: писма ђенерала Милана Недића Николи Вулићу од 25. XI 1941; фотографију писма Драгољуба Драже М. Михаиловића Алојзију Степинцу, Врховна команда, 15. IV 1945; Отворено писмо Антонија Тодоровића Мирославу Крлежи, јануара 1955. због којег је одлежао у затвору неколико година, и Публицистичко-издавачког завода Југославија Васи Чубриловићу од 22. XI 1958. с приложеним новинама *Observer* од 16. XI 1958. о Сарајевском атентату. С њима је и девет писама Антуна Густава Матоша од којих су три аутографи, а остала ксерокопије из времена 1907–1913, као и преписка породице Павловић (Косте, Стевана, Добросави и Беле, Лепосаве) од 20 писама за период новембар 1945. фебруар 1975. године.

*

Музичку делатност Виктор Новак почео је у гимназијским данима, а наставио је у време палеографских студија, када је знања из историје музике и музикологије проширивао у Риму 1913. и 1914. године. Музичке критике почео је да пише 1913. у загребачким новинама *Обзор*, *Народне новине*, *Јушарњи лист*, *Глас Словенаца*, *Хрваџа* и *Срба*, *Ријеч* и часописима *Савременик*, *Хрвајска њива*, *Југославенска њива* у којима је објавио већи број музичких есеја. Када је 1924. прешао на Београдски универзитет, био је неколико година стални музички критичар *Политике*, као и *Времена* неко време. Деловао је у Првом београдском певачком друштву као председник и у Певачком друштву „Станковић” и сарађивао је с Костом Манојловићем и Михаилом Вукдраговићем. Објавио је из области критике и историје музике више приказа и у *Српском књижевном гласнику*. Био је 1910. један од оснивача Певачког удружења „Лисински” у Загребу и његов секретар, па и председник. Основао је с Костом Манојловићем Јужнословенски певачки савез, био његов дугогодишњи председник и суделовао је при оснивању Свесловенског певачког савеза у Прагу. Први је дао нацрт развоја југословенске музике као целине („Наша музика”) у *Зборнику Мајнице српско-хрвајско-словеначке* 1929. године.

Као палеограф објавио је неколико рукописа који су написани неумама (знацима, нотама, ознакама тона) с беневентанском нотацијом и реконструисао је познати рукописни приручник с песама за мису (градуал) Универзитетске библиотеке у Загребу.

Из те и такве музичке делатности у заоставштини је сачувано 27 његових радова, говора, спискова и белешки, као и Афера Цанић где је *Обрамбени говор гра Виктора Новака изречен у судници Краљ. кривичког суда I у Загребу против тужбе проф. Јосифа Цанића*, 25. XI 1919, с радом Ј. Цанића и девет новинских исечака.

Потом је Новакова преписка – архива од 95 писама упућених у периоду 1910–1968. од појединаца, певачких друштава, Музичке академије, музичких удружења, музичких школа, народног хора, Одбора удружења глумаца, удружења пријатеља уметности, управа новина, часописа и ревије за музику, Народног позоришта и других.

Ту су још архиве певачких друштава. Прва је она Београдског певачког друштва са сачуваних 88 докумената од 1867. до 1936, међу којима су програми, позиви с програмима и плакати за концерте, преписка с другим друштвима, брошура, а последње је писмо упућено В. Новаку.

Музичко друштво „Станковић” је с 14 докумената од 1929. до 1937. где су, поред појединих програма, углавном писма В. Новаку и *Сјомен слово др-а Виктора Новака, професора универзитета, одржано на свечаном комеморативном концерту Музичког друштва „Станковић”, на дан 17. XII 1934*. На крају је *Програм прославе четрдесетогодишњице оснивања и рада школе, која се одржава у оквиру прославе десетогодишњице народне Револуције од 27-XII до 30-XII 1951. године. Дворана Музичке школе „Станковић”*.

Хрватско певачко друштво „Коло” у заоставштини је заступљено са седам докумената, међу којима су кратак историјат друштва, програм концерта, издања друштва и друго.

О Хрватском певачком удружењу „Лисински” постоји преписка од 18 писама, 13 новинских исечака и два рада о гостовањима „Лисинског” у Београду, 16 програма одржаваних концерата (брошуре) и албум *Своје превелике прошлости, Његовом*

Величансѣву Александру I краљу Југославије, Хрватско њевачко удружење „Лисински” у Загребу, Загреб, јануара 1930. Албум садржи историјат удружења „Лисински” с подацима: оснивање с именима оснивача, именима чланова 10 одбора, одбора за градњу дома, диригентата и уметничких вођа, пописом извођених дела – композиција, наступа-концерата, почасним члановима, раду на оснивању и иступању из певачког савеза и, на крају, потписима диригента, председника, одборника и чланова и чланица, 22 документа-фотографије, залепљене на листове у албумима (два примерка).

Јужнословенски певачки савез заступљен је са 43 документа, од којих је први Правила Јужнословенског певачког савеза, Београд 1924. Потом је преписка Савеза с музичким друштвима у којој преовлађују писма В. Новаку, као и Програм певачког слета Јужнословенског певачког савеза у Сомбору 13. и 14. новембра 1937. године и Говор-изјава К. Манојловића у име Јужнословенског певачког савеза под којим условима он може да приступи Словенском певачком савезу.

Четири су документа о изборима Милоја Милојевића за професора музике на Филозофском факултету у Београду, библиографске белешке за његове радове и писмо о покретању стручног музичког часописа *Музика*.

Пет докумената односи се на Косту Манојловића и то су његово писмо *Поводом Београдске филхармоније њоследњи одговор* Ђ. С. К. Христићу, рад *Акѣа моје борбе за ауѣномију уметничких школа*, писмо В. Новаку из болнице, писмо Миодрага Васиљевића њему и Позивница и програм обележавања десетогодишњице смрти Косте П. Манојловића, 1959.

Ту су и програми-брошуре за 52 концерта: академија, Бечке концертне дворане, музичких завода, певачких заједница, певачких жупа, Радио а. д. Београда, фестивала, филхармонијских оркестара, хорова за период од 1908. до 1958. године на српском, италијанском чешком, француском, немачком и енглеском језику, на више места с Новаковим белешкама и с новинским исечцима.

Београдска филхармонија овде је заступљена програмима осам симфонијских концерата на Коларчевом народном универ-

зитету, као и програмом свечаног концерта у Великој дворани Дома синдиката са још шест програма концерата: Академског хора „Бранко Крсмановић”, Уметничког ансамбла Дома ЈНА, Радио-хора и два програма представа.

Библиографски подаци за 36 песама, драма, новинских чланака-извештаја о наступима, радова из музикологије, програма где су два с Новаковим белешкама за његове теме, програма-брошура, програмске књиге, брошуре и друго, штампано или прештампано на српском, италијанском, немачком и чешком језику.

Улазнице, позиви, програми, плакати, правила чине групу где су: *Улазница на србску беседу*, Пешта, 26. XI 1864, два позива, Програм преноса посмртних остатака Ст. Ст. Мокрањца, три плаката за представе, списак *12 концерата у йрејйлаји*, сезона 1959/1960, три правила од којих су једна Хрватске филхармоније у Загребу, 2. VII 1918, с Новаковим потписом на насловној страни, један пословник и представка.

Часописи, новине и новински исечци су група од 18 примерака часописа: *Vita Teatrale*, *Teatier*, *Der auftakt*, *Глазбени вјесник*, *Prezeglad muzyczny*, *Lužickosrbský věstník*, *Казалиштни листи* и брошура, пет примерака новина *Musica* и 21 рад из новина као исечци о позоришном и музичком раду.

Илустративни део музичке архиве су фотографије: Ст. Ст. Мокрањац 1856–1956, Хор са диригентом, Ватрослав Лисински, Загребачки квартет, Јозеф Хајдн, Феликс Менделсон Бартолди, Халфдан Кјерулф, Петар Чајковски, Адолф Јенсен, Франц Шуберт, и фотографије биста: Даворина Јенка 1835–1914. (две), Ватрослава Лисинског 1819–1854, Матеја Хубада, Стевана Мокрањца 1855–1917, Јакоба Галуса Петелина 1550–1591, Бењамина Ипавецца 1829–1908, Сатнера Хуголина и Франца Гербића 1840–1917.

*

Поменимо и једну целину у заоставштини која не спада у научну и уметничку делатност В. Новака. То је Масонска архива која садржи кратак текст о Историјату зидарства у Југославији, распоред предавања на тему „Шта могу допринети слободни

зидари за оздрављење људске заједнице” и преко 280 докумената, од којих су највећи број писма упућена В. Новаку. Распоређена су по ложама: „Побратим”, „Југославија”, „Доситеј Обрадовић”, „Уједињење”, „Шумадија”, „Аурора”, „Слобода”, „Максимилијан Врховац”, „Праведност”, „Либертас”, „Братство”, „Иван гроф Драшковић”, „Војводина”, „Будућност”, „Ивањски кријес”, „Валентин Водник”, „Косово”, „Правда”, „Стварање” и „Stella polaris”, а ту су и писма Владимира Чехова, без назива ложе.

Поред наведеног је и одељак с неколико радова, међу којима су Новакови: „Противници о масонству” и „Реферат за Велики Конкут Велике ложе Југославија” од 22. IV 1934, других текстова, часописа, брошура и новинских исечака који се тичу масонике.

*

Детаљнијим предочавањем докумената везаних за Београдски универзитет, Филозофски факултет и друге факултете и САНУ указујемо на рад, активности и интересовања В. Новака у тим институцијама, како је поменуто и на почетку излагања.

Београдски универзитет прво је представљен радом В. Новака: „Увод. Београдски универзитет ..., Развитак студентског покрета у Југославији” и обавештењем да је одређен за предавача приликом прославе Масарикове 80-годишњице на Универзитету. Потом су документа правне природе и то: Део образложења В. Новака за измену и допуну 25. члана устава, Предлог прихваћен 23. XII 1945. на Збору универзитетских наставника Београдског универзитета (некомплетно, оштећено, с Новаковом допуном); Нацрт закона о стицању научног степена доктора наука (после 29. XI 1945), Правила Удружења научних радника Н. Р. Србије од 11. I 1945, Део правилника или закона о Универзитетској библиотеци, чл. 35, и Закључци Комисије Извршног већа Н. Р. Србије и Универзитетског савета и декана свих факултета Универзитета у Београду донети 5. IV 1958. о питањима даљег рада факултета у вези са обезбеђењем благовременог завршавања студија.

Следе: три документа Комисија за обнову универзитета, девет који се односе на универзитетске сукобе и Суд части, осам

Удружења универзитетских наставника, четири су Позиви за Универзитетске скупштине, један за Универзитетску библиотеку, осам за студентске политичке и друге активности изражене путем саопштења, прогласа, позива, објава и конкурса.

*

Филозофски факултет у Београду од докумената правне тематике има: Правила Фонда за издавање универзитетских уџбеника и Пословник Одбора за издавање универзитетских уџбеника и оригиналних научних дела Фонда Луке Ћеловића Требињца с дописом од 19. II 1940. о достављању примедби на њих; Уредбу Филозофског факултета, с допунама В. Новака и белешком: „Види групу XXVIII. Ово је пројект који ће бити усвојен и објављен пред почетак шк. г. 1939/40”; Предлог историјских група за нову факултетску уредбу Филозофског факултета с потписом Душана Ј. Поповића; Нацрт закона о докторату наука од 26. XI 1954. и Статут Филозофског факултета Универзитета у Београду од 1. IX 1956.

Научне и друге делатности проф. Новака на Филозофском факултету можемо пратити преко достављених годишњих наставних планова и програма, предавања, катедарских извештаја и постигнутих резултата, позива за седнице Савета и Управе Филозофског факултета, комисија, Синдикалне подружнице наставника, Организације курса, плана наставе и наставног кадра за курс Постдипломске студије из историје Народне револуције Југославије, плана научне екскурзије, молби, обавештења, одлука, мишљења, оставки и спискова, насталих различитим поводима. Укупно има 53 документа временски омеђена од 1924. до 1967. године.

Рад на Катедри историјских наука делимично можемо пратити и на основу осам молби и дописа које је слао Управи Филозофског факултета у Београду када је 3. IV 1924. молио да му да одобрење за научно путовање у Задар, Шибеник и Сплит ради истраживања у тамошњим архивима. Затим је 23. IX 1948. известио Факултет о одржаном курсу из помоћних историјских наука за ванредне и редовне студенте; 29. IV 1954. поднео је из-

вештај о свом научном раду током школске 1953/1954. године; 11. IV 1955. обавестио је Факултет о свом научноистраживачком раду у архивима Задра и Сплита; 15. V 1955. поднео је Катедри предлог о побољшању наставе и извештај о свом научном раду у 1954–1955; 4. XII 1956. поднео је молбу Катедри за једногодишње одсуство ради завршетка мањих радова и за дело о средњовековној латинској палеографији. У овој групи докумената налази се библиографија „Радови проф. Виктора Новака од септембра 1955. до маја 1956.” и текст „Др. Виктор Новак, редовни професор /1958–1959/”, у којем су, поред редовних дужности наставника, саопштени подаци и о другим пословима и попис објављених радова од октобра 1958. до јуна 1959. године.

Факултетске комисије и комисије других институција у које је биран још су једна врста његовог деловања, којим је доприносио побољшању научног рада. Поводом бирања у научна звања на Филозофском факултету у Београду писао је реферате: 4. I 1934. за избор Васе Чубриловића за доцента Опште историје новог века (са Станојем Станојевићем, Васиљем Поповићем и Владимиром Ђоровићем), па 3. X 1939. за ванредног професора при Катедри опште историје новог века (с В. Ђоровићем, В. Поповићем и Душаном Ј. Поповићем) и 6. VI 1946. непотписани предлагачи су уверени да заслужује да га предложи за редовног професора на Катедри народне историје новог века; 17. VI 1940. препоручио је Драгослава Страњакловића за избор у ванредног професора Националне историје (с В. Ђоровићем, В. Поповићем и Д. Ј. Поповићем); 1. VII 1947. предложио је избор Ивана Божића за предавача Опште историје средњег века, а 19. VI 1952. дао је предлог за поновни избор (с Михаилом Динићем и Јорјом Тадићем); 29. IX 1948. Фанулу Папазоглу, асистента при Катедри опште историје старог века, за сталног предавача на истој катедри предложили су непотписани предлагачи, а 10. XII 1959. предложио је да се изабере за ванредног професора Опште историје старог века (с Миланом Будимиром и И. Божићем); 15. XII 1958. сматрао је да се Николи Херцигоњи могу поверити предавања из историје музике на Филозофском факултету; 1. VI 1949. потписани, који нису наведени, уверени су да Г. Острогорски заслужује да буде редовни професор и моле Савет да мишље-

ње стручњака и Катедре историјских наука достави Комитету за научне установе, универзитет и високе школе; 15. IV 1950. дао је мишљење да Михаило Динић по свему заслужује да му Министарство за науку и културу подели редовну професуру за предмет Народне историје средњег века; 16. I 1951. предложио је избор Јакова Бумбера за предавача класичног и средњовековног латинског језика при Катедри историје (с М. Будимиром); 17. I 1951. предложио је да се Илији Синдику, као хонорарном наставнику, повере предавања из архивистике и историјске географије; 4. V 1951. предложио је Јорја Тадића за редовног професора Опште историје новог века (с В. Чубриловићем и М. Динићем); 24. XII 1951. предложио је избор Растислава Марића за хонорарног ванредног професора епиграфике и нумизматике (с Милојем Васићем, В. Чубриловићем, М. Динићем и Г. Острогорским); 20. XII 1951. предложио је избор Ђорђа Радојчића за хонорарног наставника ћириличке палеографије у оквиру помоћних историјских наука (с Александром Белићем и М. Динићем); крајем 1953. молио је да се Марија Накић изабере за асистента на предмету Помоћних историјских наука, а 11. VII 1957. сматрао је да она заслужује да поново буде изабрана за асистента при Катедри историјских наука за предмет Помоћне историјске науке. Ту су још мишљења И. Божића и Ређе Новаковића о поновном избору М. Накић; 24. XI 1953. молио је да се Мирјана Раденковић изабере за асистента на предмету Општа историја средњег века (с Ј. Тадићем и М. Динићем); 11. IX 1958. уверен је да Бранка Телебаковић Пецарски има способности да обавља асистентске дужности у области Помоћних историјских наука и предложио је за асистента за тај предмет, а 21. XI 1961. предложио је да се она поново изабере за асистента за Помоћне историјске науке, као и 13. I 1965, док не буде унапређена у звање којем одговарају њени стручни и педагошки квалитети (с И. Божићем). Сам је 25. I 1965. предложио Б. Пецарски за предавача из Помоћних историјских наука за групу библиотекара на Филолошком факултету.

Писао је извештаје за оцене стручних и научних квалификација с рефератима: 12. I 1940. о докторској тези фра Растка Дељића: Први Илир Босне. Недић фра Марин (с В. Ђоровићем

и Павлом Стевановићем); 12. XII 1953. о стручним и научним радовима Растислава Марића и Ђорђа Манозисија (с М. Васићем); 11. I 1954. о стручним и научним радовима Драге Гарашанин, сарадника Народног музеја (с Ј. Тадићем и Светозаром Радојчићем); 7. VII 1956. поднео је реферат у којем се слаже с оценом стручних и педагошких вредности Милутина Гарашанина и Миодрага Грбића, научних сарадника Археолошког института САН, пријављених на конкурс за ванредног професора на предмету Класична археологија коју је дао загребачки професор Дује Рендић и са сугестијом да оба кандидата треба запослити при Катедри археологије.

Међу рефератима, мишљењима и оценама написаним за звања и напредовања налазимо следеће: 1. VII 1959. предложио је да Војвођански музеј у Новом Саду изабере Косту Милутиновића за вишег научног сарадника; 18. VI 1969. сматрао је да Владимир Мошин у пуној мери заслужује да буде унапређен у звање научног саветника при Народној библиотеци у Београду (с Г. Острогорским и Ј. Тадићем); без реферата је преписка из 1960. око научног звања Риста Драгичевића; 14. IV 1955. поднео је извештај Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић”, од које је „Примио 9. IV 55.” допис, у којем је навео да Љубомир Дурковић заслужује у пуној мери да му се да ранг научног сарадника библиотеке, да његови радови показују несумњив позитиван процес развика, да му у новом научном позиву треба дати одговарајући ранг и верује да ће ускоро заслужити и више унапређење чим му буду нови радови објављени.

Поред наведеног биран је и четири пута за разрешења и примопредаје дужности, а 10 пута за одобрење тема за докторске дисертације и за одбрану дисертација. Написао је два мишљења, две оцене, за доделу Октобарске награде и предлог за Вукову награду. Овде саопштавамо мишљење о књизи Василија Крестића.

Градски секретаријат за образовање и културу града Београда је 22. VII 1970. упутио допис В. Новаку у којем је, поред осталог, навео: „Жири за друштвене науке за додељивање Октобарске награде Београда моли Вас за стручно мишљење и оцену дела *Хрватско-Угарска најодба 1868*. аутора др Василија Крести-

ћа. Ваше мишљење ће бити од великог значаја за Жири приликом одлучивања о додели овога високог признања.

Молимо Вас да свој одговор доставите најкасније до 15. септембра ове године, на адресу: Градски секретаријат за образовање и културу, Жири за Октобарске награде, /.../.”

Одговор на молбу уследио је септембра исте године и гласи:

На тражење Градског Секретаријата за образовање и културу /од 22. VII 1970/, да поднесем извештај о раду доцента Филозофског факултета, дра Василија Крестића *Хрвајско-Угарска нагодба 1868*, којом се натјече за Октобарску награду 1970, дајем следећи извештај.

Дело дра Василија Крестића штампано је у издању Српске академије наука и уметности /1969, међу њеним посебним издањима/, 8°, 424.

Треба рећи да је то докторска дисертација дра Крестића коју је одбранио на Филозофском факултету, пред комисијом стручњака за ту тематику, професора универзитета и академика.

У данашњем облику, у издању Академије наука, дело је усавршено, допуњено и спремљено методолошки и чињенички на највиши степен научног истраживачког рада, које су омогућиле и напомене чланова испитне комисије при одбрани тезе, а које је искористио кандидат, стекавши пуно оправдање за титулу доктора историјских наука.

Крестић је своје дело, потпуног истраживачког карактера, конциповао у шест поглавља, са краћим предговором, у коме је дао критички осврт на изворе и литературу, којом се користио при свом раду. Већ тај предговор указује колико је био обиман истраживачки посао дра Крестића, једнако у архивима југословенским, као и страним, напосе у Будимпешти и Бечу, чије су владе биле одлучујући фактори при подели монархије Хабсбурговаца, на два дела, којом је Хрватска и њен државноправни положај био подређен Угарској.

При своме раду посветио је др Крестић сву своју научну пажњу свим највишим акрибичким критеријумима обухвативши пре архивских истраживања целокупној дотада објављеној научној и публицистичкој литератури која је посредно и непосредно додиривала проучавану тему. Тако је ово веома сложено питање са дотадашњим резултатима, у много чему противречнима, свеобухватно проучено са знатним новонађеним до-

кументима, скривеним у архивима као и појединим библиоте- кама дотада незапаженима и неоцењиванима. То су несумњиви знатни резултати, који по свему изгледа, дефинитивно заврша- вају овај важан прекретнички докуменат у хрватској државно- правној историји. Овај докуменат судбоносан више за двојну АУ монархију него за хрватску, данас је пред нама проучен и складно доведен до пуног сазнања о свему што му је генетички претходило, што га је пратило при његову стварању као и не- сумњивим историјским последицама које је он изазвао и стал- но изазивао дрмајући темељима двојне монархије, у појединим тренуцима и језиво присутнима. Много тога је запажано и у светској политици те је оновремена штампа на широко о свему писала и упозоравала на последице које ће оваково наметнуто делење Монархије на два дела коначно имати најнежељеније последице Хабсбургових властодржаца у њиховом властитом продирању на Балкан, желећи да и они освоје своје позиције у продирању на Исток, у просторе турског царства које је било на издисају у Европи.

Служећи се модерним, савременим историографским ме- тодом, аутор је могао да нам пода јасну слику у својој узрочности збивања која су томе претходила напосе после 1848/1849. годи- не, као несумњиви поход аустромађарског империјализма на Југословене, не само у Монархији него и оне који су били изван њених граница. Читав сплет чињеница привредно-друштвеног, унутрашњег политичког, као и бројни несумњиви спољно-по- литички одјеци на та збивања и код великих сила у Европи пред нама је изложио др Крестић јасно и убедљиво.

Тако се у глави I излажу *Привредни и друштвени односи у Хрватској њочетком грује њоловине XIX века*, у II *Политички односи њосле револуције 1848–1849*, у III *Под њређњом центри- лизма*, у IV *На њућу дуализму*, у V *Хрватскоујарска наџодба*, а у VI *Кнежевина Србија и хрватскоујарска наџодба*. За науку биће од немале користи и подаци о необјављеној грађи, оној објавље- ној, као и о литератури. На крају добар преглед личности које се налазе на сцени свих тих историјских збивања, олакшаваће употребу овог обимног дела.

Не улазећи у приказивање свега што је Крестић објавио, треба подвући да је др Крестић нарочито у првој глави дао веома разгранату статистичку документацију, из ње се сагледава како су Хрватска и Славонија биле подељене још у то доба, на цивилну

и војну границу, у којима су преовлађавали нерешени аграрни односи на селу, а у варошима, градовима, са неразвијеном буржоазијом. Све то објашњава колико је Хрватска у то време била слаба да се одупре измиренима, Аустријом и Мађарском, до недавна закрвљеним непријатељима.

Свакако, у глави петој је најважнији део дела, о самој Угарско-хрватској нагодби. У овим излагањима, документарно се јасно види, да је гроф Јулије Андраши, тадашњи председник угарске владе био главни организатор при изграђивању угарско-хрватских односа, оних који ће проистећи из саме Нагодбе, а тиме и свих тешких последица за Хрватску, па и за саму Монархију.

Особито је драгоцено шесто поглавље у коме нас писац веома детаљно обавештава о српскохрватским односима у време најдраматичнијих месеци припрема и израде Нагодбе, која је у Хрватској била динамично тумачена у свим слојевима друштва, у градовима као и на селима. Али, терор којим је мађарски експонент Левин Раух насиљима учествовао у спровођењу бечко-пештанских циљева, био је јачи од патриотског гибања читавог народа у Хрватској.

Дру Крестићу припада заслуга да је веома исцрпно и прегледно објаснио српскохрватске односе у то време борбе Хрвата за своју државност и самосталност унутар хабсбуршке монархије, с једне стране већ према појединим сличним истраживањима /В. Вучковић/, али и према новој документацији коју је пронашао и критички проучио. Знатан део празнина, које су до тада постојале, испунили су његови неутрудиви истраживачки послови и оставили нам допринос у историографској науци од особитих вредности. То значи да је дело дра Крестића и на ширем југословенском плану историјских збивања од знатне важности, која су нам данас јаснија и садржајнија. Или, кратко речено, није било збивања у Хрватској у другој половини XIX века, чији одједици нису били снажни у оценама као и рефлексима у кнежевини и доцније краљевини Србији. Код народа увек су била осведочења на страни Хрвата, ако то и није било увек код српских државника.

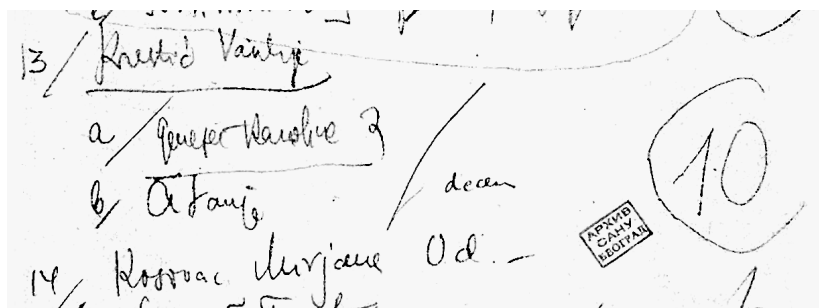
У целини узевши за постигнуте резултате може се одати пуно признање дру Крестићу на постигнутом, значајном успеху. При крају хоћу да подвучем да је Крестићево дело један племенит допринос српске историографије оној хрватске, па тако на широком југословенском плану доприноси обогаћивању зајед-

ничких научних напора Срба и Хрвата у корист заједничке, југословенске историографије. Зато, и из свих осталих разлога, дело заслужује да буде награђено Октобарском наградом коју подељује Градски секретаријат за образовање и културу града Београда.

Наведено дело професора Василија Ђ. Крестића, упркос ласкавим оценама професора Новака, тада није добило Октобарску награду.

Поред побројаних учешћа у комисијама чији је био члан проф. Новак, ту су и разни рукописи о откупу књига, реферати о уџбеницима, оцене о неким расправама, његов акт о неприхватању чланства у једној комисији, две молбе Катедри историјских наука Филозофског факултета у Београду за постављења на радна места, образложени предлог дела за државну награду и четири приказа рукописних радова.

Посебно је због садржаја занимљива целина од 107 докумената који се односе на испите студената из Помоћних историјских наука, Опште историје старог века, Опште историје, Опште историје са Византијом, Опште историје средњег века за период од 1927. до 1964. године. Мањи део су спискови литературе и тезе за обраду или испитна питања из историографије, палеографије и дипломатике (обавезна и необавезна литература), програм помоћних историјских наука и историје средњег века. Бројни су спискови студената с евиденцијом о присутности и одсутности на предавањима или вежбама, пријављених за испите, с распоредом испита у одређеном испитном року са пописом студената и уписаним њиховим испитним питањима и оценама. Овде треба напоменути да су међу наведеним списковима сачувана и писма упућена В. Новаку ради одређених интервенција за поједине студенте, међу којима су оно политичара Војислава Јанића или декана Правног факултета Велизара Митровића. А како изгледају спискови студената с уписаним испитним питањима и оценама сведочи и следећи пример испита из Помоћних историјских наука у јунском испитном року од 26. јуна 1953:

За наставу на Филозофском факултету у Београду сачувано је око 30 докумената који се тичу планова, програма рада и литературе за поједине предмете, распореда предавања, спискова студената за више курсеве, тема дипломских радова, питања за колоквијуме и за поједине историјске предмете и области. Од докумената који се односе на студентско деловање вредно је поменути: Извештај с конференције студената Филозофског факултета од 8. IV 1937, „Материјал за стручно саветовање групе III и IV (Историја и историја уметности)” и „I састанак професора и студената III и IV групе предмета /22. XI 1947/” и захтев Комисије за план и програм Конференције Савеза студената Историјске групе о ревизији система студија на групи од 7. IV 1953. године.

У заоставштини се налази пет његових оцена за студентске дипломске и друге радове, 15 студентских семинарских радова и један за полагање професорског испита.

*

Делатност везана за Филозофски факултет у Скопљу огледа се у позиву да у току семестра 1925. одржи низ предавања из палеографије и дипломатике. У Скопљу је био члан комисије за изборе у звања, два пута пре, а три пута после Другог светског рата. Неколико пута писао је реферате, два пута био је рецензент радова. Из Скопља су га 1957. молили да им се пошаље програм за Помоћне историјске науке.

*

Сачувано је 26 докумената који се односе на Филозофски факултет у Новом Саду. Из њих сазнајемо да је В. Новак два пута био биран у комисије за оцену стручних квалификација кандидата, једном за избор асистента за Помоћне историјске науке. Изузев пет позива на седнице факултетске управе и једног на факултетску скупштину, остала су, углавном, везана за његов рад хонорарног наставника Помоћних историјских наука. То су обавештења о почетку редовних предавања, настави у летњем семестру школске 1954/1955, о томе да ли хоће хонорарне часове да држи без прекида, и да је управа факултета решила да настава траје без прекида, о отказаним предавањима за 21. и 28. X 1955. ради одласка студената на екскурзију, о доласку кола ради превоза у Нови Сад, о датуму када и због чега кола нису дошла. Постоји документ о одржаним часовима које је Новак посветио истицању значаја и карактера историјских наука, што је био његов одговор студентима на њихов предлог о укидању Помоћних историјских наука. Неспреман да одустане од својих ставова Новак је поднео оставку са образложењем да није у могућности и даље да обавља дужност хонорарног професора за Помоћне историјске науке. У овој групацији докумената налазе се молбе за доставу распореда часова и назива курсева за зимски семестар школске 1955/1956, за пријем код декана ради договора о потреби у школском простору, да за факултетски Годишњак да свој рад. Сачуван је и посебан акт који се тиче откупа библиотеке Јаше Продановића.

*

Загребачко свеучилиште представљено је са око 20 докумената од 1920. до 1926. године, међу којима су и три писма Бранка Водника В. Новаку. Углавном се ту ради о тужбама и жалбама на поједине професоре Филозофског факултета, које је и штампа пратила. Једном речи, ова грађа односи се на време политичких чистки. Поред другог, налазимо: „О радњи др Прелога”, Загреб, 11. XII 1922, коју су потписали: Гавро Манојловић, Стје-

пан Ившић, Драгутин Боранић и Ладислав Стјепанек; Тужбе Бранка Водника, Милана Прелога, Грге Новака, Ферде Шишића, Ферде Коха, Франа Илеша, Петра Скока и Артура Шнајдера Министарству просвете од 12. XI 1924, против Стјепана Ившића, редовног професора на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу, због службених преступа, и против Вале Воука, редовног професора на истом факултету, због преступа; Пријаву Зденка Вернића Професорском збору од 7. XII 1924. против приватног доцента дра Владимира Дворниковића поради бројних научно-литерарних некоректности; Жалбу Бранка Водника Државном савету у Београду од 13. IX 1924. на решење Министарства просвете.

Потом су два документа којима је Филозофски факултет у Загребу бирао В. Новака за члана комисије у изборна звања. Први је из 1961. за оцену резултата конкурса за попуњавање места изванредног професора на Катедри опште историје средњег века (јавио се Мирослав Брандт), а други из 1968. за оцену резултата конкурса за попуно места редовног професора хрватске историје (јавила се Нада Клаић) који није прихватио због преокупираности обавезама и задужењима.

Као засебна документа у Новаковим рукописима налази се његов предлог упућен Хисторијском институту у Дубровнику за штампање дипломског рада Бранке Телебаковић, биографија, попис радова, радови кроз школску 1962/63. годину и сектори научне проблематике које је обрађивао Фердо Чулиновић и извештаји поднети Одјелу за друштвене науке ЈАЗУ о два рукописа. Матици хрватској В. Новак је поднео три реферата. Три пута био је члан комисије за изборе у наставничка звања на Филозофском факултету у Задру.

*

Напомињемо да је В. Новак био и изасланик Министарства просвете на испиту зрелости (вишем течајном испиту) у Другој женској гимназији у Београду школске 1933/34. Сачуване су две свеске с именима и презименима, испитним питањима и оценама ученица, Дневник с оценама и напоменама, подаци о раду

школе током школске године и Огледна предавања одржана у Другој женској гимназији школске 1933/1934. године.

★

О раду и активносима В. Новака у СКА, САН–САНУ сачувано је у његовој заоставштини више докумената. Она су груписана у мање одељке као што су: правни прописи, активности руководећих органа – Скупштине и Председништва САНУ, извештаји и активности чланова, деловање у одељењима друштвених и историјских наука, Академијиним и међуакадемијским одборима, Академијском савету ФНРЈ и Фонду за научна истраживања САНУ. Ту су и научни скупови и симпозијуми, реферати са записницима или без записника за одбране дисертација у САНУ 1951–1956, које су у наведено време брањене и у Академији, као и писма, реферати, извештаји, мишљења, предлози подношени за студије, издавање грађе – преписку, предлози и реферати за избор дописних и редовних чланова САНУ и за изборе у звања. Затим су зборници и уређивачка делатност. Ту су и документа која се односе на рад Архива САНУ у Београду, Централне библиотеке, Историјског института САНУ, сарадњу САНУ с Матицом српском од 1962. до 1965. године. Ту се налази и преписка Анте Матијевића⁷ са Српском краљевском академијом и В. Новаком од 1929. до 1932. око фотографија докумената. На крају су позивнице В. Новаку за: симпозијуме, научне и свечане скупове, свечане академије и прославе, предавања, отварања изложби, вечере, свечаности, пријеме, коктели и комеморативне скупове, као и *varia* с неколико новинских исечака.

⁷ Анте Матијевић (1895–1956) био је припадник фрањевачког реда. Студирао је историју у Београду 1922, а од следеће године у Бечу је похађао курсеве из палеографије, дипломатике и црквене музике. Ту је 1926. и докторирао одбравивши тему *Die geschichte Dalmatiens zur Zeit der ersten Österreichischen Besitznahme (1797–1800)* (Историја Далмације у време прве аустријске окупације 1797–1800). Био је професор фрањевачких гимназија (Бадија, Дубровник), директор музичке школе у Дубровнику 1943–1946, професор исте школе у Сплиту до 1948. и гимназије у Задру. Писао је радове из историје музике, историје и архивистике и објављивао у више часописа и новина: *Нова ревија*, *Обзор*, *Фрањевачки гласник*, *Задарска ревија* итд.

Правне прописе и документа такве садржине о раду САНУ у заоставштини чини 12 јединица и то су: Тезе за општи закон о Академијама наука и уметности од 1. VI 1955; Закон о САНУ од 23. I 1969; Закон о научним делатностима од 15. V 1969; Примена закона о ауторском праву од 23. V 1969; Примедбе на Статут; Акт генералног секретара Академије од 9. IV 1971. којим тражи од Одељења и чланова САНУ да своје примедбе доставе Академији; Правилници: о пословању Фотографске лабораторије САН од 2. III 1957; акт о изменама и допунама Правилника о награђивању радова штампаних у издањима САН и њених научних установа од 4. II 1958; о ауторским хонорарима од 5. VII 1962; о условима издавања и ауторским хонорарима за публикације издања САНУ од 23. I 1969; о условима искоришћавања сала САНУ од 24. XII 1970; Правилник Фонда САНУ за финансирање програма научних делатности САНУ 1970. и Нацрт Правилника о раду Фонда за научна истраживања САНУ од 5. II 1973.

Скупштине САНУ у овој заоставштини представљене су са око 20 аката, позива с дневним редом, уз које су понекад приложени предлози, правила, одлуке и друга важна документа за разматрање и одлучивање на тим заседањима. То су: позиви с дневним редом за годишње скупштине од 30. III 1950. и 10. IV 1954, па за редовне скупштине од 9. IV 1964. и 25. III 1965; Записник с ванредног заседања скупштине од 4. XI 1965. и од 16. XII 1965. уз који су приложени: Одлука о оснивању Балканолошког института (непотпун текст) и Решење о оснивању и организацији Балканолошког института. Потом су: Позив с дневним редом за редовну скупштину 7. IV 1966. с приложеним Записником Редовне годишње скупштине од 7. IV 1966. и Образложењем предлога финансијског плана САНУ за 1967; Позив с дневним редом за редовно заседање 25. IV 1967; „Предложени за чланове САНУ” и „Преминули чланови САНУ од прошлих избора, одржаних 16. XII 1965. до 1. XI 1967”, спискови (вероватно за ванредно заседање одржано 1967); Записници с редовних заседања Скупштине од 25. IV 1968. и 23. IV 1970; Записник с посебног заседања Скупштине од 28. V 1970; Записник са заседања Скупштине од 11. III 1971. с приложеним дописом-образложе-

њем Института за медицинска истраживања од 21. I 1971. Председништву о враћању института у састав Академије, мишљење Одељења медицинских наука од 3. II 1971. Председништву о предлогу Института за медицинска истраживања и Одлуком о оснивању Института за медицинска истраживања као научне јединице САНУ, (није прихваћено), Правилима о оснивању нових и примању научних и уметничких јединица, Одлукама о оснивању Византолошког и Етнографског института као научних јединица САНУ с дописом секретара Одељења друштвених наука; Позив с дневним редом за заседање Скупштине Академије 11. V 1971. с дописом академицима о грешци при датирању и приложеним: Записником заседања Скупштине 11. V 1971. с дописом председника од 2. XII 1971. свим члановима, Образложењем предлога Финансијског плана САНУ за 1971. са закључком да Председништво може према потреби мењати Финансијски план и одлуком о утврђивању награде члановима Академије, Финансијски план САНУ за 1971. с дописом секретара Академије и Финансијски план Балканолошког и Етнографског института САНУ. Затим су дописи секретара САНУ Радомира Лукића од 27. III 1972. којим академицима доставља приложени „Преглед предложених кандидата за редовне и дописне чланове САНУ” и од 30. III 1972. којим их обавештава о датуму одржавања скупштине за избор нових чланова Академије и доставља Предлог Одељења друштвених наука с рефератом да се за иностраног члана изабере Рене Касен. Иза ових дописа су они председника Академије Павла Савића упућени свим члановима Академије од 1. VI 1973. за допуну дневног реда Скупштине Академије заказане за 14. VI 1973. и од 30. V 1974. с приложеним предлогом Извршног одбора Председништва САНУ за допуну дневног реда Скупштине заказане за 13. VI 1974. и Предлогом Одлуке о приступању изменама и допунама Статута САНУ.

Поред наведених, ту су и позиви за конференције САНУ. Први је генералног секретара Академије Радомира Лукића свим члановима Академије од 30. VIII 1973. за расправу о нацртима устава СФРЈ и СР Србије, а други председника Павла Савића од 26. XI 1974. свим члановима Академије о сазивању конференције за разматрање сугестије о избору евентуалних кандидата

за председника, потпредседника и секретара Академије. Ту су још Списак чланова САНУ по годинама рођења, састављен 30. IV 1974, и Забелешка са састанка секција правника и социолога три академије, одржаног у Загребу 1. IV 1965, коју је сачинио секретар САНУ Радомир Лукић у Београду 8. IV 1965.

Посебна, већа, целина је Ванредна скупштина од 20. XII 1961. о избору нових дописних и редовних чланова. Она је представљена свим документима који се тичу изборног процеса на некој скупштини. Чине је позив с дневним редом за скупштину и из јуна те године предлози-мишљења, реферати о избору дописних, редовних и иностраних чланова, најчешће с наведеним предлагачима, у одељења: медицинских, природноматематичких, техничких и друштвених наука, као и ликовне и музичке уметности и литературе и језика. Овде због простора наводимо само имена предложених кандидата по одељењима, а не и предлагаче и њихове предлоге, реферате. Треба овде напоменути да су поједини кандидати истовремено предлагани у више одељења. Тако су Ђурђе Бошковић, Александар Дероко и Бранислав Којић предложени у Одељење техничких наука и у Одељење друштвених наука, а Никола Добровић у Одељење техничких наука и у Одељење ликовне и музичке уметности.

Предложени су у Одељење медицинских наука: Војислав Даниловић, Бранимир Гушић, Богдан Брецељ, Божидар Ђорђевић, Милутин Ђуришић, Милован Јовановић, Душан Каназир, Милутин Нешковић, Исидор Папо, Сава Петковић, Синиша Радојевић, Јован Ристић, Јован Славковић, Владимир Спужић, Бранислав Станојевић, Станоје Стефановић, Војислава Стојановић и Јован Туцаков.

Одељење природноматематичких наука: Слободан Аљанчић, Милан Илић, Младен Јосифовић, Милисав Лутовац, Петар Мартиновић, Бранислав Миловановић, Боривоје Милојевић, Драгослав Митриновић, Душан Митровић, Вукић Мићовић, Михаило Михаиловић, Стеван Николић, Ђорђе Стефановић, Живојин Тешић, и инострани чланови: Абрам Алиханов Исакович и Хидесабура Курушима.

Одељење техничких наука: Бранко Божић, Слободан Добросављевић, Милан Злоковић, Бранко Жежељ, Антон Кухељ,

Евгеније Костић, Милан Крстић, Ђура Лешић, Миодраг Мило-сављевић, Никола Обрадовић, Светолик Пивко, Никола Свеч-ников, Всеволод Сисојев и Панта Тутунџић.

Одељење друштвених наука: Милан Бартош, Борислав Благојевић, Милован Гавица, Јован Ђорђевић, Драгослав Јанковић, Милош Јанковић, Милко Кос, Радомир Лукић, Михаило Мар-ковић, Мијо Мирковић, Виктор Новак, Грга Новак, Борислав Сте-вановић, Радивој Увалић, Васа Чубриловић и Петар Шеровић. С овим предлозима је и допис Георгија Острогорског, секретара Одељења, В. Новаку којим доставља предлоге послате Одељењу с молбом да их размотри и обавештава о датуму одржавања сед-нице Одељења друштвених наука.

Одељење ликовне и музичке уметности: Драгиша Брашован, Михаило Вукдраговић, Петар Лубарда, Зора Петровић и Милан Ристић.

Одељење литературе и језика: Никола Банашевић, Јосип Видмар, Оскар Давичо, Војислав Ђурић, Милош Ђурић, Мио-драг Ибровац, Михаило Лалић, Драгољуб Павловић и Перо Слијепчевић.

Председништво САНУ у заоставштини је представљено, најпре, позивима за седнице, а има их 27. Уз неке од њих понекад су приложени записници претходних седница, као и докумен-ти – прилози за одређену тачку дневног реда из записника у периоду 1966–1974, 1976. године. Као прилоге уз тачке дневног реда, поред осталих, срећемо: Законска регулисања научне де-латности у СР Србији; Статут Етнографског института САНУ; Саветовање о Речнику књижевног и народног језика САНУ; План научноистраживачког рада САНУ за 1967–1970; Акт о оснивању и организацији Балканолошког института САНУ; Нацрт закона о САНУ и редиговани текст Нацрта; Списак пред-ложених кандидата за чланове САНУ; Основне одредбе Закона о САНУ; Нацрт закона о организацији научне делатности; Пословник о организацији и раду Архива САНУ у Сремским Карловцима и реду у његовој читаоници; Одлука о оснивању Института техничких наука САНУ; Завршни рачун САНУ и Фонда за 1969, Биланс САНУ и Фонда и Стање задужбина и фондова за 1969; Споразум о научној сарадњи између САНУ и

Академије наука СССР; Пословник о организацији и раду Библиотеке САНУ и о реду у читаоницама Библиотеке; Фактографски преглед стања института и институција на дан обиласка 1973. године.

Акта Председништва САН–САНУ за период од 1947. до 1975, адресована лично на В. Новака, такође указују на његово деловање у овој највишој научној установи. Прво му је на разматрање, оцену и мишљење послат Програм развоја научноистраживачког рада у НР Србији, па му је изјављена захвалност за поклоњене књиге, обавештење о послатим му издањима Византолошког института, организовању скупа поводом избора нових чланова, достављен Пројекат начела за припремање критичких издања писаца и честитка руководства за Нову 1964. годину. Потом су свим члановима Академије упућена три акта: о упису зајма за пругу Београд–Бар, о закључцима око питања избора нових чланова и обавештење о Одлуци о изменама Одлуке о општинским порезима грађана. По један акт је управника послова САН њеној Фото-лабораторији око израде фото-снимака за предавања у Византолошком институту, Републичког секретаријата за финансије упућен САНУ о питању плаћања доприноса за награде, ЈАЗУ о одржавању симпозијума „Други свјетски рат и мир међу народима”, Одбора за сазив и припрему Другог конгреса самоуправљања Југославије који моли САНУ да им се пошаље умножени материјали са сазива, као и др Славка Ђирића из Новог Сада који моли да му се пошаљу предавања Николе Петровића „Социјалистичка мисао у Војводини у доба успона и распада Српске народне слободоумне странке 1860–1885” и Димитрија Ђорђевића „Концепција Полита Десанчића и Светозара Марковића о балканској федерацији”. Ту су још: одлука САН из 1947. њеној Управи имања о исплата средстава Институту за научне радове с приложеном признаницом за примљена средства, обавештење САНУ Одељењу друштвених наука из 1970. о новоизабраним редовним и дописним члановима и оно Института за историју радничког покрета Хрватске САНУ да ће се у Загребу октобра 1970. одржати скуп поводом 30-годишњице V земаљске конференције КПЈ.

На извештаје и активности чланова САНУ од 1963. до 1974. односе се четири документа адресована на В. Новака, а 13 на све чланове Академије. Суштински, два се односе на В. Новака, и то онај о активностима у 1963. и захвалност за успешно вођење Одељења, док Подношење извештаја о активности чланова и о допунама биографија и библиографија у 1971, иако су упућени В. Новаку, односе се на све чланове, као и они о: припреми за штампу Годишњака Академије за 1963; молби за измене или допуне о раду Академије; активностима у 1964, 1965, 1966, 1968. и 1969; подношењу извештаја о активностима чланова у 1972. и у 1974; примедбама и допунама Годишњака 1965; тражењу биографских и библиографских података за Годишњак 1966; прикупљању пројеката Академије ради тражења финансијских средстава 1973; седмогодишњем раду Академије 1964. Поред тога, В. Новак је Председништву САНУ јануара 1967. поднео извештај о раду у 1966. години и извештај о седници Архивског већа Архива Југославије од 28. XII 1965.

Одељење друштвених наука за период од 1950. до 1971. садржи 30 докумената из којих је, поред осталог, уочљив и рад В. Новака. Први од докумената су извештаји о годишњем раду Археолошког и Византолошког института, тромесечном раду Етнографског института и Института за изучавање села за 1950. годину, као и Годишњи извештај о раду Одељења друштвених наука у 1966. Поред њих су Предлог дневног реда пленарног састанка одржаног 1963. и позиви с дневним редом за скупове (седнице) Одељења 1964, 1965, 1966, 1970. и 1971, од којих су из последње две године неки с приложеним претходним записницима и Записником седнице Одбора за историјску грађу Србије и српског народа од 5. X 1970.

Међу документима која је Одељењу упутио В. Новак, најпре, налазимо да је септембра 1956. молио да се у буџет за наредну годину, који је спремала САН, предвиди и стави сума новца којом би му било омогућено истраживање у библиотекама Оксфорда и Кембриџа и у архиву Саутемптона. Потом крајем децембра исте године предложио је да госпођа Филис Онти, стручњак за историју економике источноевропских земаља, одржи предавање у Историјском институту и да јој се исплате хонорар и две

дневнице. Такође је априла 1962. предложио да се прихвати понуда др Милана Булајића и да се од њега откупи микрофилмована дипломатска грађа из Националног архива САД с приложеним исцрпним извештајем о понуди М. Булајића. Новембра исте године изнео је предлог и мишљење о издавању серије пригодних марака о познатим културно-историјским личностима. Наредне 1963. године у децембру је поднео извештај о свом студијском раду у Италији. Крајем децембра 1970. пријавио је Одељењу студију „Уметничка заоставштина брибирских кнезова из племена Шубића из 13. и 14. века”. Од В. Новака извештај о раду за 1965. тражио је секретар Одељења Јорјо Тадић, новембра 1965. Априла наредне године обавештен је да је изабран за секретара Одељења. Оно је доставило В. Новаку 1966. препис аката у вези с прославом 100-годишњице оснивања ЈАЗУ.

Уз Новакове и њему упућене дописе ту су још: предлог В. Чубриловића из 1963. за издавање историјских извора Србије у XIX и XX веку; представка Душана Јовичића из 1958. о поступању академика Томе Живановића у Одбору за издавање извора права Србије XIX века при САН и поднета оставка А. Дерока 1964. на учествовању у раду поткомисије за конзерваторске радове на Ђердапу.

Поред наведеног, сачувани су и позиви с дневним редом за скупове и седнице Одељења уз које су неки пут приложени записници претходног скупа и један извештај. Прво је Предлог дневног реда пленарног састанка одржаног 27. и 28. XII 1963, па позиви с дневним редом: Седмог и Десетог скупа од 16. VI и 27. X 1964; Трећег, Четвртог и Осмог скупа од 9. III, 13. IV и 18. VI 1965; Трећег скупа од 1. III 1966; скупа од 16. VI 1970; Позив за Осми скуп 13. X 1970. с прилозима: Записник Седмог скупа од 15. IX 1970, Записник седнице Одбора за историјску грађу Србије и српског народа од 5. X 1970, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа и Извод из средњорочног плана рада САНУ; Позив с дневним редом за Девети скуп 3. XI 1970. са записником Осмог скупа; Позив с дневним редом за Први скуп 12. I 1971. са записником Десетог скупа од 8. XII 1970; Позив с дневним редом за Четврти скуп 16. III 1971. и Годишњи извештај о раду Одељења друштвених наука у 1966. години.

Одељење историјских наука од 1971. када је основано па до 1976. садржи 32 документа. Први је Одлука о подели Одељења друштвених наука САНУ. Потом су позиви с дневним редом за скупове и седнице Одељења историјских наука, редовне и ванредне. Из 1971. су три, онај за други скуп 14. априла с приложеним Записником првог скупа од 16. марта, па за пети скуп 22. септембра с приложеним Записником четвртог скупа од 24. јуна и за осми скуп 23. децембра с приложеним Записником седмог скупа од 1. децембра. Девет их је из 1972. и то за: други скуп 7. марта с приложеним Записником прве седнице од 26. јануара; трећи скуп 19. априла с приложеним Записником друге седнице од 7. марта и уз његову тач. 8 дописом Одељења од 14. марта о достављању Информације о спровођењу одлуке о додељивању Октобарске награде Београда за уметност и науку с Одлуком о установљењу „Октобарске награде Београда за најбоља достигнућа у области уметности и науке” и Упутством о извршењу наведене одлуке са Списком добитника Октобарске награде Београда (1955–1971) и Списком чланова жирија за Октобарску награду (1955–1971), Писмом Извршног одбора Градске конференције ССРН Скупштини Града Београда – Просветно културном већу, са Закључцима поводом извештаја о раду жирија за додељивање Октобарских награда Београда у 1971. и уз тач. 9 дописом Бироа за поштанске марке и издавачку делатност ЗЈПТГ поводом Програма издавања пригодних поштанских марака у 1973. год. – Анкета; четврти скуп 31. маја с приложеним Записником трећег скупа од 19. априла и уз његову тач. 7 Преднацртом закона о стручном усавршавању наставног и васпитног особља; пети скуп 28. јуна с приложеним Записником четвртог скупа од 31. маја; шести скуп 13. септембра с приложеним Записником петог скупа од 28. јуна; седми скуп 25. октобра с приложеним Записником шестог скупа од 13. септембра; осми скуп 22. новембра с приложеним Записником седмог скупа од 25. октобра; девети скуп 27. децембра с приложеним Записником осмог скупа од 22. новембра. На крају је допис секретара Одељења историјских наука академика В. Чубриловића од 10. I 1972. [1973] о подношењу извештаја о раду у 1972. години. Пет је позива с дневним редом сачувано из 1973, међу којима су они за: четврти скуп 27.

априла с приложеним Записником трећег скупа и Саопштењем Ђузе Радовића, управника Библиотеке САНУ; шести скуп 6. јуна с приложеним Записником пете седнице; осму седницу 26. септембра с приложеним Записником седмог скупа и за десети скуп 12. децембра с приложеним Записником деветог скупа. Ту су још записници: четвртог скупа од 27. IV 1973. с приложеним Обавештењем и Правилником о додељивању Вукове награде и десетог скупа од 17. децембра с приложеним Записником седнице Председништва од 1. XI 1973. Седам позива односи се на седнице Одељења у 1974. години и то су за: други скуп 27. фебруара с приложеним Записником првог скупа од 30. јануара и Нацртом статута одлуке о организацији и самоуправљању Републичке заједнице за научни рад; пети скуп 4. јуна с приложеним Записником четвртог скупа и Правилником о публикацијама Академије; шести скуп 26. јуна с приложеним Записником петог скупа; седми скуп 25. септембра с приложеним Записником шестог скупа; осми скуп 30. октобра с приложеним Записником седмог скупа; девети скуп 27. новембра с приложеним Записником осмог; десети скуп 25. децембра с приложеним Записником деветог скупа и записници: десетог скупа Одељења од 25. XII 1974. и седнице Председништва САНУ од 5. IV 1974. Ту су још позиви за: ванредну седницу Одељења за 10. I 1975. с приложеним Записником ванредне седнице и трећи скуп 31. III (5. V) 1976. с приложеним Записником другог скупа од 3. III 1976.

С овим позивима и записницима су: Извештај о раду Одељења у 1972. години који је поднео секретар, Нацрт програма научноистраживачког рада Одељења за 1975. и распис о пријави научноистраживачког рада и захтеву средстава из Фонда за 1975. годину.

Одбори САНУ за које су сачувани одређени документи дотичу се писања историје саме САНУ, објављивања грађе из српске историје, проблема око Академијиних издања, деловања њених знаменитих научника и појединих скупова. Таквих је осам одбора у заоставштини и то: Одбор за припремање историјске грађе за дипломатску историју Србије 1903–1914; Редакциони одбор Председништва САНУ; Одбор за прославу стогодишњице оснивања СУД; Одбор за израду монографије о исто-

рији САНУ; Одбор за прославу 100-годишњице рођења Јована Цвијића; Одбор за издавање грађе 1848–1849. године; Одбор за издавање преписке Стојана Новаковића и Одбор за научни скуп „Европа и устанак у Југославији 1941. године”.

Одбор за припремање историјске грађе за дипломатску историју Србије 1903–1914. предочен је само Позивом за седницу одбора заказану за 11. X 1972, а Одбор за издавање грађе 1848–1849. године дописом-обавештењем Одељења друштвених наука В. Новаку од 26. јула 1956. да је постао члан Одбора.

Редакциони одбор Председништва САНУ заступљен је са 17 аката од 1963. до 1969. године. Први међу њима је допис секретару Одељења друштвених наука од 19. II 1963. о уједначавању опремања Академијиних издања. Даље су дописи упућени В. Новаку о: тешкоћама приликом штампања рукописа 15. VII 1963; слању Записника прве седнице Одбора 26. I 1965; измени тарифа у хонорарима, ауторским и другим, 26. I и 13. III 1965; неким проблемима у вези са издавачком делатношћу САНУ 17. III 1965, као и позиви за седнице одбора: другу за 9. III 1965. са Записником ове седнице; позив од 24. V 1965. за бројем неименовану седницу и Записник треће седнице; четврту за 12. IX 1967. с приложеним Предлозима Стандарда Ђузе Радовића; за седницу 16. IV 1968. с приложеним Предлогом Издавачког програма САНУ за 1968. и писмом В. Новака Одбору од 10. I 1968. и позив од 15. IV 1969. за седницу 22. IV 1969. с приложеним Предлогом издавачког програма САНУ за 1969. Неадресовани су позиви за пету седницу Редакционог одбора за 13. октобар 1966. и записници седница истог одбора: треће од 19. априла 1966, четврте од 10. јуна с прилозима, пете од 25. октобра и шесте од 26. децембра 1967.

Одбор за прославу стогодишњице оснивања СУД садржи: Записник Прве седнице Одбора од 11. VII 1964; Нацрт плана израде монографије ДСС, СУД, СКА, САНУ и Нацрт за план израде монографије о историји САНУ (као информативни материјал за сва одељења) с новинским исечком под називом „Ускоро историја САНУ”, *Борба*, 8. II 1967. које је израдио Виктор Новак; Друштво српске словесности, Српско учено друштво и Српска краљевска академија; Друштво српске словесности;

Гласник Друштва српске словесности, Српског ученог друштва, Часописи – органи појединих института.

Одбор за израду монографије о историји САНУ има 17 аката датираних од 1967. до 1972. године. На првом месту су позиви за седнице Одбора уз које су приложени записници седница и Новакове напомене и белешке на седницама. На основу њих види се како је био учестао рад Одбора, пре свега у 1967. години. Овде су позиви за састанке или седнице из 1967. заказане за: 3. фебруар са записником састанка; 16. фебруар са записником седнице и приложеним Новаковим напоменама на седници; 2. марта са записником седнице и приложеним Новаковим белешкама за седницу; трећу за 16. март с приложеном копијом записника седнице; четврту за 6. април с приложеном копијом записника седнице; шесту за 11. мај са записником седнице; седму за 25. мај са копијом записника седнице и записником треће седнице Председништва САНУ од 18. V 1967. Неприложени уз позиве су: записник друге седнице, одржане 2. марта, и копије записника пете од 20. априла, осме од 9. новембра 1967. и девете од 25. јануара 1968. Ту су и Полазна концепција о раду на монографији о историји САНУ; Одлуке о закључцима и предлозима Редакционог одбора за монографије 4. IV 1967; Одлагање заједничке седнице Председништва САНУ и Одбора, без података; писмо Младена Лесковца В. Новаку од 4. XII 1967; допис Редакционог одбора којим моли да се доставе кратки извештаји о активности чланова Одељења у изради прилога историји наука и писмо В. Новаку Редакционог одбора историје Академије од 16. VI 1972.

Одбор за прославу 100-годишњице рођења Јована Цвијића садржи пет аката од којих је први обавештење САНУ од 11. III 1964. В. Новаку да је изабран за члана Одбора. Потом је Записник првог састанка Одбора, одржаног 10. XI 1964. Следе упућени В. Новаку: саопштење о току прославе 100-годишњице од 18. XI 1964, молба за примедбе на списак радова који су предложени за Зборник Ј. Цвијића од 10. VI 1965. и позив за седницу с дневним редом заказану за 25. VI 1965. од 21. јуна исте године.

Одбор за издавање преписке Стојана Новаковића у периоду од 1964. до 1970. има 10 докумената. Прво је Списак преписке Стојана Новаковића у Архиву САНУ с приложеном белешком

В. Новака. Потом су писмо Милана Бартоша В. Новаку од 28. XII 1964. око оснивања Одбора и Решење о оснивању Одбора са списком именованих чланова од 23. I 1965. Следе позиви за седнице Одбора заказане за 11. и 18. V 1965. и заказивање треће седнице за 14. VII 1965. с приложеном копијом записника те седнице. Ту су и писмо Стојана Новаковића, унука државника, дипломате, историчара и председника СКА Стојана Новаковића, упућено Божидару Ковачевићу, управнику Архива САНУ, од 11. III 1968, као и писмо М. Бартоша В. Новаку од 5. VIII 1965. и визиткарта којом моли да се сазове седница Одбора. На крају је Извршном одбору Председништва САНУ В. Новак 11. V 1970. упутио Извештај чланова комисије за преузимање заоставштине Стојана Новаковића с приложеним извештајем архивисте Милана Стевчића са списком заоставштине Стојана Новаковића који је упућен ИО Председништва САНУ 12. III 1969.

Одбор за научни скуп „Европа и устанак у Југославији 1941. године” садржи осам позива и дописа и телеграм које је САНУ упутила В. Новаку од јануара 1971. до марта 1972. године. Прво су позиви за седнице Одбора: од 19. јануара за заказану седницу 21. јануара, па без података позив са дневним редом за седницу Одбора и од 19. новембра за заказану седницу 22. XI 1971. Потом је обавештење о одржавању научног скупа са скицом тематског приказа од 8. II 1971. Следе тражења: писаног материјала у вези са учешћем на научном скупу и телеграмом 22. X 1971. да достави реферат за скуп, док је недељу дана касније обавештен о термину одржавања скупа. На крају је допис од 8. III 1972. којим му је достављен у прилогу Записник седнице Одбора од 7. I 1972.

Међуакадемијске одборе чине: Одбор за издавање античких натписа у Југославији; Одбор за проучавање материјалне културе Југославије; *Corpus inscriptionum Latinarum media aevi Slavorum Meridionalium* (Збирка латинских натписа средњег века Јужних Словена); Одбор за научне послове; Одбор за израду Речника средњовековне латинштине; Одбор за речник ново-вековног латинитета Југославије; Одбор за балканологију и од 5. V 1965. Одељењу друштвених наука САНУ поднет реферат В. Новака о Извештају Међуакадемијског одбора за израду историјско-географског речника и атласа 1963–1964.

Одбор за издавање античких натписа у Југославији има девет докумената од 1962. до 1973. Први од њих је обавештење Одбора из Загреба од 17. маја 1962. В. Новаку да је изабран за члана Одбора, а потом је позив за други састанак Одбора заказан за 25. мај исте године с приложеним Записником са првог састанка од 10. II 1962. и Правилником о организацији и раду Одбора. Следе Записник другог састанка, позив за трећи састанак Одбора заказан за 8. XII 1962, па Извештај Секретаријата Одбора за 1962. с приложеним Извештајем са трећег састанка Одбора, позив за састанак Одбора заказан за 10. II 1964. с приложеним Закључцима 6. редовне седнице Одбора и сазив 11. редовне седнице Одбора за 25. јун 1965. На крају су писма В. Новаку која су упутили Мате Суић из Загреба 5. IV 1966. с приложеним: „Саопћења” I Програм рада и упутства сарадницима, Сплит, 1962. с прилозима, и Златко Херков из истог места 9. VIII 1973.

Одбор за проучавање материјалне културе Југославије има само писмо-обавештење од 31. VIII 1959. да се накнадно доставља материјал са претходне седнице и позив за састанак заказан 3. и 4. септембра исте године. Од Одбора за научне послове је само позив за састанак с дневним редом заказан за 2. X 1959, а Одбор за балканологију има „Организацију балканолошких студија у Југославији”, председника Одбора Васе Чубриловића.

Збирка латинских натписа средњег века Јужних Словена најобимнија је бројем докумената. Сачуван је 71 у периоду од 1957. до 1965. и већина њих су преписка В. Новака. Његово писмо Одељењу друштвених наука САН од 25. VI 1957. по хронологији је прво од њих седам, колико их је упутио: 26. V и 21. XII 1958. и 11. V и 12. VII 1959, 11. I 1960. с приложеним Записником седнице Одбора од 30. XII 1959. и непотпун, без других података, акт који се односи на комитет за CIL (*Corpus inscriptionum Latinarum*). Секретар Одељења друштвених наука упутио је писмо 27. VII 1959. В. Новаку с приложеним писмом начелника Академског савета упућеним САН 20. VII 1959. Академском савету, Савету академија наука ФНРЈ, оба назива употребљавана, а његовом Председништву и председнику Савета Синиши Станковићу В. Новак упутио је писма: 14. XI 1959, 22. X 1960, 25. IV 1961, 7. III 1962, 7. V 1960, 5. VI 1960, а С. Станковић њему

је упутио Позив за састанак Одбора 9. V 1960. с приложеним Планом рада и прорачуном трошкова Одбора и Записником седнице Међуакадемијског одбора од 13. V 1960. Међуакадемијском одбору САНУ упутио је Новак писмо октобра 1962. с приложеном белешком о првим настојањима да се организује међуакадемијски одбор, као и С. Станковића 24. V 1960. с приложеним писмом директора Земаљског музеја у Сарајеву од 5. V 1960. Стјепан Гуњача упутио је В. Новаку из Сплита: прво телеграм 31. VII, па писмо 7. VIII, разгледницу 18. VIII и дописницу из Смилчића 20. VIII 1957, потом писма из Сплита од: 20. VII и 19. XI 1959, 24. IV 1960, 3. II и 11. III 1961, 23. и 26. II, 23. III и 10. IV 1962, а из Брибира 27. X 1962. и 11. VI 1963. Новакових 10 писама упућено је из Београда С. Гуњачи од: 4. и 10. VIII и 13. XII 1957, 27. VI и 16. XII 1959, 15. I и 25. III 1961, 22. VII, 4. IX и 12. XII 1962. Једно писмо упутио је В. Новак Цвити Фисковићу 10. VIII 1957. По четири су писма међусобне преписке Ивана Илића и В. Новака. Прво је Илићево писмо из Загреба од 7. IV 1960. с приложеним Записником седнице Међуакадемијског одбора од 30. XII 1960. и одговором В. Новака од 9. IV 1960, па оно од 17. октобра исте године с приложеним актом о финансирању међуакадемијских научних одбора од 13. X 1960. и два из 1962. од 18. јула и 6. августа с приложеним актом око одласка В. Новака у Задар и Дубровник на истраживање. И. Илићу су Новакова писма од 9. V и 24. X 1960, 24. I 1961. и 13. VII 1962. Грга Новак послао је В. Новаку писмо 17. IV 1961. с којим је одговор В. Новака, а Виктор је написао писмо Грги 25. IV 1961. ЈАЗУ је В. Новаку у 1962. години упутила позив 3, 5. и 6. фебруара за састанак Одбора с приложеним Правилником о организацији и раду Одбора и одговором В. Новака, па 10. јула и 6. децембра позив са дневним редом и приложеним записником састанка, а допис 23. VI 1962. око научноистраживачког рада у Италији. Мате Суић послао је В. Новаку два позива за састанке Одбора са дневним редом, један 10. VIII 1963. за састанак заказан за 21. VIII 1963, а други 8. II 1965. за седницу заказану за 15. II 1965. с приложеним непотпуним записником са претходног састанка, док је 19. IX 1963. доставио записник Одбора, одржаног у Пули 21. VIII 1963, и послао записник састанка Одбора од 15. III 1964. Два писма В.

Новаку послао је 19. и 27. II 1962. Милко Кос. Препис писма које је из Београда 11. IV 1961. И. Илић послао ЈАЗУ с приложеним Упутством о начину подношења захтева за финансирање научноистраживачких радова из средстава Савезног фонда за научни рад, као и писмо С. Гуњаче Савету академија наука ФНРЈ од 22. II 1962. с приложеним Записником седнице од 17. II 1962. и Правилником о организацији и раду Одбора. Ту су још: препис Плана рада и прорачуна трошкова Међуакадемијског одбора од 20. IV 1960; Правилник о организацији и раду Међуакадемијског одбора од 20. IV 1961; Записник првог састанка Одбора од 5. IX 1962; Правилник о исписивању историјско-географске грађе с приложеним Пројектом правилника о хонорарима и Предрачун трошкова Одбора, без других података.

Одбор за израду Речника средњовековног латинитета Југославије садржи преписку коју су руководилац Одбора – ЈАЗУ, њени чланови, секретар Централне редакције и друга лица повезана с Одбором, као и САНУ, имали с В. Новаком од краја 1959. до 1971. године. Сачуван је 61 документ који чине позиви за састанке (седнице) Одбора с дневним редом, записници са седница, извештаји о раду и писма уз која су слати одређени акти. Први од тих докумената је Позив за састанак Одбора заказан за 25. XII 1959. с приложеним картицама за ексцерпирање речи и путни налог В. Новаку за учествовање на састанку. Из Одбора – ЈАЗУ упућени су В. Новаку допис за договор око термина за састанак, као и позиви с дневним редом за састанке, понекад с приложеним записником претходног састанка. Још су уз њих прилагани: нацрти Правилника о организацији и раду Одбора и Упутства за сараднике Речника, попис дела за ексцерпирање с предложеним кртицама, план рада на Речнику за 1962. и извештај о завршеном раду до септембра 1961. Ту је и међусобна преписка са шест Новакових и 34 писама Марка Костренчића од 1961. до 1967. Често пута су уз писма слати прилози, међу којима налазимо: позиве с дневним редом за седнице Одбора; обавештења о сазиву седница; материјале за те седнице; записнике с појединих седница; предлоге за допуне упутстава за сараднике и за висину њихових хонорара; саопштења; податке за послат Дивковићев латинско-хрватски речник, рачун, књигу *Glossarium mediae lati-*

nitati с пропратним писмом Националног одбора међународне уније академија у Бриселу и о достави Ду Цангеовог речника (Du Cange, *Glossarium*); извештаје и предлоге извештаја о раду на Речнику, као и оне финансијске и „Изворе” који још нису у раду. Преписка од седам писама која се, углавном, односи на обрачун хонорара за предате картице вођена је између Ивана Илића и В. Новака од 1962. до 1965. Следећа преписка од девет писама је са секретаром Централне редакције Речника Златком Херковим од 1962. до 1966. у којој је, поред осталог, попис речи које се враћају због поновног прегледа и додавања цитата. Једним писмом В. Новак је обавештен о аконтацији за ауторски хонорар. Писмо В. Новаку упутила је и САНУ 15. X 1964. с приложеним преписом писма М. Костренчића председнику САНУ Илији Ђуричићу од 7. X 1964. и писмом В. Новака председнику САНУ од 20. X 1964. Од докумената ту су: састанак Одбора одржан 5. и 6. II 1962. у САНУ с дневним редом, записницима и Правилником о организацији и раду Одбора; позив за седницу Одбора за 18. IV 1962. с приложеним: дневним редом седнице, допунама упута за сараднике Речника, допунама пописа кратица, прегледом трошкова, предлогом за предрачун финансирања рада на Речнику за 1862, предлогом за допуну пописа извора, као и записник те 4. редовне седнице од 18. IV 1962. На крају је непотпун рад „Једно значајно научно остварење три наше академије”.

Треба додати да су за овај Речник сачуване речи написане на листићима неједнаке величине из *Monumenta Ragusina* (слова: A, C, D, E, F, I, M, N, O, Q, P, R, S, T, U, V) и написане у штампаном формулару из истих споменика (слова: A–Y), као и Алфавитар: Алфаветарске јединице које је др Новак одредио у струку „Хисторија” а код нас се налазе у струци „Политика” и Редакција I. Струка XXVI – Историја, A–Ž, (В. Новак руком написао: „Србија”), Струка: II Археологија (A–Ž) и Струка: SU/16 Теологија и митологија (A–Ž).

Одбор за Речник нововековног латинитета Југославије сачувао је 18 докумената у раздобљу од 1966. до 1974. године. То су: рад у архивима; дела издана штампом после 1848. која ће се обрадити; упутства за сараднике; програм рада на Речнику и извештај о раду на њему у 1967, као и материјал за седницу Одбора

заказану за 4. III 1970. Потом је 11 писама и позива за поједине седнице, уз приложени записник једне од њих, која је В. Новаку упутио М. Костренчић, а један позив за седницу упутио му је Златко Херков.

На Академијски савет ФНРЈ односи се шест писама упућених В. Новаку од 1951. до 1965. Прво писмо је од Николе Рота, па Јована Петровића, секретара Косте Петковића, Милана Бартоша с приложеним Упутством Главне редакције Билтена Савета и Прегледом перспективних планова издавања Председништва и Одељења за 1965, секретара Одељења друштвених наука којим доставља списак часописа и САНУ. На крају је писмо Јорја Тадића Савету САНУ.

Фонд за научна истраживања САНУ од 1966. до 1973. представљен је: Записником прве седнице Управног одбора Фонда; Дневним редом прве седнице Фонда с прегледом издатака и научноистраживачком делатности 1967. године; по једним записником седница Управног одбора из 1967, 1968. и 1973. Ту је и допис којим се обавештава В. Новак да је одлучено да се финансира његов рад „Проучавање заоставштине брибирских кнезова из племена Шубића”.

О научним скуповима постоје подаци за два из 1967. и то: „Октобарска револуција и народи Југославије” и „Улога и организација научног рада данас у нашем друштву” за који су сачувани закључци скупа и радови Божидача Ђорђевића, Радомира Лукића и Синише Станковића. Ту су још Предлог тема и белешке В. Новака за Симпозијум о националном питању и штампана књижица *Први симпозијум о енергетици Југославије*, САНУ, Одељење техничких наука, 1967.

Од зборника радова овде су представљени: *Зборник радова о Вуку Стефановићу Караџићу* са 10 аката, од којих је осам упутила САНУ В. Новаку током 1964. и 1965. Односе се на тражење прилога за Зборник, листу особа са адресама којима би требало упутити позив за сарадњу, захвалност за прилог „Анте Старчевић у полемици са хрватским Вуковцима”, присуство седници ИО Председништва ради договора око прославе Вука Ст. Караџића, именовање у Одбор за организовање радних састанака о принципима за издавање критичког издања Вукових цело-

купних дела, формирање Одбора, прославу Вука Ст. Караџића, позив на седницу Одбора за издавање нових радова и штампање Зборника о Вуку Ст. Караџићу. *Југословенски народи пред њочешак Првој светској рат 1914–1918*. Јодине зборник је за који је сачувано неколико докумената: три дописа од којих су два Одељењу друштвених наука САНУ где је уз један приложен чланак „Жртве Србије 1914–1918”, а други је око путних трошкова за ауторе чланака, док је трећи В. Новаку око кредита за научноистраживачки рад. Ту су још записник седнице Редакције за Зборник и забелешке са састанка историјских секција Одељења друштвених наука три академије и научног друштва Босне и Херцеговине у Загребу од 1. IV 1965. На крају је наведена оквирна тема садржаја зборника *50-годишњица оснујка Југословенског одбора*.

Уређивачку делатност чине три акта која је САНУ упутила В. Новаку: о измени уредника публикације *Споменик Одељења друштвених наука* и штампања дела *Прејиска С. Новаковића и В. Бојинића* Бранислава Недељковића и *Прилој историји јеро-вине и миграција Балкан–Поднонавље XVIII и XIX столећа* Славка Гавриловића. За Билтен Одељења друштвених наука везани су акти којима Одељење тражи од В. Новака резиме његових дела *Валтиазар Бојинић и Фрањо Рачки 1866–1893*. и *Monumenta Serbica*.

Неколико је предлога и реферата за изборе дописних и редовних чланова САНУ, понекад с наведеним предлагачима. Ту су предлози за избор Милка Коса за члана, Грге Новака и Мије Мирковића (1961), Ивана Божића (1963) и Миленка С. Филиповића с библиографијом (1965. референти: Бранислав Којић, Милисав Лутовац и Атанасије Урошевић) за дописне чланове. Док су реферати с предлогом да се Милош Мацура (1965. референти: Душан Недељковић, Јован Ђорђевић и Радомир Лукић) и Фанула Папазоглу (1969. референти: В. Новак и М. Гарашанин) изабери за дописне чланове, а кандидује за дописног члана Радмила Стојановић (1965. референти: Душан Недељковић, Јован Ђорђевић и Радомир Лукић). Без података је за Миладу Паулову, а Ђорђе Сп. Радојчић да се изабере за редовног члана (1965) и реферат и предлог да се Цвито Фисковић изабере за члана изван радног састава (1965. референти: Ј. Тадић, А. Дероко и С. Радојчић).

Реферати В. Новака за изборе у звања Милана Живановића су: за поновног научног сарадника Историјског института САНУ (1954), вишег научног сарадника (1960, с В. Чубриловићем), научног саветника (1967) и реферат с предлогом за унапређење Илије Синдика у III платни разред (1955, с Ј. Радоњићем).

Комисија за дисертације САН садржи више докумената која чине дописи, записник, реферати, извештај, белешке и новински исечци. Дописи су слати В. Новаку у периоду од 1951. до 1956. Први се односе на саветовање о начину описивања рукописа у споразуму с писцем, а остали на његово чланство у комисијама за одбране теза и дисертација: Владимира Стојанчевића, Гавре Шкриванића и Вука Винавера. Поред њих ту су још: записник о одбрани дисертације *Средњовековна ношња Балканских Словена* Јована Ковачевића, асистента Историјског института САН, с потписима чланова комисије: Владимир Р. Петковић, Радослав М. Грујић, Виктор Новак, Илија Синдик и Светозар Радојчић; реферат о дисертацији *Чуда Димитрија Солунског као историјски извори* Фрање Баришића, који су поднели Никола Радојчић, Милан Будимир и Георгије Острогорски. Одбрана дисертације *Солунски процес 1917*. Милана Живановића из 1953; овде је, поред реферата о тези, и грађа у виду преписке, новинских чланака-исечака, *Дневник. Извод из 1911*. и две Новакове бележнице. Ту је и извештај о дисертацији *Српска криза у источном питању (1842–1843)* Војислава Вучковића (поднели га Јован Радоњић, Милош Радојковић, Драгослав Јанковић и на крају су белешке В. Новака). Уз извештај су писмо-обавештење Ј. Радоњића В. Новаку да је члан комисије за одбрану тезе и решење о саставу комисије за одбрану тезе В. Вучковића.

Групу од 23 документа написана у периоду од 1926. до 1970. чине писма, реферати, извештаји, мишљења и предлози које је В. Новак сам или с неким достављао СКА, САН–САНУ или њеном Одељењу друштвених наука за поједина дела и грађу. Понекад су уз њих приложена његова писма или писма других лица, преписка, дописи којим је обавештаван да је изабран за рецензента итд. Писмо је упутио с Хенриком Барићем и Станојем Станојевићем око сакупљања грађе за *Acta Albaniae*. А. Белић је писао и питао В. Новака да ли је готов са редакцијом архивске

збирке Михаила Гавриловића, како би се могла дати у штампу. Поред аутореферата за расправу *Насиџанак и несиџанак Мопи-
menta Serbica – диџиломаџара Ивана Кукуљевића-Сакцинској*,
поднео је реферате о: студији *Дубровачко-срџски ујовори до сре-
дине 13. века* Милка Коса; издавању грађе Алексе Ивића; архив-
ској грађи о југословенским књижевним и културним радници-
ма; преписци Филипа Христића и Јована Ристића; рукописима:
Село Ерговец код Крижевца Ивке Гудић, *Ориолик Глише Бабовића*
и *Једно нејознаџо дело Марка Миљанова* Михаила Вукче-
вића; радовима: *Паја Чавловић (1821–1877)* Љубомира Дурковића
Јакшића, *Коресиоденција Сиојана Новаковића и Валиџазара*
Боџишића Бранислава Недељковића, *Положај жена у Дубровнику*
и *Србији у XIII и XIV веку* Душанке Динић Кнежевић, *Племенити
људи Пољичани у XV веку* Ивана Божића и *Десиоџи Ђурађ*
Бранковић и ујарско-џурски џрејовори 1454. јодине Симе Ђир-
ковића. Без потписа је реферат о рукопису *Усиомене 1941–1945.*
Милоша Ђ. Шкарића. Извештаји су о радовима *Полиџичка акци-*
ја Србије у јужнословенским џокрајинам Хабзбуршке монархије
1859–1874. и *Сукоб између Илије Гарашанина и Јована Рисџића*
Војислава Вучковића, као и о рукопису *Писма и меморандуми*
Франа Суџила (1914–1917) Драгована Шепића. Мишљење Одеље-
њу друштвених наука поднео је у вези с предлогом из Софије
о једном међународном састанку који би расправљао о мундо-
графији – као једном светском писму, а о реферату *Проџаџандна*
џиџамџа високих џџалијанских команди за окуџационе џруџе
у *Јуџославији (1941–1943)* Теодора Сала дао је мишљење Одбору
научног скупа „Устанак у Југославији 1941 и Европа”. Предло-
жио је да се *Грађа за нову срџску исџорију у XIX веку* штампа у
Сиоменику другог разреда. С овим радовима је и писмо Барише
Крекића В. Новаку од 22. I 1952. којим је тражио ревизију књи-
ге *Дубровачка сликарска школа* проф. Ј. Тадића.

Наведеним документима придружyјемо и неколико аката
Одељења друштвених наука. Њима је В. Новак обавештаван да је
одлучено да му се упуту рад и да мишљење (*Ко је био хрваџски*
кнез Борна Светислава Првановића), да прегледа рад и припреми
реферат (*Крвава окуџација Бачке Томе Димитријевића*), да се
доставља и тражен реферат о раду (*Liber viridis – Зелена књиџа*

Бранислава Недељковића), као и конкурсни материјал за избор Божидара Ковачевића за управника Архива САН и о достави пријаве В. Чубриловића на расписани конкурс за директора Балканолошког института и Драгољуба Драгојловића за научног сарадника истог института.

Архив САНУ представљен је са 41 документом од 1955. до 1973. Већина су решења којима је В. Новак именован у комисије за преглед и процену рукописа и друге архивске грађе која је нуђена на откуп Архиву, као и решења на основу којих му је за тај урађени посао исплаћиван хонорар. На основу тих решења постоји извештај о рукописима који се односе на критику Српско-ватиканског конкордата из 1914. које је на откуп понудио Владимир Николић, бивши адвокат из Земуна, као и мишљење о понуђеном рукопису-дневнику *Успомене из времена окупације* Аритона Михаиловића. Први је из 1955, а други из 1965.

По решењима он је био члан комисија за преглед и процену рукописа: *Брсјачка хроника* Василија Трбића; *Смрти мајке Јујевића*, *Издаја Вука Бранковића*, *Виминацијски и дачки новац*, *Историјски закони и чиниоци*, *Традиционална историја Рима* и *Скопље и околина у античко доба* академика Николе Вулића; *Успомене* Славка Шећерова; *Моје службовање у српским школама у старој Србији у време последњих година турске владавине* Стојана Зафировића; *Успомене* Панте Драшкића; *Успомене* Николе Станаревића; ћирилског рукописа писаног у Омишу 1594; *Биографије четворице ђредака из Белојавлића у Црној Гори* Вуксана М. Минића; *Етнолошких ђромајрања у Тојлици* Миленка Филиповића; девет чланака Светозара Попадића; кореспонденције и других хартија академика Станоја Станојевића; писама кнеза Милоша упућених кнегињи Љубици и његовом прадеди Таси; шест писама Стевана Сремца и једног писма Петра Прерадовића; архивског материјала 417 руком писаних листова преписа писама (Исидора Стојановића, Алексе Симића, Косте Николајевића, Томе Вучића, патријарха Јосифа, Његоша, Матије Бана, кнеза Александра и др.); архивске грађе о прошлости Србије XIX века; докумената из времена кнеза Милоша и Михаила; цртежа *Кнез Михајло ојивара ђрву седницу Друштва Српске словесности* Анастаса Јовановића; фотографија дома Обреновића;

две оригиналне фотографија породице Светислава Вулића; старе географске карте Србије и 13 фотографија са освећења гробља српских војника на Зејтинлику; микрофилмова Светостефанске повеље и писма деспота Вука Бајазиту II; допуне заоставштине Косте Стојановића која се састоји од аутобиографских бележака и 37 фотографија које је понудио Костин син Милан.

Решења о исплати хонорара постоје за наведену грађу, али и ону за коју нема решења о прегледу и процени и то: *Иконе Далмације* Лазара Мирковића; *Исписи из Архива Јајодинске нахије* које је понудио Душан Јовичић; писма јавних радника Срба и Хрвата из Хрватске и Далмације из XIX века; 70 разних фотографија које је понудио Јован Тодоровић; документа које је понудио на откуп Милорад Дамјановић; *Фотографије, програми концерата и друге архивалије Михаила Терзибашића*.

Поред решења којима је постављан за члана комисија за преглед и процену архивске грађе постоје и она о другим питањима. Постао је члан Стручног савета Архива када је решено да се он формира или члан комисије образоване да разматра питања коришћења просторије у којој је смештен Дијалектолошки атлас, а налази се поред Архива, као и оне Завода за заштиту споменика културе у вези са утврђивањем споменичких својстава Горичког зборника из 1442, а који се налази у Архиву САНУ. Ту су још: записник седнице Стручног савета Архива из 1964. с приложеном оставком В. Новака упућеном Архиву и Председништву САНУ, два позива с дневним редом за седнице Стручног савета Архива и писмо Богољуба Петковића В. Новаку с Петковићевим актом послатим Председништву о Архиву.

На крају је обавештење да је на предлог Стручног савета Архива Извршни одбор донео закључак којим именује В. Новака за референта пријављених кандидата на конкурс за управника Архива и реферат комисије (В. Новак, Ј. Тадић и В. Чубриловић) о кандидатима с предлогом да се изабере за управника Рајко Веселиновић.

Централна библиотека САНУ заступљена је с 12 докумената од 1952. до 1970, углавном оних који се односе на В. Новака. Међу њима су: позив за отварање Библиотеке; молба да достави списак страних публикација за своју област, неопходних за

научни рад; обавештење да је постао члан Стручног савета Библиотеке и решење којим је постављен на то место; позиви за седнице Савета с приложеним записницима неких седница; извештај о раду Библиотеке, преднацрт Правилника, Пословник о организацији и раду Библиотеке и материјални расходи Библиотеке; писмо управника Стручном савету; попис службеника и њихов распоред по пословима са стучним класификацијама; допис САНУ, адресован на В. Новака, којим моли чланове да Библиотеци достављају по један примерак сваког свог новообјављеног рада с приложеним списком Новакових радова које треба да достави Библиотеци и нацрт програма прославе сто тридесете годишњице од оснивања Библиотеке.

Историјски институт САНУ чији је управник В. Новак био од оснивања 1947. овде је представљен извештајима, записницима, приказима, рецензијама, рефератима, оценама, преписком, биографијама и библиографијама сарадника.

Извештаји о раду Института које је управник поднео САН или њеном Председништву сачувани су делимично и то: онај од 29. X 1947, па за средину 1948, у првом тромесечју 1950, и Извештај о раду сталних чланова Института у 1950, Организација и рад Историјског института; Извештај о раду за 1951. и план рада за 1952, а о свом раду управник је 15. XI 1947. дао „Извештај за протекла четири месеца” и о раду за 1948. годину.

Извештаји које су управнику или Управи поднели чланови Института о свом раду за одређени временски период су: Ивана Божића и Илије Синдика (1949), Мите Костића (1950), Љиљане Алексић (1. XI 1950. – 13. X 1951), Саве Атанацковића (1. XII 1948. – 1. X 1951) и раду у Државном археолошком музеју у Сплиту 1949, Вука Винавера (20. I – 31. X 1951). Иза њих су извештаји без наведеног временског периода, а поднели су их од октобра до децембра 1951: Радослав Перовић, Милан Ж. Живановић, Јован Ковачевић, Радомир Ивановић, Даница Миљковић, Бранислав Недељковић, Радмил Поповић, Живан Сечански, Никола Сотировски, Глигор Станојевић, Андрија Штајнбергер [Раденић], Гавра Шкриванић, библиотекарка Божена Конечки, Првош Сланкаменац, Владимир Стојанчевић. Оне о раду у првом полугођу 1952. године поднели су Радослав Перовић и В. Новак,

а без датирања је Бранка Павићевића „Извештај о досадашњем раду у Институту”.

Поред наведених ту су и извештаји Јорја Тадића о раду студента и професора историје уметности у Државном архиву у Дубровнику у току лета 1947. с приложеним Планом рада за следећих пет година и о откупу библиотеке Јована Томића (1948); Милоша Ђурића о боравку у Загребу у августу 1949. и Петра Поповића о исписивању грађе за односе Србије и Црне Горе (1949).

Од управника Института 1949. затражен је поверљив извештај о стручној способности сталних и хонорарних, научних и стручних радника, а средином следеће године поднет је Персоналном одељењу Председништва САН извештај о сталним члановима Института: Илији Синдику, Милану Живановићу, Радославу Перовићу и Живану Сечанском. И 1952. тражене су радне оцене за сараднике Института и оне су приложене као одговор на акт. Такође је од В. Новака 1949. тражен писани, добро образложени предлог за награђивање службеника, а он је исте године од А. Белића тражио предлог кандидата за државне награде чланова Историјског института.

Рад у Историјском институту делимично можемо пратити и преко записника и секција. Постоје записници са састанка одржаног поводом припреме за штампу рада *Liber Viridis* Б. Недељковића и с дискусије о идејној скици *Прејледа српске средњовековне нумизматике* Сергија Димитријевића. За библиографске радове постоји Предлог за састав *Српске историјске библиографије. Основа рада*, а из рада Секције за историју НОП-а и НОБ-а, Организовање прикупљања материјала о Народноослободилачкој борби. На основу вреднованих радова поднетих Институту и његовом Научном савету ту су: приказ *Аутобиографије јатријарха Рајачића* од Ј. Радоњића; извештај и оцена рада *Дипломатички елементи најстарије очуване ношарске књије у Кошору* Милке Ивковић; рецензија рада *Последња деценија аустројске владавине у Дубровнику* Милана Живановића, као и реферати за: библиографију Андрије Раденића *Прилој библиографији литературе на старим језицима о развоју југословенства и стварању Југославије до 1918–1919*; расправу Војислава Вучковића *Из односа Србије и Југословенској одбора*; дело Леонтија Павловића

Збирке печата из Дечанске ризнице; рукопис Бранка Павићевића *Црна Гора у рату 1862. године. Херцеговачки устанак 1861–1862*, и за текст о југословенској историографији, који је намењен за последњи одељак *Историје Југославије* у редакцији Академије наука СССР-а.

Посебно смо издвојили *Дипломатар*, текст српских средњовековних докумената, написан на 513 листова с којим су још: записници са саветовања о припремама за његову изразу, као и позиви и записници са седница Уређивачког одбора за издавање, акт Института В. Новаку о слању *Дипломатара* на разматрање, приказ и примедбе на рукопис прве књиге.

Преписка Историјског института садржи преко 60 писама од 1947. до 1969. године. Уз нека од њих приложена су друга писма. На првом месту су писма САН управнику В. Новаку и његова председнику и Председништву САН, Одељењу друштвених наука САН, Комитету за научне установе и високе школе Владе НР Србије, Научном савету Историјског института. Ту су још писма других научних институција, научних радника, чланова института, политичких личности и неколико из иностранства, као она Андре Мазона и Габријела Меја из Париза.

Има 28 биографија и библиографија које су Управи Историјског института поднели сарадници. Две од њих, Васиља Поповића и Владимира Ђоровића, односе се на сараднике *Југословенској историјској часопису* или Историјског друштва, а и неке друге могу ту припадати. Сарадници су своје биографске и библиографске радове насловили као: *Аутобиографија* (Драгутин Анастасијевић), *Крајка аутобиографија* (Мехмед Беговић), *Биографија* (Велимир Вујић, Фанула Папазоглу, Владимир Хвостов Михаилевич), *Библиографија* (Дејан Медаковић, Виктор Новак, Георгије Острогорски, Владимир Ђоровић, Грегор Чремошник), *Крајка биографија* (Миховил Томандл), *Крајка биографија и библиографија* (Милан Будимир), *Биографија и библиографија* (Миодраг Грбић, Стеван М. Димитријевић, Љубомир Дурковић, Бранислав Ђурђев, Алекса Ивић, Гргур Јакшић, Мита Костић, Владимир Мошин, Радослав Перовић, Душан Поповић, Петар Поповић, Милош Радојковић, Јорјо Тадић, Никола Шке-

ровић), *Радови после избора за ванредног професора (од 1924)* (Миодраг Ибровац) и Васиљ Поповић, белешка В. Новака.

Један документ односи се на Археолошки институт САН. То су: Закључци археолога НР Србије са састанка од 24–25. V 1959. у Археолошком институту САН.

Сарадња највише научне и уметничке установе српског народа САНУ са најстаријом књижевном, културном и научном институцијом Матицом српском у заоставштини је представљена за период од 1962. до 1965. године с 10 докумената. Први је датиран 8. XI 1962. и насловљен „Заједничке радне групе Академије и Матице српске”, без других података. Потом су: Извод из записника VII седнице Председништва САНУ од 13. XII 1962. о сарадњи с Матицом српском; Сарадња САНУ и Матице српске. Извештај за 1964. с приложеним Закључцима о проблемима израде термилолошких речника са састанка одржаног у Новом Саду 24. II 1964; Записник са састанка групе за сарадњу САНУ и Матице српске одржаног у Београду 12. I 1965. с приложеним позивом В. Новаку за овај састанак; писмо Милана Бартоша Матици српској од 3. II 1965. о сарадњи Академије и Матице српске кроз радне групе; допис секретар САНУ Вукића Мићовића од 19. III 1965. Одељењу друштвених наука за именовање представника Академије у заједничким групама Академије и Матице српске; Записници са састанака: Групе за израду регистра архивског материјала и објављивање архивске грађе, Групе за прикупљање архивске грађе и других докумената и Групе за проширење фототипских издања. На крају је белешка која гласи „Др Араницки је потпуно спремио за штампу мемоаре Утјешеновића Острожинског. Диван коментар. То лежи”, без других података.

Преписка Анте Матијевића са СКА и В. Новаком од 1929. до 1932. је око фотографија докумената. Прво писмо А. Матијевића В. Новаку упућено је 22. X 1929. и у њему јавља о својим истраживачким радњама у Задру, а 30. IV 1930. од СКА моли помоћ од 5000 дин. за научни рад у Задру и Бечу и јавља (18. XI 1931) да јој шаље фотографски материјал из архиве Св. Марије али заузврат тражи новчана средства за прављење копија развијених негатива. Затим моли Новака за подршку око оснивања Римског

института; жали му се на неразумевање Академије за његов рад; тражи новчану помоћ за снимање новооткривених повеља у самостану Св. Марије у Задру; извештава га о раду на средњовековном материјалу из архиве манастира Св. Марије. Преко В. Новака прети да ће раскинути сарадњу ако му Академија не пошаље новчана средства; поново тражи предујам; није задовољан износом новца који му је послала Академија; тражи помоћ од Академије у износу од 5000 динара; јавља да је завршио свој рад *Датирање њаинских њовеља*; обавештава га о трошковима које је направио при изради фотографија повеља; тражи два пута, без датума, ургирање да му се исплати дуг, а моли и С. Станојевића да се заузме у Академији да му се надокнаде трошкови. Ту је још одговор СКА Југословенском историјском друштву поводом молбе Анте Матијевића, које нема, да му Академија надокнади 1000 динара и њено тражење фотографија, преко В. Новака, које је Анте Матијевић прикупио у Задру. Напомињемо да су у заоставштини сачуване 924 фотографије, као Збирка А. Матијевића. Делом су коришћене за *Палеографију*, нумерисане су од 1 до 45, док су остале без нумерације и неискоришћене.

В. Новаку, као и другим својим члановима, САНУ је слала позивнице различитим поводима. Сачуване су 33 упућене од 1957. до 1975. приликом одржавања: симпозијума, научних и свечаних скупова, приступних беседа новоизабраних чланова, прослава различитих годишњица посвећених институцијама и појединцима, у част новоизабраним редовним и дописним члановима, предавања, отварања изложби, вечера, пријема, коктела и комеморативних скупова.

На крају је сачувано и неколико новинских исечака који се односе на рад САНУ и њених чланова. Један је без података 1957, два су из *Полиџике* 1962. и један 1963, а по један из *Борбе* и *Вечерњих новосџи* 1962. Три новинска исечка из *Новосџи* 1935. и *Обзора* 1940. и 1941. немају везе са СКА.

Mile Stanić
Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts
milestanic953@gmail.com

From the legacy of Viktor Novak

Summary

The paper Из заоставштине Виктора Новака (*From the Legacy of Viktor Novak*) provides an overview of his prolific activities, primarily in the fields of historiography and musical art, as well as his other pursuits and interests. This is evidenced by numerous preserved documents, archival material, and a wide range of scientific, non-fiction, and other works he left behind. Thus, we first encounter him as a poet, and subsequently as a palaeographer and historian. The paper traces V. Novak's work through historical societies, associations, journals, domestic and international congresses, committees, commissions, scientific research, lectures and radio addresses or speeches in institutions, newspaper columns, and particularly works on the relations between the Vatican and Yugoslavia, the actions of the Catholic Church and its clergy in Croatia against the state before the war, and crimes against Serbs during the Second World War, including his professorial and scientific work at the University of Belgrade, the Faculty of Philosophy, and other faculties, as well as his activities in the Serbian Royal Academy, the Serbian Academy of Sciences – Serbian Academy of Sciences and Arts. In addition, more than 4,500 letters have been preserved, documenting his correspondence with numerous domestic and foreign scholars and other individuals. His musical output is reflected in critiques, essays, and speeches, as well as in the archives of choral societies and associations – notably records of his work within them – and in correspondence with certain individuals and musical institutions. At the end, there is a work on Freemasonry, with documents of specific lodges.

Keywords: Viktor Novak, archives, documents, activities, archival material, legacy.

Рајна Драгићевић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик
rajna.dragicevic@fil.bg.ac.rs

Култура и језик Срба у Хабзбуршкој монархији на основу двојезичних српских речника из XVIII и XIX века

САЖЕТАК: Рад је посвећен најстаријим српским ћириличким речницима, који су настали у XVIII веку, а служили су као уџбеници који су помагали српском народу да научи стране језике (пре свега немачки и латински) након сеобе у Хабзбуршку монархију. Лева страна тих речника написана је на страном језику, а на десној страни налазе се славеносрпски преводни еквиваленти. Будући да су настали по угледу на руске и немачке речнике, у српској науци се дуго није обраћала пажња на њих јер се сматрало да нису довољно српски. У овом раду се на материјалу четири репрезентативна речника предвуковског лексикографског тока доказује да на славеносрпској страни ових речника има много народних српских речи, као и позајмљеница које су користили Срби у свакодневној комуникацији и да су анализирани речници важан извор за језичка и историјско-културолошка истраживања живота српског народа у XVIII веку.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: српска лексикографија, XVIII век, српски језик, славеносрпски језик, речник.

ПОЧЕЦИ СРПСКЕ ЋИРИЛИЧКЕ ЛЕКСИКОГРАФИЈЕ

Своју књигу о српској књижевности у XVIII веку Јован Скерлић (1923) започиње оценом Анатола Франса да је XVIII век „најбољи међу свим вековима”, а затим, фокусирајући се на српски

народ, примећује да тај век „није само унео рационалистичке и просветитељске идеје међу Србе, он, у исти мах, и у првome реду, значи прелажење српскога народа из Средњег века у ново доба, улажење у западну европску културу, почетак живота у модерној цивилизацији”.¹

Нова цивилизација у којој се нашао део српског народа у том веку донела је нова искуства оличена у бројним до тада непознатим предметима и појмовима, а сведочанство о њима сачувано је у најстаријим српским ћириличким речницима. Према речима руског лингвисте В. П. Гуткова, највећег познаваоца српске лексикографије XVIII столећа, „речници верно одражавају књижевнојезичку ситуацију у одређеним периодима историје друштва”.² Речници могу представљати и значајан извор за испитивање друштвено-историјског тренутка неке заједнице, што се углавном занемарује, па је један од циљева овог рада позивање историчара и других стручњака за друштвено-хуманистичке науке да обратe пажњу на лексикографска дела настала у времену које истражују.

Почеци српске лексикографије најчешће се неправедно везују за Вуков *Рјечник* из 1818. године. Описујући предисторију овог речника, П. Ивић објашњава да се, додуше, у западним крајевима још од XVI века појављују дела „трудољубивих фратара”, остварења настала у приморској или кајкавској зони, „међутим, у ужем кругу којем је Вук припадао, у средини православних Срба, Вук је затекао готово потпуну пустош у овом домену”.³ У наставку, Ивић спомиње неколико српских речника за које каже да је „у српски материјал умешано доста руских речи” и закључује да је „лексикографски биланс српског XVIII века остао јадан. Објашњење оворе лако је наћи у општој језичкој дезоријентацији код Срба у тој епоси. У време кад су границе између српског, црквенословенског и руског биле флуидне и неухватљиве, није могло бити јасне представе о томе како треба

¹ Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд: Напредак, 1923, 4.

² В. П. Гудков, *Сербская лексикография XVIII века*, Москва: Филологический факультет МГУ, 1993, 3.

³ Павле Ивић, „О Вуковом Рјечнику из 1818. године”, поговор Српском рјечнику, Београд: Просвета, Нолит, 1987, 33.

да изгледа српски речник [...] А што се тиче ранијих епоха, оних до XVIII века, ту је чак непотребно тражити неко нарочито објашњење: под ужасним притиском турског ропства није се могло ни мислити на неку лексикографију. Тако је Вук, за чије је име везано толико великих почетака у историји наше културе, и на овом пољу био први”.⁴

Ово уверење да предвуковски српски речници нису довољно српски било је толико јако и пре и после ових речи Павла Ивића⁵, први пут објављених 1966. године, да се српски лингвисти нису њима бавили све док крајем XX века, године 1993, Московски државни универзитет није објавио књигу В. П. Гуткова *Сербская лексикография XVIII века*, у којој овај руски лингвиста, универзитетски професор српског језика, доказује и свету показује српскост српских речника из XVIII века.

Занимљиво је да је изван пажње српских лингвиста остала чињеница да су ти речници настали за потребе српског народа да се језички и културолошки прилагоди животу у новој држави, након Велике сеобе Срба. Занемарена је чињеница да је, по Скерлићевим речима, „на крају XVIII века постојала код Срба цела једна мала школска књижевност”, која је, додуше, по његовој оцени, била „неоригинална, али прилично потпуна и удешена за школски рад у савременијем правцу”.⁶ Та школска књижевност, управо зато што је била прилагођена образовању и васпитању ученика, заслужује подробну језичку и културолошку анализу.

Један од речника из тога времена, познат као *Речник мали*, имао је више од седам издања, што најбоље сведочи о томе колико је Србима био потребан, а то не би било могуће да није био довољно српски. Већ сама чињеница да је једна страна тих речника (тј. једна њихова половина) написана на српском (славен-

⁴ Исто, 34.

⁵ Пре Ивићевић, утицајне су биле речи Јована Скерлића, који у Предговору *Српске књижевности у XVIII веку* објашњава да у својој књизи није у обзир узео ауторе неких речника, на пример, Стефана Вујановског, и каже да су они „иначе заслужни људи по нашу народну просвету, али њихов рад је био сасвим неоригиналан и некњижеван, ограничен на превођење школских уџбеника са немачкога и рускога језика” (Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, XI).

⁶ Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, 85.

носрпском) језику и да је аутор морао трагати за одговарајућим преводним еквивалентима, показује да су они били оригинални (скоро онолико колико и многи двојезични речници) јер је аутор морао показати креативност у проналажењу одговарајуће преведенице за сваку страну реч са леве стране речника. Тај избор одговарајућег лексичког еквивалента био је усаглашен са реалном употребом језика јер да није тако било, речници би били бескорисни и не би имали више издања. Управо зато што чувају српско лексичко благо XVIII и XIX века, речи које је српски народ користио у свакодневној комуникацији, ови речници нису смели остати изван пажње лингвиста. Оцењујући један такав речник, И. Грицкат закључује: „Скромни просветитељски подухвати из прве половине XVIII века дају повода да се размисли о томе, колико су управо они, у тој епохи, и били заслужни за каснији брзи раст просвете, културе и науке. Нова рационалистичка просвета, са модерном културом и науком као својим плодовима, подизала се касније великом брзином, и стога и треба обратити пажњу на ове прве темеље на којима се она изграђивала, уз одавање потребног признања њеним раним градитељима, и уз разраду оних тематских праваца који су у односу на то доба до сада најмање били разрађивани”.⁷

Пишући о српскословенском језику од 1699. до 1804. године, П. Ивић и А. Младеновић констатовали су да је „било нормално да се исте личности у разним приликама служе различитим језичким изразом, зависно од тога коме се обраћају и о чему пишу. Митрополит београдски Мојсеј Петровић писао је релативно најчистијим народним језиком у својим личним бележницама посвећеним искључиво материјалним стварима. То је домен у којем је српскословенски и иначе остајао отворен за народну лексику, јер су му недостајали многи потребни изрази”.⁸ Пошто је лексика у речницима угарских Срба углавном била посвећена свакодневном животу, у њима је, разумљиво, било

⁷ Ирена Грицкат, „Један немачко-славеносрпски речник – препис Јована Рајића из 1741. год.”, *Јужнословенски филолој*, XXIX/1–2, 1972, 186.

⁸ Павле Ивић, Александар Младеновић, „О језику Срба у раздобљу од 1699. до 1804”, у: *Историја српског народа*, четврта књига, други том, Београд: Српска књижевна задруга, 72.

много народне лексике. Речи које је српски народ користио нису биле само српске јер ни српскословенски лексички фонд, као ни рускословенски, али ни народни, није могао именовати многе „појмове из друштвеног живота и цивилизације у аустријским земљама”, па су преузимане стране речи. „Тако документи са земљишта под хабсбуршком управом кипте немачким и латинским речима, а у онима из Горње Угарске нису ретке ни мађарске речи. Уз то, наилазимо на много турцизама, наслеђених из епохе која се тек била завршила.”⁹ Сви ови пластови лексике забележени су у српским речницима из XVIII века и јасно указују на друштвене везе које су Срби успостављали у новој држави и врсте утицаја које су примали. Иако је било много страних речи, таква лексичка ситуација била је сасвим српска и прилично уверљиво је пренесена у речницима о којима је реч у овом раду.

Рускословенски утицај на те речнике био је несумњив и не може се порицати, што је и инспирисало В. П. Гуткова да у овим речницима испита „детаље историјске слике српско-руских језичких, књижевних и, уопште, културних веза”,¹⁰ али и да проучи одлике српске (славеносрпске) лексике тога времена. На српски народ и његов језик у XVIII веку утицао је и руски књижевни језик, а „поље на којем су се српски аутори најчешће огледали пишући руским књижевним језиком била је историографија”,¹¹ па је тај језик остао изван употребе у неформалној комуникацији, што такође потврђују речници из XVIII века.

У овом раду скренућемо пажњу на само неколико репрезентативних представника овог лексикографског тока с намером да осветлимо нека лексичка решења у њима који их чине српским. Речници о којима ће бити речи у овом раду детаљно су описани у литератури, па ће се у овом раду искористити само оне језичке чињенице којима се доказује да ови речници заслужују статус српских лексикографских остварења. Стално треба имати у виду да је настанак ових речника инициран настањивањем Срба у Јужну Угарску и њиховом потребом да науче, пре свега, немачки и латински језик, како би се прилагодили животу

⁹ Исто.

¹⁰ В. П. Гудков, *Сербская лексикография XVIII века*, 4.

¹¹ П. Ивић, А. Младеновић, „О језику Срба у раздобљу од 1699. до 1804”, 84.

у новој средини, али и потребом да се фиксирају, „озваниче” именовања (обично страног порекла) за бројне нове појмове с којима су се Срби срили у новој држави.

Податке о већини ћириличних предвуковских речника проналазимо у делу Стојана Новаковића *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867*. Они су концепцијски повезани и представљају јединствен лексикографски ток који почиње у XVIII веку, а завршава се средином XIX века. Лексикографска дела која припадају овом току немају везе са Вуковим речницима из 1818. и 1852. године, па овај ток несметано тече и после објављивања првог издања Вуковог *Рјечника*. Било их је десетак. Њихову леву страну представљале су речи на латинском, немачком, грчком, француском, турском језику, а на десној су биле речи на славеносрпском. Било је и тројезичних речника: грчко-турско-српски речник (1847), српско-немачко-латински речник (1850).¹² Већ сам списак језика са којих су речи превођене на славеносрпски језик у овим речницима сведочи о друштвеним везама које су Срби успостављали са другим народима у XVIII и XIX веку.

Рукописни речник Јована Рајића (1741), најстарији српски ћирилични речник

Вероватно најстарији или бар најстарији очувани речник јесте рукописни *Лексиконъ нѣмецкій и славеносербскій*, преписан 1741. године руком тада четрнаестогодишњег Јована Рајића. И. Грицкат (1972) претпоставља да је речник настао на основу неког латинско-немачког лексикона, чија је латинска страна занемарена, а немачка страна је постала лева страна речника. По свему судећи, неки руски учитељ је тако добијену леву страну речника коју су чиниле речи на немачком превео на славеносрпски. Јован Рајић је преписао речник свог руског учитеља. Ирену Грицкат заинтересовао је овај речник и из културолошке перспективе због тога што представља добар пример сусрета устаљене црквене традиције и „новосхоластичке школе, засноване на хришћанском учењу, задахнутом класичним хуманизмом

¹² Нешто опширније о овоме вид. у: Данко Шипка, *Основи лексикологије и сродних дисциплина*, Нови Сад: Матица српска, 2006, 176–185.

и заталасаним идејама просвећености”.¹³ Као вредност овог речника, насталог у Војводини, И. Грицкат издаваја могућност описа мађарских и немачких речи карактеристичних само за Војводину, опис других, словенских, дијалектизама, као и утицај руског језика на српски (славеносрпски) језик. Она класификује речи са десне стране речника и примећује да је највише руских народних и црквеноруских речи међу њима, али запажа да се кроз речи тога речника огледају и локалне језичке црте. Као представнике специфично српског лексичког слоја унутар славеносрпског, И. Грицкат издваја, нпр.: *бели лук, држак, ђаун, новци, куйус, мољац, звоно, ђлавейни, ушкојљен, крвојочина, ујасић, рей, кукавица, колевка, кривица, круї, ірозница, ђоруб, месар, зец, славуј, лонац, мозак, мазіа, чинија, сврака, луїка, койиле, ђесница, бусен* итд.¹⁴ У групу балканизама И. Грицкат убраја следеће речи: *маїарац, рода, мирисаїи, іушїер* итд.; турцизми: *чакишире, креч, кеса, циїерица, фењер, бибер, іајїан, бурїија* и др.; мађаризми: *аков, кочијаш, соба, шаш, чакањ* (= будак, пијук), *мачка, лойїа, шајїод* (= штампа), *мајур* и др. Већ сама структура лексике коју класификује Ирена Грицкат живо одсликава језичке прилике у Војводини у XVIII веку. У речнику се преплићу слојеви старословенског, српскословенског, рускословенског, руског, белоруског, украјинског, српског, мађарског, немачког, турског језика који сведоче о бурном раздобљу судбине Срба на тлу Војводине.

Значај овог речника, као и његове анализе коју је спровела И. Грицкат, В. Гутков види и у томе што он представља „лингвисторијски документ који коригује укоренење представе о времену настанка славеносрпског језика. Његова грађа сведочи о томе да је српско-руско или српско-руско-црквенословенско мешање настало као књижевна и језичка појава још у годинама делатности позваних руских учитеља, тј. у другој четвртини XVIII века”.¹⁵ Овај закључак је веома важан јер историчари срп-

¹³ Н. Радјичић према И. Грицкат, „Један немачко-славеносрпски речник – препис Јована Рајића из 1741. год.”, 153.

¹⁴ Пошто за тему овога рада ортографија није важна, пишемо савременом графијом.

¹⁵ В. П. Гудков, *Сербская лексикография XVIII века*, 9.

ског језика сматрају да је славеносрпски језик (у ужем смислу) постојао од 1760. до 1830. године.¹⁶

Не треба заборавити да је руски учитељ који је сачинио десну страну тог речника превodeћи немачке речи, очигледно благонаклоно гледао не само на србизме већ и на хунгаризме, германизме, турцизме, па је и те речи, без задршке, уносио у речник, што В. Гутков коментарише: „Руска књижевно-језичка пракса својим ауторитетом омогућила је стварање атмосфере толерантног односа према инфилтрацији речи и облика 'простога' (у овом случају српског) језика у рускословенско ткање књижевног језика”.¹⁷ Управо ова чињеница нам данас омогућава да лексикографска дела из славеносрпске епохе користимо и за лингвокултуролошка истраживања, тј. за испитивање језичких и културних утицаја других народа, не само руског, на српски језик тога времена.

Речник у *Латинском буквару* З. Орфелина (1766),
најстарији српски ћирилични штампани речник

Док је Лексикон Јована Рајића најстарији рукописни српски ћирилични речник, први српски ћирилични штампани речник објавио је Захарија Орфелин, године 1766. Речник је био део тзв. *Латинског буквара*, чији пун назив гласи Латинскій букварь содержащій начало учения и единъ краткій словникъ Латинскаго языка съ переводомъ Славено-Сербскимъ ради Сербскихъ дѣтей и всѣхъ, которые Латинскому языку учится желаютъ, изданъ 1766. З. Орфелин га је наменио Србима за учење латинског језика. Књигу је објавио издавач Димитрије Теодосије у Венецији. Састоји се из 47 страница. Прве 23 странице представљају текст буквара, а од 24. до 47. странице налази се латинско-славеносрпски речник. Ово Орфелиново дело, као и нека друга, такође даје допринос испитивању српске лексике XVIII века. И сам Орфелин то истиче – у Предговору своје *Латинске грамаџике* из 1767. године, он каже да је превод сачињен у Санктпетербуршкој императорској академији наука и да је неке руске

¹⁶ Вид.: Исидора Бјелаковић, „Лексика славеносрпског језика”, *Књижевност и језик*, LXIII/1–2, 2016, 31–47.

¹⁷ В. П. Гудков, *Сербская лексикография XVIII века*, 10.

речи које нису разумљиве српској деци превео на српски. Ово је веома важан податак за истраживаче српске лексике XVIII века, јер то значи да је Орфелин пажљиво мерио речи које уноси у своја дела и да руска народна и рускословенска лексика која је задржана у његовим уџбеницима представља ону лексику која је у некој мери била позната српској деци.

У вези с овим букваром В. Гутков критикује Д. Руварца (1914), који је ово дело окарактерисао као буквалан превод буквара Ф. Поликарпова *Букварь славенскими, греческими, римскими писмены учитися хотящимъ* (Москва, 1701). Гутков је, међутим, поредећи делове ова два буквара, убедљиво показао да је Поликарповљев буквар био само предложак за Орфелиново дело, које је имало доста оригиналних језичких решења.

Истражујући славеносрпску лексику у овом речнику, изнели смо нека запажања у вези са речима у њему као одразом слике живота српског народа у XVIII веку.¹⁸ Речи су распоређене у 15 тематских група и 4 граматичке врсте глагола, а ове тематске групе указују на мапу кључних тема у вези са којима се одвијао свакодневни живот обичног човека: **1)** О небесныхъ (21 лексема); **2)** О элементахъ (36); **3)** О времени (57); **4)** О звѣрахъ (40); **5)** О птицахъ (30); **6)** О рыбахъ (13 именица + 17 назива за инсекте за које није наведен назив групе); **7)** О травахъ и прошихъ зелѣяхъ и плодахъ (75); **8)** О чловѣку (97); **9)** О Сродству и Власти (58); **10)** О домѣ (140); **11)** О халѣинахъ (26); **12)** О градѣ (34); **13)** О науки (112); **14)** О путешествіи (21); **15)** О владѣни (29); **16)** О души (86); **17)** Глаголы перваго спряженія (103); **18)** Глаголы втораго спряженія (56); **19)** Глаголы третьяго склоненія (80); **20)** Глаголы четвертаго склоненія (31). Већ сами називи тематских група показују да је у речнику обрађена лексика која се користила у свакодневној, неформалној комуникацији, а аутор речника је морао трагати за лексичким решењима у стварној употреби језика јер му српкословенска, рускословенска и руска лексика средњег стила нису могле бити од помоћи за именовање појмова из домаћинства и свакодневног живота.

¹⁸ Рајна Драгићевић, „Почеци штампане српске ћириличне лексикографије: 'Орфелинов речник из 1766. године'”, *Семинар српској језика, књижевности и културе. Предавања 7*, Београд: Међународни славистички центар, 2018, 141–150.

За све птице чији су називи обрађени у речнику користе се исти називи као и данас, што значи да Орфелин није некритички преузео русизме. Још у XVIII веку, српски народ је знао за биљку *крсији-куме-дејје*, што је још једна потврда да у овом речнику има народне српске лексике. В. Гутков је упоредио око сто речи на слово К у речнику Орфелиновог буквара са Вуковим *Рјечником*. Испоставило се да су скоро све речи са десне (славеносрпске) стране Орфелиновог речника потврђене код Вука, нпр.: *калуј*, *камен*, *камила*, *канџа*, *канџар*, *кајља*, *каранфил*, *каруце*, *касайница*, *кесиен*, *кисео*, *клин*, *клуја*, *клујиче*, *кљун*, *кључ*, *књија*, *кобила*, *ковач*, *кожа*, *коса*, *кокош* итд.¹⁹

У нашем истраживању овог речника,²⁰ испоставило се, између осталог, да списку од 1.162 латинске лексеме одговара око 1.500 славеносрпских еквивалената, што значи да је Орфелин често наводио синонимске еквиваленте – уз руску или руско-словенску реч, наводио је и српску народну реч. Тако се, на пример, у речнику заједно наводе *врај* и *шија*. За *кичму* се користила именица *ршењача*. За *сѣиѣници* користи се у то време у народу распрострањен, а данас архаичан турцизам *басамци*, а за *ѣрозор* се наводе три синонима: *окно*, *ѣенѣер* и *ѣрозор*. Из редоследа претпостављамо где је ком синониму место у Орфелиновом језичком осећању или у говору његових савременика. За *зиг* се наводе два синонима – *дувар* и *сѣена*, за *lat. fornax* – турски грцизам *фуруна* и *ѣећ*, а за *сѣо* – словенски хунгаризам *асѣал* и *ѣрајеза*. Лексема *реч* се назива *словом* (на првом месту), а онда се наводи *реч*. *Шума* и *лес* су такође у синонимском односу, као и *корабљ* и *лађа*. Поглавље о путовању открива да су се истовремено користиле именице *ѣуѣ* и русизам *дороѣа* и да се предност давала *ѣори* у односу на *ѣланину*.

Речник мали (1793), најпопуларнији српски ћирилички речник у XVIII веку

У најпопуларније речнике овог лексикографског тока спада *Речник мали*. Био је омиљен немачко-славеносрпски речник

¹⁹ В. П. Гудков, *Сербская лексикография XVIII века*, 17–18.

²⁰ Р. Драгићевић, *Нав. дело*.

међу Србима који су живели у Хабзбуршкој монархији крајем XVIII и почетком XIX века. То се закључује на основу чињенице да је имао више издања (према С. Новаковићу: 1793, 1806, 1814, 1829, 1837), а предмет нашег интересовања јесте издање овог речника из 1793. године. Штампан је у Бечу. На корицама овог речника не наводи се аутор. Изнесени су следећи подаци: „Рѣчникъ малый” въ Вѣннѣ, въ Славенно-Сербской, Валахійской и Восточныхъ Языковъ Привилег. Типографій, 1793. Неки аутори доводе овај речник у везу са речником у немачкој граматичи Саве Лазаревића из 1774. године.²¹ В. Гутков извештава да се у Библиотеци Московског универзитета чува издање *Речника малої* из 1802. године. То значи да је имао бар шест издања као самостално дело, а као део приручника Саве Лазаревића бар још издање из 1774. године. Као што је већ наглашено на почетку овог рада, да је био неупотребљив српском народу, овај речник не би имао толико издања.

Речник садржи 104 странице. Обухвата два дела. Први део се састоји од одредница распоређених у 38 тематских група на 73 странице речника. Обрађено је нешто мање од 1.500 немачких лексема, којима одговара око 2.500 домаћих еквивалената. То значи да су као превод неких немачких лексема навођени синоними или дублети. Ево, о којим се тематским групама ради и како су оне распоређене: **1)** О Богу и стварима које се тичу божје службе (82); **2)** О свету и стихијама (65); **3)** О години и годишњим добрима (40); **4)** Имена празника (25); **5)** О неким земљама и народима (40); **6)** Море и неке воде (21); **7)** О рудама (12); **8)** О бојама (16); **9)** О баштенским стварима (86); **10)** О птицама (54); **11)** О рибама (17); **12)** О четвороножним животињама (43); **13)** О пузећим животињама (26); **14)** О човеку и његовим удовима (111); **15)** О мушкој одећи (33); **16)** О женској одећи (18); **17)** О учењу (14); **18)** О човековим делатностима (83); **19)** О духовним достојанственицима (12); **20)** О световним достојанственицима (24); **21)** О деловима куће (37); **22)** О домаћинству (24); **23)** Шта се у кухињи налази (48); **24)** Шта се у подруму налази (24); **25)** О про-

²¹ Вид.: Страхиња Костић, „Уџбеници немачког језика код Срба у XVIII веку”, *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду*, XVI/2, 1972, 530–531; В. П. Гудков, *Сербская лексикография XVIII века*, 75.

стирању астала (8); **26)** О јелу и пићу (30); **27)** О стварима у штали (44); **28)** О граду (46); **29)** Војне титуле (25); **30)** Војна терминологија (76); **31)** Шта се у пољу види (38); **32)** О делатности-ма које човек обавља својим телом (11); **33)** О казнама и гресима (21); **34)** О занатима и рукотворцима (43); **35)** О трговини и различитим робама (43); **36)** О човековим фалинкама (69); **37)** О сродству (31); **38)** Наши потомци (23).²²

Према нашем истраживању овог речника,²³ лексика сабрана у њему представља збирку позајмљеница из скоро свих језика који су кроз историју изразитије утицали на српски народни и књижевни језик. „Део српског народа који се крајем XVII века нашао у границама Хабзбуршке монархије суочио се с разрађеном цивилизацијом препуном појава и појмова нових за Србе [...] XVIII век је донео преокрет у развоју српске лексике. То је раздобље кад је почео, и у великој мери се извршио, процес европеизације 'горњег слоја' лексичког фонда. Додуше, друштвени и географски домашај новог наноса задуго је остао врло ограничен. Нове речи биле су махом одомаћене само у уском кругу просвећених људи, и то углавном међу Србима у Аустрији. У језику главнине српског народа, турцизми су и даље господарили сфером цивилизационе лексике.”²⁴ И зато у овом речнику има турцизама (*шафран, бадем, мушмула, кесџен, долама*), германизама (*шџиринфе, шџиринфле, њаниџофле, њаџије, њаниџика*), хунгаризама (*џиџеле, џиџка, немеш, соба*); галицизама (*камизол, кавалир, кавалер, грајуњ*), грцизама (*крин, моруна, мусџаџи, џоџаџи, џилиџи*), а често се као преводни еквиваленти наводе два, па и три синонима из различитих језика, који су се упоредо користили: *зид – сџена* (рус.) – *дувар* (тур.); *асџал* (мађ.) – *џраџеза* (грч.); *оџило* (лат.) – *челик* (тур.); *бибер* (тур.) – *џаџар* (лат.); *сирџе* (тур.) – *оџаџи* (лат.); *чаршав (асџални)* (тур.) – *џраџезник* (грч.); *џиџаџа* (итал.) – *џорџиџиџе* (слав.), *вашар* (мађ.) – *џазар*

²² Вид. Рајна Драгићевић, „О животу и језику Срба у Хабзбуршкој монархији крајем XVIII века на основу једног речника”, у: *Исходишџа* 1, Темишвар: Савез Срба у Румунији: Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији; Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2015, 113–129.

²³ Исто.

²⁴ П. Ивић, А. Младеновић, „О језику Срба у раздобљу од 1699. до 1804”, 100–103.

(тур.), болѝа (мађ.) – дућан (тур.); барјакѝар (тур.) – ѝрайоршѝик (нем.); војска – војинсѝво (слав.) – солдаѝи (нем.) итд.

Беседовник Вићентија Ракића (1810)

Године 1810. у Венецији је Вићентије Ракић објавио свој *Беседовник*, чији пун назив гласи: Вікентіе Ракич, Бесѣдовник іллирическо-італіанскій, съ італіанскога преведенъ, и прина-
равленъ къ употребленію двухъ народовъ посредствомъ Пред-
варителнога Руководства г. Павла Соларича къ познанію Ита-
ліански Писмена...Вікентіемъ Ракичемъ Фенечкимъ, Парохоомъ
Церкве Іллирическе С. Спирідона у Тріесту суще, Въ Млеткахъ,
1810.

Кратко ћемо се осврнути на овај речник због тога што је аутор и сасвим експлицитно писао о томе да је желео да у њега унесе што више српских речи. Осим тога, желимо да покажемо да је овај лексикографски ток наставио да се развија и у XIX веку, што значи да је цео један век опстао и служио за образовање Срба. Осим тога, стало нам је да покажемо да се развио и код Срба који су живели под млетачком влашћу, а све то говори о значају овог просветног правца и лексикографског тока којим је оличен.

V. Ракић у уводу свог *Беседовника* објашњава да је излишно „пространословити“ о „благопотребности“ његове књиге која служи као посредница између Илира (аутор наглашава *равнозначност* речи *Илири* и *Срби*) и Италијана, повезаних трговином и политиком. Сви садржаји наведени су на славеносрпском и италијанском језику. Овај приручник садржи и поглавља која су овако названа: *Собраније обшћих разговоров* (50 замишљених дијалога о различитим животним питањима); *Собраније реченији начинов њворења* (говорни чинови – молба; потврђивање и одрицање; савет, чуђење, забрана; изражавање радости и туге...); *Собраније неких њословиц; Нравоученија* (о љубави, мудрости, пријатељству, о трезвености и умерености, о језику, о различитим карактерима мудрога и безумнога, о жени доброј и злој...); *Руководство к сочиненију њисем; Собраније њисем* (препоручителних, жалобних, извинителних, верности и дружества, нежних и љубовних, гиздавих и шаљивих, купеческих).

Аутор, православни свештеник, подучава кориснике речника (а међу њима је највише православних верника) о најважнијим врлинама и вредностима, као што су трезвеност, мудрост, умереност, добро. Славеносрпска страна настала је превођењем италијанске, па се читаоци подучавају говорним чиновима из виђења, чуђења, изношења савета итд., који су, у неким случајевима, преузети из италијанског, а понекад представљају недословни превод, прилагођен италијанском језику, али потиче из славеносрпске матрице, у којем има много народних српских речи. Аутор каже да се трудио да не употребљава *чужде речи* и да је за *лучше судио* да пронађе одговарајућу словенску реч него да *иустіо инојезичи*. *Гди њак ово ѡребоіаііо сокровиіііе није моіло іоііових реченијах за нова іонјаіііја даііи, ііу је іреводник, сііарајуіи се оіеіі Славјанином іребіііи, осмелио се нова реченија іроизвестіи, всеіда іоііов усііуіііііи ако кому іоіічасііливи се ііііоіод боље іроизнаіи*.²⁵ У овом лексикографском приручнику укрштају се, дакле, језичке формуле за изражавање учтивог понашања италијанске и српске лингвокултуролошке заједнице, с тим што су српске језичке формуле углавном преузете од других већих култура.

ЗАКЉУЧНА НАПОМЕНА

Из свих наведених података о неколико репрезентативних најстаријих српских ћириличких речника може се закључити да они нису настали као производ пуког превођења руских и других страних речника, већ су се њихови аутори трудили да у њих унесу и српске народне речи, као и лексику коју је српски народ користио живећи у Хабзбуршкој монархији, а одржавајући везе са другим народима. Трагови стране лексике у најстаријим речницима откривају те друштвено-историјске и културне везе, па ови речници, који су дуго били сасвим занемарени, треба коначно да постану извор за лингвистичка, историјска и друга истраживања свакодневног живота Срба у XVIII и XIX веку.

²⁵ Цитат је написан савременом графијом, а преузет је из Предговора (Предисловија) овог речника, стр. VII.

ЛИТЕРАТУРА

- Исидора Бјелаковић, „Лексика славеносрпског језика”, *Књижевности и језик*, LXIII/1–2, 2016, 31–47.
- Ирена Грицкат, „Један немачко-славеносрпски речник – препис Јована Рајића из 1741. год.”, *Јужнословенски филолоџ*, XXIX/1–2, 1972, 153–194.
- В. П. Гудков, *Сербская лексикография XVIII века*, Москва: Филологический факультет МГУ, 1993.
- Рајна Драгићевић, „О животу и језику Срба у Хабзбуршкој монархији крајем XVIII века на основу једног речника”, у: *Исходишта* 1, Темишвар: Савез Срба у Румунији: Центар за научна истраживања и културу Срба у Румунији; Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2015, 113–129.
- Рајна Драгићевић, „Први српски буквари до Првој српској буквара”, *Књижевности и језик*, LXIV/1–2, 2017, 67–77.
- Рајна Драгићевић, „Почети штампане српске ћириличне лексикографије: ’Орфелинов речник из 1766. године’”, *Семинар српског језика, књижевности и културе. Предавања* 7, Београд: Међународни славистички центар, 2018, 141–150.
- Рајна Драгићевић: О васпитно-образовним двојезичним речницима као посебном типу српске лексикографије у XVIII и XIX веку, у *Уокушах јармонії мови*. До 80-ліття від дня народження члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко. Упоряд. Э.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Ю.В. Романюк, А.О. Савенко, Київ 2020: Національна академія наук України, Інститут української мови, Міністерство освіти і науки України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Інститут філології, Посольство Греції в Україні, Комісія зі слов’янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів, 2020, 108–116.
- Павле Ивић, Александар Младеновић, „О језику Срба у раздобљу од 1699. до 1804”, у: *Историја српског народа*, четврта књига, други том, Београд: Српска књижевна задруга, 1986, 69–107.
- Павле Ивић, „О Вуковом Рјечнику из 1818. године”, поговор Српском рјечнику, Београд: Просвета, Нолит, 1987, 19–45.
- Страхиња Костић, „Удбеници немачког језика код Срба у XVIII веку”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XV/2, 1972, 511–550.
- Стојан Новаковић, *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867*, Београд: Српско учено друштво, 1869.
- Димитрије Руварац, „Прилози за историју српске књижевности. II. О првом латинском буквару за српску децу”, *Бранково коло*, св. 5, 1914.
- Данко Шипка, *Основи лексикологије и сродних дисциплина*, Нови Сад: Матица српска, 2006.

ИЗВОРИ

- Захарије Орфелин, Латинскій букварь содержащій начало ученія и единъ краткій словникъ Латинскаго языка съ преводомъ Славено-Сербскимъ ради Сербскихъ дѣтей и всѣхъ, которые Латинскому языку учится желаютъ, изданъ 1766.
- Федор Поликарпов, Букварь славенскими, греческими, римскими писмены учитися хотящимъ и любомудрие в пользу душеспасительную обрести тщащимся, Москва, 1701.
- Лексиконъ нѣмецкій и славеносербскій, перепис руком Јована Рајића, 1741.
- Викентіе Ракич, Бесѣдовникъ иллирическо-италианскій, съ италианскаго преведенъ, и принаравленъ къ употребленію двухъ народовъ посредствомъ Предварительнаго Руководства г. Павла Соларича къ познанію Италиански Писмена...Викентіемъ Ракичемъ Фенечкимъ, Парохомъ Церкве Иллирическе С. Спиридона у Триесту суще, Въ Млеткахъ, 1810.
- „Рѣчникъ малый” въ Вѣннѣ, въ Славенно-Сербской, Валахійской и Восточныхъ Языковъ Привилег. Типографій, 1793.
- Савва Лазаревич, Начало ученія хотящимъ учитися писмены нѣмецкими, 1774.

Райна Драгичевич
rajna.dragicevic@fil.bg.ac.rs

Культура и язык сербов в Габсбургской монархии на основе двуязычных сербских словарей XVIII и XIX веков

Резюме

Работа посвящена старейшим сербским кириллическим словарям, которые были созданы в XVIII веке и служили учебниками, которые помогли сербскому народу изучать иностранные языки (прежде всего немецкий и латинский) после перехода к Габсбургской монархии. Левая часть этих словарей написана на иностранном языке, а правая часть содержит славяносербские переводные эквиваленты. Поскольку они создавались в подражание русским и немецким словарям, сербская наука долгое время не обращала на них внимания, так как считала их недостаточно сербскими. В данной работе на материале четырех репрезентативных словарей предвукского лексикографического потока доказывается, что на славяносербской стороне этих словарей много народных сербских слов, а также заимствований, употребляемых сербами в повседневном общении и что проанализированные словари представляют собой важный источник для лингвистических и историко-культурных исследований жизни сербского народа в XVIII веке.

Ключевые слова: сербская лексикография, XVIII век, сербский язык, славяносербский язык, словарь.

Миодраг Марковић
Редовни члан САНУ
mmarkovi@f.bg.ac.rs

Један до сада непознат портрет банатског сликара Авксентија Јанковића

САЖЕТАК: У раду се први пут публикује једно у науци до сада непознато дело српског сликара Авксентија Јанковића рођеног крајем XVIII века у Вршцу. Реч је о портрету Елене Чепеску, супруге Барбуа Чепескуа и кћерке жупана Андреја Корбуа, угледних трговаца памуком из Брашова (тада Кронштата) у румунској историјској покрајини Трансилванији (Ердељу), која је у време настанка поменутог портрета 19. јуна 1834. припадала Аустријском царству са статусом „велике кнежевине”. Портрет је рађен више од три месеца после Еленине смрти, вероватно према неком старијем портрету или литографији, како је био обичај у првој половини XIX века. Данас се налази у приватној збирци историчарке уметности Михаеле Марин Негру у Букурешту. Открићем овог портрета значајно је обogaћен Јанковићев опус и увећана су знања о његовом животу и делатности после напуштања Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Авксентије Јанковић, Елена Чепеску, Вршац, Брашов, српска уметност XVIII века, српски портрет XVIII века.

О животу и делу Авксентија или Аксентија Јанковића, како се најчешће назива у нашој историографији о српским сликарима XIX века,¹ нема много података. Верује се да је рођен у Вршцу око 1790. године и да је можда студирао на бечкој Академији

¹ Јанковић се потписивао и као Аксентије и као Авксентије. Светац по ком је добио име звао се Авксентије (био је то, највероватније, синајски подвижник родом из Сирије, који се слави 14. фебруара, или један од петорице петозарних мученика из јерменске Севастије, који се славе 13. децембра) па је вероватно Јанковић крштен под тим именом (у хришћанском календару нема светог

ликовних уметности, о чему нема изворних сведочења.² За прво његово познато дело сматра се портрет старије жене у белој хаљини са шеширом, настао око 1810. године, сада у збирци београдског Народног музеја (сл. 1).³ То дело је, према мишљењу Миодрага Коларића, нашег угледног историчара уметности XIX века, веома слично неким портретима Павла Ђурковића, по оштром дару запажања и способности да се основним занатским средствима максимално изрази карактер представљене личности.⁴ И неколико наредних сачуваних дела су женски портрети, један такође из Народног музеја, настао око 1817,⁵ и бидермајерски портрет Катарине Богосављевић („Жена са црвеним огртачем”), израђен јануара 1818. године, из Музеја града Београда, који се одликује мекшим моделовањем, топлијом палетом и финим лазурним сликањем те нарочитим осећањем и вештином да се верно прикаже накит који носи портретисана

под именом Аксентије), а могуће је да и датум Јанковићевог рођења треба тражити под једним од два наведена датума јер је реч о веома ретком имену.

² Основне податке о животу и делатности Авксентија Јанковића доноси: М. Kolarić, „Janković, Aksentije”, у: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 3, Zagreb: Naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, 1964, 60; Миодраг Коларић, *Класицизам код Срба, 1790–1848*, књ. 1, Београд: Просвета, 1965, 113–114; *Класицизам код Срба. Кајшалој сликарство*, књ. 7, прир. Н. Кусовац, Београд: Просвета, 1967, 84–85; Никола Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века. Кајшалој збирке Народној музеја*, Београд: Народни музеј, 1987, 62, нр. 362–364; Лепосава Шелмић, *Портрети Викових савременика*, Нови Сад: Матица српска, 1976, 9; *Српско сликарство XIX века*, прир. Љ. Миљковић, М. Урдаревић и В. Лађић, Београд: Народни музеј, 1982, 36, нр. 78–82; М. Kolarić, „Janković, Aksentije”, у: *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, 1, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 1984, 677, 679; Никола Кусовац, „Портретско сликарство у Србији (1824–1854)”, у: *Проша Матија Ненадовић и његово доба*. Зборник радова са Научног скупа одржаног од 5. до 7. децембра 1978. године, ур. Р. Самарџић, Београд: Српска академија наука и уметности 1985, 329; Бранко Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1791–1848*, Београд: Просвета – Републички завод за заштиту споменика културе, 1986, 246, 270–271, сл. 76; Т. Јовановић Чешка, „Трагом једног историјског портрета и његове копије”, *Зборник Народној музеја у Београду*, 17/2 – Историја уметности, 2004, 335–347; М. Врбашки, „Јанковић, Аксентије”, у: *Српски биографски речник*, 4, Нови Сад: Матица српска 2009, 262–263; А. Д. Костић, „Рад сликара Аксентија Јанковића из Вршца у Србији кнеза Милоша Обреновића”, *Саопштења*, 44, 2022, 85–108.

³ М. Kolarić, „Janković, Aksentije”, 60; М. Коларић, *Класицизам код Срба, 1790–1848*, 114, сл. 24; М. Kolarić, „Janković, Aksentije” (1984), слика на стр. 679; Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века, кајшалој збирке Народној музеја*, Београд 1987, 62, нр. 362; *Српско сликарство XIX века*, 36, нр. 78.

⁴ М. Коларић, *Класицизам код Срба, 1790–1848*, 114.

⁵ Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, нр. 363.

Сл. 1. Авксентије Јанковић,
Портрет старије жене у белој
хаљини са шеширом, Народни
музеј у Београду, око 1810.

Сл. 2. Авксентије Јанковић,
Портрет Катарине Богосављевић
(„Жена са црвеним огртачем”),
Музеј града Београда, јануар 1818.

(сл. 2).⁶ Две године касније слика у Вршцу проту Петра Нешића и његову супругу Марију, људе у зрелим годинама, чији су, међутим, портрети који се чувају у Градском музеју у Вршцу тешко оштећени невешто изведеном рестаурацијом путујућег немачког молера и живописца Лауфа.⁷ У инвентарима Јанковићевих дела из овог раног периода још се помињу портрет Тоше Микашиновића из Галерије Матице српске у Новом Саду (датиран у време око 1820),⁸ портрет даме са шалом из Народног музеја у Београду (око 1820)⁹ и портрет жене у зеленом (сл. 3) из Галерије Матице српске (такође око 1720).¹⁰ У исто време Јанковић

⁶ М. Коларић, *Класицизам код Срба, 1790–1848*, 114, сл. 23; *Српско сликарство XIX века*, 36, пр. 79.

⁷ М. Kolarić, „Janković, Aksentije”, слика на стр. 60; М. Коларић, *Класицизам код Срба, 1790–1848*, 114; *Класицизам код Срба 7: Капталої сликарсїва*, 84.

⁸ *Класицизам код Срба 7: Капталої сликарсїва*, 84; *Српско сликарство XIX века*, 36, пр. 802.

⁹ *Класицизам код Срба 7: Капталої сликарсїва*, 84; *Српско сликарство XIX века*, 36, пр. 82.

¹⁰ *Српско сликарство XIX века*, 36, пр. 81; А. Д. Костић, „Рад сликара Аксентија Јанковића...”, 88, сл. 1.

Сл. 3. Авксентије Јанковић,
Портрет жене у зеленом, Галерија
Матице српске, око 1820.

се бавио и црквеним сликарством. У Градском музеју у Вршцу сачувана је једна његова Тајна вечера, с иницијалима сликара (А. Ј.), датирана 1812. годином.¹¹ Познато је и то да је Јанковић 1819. насликао икону Богородице Нежне, финог колорита, светлих, пастелних тонова, за манастир Рајиновац код Гроцке, посвећен Рођењу Богородице, чија је црква обновљена 1793. године.¹² Три године касније Јанковић писмом нуди ресавском кнезу Милосаву Здравковићу да наслика иконостас за цркву у Свилајнцу, која је

тих година грађена и била довршена 1726, као и да портретише чланове Здравковићеве породице, али изгледа да од тог посла није било ништа.¹³ У пролеће 1824. (пре 24. априла) на препоруку Вука Караџића прелази у Србију с намером да слика портрете кнеза Милоша и чланова његове породице.¹⁴ Занимљиво је да Вук у тој препоруци написаној за Јанковића кнезу Милошу у Земуну 19. маја 1824. хвали, као веома успело Јанковићево дело, његов портрет руског генерала Емануела.¹⁵ У Крагујевцу је у

¹¹ *Класицизам код Срба 7: Кајшалој сликарстѿва*, 85.

¹² М. Коларић, *Класицизам код Срба, 1790–1848*, 113; М. Kolarić, „Janković, Aksentije” (1984), 677; Б. Вујовић, *Уметносћ*, 246, сл. 76.

¹³ М. Коларић, *Класицизам код Срба, 1790–1848*, 113; М. Врбашки, „Јанковић, Аксентије”, 262; А. Д. Костић, „Рад сликара Аксентија Јанковића...”, 89.

¹⁴ Јанковић моли Вука да га препоручи кнезу Милошу у писму упућеном 30. јула 1823, вид. *Класицизам код Срба. Кајшалој црѿежа и ірафика*, књ. 3, прир. Д. Петровић, З. Козобарић, М. Јовановић, Н. Јеремић, Београд: Народни музеј, 1967, 162–163.

¹⁵ *Вукова йрејиска*, књ. 2, Београд: Штампано у Државној штампарији Краљевине Србије, 1908, 745, пр. 157. Реч је, највероватније, о Георгију Арсенијевичу Емануелу, коњичком генералу руске војске, који је као и Јанковић рођен у Вршцу, 1775. године, у племићкој породици Манојловић. Он се већ као тринаестогодишњак истакао у одбрани Вршца од турског напада. Године 1824. имао

договору с кнезом на његовом двору направио скице за портрете које је требало затим да изради у родном Вршцу, где се вратио већ средином јуна 1824.¹⁶ Из извора се зна да су поменути портрети урађени и достављени кнезу већ 1825, али ниједан од њих није сачуван.¹⁷ Постоји, додуше, у Народном музеју у Београду један портрет, некада у власништу породице трговца Милоја Поповића Ђака, вође побуне против владавина кнеза Милоша (1324/1325). Та слика је због таквог порекла идентификована као Ђаков портрет, али се у новијој литератури претпоставља да је вероватније реч о портрету Милоша Обреновића или његовог брата Јована.¹⁸ Архивска грађа сведочи да је Вук Караџић имао намеру да у Бечу умножи лик кнеза Милоша у пропагандне сврхе и да је у вези с тим водио преписку с Јанковићем и добио обећање да ће од сликара добити кнежев портрет, макар као скицу, али није познато да ли је то обећање испуњено.¹⁹ Јанковић је за кнеза Милоша израдио и иконе за његову задужбину,

је чин генерал-лајтнанта у руској војсци, а 1726. је изабран за војног начелника кавкаске области. У Војној галерији Зимског дворца у Ермитажу чува се генералов портрет који је израдио енглески сликар Џорџ Доу (George Dawe) 1721. године, вид. Е. Ястребцев, „Эммануэль, Георгий Арсеньевич”, у: *Русский биографический словарь*, т. 24, С-Петербург: Типография Товарищества „Общественная Польза”, 1912, 230–232; *Государственный Эрмитаж. Западноевропейская живопись. Каталог*, 2, ред. В. Ф. Левинсон-Лессинг, А. Е. Кроль, К. М. Семенова, Ленинград: Искусство, 1981², 255, нр. 7892. Није познато да ли је Јанковићев портрет генерала Г. А. Емануела сачуван.

¹⁶ М. Коларић, *Класицизам код Срба, 1790–1848*, 114; А. Д. Костић, „Рад сликара Аксентија Јанковића...”, 89–90.

¹⁷ М. Коларић, *Класицизам код Срба, 1790–1848*, 114; А. Д. Костић, „Рад сликара Аксентија Јанковића...”, 89–90.

¹⁸ Н. Кусовац, *Портретско сликарство*, 329, нап. 7 (сматра да је реч о портрету Јована Обреновића); Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, 62, нр. 364 („Јован или Милош Обреновић или Милоје Ђак?”); Б. Вујовић, *Уметност*, 270, сл. 117 (сматра да је реч о портрету Јована Обреновића); А. Д. Костић, „Рад сликара Аксентија Јанковића...”, 91, сл. 2 („или кнез Милош или Јован Обреновић”). Уп., међутим, Т. Јовановић Чешка, „Трагом једног историјског портрета и његове копије”, 335–346, сл. 1–4, која с чврстим аргументима сматра да је реч о Ђаковом портрету који је према оригиналу из 1824. израдио 1904. године Пашко Вучетић. Наиме, према једном извештају Михаила Валтровића упућеном Српској краљевској академији јануара 1905, Народни музеј је купио „ориџинални лик Милоја Ђака, за који је ориџинал Музеј притежаоцима његовим, потомцима Ђаковим дао две на платну израђене копије”, вид. Т. Јовановић Чешка, „Трагом једног историјског портрета и његове копије”, 336. Историјски музеј Србије откупио је једну од тих копија 2007. године.

¹⁹ А. Д. Костић, „Рад сликара Аксентија Јанковића...”, 90–91.

придворну Цркву Силаска Светог духа на апостоле (тзв. Стара црква у Крагујевцу). Од тих икона сачуване су две, обе с богато резбареним позлаћеним рамовима. Те две монументалне иконе биле су постављене на врх иконостаса поменутог храма, лево и десно од великог крста с Распетим Христом.²⁰ Једно је била икона познобарокне иконографије с фигуром Богородице која стоји на облаку држећи малог Христа на левој руци док око њих лете херувими и славе их.²¹ Друга икона представља Светог Николу у неокласицистичком духу. Мирликијски епископ стоји на облацима у идеализованом небеском окружењу, реалистички обрађеног лица, одевен у репрезентативан архијерејски орнат, с митром на глави, крстом у десној и архијерејским штапом у левој руци. Делови одежде такође имају неокласицистички минуциозно рађен фигурални украс. Занимљиво је да натпис на икони Светог Николе сведочи како је она завршена 20. марта 1824. у Вршцу „на дар господару Милошу Обреновићу књазу српском”, што се може објаснити сликаревом жељом да стекне Милошеву наклоност.²² Претпоставља се да је и Богородичина икона израђена у Вршцу, са сличном наменом.²³ Зна се пак са сигурношћу да је 19. маја 1824. кнез Милош послао Јанковића у Пожаревац, како би тамо радио иконе за иконостас кнежеве придворне цркве у том граду, посвећене Светим арханђелима, подигнуте 1819, а освештане 1823. године. Према договору с кнезом, Јанковић је требало да и те иконе уради у родном Вршцу, што је он учинио.²⁴ Затим је, у јесен 1825, у Пожаревац донео три иконе, које му је у новембру исте године кнез платио преко архимандрита Враћевшнице Мелентија Павловића, потоњег београдског митрополита, иако је кнез, како сам каже у једном писму, био незадовољан ликовима представљених личности.²⁵ Од сликара су

²⁰ О тим иконама које су 2018. године измештене у ризницу Старе (Придворне) крагујевачке цркве детаљно: А. Д. Костић, „Рад сликара Аксентија Јанковића...”, 92–98, сл. 3–7; Б. Вујовић, *Умјетносћ*, 246, сматрао је да је те иконе сликао Алексије Лазовић.

²¹ А. Д. Костић, „Рад сликара Аксентија Јанковића...”, 92–98, сл. 3, 4, 7.

²² Исто, 95–96, сл. 3, 5, 76.

²³ Исто, 92–94, сл. 4, 5.

²⁴ Б. Вујовић, *Умјетносћ*, 270–271; А. Д. Костић, „Рад сликара Аксентија Јанковића...”, 98–99.

²⁵ А. Д. Костић, „Рад сликара Аксентија Јанковића...”, 98–99.

ипак поручене још три иконе које је он изгледа такође израдио у Вршцу 1826. и затим их донео у Србију.²⁶

После 1826. године Јанковић се више не враћа у Србију. Према породичној традицији, радио је касније у манастиру Месићу, у близини Вршца,²⁷ а 1856. слика иконостас у Цркви Светог Јована Златоустог у селу Павлишу, такође у непосредној близини Вршца.²⁸ Три године касније, 30. новембра 1859. израдио је икону Богородице с Христом која се данас налази у приватном власништву у Павлишу.²⁹ Породична традиција даље преноси да је радио у Ердељу (у местима Пиркеш и Каполнај), у Мишколцу, административном центру мађарске покрајине Боршод, у коме је постојала јака православна колонија Срба и Цинцара, у Сентандреји и другим српским местима у околини Будима, али према М. Коларићу, ти радови још нису идентификовани ни проучени.³⁰ Последњи податак о њему датира из 1860. када се претплатио на неке књиге на српском језику. Отуда се у новијој литератури наводи да је умро управо поменуте године у Вршцу.³¹

Коларићев навод да је према породичној традицији Јанковић сликао у ердељским местима Пиркеш и Каполнај не делује поуздано јер се места с таквим називима не могу пронаћи ни на најдетаљнијим мапама Ердеља (Трансилваније).³² Међутим, Јанковић заиста јесте у средишњем периоду своје каријере боравио у Трансилванији, и то у Брашову, једном од њених највећих градова. О том нам сведочи његов портрет, који се сада чува у приватној збирци историчарке уметности Михаеле Марин

²⁶ Исто, 101. Касније је Јанковићев иконостас поклоњен Цркви Вазнесења Христовог у Петровцу на Млави, одакле је почетком XX века уклоњен због постављања новог иконостаса. Није познато шта се тада догодило с Јанковићевим иконама; вид. А. Д. Костић, „Рад сликара Аксентија Јанковића...” (која наводи да оне нису у ризници петровачке цркве).

²⁷ М. Kolarić, „Janković, Aksentije”, 60.

²⁸ М. Kolarić, „Janković, Aksentije”, 60; М. Коларић, *Класицизам код Срба, 1790–1848*, 114; *Класицизам код Срба. Капалој црквеној сликарства и његово не умејностии*, књ. 6, прир. Н. Кусовац, Београд: Просвета, 1967, 28; М. Kolarić, „Janković, Aksentije” (1984), 679; М. Врбашки, „Јанковић, Аксентије”, 263.

²⁹ *Класицизам код Срба 7: Капалој сликарства*, 85.

³⁰ М. Kolarić, „Janković, Aksentije”, 60.

³¹ М. Врбашки, „Јанковић, Аксентије”, 263.

³² Место Каполна постоји, али налази се у округу Хевеш, у североисточној Мађарској, близу Јегре (Егера).

Сл. 5. Натпис на портрету Елене Чепеску Авксентија Јанковића
(деталј сл. 4)

Сл. 4. Авксентије Јанковић,
Портрет Елене Чепеску, приватна
збирка Михаеле Марин Негру
у Букурешту, јун 1834.

Негру у Букурешту, чијом љубазношћу смо сазнали за тај Јанковићев рад и добили његову фотографију (сл. 4). Јанковић је на поменутом портрету исписао опширан натпис (сл. 5) који доноси податке о личности портретисане и датуму настанка слике. Натпис је исписан румунским ћириличним алфабетом који је широко коришћен до 1862. године, када је званично замењен румунским латиничним алфабетом. Натпис гласи:

Елена, Соџна ДѹмнѣлѣѢ Барбул
Чепескул, ши фиеса жѹпан: АндреѢ
Корбул. аѢ мѹрит ла 1834. мартіе 8.
каре сау зѹгрѣвит тот ѡтрѢ аце-
лаш ан, ѡн јуніе 19. де
Ауксентије Јанкович
дин Вершец.

Или у транскрипцији на латинични румунски алфабет:

Elena, soția dumnealui Barbul
Cepescul, și fiesa jupan[ului]: Andrei
Corbul, au murit la 1834. martie 8.
care sau zugrăvit tot întru ace-
laș an, 19 iunie de
Auksentie Iankovici
din Verșeț.

Натпис у преводу на српски језик гласи:

Елена, супруга господина Барбуа
Чепескуа, и кћер жупана Андреја
Корбуа, умрла 1834, марта 8.
насликана исте године, јуна 19, од
Авксентија Јанковића
из Вршца.³³

Дакле, из натписа следи да је реч о портрету Елене Чепеску, супруге Барбуа Чепескуа, кћерке жупана Андреја Корбуа, насликаном постхумно 19. јуна 1834. године, највероватније у Брашову, будући да су и супруг и отац портретисане били угледни трговци из тог трансилванског града. Еленин отац Андреј Корбу је уз то носио титулу жупана која је у румунској средини означавала бољаре и племиће. И Чепеску и Корбул су били чланови удружења трговаца који су трговали памуком добављаним углавном из Сера у Грчкој.³⁴ О томе сведочи оснивачки документ поменутог трговачког друштва састављен у Брашову 3. септембра 1834. године.³⁵ После набрајања правила деловања друштва, у том документу се наводи и списак чланова, а и суме које су они уложили као почетни капитал. Андреј Корбу и Барбу Чепеску су заједнички уложили 4.000 форинти.³⁶ То је по висини други највећи улог приложен при оснивању друштва, што говори да су супруг и отац Елене Чепеску били успешни трговци.³⁷ Таст и зет помињу се заједно и у другим изворима. Примера ради, јануара 1837. заједно присуствују седници трговачког друштва у Брашову,³⁸ маја 1838. учествују у сакупљању помоћи за жртве поплава у Буди и Пешти,³⁹ а 1840. и 1850. се оба помињу

³³ За читање и превод натписа на портрету Елене Чепеску на српски језик захвалност дугујем драгој колегиници др Елизабети Неграу, научном истраживачу Института за историју уметности „Георге Опреску” који делује под окриљем Румунске академије у Букурешту.

³⁴ D. Z. Furnică, *Din trecutul românesc al Braşovului. Documente comerciale (1741–1869)*, Bucureşti 1937, 28.

³⁵ Исто, 28–29.

³⁶ Исто, 29.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто, 25.

³⁹ Исто, 35.

као чланови Левантског еснафа у Брашову.⁴⁰ О угледу и друштвеном статусу Барбуа Чепескуа сведочи и податак да је он као водећи трговац био један од ктитора капеле у Брашовској цитадели,⁴¹ а он и његов таст били су априла 1825. чланови неке врсте црквеног одбора старог Храма Светог Николе, подигнутог у Шеји, историјском делу Брашова, насељеном углавном романизованим Бугарима.⁴² Та црква је подигнута 1292. године, али је више пута обнављана, крајем XV века, почетком XVI и у XVII веку.⁴³ Андреј Корбу је још раније 1823. држао кључеве црквеног дома Храма Светог Николе, са још двојицом људи, протојерејем Радуом Темпеом и неким Петруом Александруом.⁴⁴ С Андрејем Корбуом и Барбуом Чепескуом члан црквеног одбора, тачније чувар Књиге („протокола”) у коју су бележена крштења обављена у цркви, био је и неки Александар Поповић, извесно припадник српске заједнице у Брашову.⁴⁵ Она је постојала у Трансилванији од друге половине XV века.⁴⁶ У XVIII веку у Брашову је боравило више српских владика, међу њима и владика печујско-мохачки и архимандрит крушедолски Никанор Мелентијевић, чији је задатак био да у Брашову скупља милостињу за илирску регименту и учвршћује Румуне у православној вери.⁴⁷ Последњи Србин епископ у Ердељу био је бивши архимандрит шишатовачки Герасим Адамовић (1786–1796), који је имао седиште у близини Сибиња.⁴⁸ И у првој половини XIX столећа у Брашову живи већи број Срба, посебно трговаца, који су често били пренумеранти књига штампаних на српском језику.⁴⁹ То је

⁴⁰ Исто, 40–41, 61.

⁴¹ Исто, 2.

⁴² С. С. Muşlea, *Biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului*, vol. II (1743–1837), Braşov 1946, 410–411.

⁴³ С. С. Muşlea, *Biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului*, vol. I (1292–1742), Braşov 1943.

⁴⁴ С. С. Muşlea, *Biserica*, II, 372.

⁴⁵ Исто, 410–411.

⁴⁶ У трансилвански град Сибињ Срби се досељавају у време кнеза Радуа III (1462–1473), вид. Р. Р. Panaitescu, *Documente Slavo-române din Sibiu (1470–1653)*, Bucureşti 1938, 9–10.

⁴⁷ Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси, од деветијој до двадесетијој века*, Београд–Подгорица–Крагујевац: Евро–Унирекс–Каленић, 1996, 354–355.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Међу таквим књигама које су имале српске пренумеранте у Брашову поменућемо, на пример, следеће наслове: А. Стојковић, *Фвсѣка, вторая часть*,

вероватно било познато Јанковићу па је из тога разлога одлучио да у том значајном ердељском центру потражи клијентелу.⁵⁰ При том је био само један од многих српских сликара XIX века који су радили у Румунији (Павле Ђурковић, Павел Петровић, Константин Данил итд.).⁵¹

О самој Елени Чепеску нема никаквих података, осим онога што је наведено у натпису на њеном портрету. Како је већ речено, портрет је рађен постхумно, више од три месеца после Еленине смрти, вероватно према неком њеном раније насликаном портрету или пре према литографији, како је често био обичај у XIX веку.⁵² Портретисана је приказана као жена у зрелим годинама, издуженог лица (сл. 5), црне косе раздељене по средини чела и скупљене у пунђу, с хаљином и покривалом за главу типичним за одећу жена из виших друштвених слојева у Трансилванији и румунским кнежевинама Влашкој и Молдавији у првој половини XIX века.⁵³ Ти делови одеће су обично увожени из Хабзбуршког царства али су израђивани и у великим

Будимь 1802, 339; I. Вуичь, *Руководство къ французстѣй грамматіѣцѣ. Во употребленіе славено-сербскія юности*, Будин 1805, 494; *Похвала Марку Аврелију, найдобродѣтельниѣмъ цару римскомъ, по Томасу... Превео съ Французскогъ Дмитріе Матићъ*, Буоград 1844, 307; Г. Киридис, *Е. Авраамовић Руководство къ брзомъ и лакому наученю греческогъ и сръбскогъ ѣзыка*, Београд 1845, 147–148 (с двадесет „предчисленика из Брашова (у Ердељу)”, од којих су деветнаесторица били трговци, а један парох, а окупио их је Јован Славнић, брашовски трговац); М. Д. Рашићъ, *Космайка или погледъ на станъ Княжества Србіе одъ Кочине краине до наши времена*, Беч 1852, 111.

⁵⁰ Брашов се налази источно од Вршца, на удаљености од око 450 километара.

⁵¹ A.-S. Ionescu, „Pictori străini pe meleaguri românești”, у: *Societatea românească între modern și exotic văzută de călători străini (1800–1847)*, eds. I. Căzan, I. Gavrilă, București 2005, 317–319.

⁵² Добар је пример Павел Петровић, српски сликар из Темишвара, око три деценије млађи од Јанковића, који је насликао већи број портрета (покојника или владара и других угледних личности) према неким старијим портретима, сликаним или цртаним, фотографијама или дагеротипијама. Зна се, на пример, да је у Букурешту 1844. године урадио портрет влашког кнеза Георга Бибескуа према литографији Јозефа Крихубера, најзначајнијег бечког портретисте-литографа епохе бидермајера, вид. Миодраг Марковић, *Од Темишвара до Хаваја. Павел Пејтровић – заборављени српски сликар*, Београд: Филозофски факултет – Институт за историју уметности, 2015, 41–42, сл. 33–34.

⁵³ За стручну помоћ у опису одеће и накита Елене Чепеску велику захвалност дугујем својим драгим колегиницама, већ поменутој др Елизабети Неграу из Букурешта и музејској саветници Драгињи Маскарели, кустосу Збирке текстила и костима Музеја примењене уметности у Београду.

градовима у Трансилванији. Елена носи плаву хаљину с врло високим струком, који је наглашен појасом притегнутим испод груди, и с веома израженим, широким, набраним рукавима, који наликују рукавима што се у савременом модном језику обично називају пуф рукавима. Високи, чипкасти бели оковратник, скоро провидан, прекрива јој готово цео врат. Преко десне руке пребацила је кашмирски шал украшен флоралним мотивима, луксузни модни детаљ карактеристичан за одевање румунских бољара тога времена, како мушкараца тако и жена. Мушкарци су их на портретима носили као чалме око главе, а жене су их огртале или пребацивале преко руке.⁵⁴ На глави Елена има зелену коафу, врсту лагане женске капе (румунски *coaфă* – од француског *coiffe*) израђивану од чипке, вела и трака, обично са придодатим цветовима руже. Коафа госпође Чепеску има облик лепезе, а украшена је везеним и правим цветовима. Око ње је увезана дуга светлоплава трака чији се крајеви спуштају преко груди. Елена у десној руци држи црвену ружу, а на себи има веома богат накит, који се такође често сусреће на портретима жена из виших слојева друштва у румунском сликарству прве половине XIX века.⁵⁵ Око врата јој је богата бисерна огрлица с више ниски и брошем, уши јој кресе дуге, висеће минђуше с перлама, завршене крупним зеленим каменом, а на сваком прсту десне руке, изузев палцу, носи прстен цветне форме. И костим и накит урађени су, као и на неким другим Јанковићевим портретима, са сјајним осећајем за материју и с вештином да се реалистички прикаже накит. Гледано у целини,

⁵⁴ Уп. С. Vintilă, G. Calvi, M. Pakucs-Willcocks, N. Roman, M. Wasiucionek, *Luxury, Fashion and Other Political Bagatelles in Southeastern Europe, 16th–19th Centuries*, București 2022, 160.

⁵⁵ За неке сличне примере вид. А. Cornea, *Primitivii picturii românești moderne*, București: Meridiane, 1980, 79–80, 86–87, 100–101, и сл. 20, 21, 35. Уп., такође, портрет Ане Марије Клозијус, супруге брашовског лекара Стефана Клозијуса, који је израдио анонимни сликар, 1758. године, и портрет Њаге Купецу, супруге трговца Јонашка Купецуа, дело румунског сликара Константина Леке, настало око 1840/1845. (оба портрета чувају се у Брашовском уметничком музеју, вид. Vintilă etc., *Luxury, Fashion*, 147, 193). Иако је прво дело старије готово осам деценија од Јанковићевог портрета Елене Чепеску, а друго млађе десетак година од њега, оба показују неке сличне модне детаље са онима који се виде на портрету госпође Чепеску.

портрет Елене Чепеску најбоље потврђује одавно изречено мишљење Миодрага Коларића да је Авксентије Јанковић спадао међу „добре портретисте српског класицизма”.⁵⁶ Уз то, открићем овог портрета значајно је обogaћен сачувани Јанковићев уметнички опус и увећана су знања о његовом животу и делатности после напуштања Србије. Очигледно је да је Јанковић у односу на портрете рађене између 1810. и 1820. године усавршио своја сликарска знања, како у погледу цртежа карактеристичних физиономских особености портретисане личности, вештине реалистичког приказивања одеће и накита, тако и у погледу колорита.

Miodrag Marković

Full Member of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SASA)

mmarkovi@f.bg.ac.rs

A Previously Unknown Portrait by the Banat Painter

Avksentije Janković

Summary

This article presents for the first time a work hitherto unknown to scholarship by the Serbian painter Avksentije Janković, born in Vršac at the end of the eighteenth century. The work in question is a portrait of Elena Čepesku, the wife of Barbu Čepesku and the daughter of the county prefect Andrei Corbu, prominent cotton merchants from Braşov (then Kronstadt) in the Romanian historical region of Transylvania (Erdelj). At the time the portrait was created, on 19 June 1834, Transylvania formed part of the Austrian Empire with the status of a “Grand Principality.” The portrait was executed more than three months after Elena’s death, most likely on the basis of an earlier portrait or a lithograph, in accordance with common practice in the first half of the nineteenth century. Today, the painting is held in the private collection of the art historian Mihaela Marin Negru in Bucharest. The discovery of this portrait significantly enriches Janković’s oeuvre and expands our knowledge of his life and artistic activity after his departure from Serbia.

Keywords: Avksentije Janković; Elena Čepesku; Vršac; Braşov; Serbian art of the eighteenth century; Serbian portraiture of the eighteenth century.

⁵⁶ M. Kolarić, „Janković, Aksentije”, 60.

Војислав Г. Павловић
 Балканолошки институт САНУ
 voja.pavlovic@bi.sanu.ac.rs

Родољуб или комуниста Јосип Броз Тито, 1939–1941

САЖЕТАК: Јосип Броз Тито био је организациони секретар у руководству КПЈ коме је на челу стајао Милан Горкић, алијас Јосип Чижински. После нестанка Горкића у Стаљиновим чисткама у јесен 1937, Тито је током три следеће године настојао да буде изабран за Генералног секретара КПЈ, што је претпостављало да добије одобрење Коминтерне и да га чланство КПЈ изабере. Током боравка у Москви од септембра до новембра 1939. Тито је успео да црногорски комуниста Петко Милетић буде осуђен на казну принудног рада и тиме буде елиминисан као последњи супарник у борби за положај Генералног секретара КПЈ. Тито је свесрдно прихватио Стаљинову политику сарадње са нацистичком Немачком и упутства Коминтерне која су захтевала од југословенских комуниста да настоје да Југославија остане ван рата. Југословенски комунисти су добили задатак да се припреме за могућу револуцију током империјалистичког рата а не да бране државу коју су водили удружени српски и хрватски капиталисти после Споразума Цветковић-Мачек. Пошто је у потпуности ускладио политику КПЈ са упутствима добијеним из Москве Тито је на конференцију у Загребу октобра 1940. био изабран за Генералног секретара КПЈ.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јосип Броз Тито, Комунистичка партија Југославије, Стаљин, Други светски рат,

Немачки напад на Пољску затекао је Тита на броду којим је путовао за Лењинград. То је била његова трећа посета отаџбини комунизма. Током прве, од 1935. до 1936. године, његову дота-

дашњу активност у оквиру Комунистичке партије Југославије (КПЈ) совјетске службе безбедности темељно су анализирале како би стекле прецизну слику о његовом раду. Њихов закључак и препорука омогућили су му да постане сарадник моћног Одељења за кадрове Коминтерне у југословенској партији. Као такав, послат је да организационо руководи радом партије у земљи док су генерални секретар партије Милан Горкић и седиште Централног комитета били у Паризу.¹ Током његове друге посете, 1938–1939, Коминтерна га је именovala за свог изасланика који је по повратку у земљу све југословенске кадрове који су страдали у чисткама у Совјетском Савезу избрисао из редова југословенске партије. Тито је тако осигурао да партијски кадрови у Југославији прихвате Стаљинове чистке.² Његово треће путовање у Москву требало је да му омогући да постане генерални секретар КПЈ, партије коју је он већ успео да је реорганизује по стаљинистичком моделу. Овај последњи корак његовог успона у комунистичкој хијерархији претпостављао је да по доласку у Москву Коминтерна прихвати његов извештај о раду у Југославији.

После дугог путовања од Авра преко Лењинграда до Москве, Тито се 2. септембра поново обрео у хотелу „Лукс”. Атмосфера коју је затекао умногоме се разликовала од оне која је владала током његових претходних боравака. Рат је наметнуо нове приоритете Коминтерни али и кадровима комунистичких партија у Москви као и њиховим совјетским домаћинима. Совјетски Савез је 23. августа 1939. закључио пакт о ненападању са Хитлеровом Немачком. Овим пактом је Совјетском Савезу било гарантовано територијално проширење на његовим западним границама (источни делови Пољске и Финске, балтичке земље и Бесарабија) у случају победе у предстојећем рату. Стаљин је почетком септембра 1939. овај преокрет у спољној политици на следећи начин објаснио Георгију Димитрову, генералном секретару Коминтерне. После низа година током којих се светски комунистички покрет мобилисао за борбу против фашизма,

¹ Vojislav Pavlović, “Le révolutionnaire professionnel. Tito à Moscou 1935–1936”, *Balkanica*, LI, 2020, 121–141.

² Vojislav Pavlović, “L’ascension au pouvoir au temps des purges staliniennes. La longue marche de Tito vers le sommet du parti communiste yougoslave (1937–1939)”, *Balkanica*, L, 2019, 299–337.

сада када је рат почео, комунисти је требало да пусте капиталистичке земље да се исцрпе, или чак међусобно униште у ратном сукобу. Пре рата било је легитимно пружати отпор фашизму сарадњом са демократским режимима, али пошто је избио рат између империјалистичких сила, то више није било тако. Стаљин је закључио да је разлика између фашистичких капиталистичких држава с једне стране и демократских капиталистичких држава с друге стране изгубила значење које је раније имала. Овај преокрет стаљинистичке стратегије значио је да политика Народног фронта, схваћеног као јединство нације у борби против фашизма, сада заправо значи бити на страни буржоазије. По оцени господара Кремља, рат између капиталистичких земаља неће донети ништа радничкој класи. Стога је постао императив борити се против рата тако што би се гласало, где је то могуће, против ратних кредита. Било је неопходно такође разоткрити политику неутралности, која заговара неутралност код куће, али подржава рат на другим местима, како би из сукоба извукла корист. Стаљин је наложио Димитрову да упозна комунистичке партије окупљене у Коминтерни са новим курсом совјетске спољне политике. Већ 9. септембра је Извршни комитет Коминтерне усвојио Стаљинову директиву. Извршни комитет је у упутствима упућеним другим комунистичким партијама у потпуности следио нову Стаљинову стратегију, позвавши притом комунистичке партије да одлучно крену у офанзиву против издајничке политике социјалдемократије.³ Прави мотив за овај заокрет у стаљинистичкој спољној политици показао се када је СССР објавио рат Пољској (17. септембра 1939) како би обезбедио територијално проширење које му је било загарантовано споразумом са Хитлером.

Напуштање совјетске стратегије засноване на идеји Народног фронта и обнављање борбе против социјалдемократа значило је да је рат подстакао Москву да се врати својој традиционалној политици, односно борби против капиталистичког света. Дмитри Мануилски, представник совјетске партије у Коминтерни, представио је нову Стаљинову стратегију руководиоцима

³ Georgi Dimitrov, *Journal 1933–1949*, Belin: Paris, 2005, 339–341.

комунистичких партија који су у то време били у Москви. Тито је стога као руководилац југословенске партије позван средином септембра на састанак који је организован у ту сврху. Мануилски се трудио да кадровима других комунистичких партија објасни преокрет у Стаљиновој спољној политици. Током састанка Тито је показао спремност да у потпуности прихвати Стаљинову нову стратегију. Он није сматрао да савез са јучерашњим заклетим непријатељем представља било какав проблем, већ је пожurio да, током састанка и у присуству Мануилског, изјави да пакт о ненападању не захтева никакво објашњење. Према његовим речима, требало је само прихватити нов Стаљинов курс спољне политике.⁴ То није пропустио да учини у Москви већ средином новембра, у чланцима које је објавио у комунистичком листу на немачком, у *Die Welt*-у. Ту се недвосмислено заложио за пакт о ненападању, рекавши да је његово потписивање изазвало „ентузијазам” међу југословенским народима, јер им је омогућило да остану ван рата.⁵ Да ли је Тито сматрао да о Стаљиновим и Коминтерним одлукама дискусија није могућа, или да је боље било не покушавати да се траже објашњења за тако деликатна питања, не можемо знати. Извесно је, међутим, да је Мануилски био одушевљен Титовим ставом.

Какви год да су били његови разлози, очигледно је да је Тито знао да се постави тако да увек буде у сагласности са линијом совјетске партије, а самим тим и Коминтерне. Наравно, немислииво је било да он заузме другачији став, али неопходно је приметити да се истакао тиме што је први ускладио став југословенске партије са новом Стаљиновом стратегијом. Не заборавимо притом ни то да га је његов положај руководиоца Комунистичке партије Југославије, али још увек без званичне потврде Москве, подстакао на опрез. Треба нагласити да му та дуго очекивана потврда Коминтерне уопште није била загарантована. По сопственом казивању, Тито је септембра 1939, ишавши тро-

⁴ Титово казивање Тихомиру Станојевићу, Карађорђево, 29. децембар 1979, Архив Југославије (даље: АЈ), 838, IV-5-а, кутија 43; Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, књ. II, Ријека: Либурија, 1981, 360.

⁵ Јосип Броз Тито, „О ситуацији у Југославији”, *Die Welt*, 13, 30. новембар 1939; „Покрет против рата у Југославији”, *Die Welt*, 21, 21. децембар 1939, у: Јосип Броз Тито, *Сабрана дјела*, књ. V, Београд: Комунист, 1978, 34, 35.

лејбусом до канцеларије у Коминтерни, приметио човека који се држао за шипку, очигледно несвестан чињенице да му рука обилно квари. Касније је сазнао да је овај неустрашиви и храбри друг био његов противник и конкурент за место генералног секретара југословенске партије Петко Милетић.⁶

Овај одлучни Црногорац био је најозбиљнији Титов супарник. Милетић је био на челу групе истомисљеника у оквиру КПЈ а имао је и значајну подршку у Москви. Припадао је старијој генерацији југословенских револуционара. Приступио је југословенској партији 1919, а члан совјетске партије је постао 1927. године. Током боравка у Москви од 1927. до 1930. студирао је на Комунистичком универзитету националних мањина (КУНМЗ). Потом се вратио у Југославију као члан партијског руководства. Почетком 1932. је ухапшен и осуђен на седам година затвора. Из казнионице је успоставио контакте са Титовим противницима који су, пошто је Милан Горкић, генерални секретар КПЈ, страдао у чисткама у јесен 1937, образовали у Паризу „Алтернативни центар КПЈ”. Милетић је организовао своје присталице на робији и ван ње против руководства КПЈ на челу са Титом. Стога га је Тито уклонио из партије у мају 1939, заједно са његовим париским пријатељима. Када је у јуну изашао из затвора, одлуку КПЈ Милетићу је саопштио Иво Рибар звани Лола, као члан руководства партије из Србије. Лола Рибар је оличавао отвореност партије према студентској и интелектуалној омладини али и према имућнијим круговима у земљи. По опису Милована Ђиласа, такође члана руководства КПЈ из Србије, Лола Рибар, обучен по последњој моди, нервозно пушећи и бацајући недовршене цигарете, саопштио је Милетићу да је искључен из партије.⁷ За Милетића, револуционара старог кова, ново руководство југословенске комунистичке партије, оличено у Лоли Рибару, младићу који никада није био у затвору и који није знао колики значај опушак цигарете може имати за затвореника, није деловало много убедљиво. Стога не чуди што Лола Рибар није успео да увери Милетића у неопходност да се покори партијској

⁶ Вјенцеслав Ценчић, *Ениџма Койинич*, књ. I, Београд: Рад, 1983, 112.

⁷ Milovan Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973, 302.

дисциплини и да прихвати одлуке руководства партије. Милетић је сматрао да о његовом чланству у КПЈ одлуку може донети само Коминтерна те је уз помоћ бугарских другова добио совјетску визу у Истанбулу и крајем септембра 1939. је стигао у Москву.

Сукоб Тита и Милетића одвијао се у Коминтерни преко посредника који су подржавали једног од два кандидата за положај генералног секретара КПЈ. Милетић је уживао подршку својих бугарских пријатеља, међу којима је био и руководилац Одељења за кадрове Белов. Тита је свесрдно подржавао и бранио његов пријатељ Јосип Копинич, који је још од времена Шпанског грађанског рата радио у совјетским тајним службама. Иако без потврде Коминтерне, Тито је од јесени 1937. руководио радом југословенске партије те је и састављао и слао карактеристике југословенских другова Одељењу за кадрове Коминтерне.⁸ Титова карактеристика Милетића се стога већ налазила у његовом личном досијеу у Одељењу кадрова. Поред Титове негативне карактеристике у Милетићевом досијеу се још из тридесетих година налазила и оптужба за троцкизам. Посебну пажњу Одељења кадрова је привукла чињеница да је Милетић стигао у Москву упркос томе што је југословенска полиција са посебном пажњом контролисала покрете ослобођених политичких затвореника. Милетић је морао и да одговори на оптужбе Копинича који је сакупио читав доказни материјал против њега.⁹ Од пресудног значаја су били и докази о Милетићевој сарадњи са полицијом по хапшењу 1932. које је Ђилас послао из земље.¹⁰ На основу свих ових елемената Тито је у октобру 1939. против свог супарника подигао праву оптужницу у којој је навео и да је Милетић био близак сарадник „издајника” Горкића. Титова намера да Милетића представи као противника совјетских власти са циљем да га елиминише је неоспорна. Означавајући га као блиског доказаном „издајнику”, Горкићу, Тито је заправо настојао да Милетића пошаље ако не у смрт оно бар у логор за

⁸ Карактеристика је заправо била мишљење руководиоца о раду и понашању чланова партије, при чему се посебна пажња поклањала унутрашњој дисциплини. Карактеристика је морала да садржи информације о учешћу у фракцијама и о дисциплинским мерама.

⁹ М. Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, 325.

¹⁰ В. Ценчић, *Ениџма Копинич*, књ. I, 108–111.

принудни рад. Обим подршке коју је Тито уживао у Коминтерни, недоследности у Милетићевом личном досијеу, али пре свега оптужба да је сарађивао са југословенском полицијом допринели су да он не само изгуби у трци за положај генералног секретара КПЈ већ и да јануара 1940. буде ухапшен и осуђен на 8 година принудног рада. У мају 1943. умро је у логору у Сибиру.¹¹

Током две године након Горкићевог нестанка у Стаљиновим чисткама, Тито је настојао да озваничи своју руководећу улогу у КПЈ. Његови напори су крунисани успехом поразом његовог последњег директног супарника. Међутим, званична потврда од стране Коминтерне још увек није уследила. Напротив, он је и даље био подвргнут свим врстама провера и био је предмет низа оптужби и заплета чије порекло лежи у унутрашњим борбама унутар Коминтерне. Тешка атмосфера подозривости и узајамних клевета међу кадровима братских партија у Москви поново је сустигла Тита, јер се нашао под оптужбом да је увео троцкистичке концепте у српско-хрватски превод Стаљинове историје СКПБ-а. Оптужба, коју је изнео млади члан југословенске партије са циљем да стекне име, ако не и да изгради своју каријеру у Москви путем сведочења комунистичке будности, била је озбиљна и бременита последицама. Током свог боравка у Москви у јесен 1938, Тито је био одговоран за превод Стаљинове историје. Нетачан или, још горе, злонамеран превод Стаљинове књиге био је синоним за издају комунистичке идеје. Оптужба је разматрана на састанку Контролне комисије Коминтерне. Документовану одбрану Тита изнео је његов пријатељ Копинич. Председник комисије, друг Флорин, благонаклоно је прихватио Копиничеве аргументе те је Тито ослобођен свих оптужби.¹²

Поред Копиничеве подршке, од пресудног значаја за исход оптужби против Тита било је уверење руководства Коминтерне да није постојала алтернатива југословенском руководству које је у Југославији Тито успоставио након пада Горкића. Одржива

¹¹ Лични досије Милетића, Российский государственный архив социально-политической истории (даље: РГАСПИ), Ф. 495, оп. 277, д. 364.

¹² В. Ценчић, *Ениџма Койинич*, књ. I, 103–106. Закључак Контролне комисије Коминтерне, потписан од друга Флорина, Москва, 2. новембра 1939, РГАСПИ, Ф. 495, оп. 277, д. 16, 123–124.

алтернатива југословенској комунистичкој партији на челу са Титом није постојала јер су се настојања „алтернативног центра у Паризу” и Милетића да успоставе алтернативну партијску организацију завршила неуспехом. Руководство КПЈ са Титом на челу било је једино делатно решење утемељено на дотадашњем раду у земљи. Током претходне две године (1937–1939) Тито је редовно извештавао Одељење кадрова о раду чланова регионалних руководства партије у Југославији. При томе је он строго водио рачуна да направи разлику између извештаја о кадровима које је лично познавао и оних које су предложили обласни комитети. Одељење кадрова је прихватало Титове карактеристике југословенских комуниста и његове препоруке о будућем раду кадрова који су се налазили ван земље. Тито је у септембру 1939. сачинио извештај о југословенским кадровима који су се вратили из Шпанског рата и које је партија желела да пошаље на рад у земљу. Штавише, он је у октобру предложио и списак југословенских комуниста који је требало да остану у СССР-у а у новембру и списак оних који су били предвиђени за рад међу југословенском економском емиграцијом у Сједињеним Државама и Канади.¹³ Тито је предложио и кадрове који је требало да постану нови чланови регионалних руководства пошто добију сагласност Одељења за кадрове Коминтерне.¹⁴

Титов положај као руководиоца КПЈ није у пракси био довољен у питање. Он више није имао супарника а Одељење кадрова је следило његове препоруке о раду и задужењима југословенских комуниста. Међутим, он још званично није постао генерални секретар. Кључни корак у том смеру је учинио пошто је Извршни комитет Коминтерне 23. новембра званично оценио да се он током боравка у Југославији придржавао свих упутстава која су му дата приликом последњег одласка из Москве јануара 1939. године. И стога је закључио да је југословенска партија:

Својим радом је југословенска партија стекла пуно поверење чланова и она је, извршавајући резолуцију Извршног комитета од 5. јануара 1939. године озбиљно започела:

¹³ Титов лични досије, РГАСПИ, Ф. 495, оп. 277, д. 21, вол. II, 57–60, 65–72.

¹⁴ Титов лични досије, РГАСПИ, Ф. 495, оп. 277, д. 21, вол. II, 61–64.

а) Решавање нередовног стања и дезорганизације у партији, изазваних саботажом њених бивших вођа, и кренула је у политичку и организациону консолидацију партијских редова и јачање большевичке будности.

б) Унапређење масовног политичког рада, ширење утицаја партије на радничке масе и учвршћивање партијских позиција у синдикатима, у другим масовним организацијама и у редовима омладинског покрета.¹⁵

Тито је тиме добио званично потврду за добро обављени посао на организацији партије током којег је без оклевања укло-нио из партије све оне који су страдали у стаљинистичким чисткама али је и успоставио ново партијско руководство. Обнова партијског живота му је омогућила да добије упутства од Извршног комитета за рад КПЈ у наредном периоду која су чинила нов политички програм југословенске партије. Упутства су се заснивала на Стаљиновој стратегији која је била прилагођена приликама у Југославији. Споразум Рибентропа и Молотова у Упутствима није био поменут, али су југословенски комунисти позвани да осуде лажи енглеских и француских империјалиста који су се тобож борили за слободу и мир, а заправо је њихов стварни циљ био да се рат прошири на неутралне земље попут Југославије. У овом империјалистичком рату, закључио је Извршни комитет, није било разлике између зараћених страна, осим што су захваљујући њиховом преовлађујућем утицају енглески и француски империјалисти лакше могли да увуку Југославију у рат. Једино одрживо и пожељно решење за југословенску партију и народе било је склапање пакта о пријатељству и узајамној помоћи између Југославије и Совјетског Савеза, најбољег ослонаца за слободу и независност народа Југославије.¹⁶

Суштина политичког програма који је израдио Извршни комитет садржана је у његовој анализи политичке ситуације у Југославији:

¹⁵ Резолуција Извршног комитета о извештају друга Валтера о раду Комунистичке партије Југославије, Москва 20. новембра 1939. год., РГАСПИ, Ф. 495, оп. 20, д. 640, 185–190.

¹⁶ Исто.

Општа криза капитализма, чији је темпо развоја убрзан ратом, посебно ће се погоршати у Југославији, не само зато што тамо није решено национално питање већ и зато што није решено ни аграрно питање, чему треба додати и економско осиромашење маса и полуколонијалну експлоатацију земље од страних империјалиста. Све то је изазивало незадовољство широких радничких маса и народа потлачених српском буржоазијом, незадовољство које све више расте и које отвара пред партијом велике могућности револуционарне мобилизације радних маса. Током империјалистичког рата ће убрзо сазрети неопходни услови за елиминисање суштинског узрока империјалистичког рата – капитализма.¹⁷

У складу са Лењиновом анализом, империјалистички рат је сматран за идеалну прилику за пролетерску револуцију чији разлог лежи у иманентним противречностима капиталистичког друштва. У случају Југославије то су били: национално питање, аграрно питање, осиромашење и полуколонијална експлоатација маса. Из ове перспективе, политика Народног фронта је напуштена у корист револуционарне логике:

Борбено јединство радничке класе мора се остварити почевши од маса на основу развоја покрета међу самим радничким масама и у одлучној борби против издајничких врхова социјалдемократије. Спајање радничке класе са широким масама сељака, потлачених националности, градских радника и авангардних интелектуалаца може и мора бити постигнуто на основу борбе против империјалистичког рата и реакције, уједињеним народним фронтом у основи, без руководства социјалдемократских партија и других малограђанских „демократских” партија и упркос њиховом утицају. Партија мора да учини највеће напоре за њено јачање и консолидацију и да води најенергичнију борбу за њену легализацију.¹⁸

Овај програм, који је Тито понео са собом када је напустио Москву 26. новембра 1939, представљао је суштину његовог политичког деловања до краја рата, ако не и до сукоба са Стаљином

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто.

1948. године. Тито је био уверен у закономерност Лењинове идеје да рат, напослетку, ствара повољне услове за пролетерску револуцију. Стаљинов допринос овој максими, која се доказала током Великог рата и Октобарске револуције, био је у њеној примени на рат против нацизма, изједначавајући притом западне демократије и нацистичку диктатуру. За комунисте Титовог кова није могла постојати разлика између једних и других, јер циљ комуниста није могао бити ништа друго до револуција, и слање у ропотарницу историје обе верзије капитализма.

Тито није био идеолог и никада није настојао да то буде, штавише, у стаљинистичко доба то је било практично немогуће јер свако одступање од стаљинистичке догме је у најбољем случају значило избацивање из партије, а у најгорем смрт. Ипак, Тито никада себи није дозволио ни најмању сумњу, нити било какво одуговлачење у примени упутстава која су долазила из Москве. Он се савршено прилагођавао свим директивама које су стизале из Москве, какве год оне биле: политика разбијања Југославије до конгреса Коминтерне 1935, стварање уједињеног Народног фронта целокупне нације у борби против фашизма након тога и од септембра 1939, револуција током империјалистичког рата. Све наведене стратегије добијају свој пуни смисао када се има на уму коначни циљ – успостављање стаљинистичких режима ван Совјетског Савеза, попут оног који је Тито намеравао да успостави у Југославији. Он није желео, и по свој прилици није могао, да на други начин осмисли остварење свог циља изузев користећи Стаљинове једноставне и јасне директиве. Међу директивама које је понео из Москве, показало се да су две постале аксиоми његовог политичког деловања и основ његове славе: рат као оквир и главни предуслов револуције и Народни фронт формиран у основи. Ова последња директива била је пресудна за његово деловање јер је садржавала стратегију која је требало да промовише комунистичку партију као једину политичку снагу способну да уједини све снаге друштва око себе и да их поведе у револуцију.

Тито, алиас Спиридон Мекас, снабдевен императивним Упутствима Коминтерне, из Москве је на пут у земљу кренуо 26. новембра са канадским пасошем. Пут га је водио прво у Оде-

су а затим у Истанбул. Програм његовог политичког деловања заснивао се на новој Стаљиновој стратегији али и на настојању да оствари свој превасходни циљ, да постане генерални секретар партије. Титу је у Москви поновљено да га једино конференција КПЈ може изабрати за генералног секретара. Међутим, сви његови планови су привремено стављени по страни јер је био приморан да у Истанбулу чека три месеца на визу за улазак у Југославију. По доласку у Истанбул, по обичају уверен да су му изглед и финансијска средства најбољи параван за илегални рад, прво се сместио у луксузни хотел „Парк”. После две недеље се преселио у мање престижан хотел „Континентал”. Средства му нису недостајала, јер је пре одласка добио од Коминтерне по-замашну суму од 1.735 америчких долара. Међутим, та средства су била намењена партији, а не издржавању њеног главног руководиоца.

Титов принудни боравак у Истанбулу остаје необјашњен јер га је у турској престоници требало да сачека лажни југословенски пасош који му је партија требало да обезбеди. Међутим, Тито је био приморан да средином децембра од Херте Хас, његове другарице која га је посетила у Истанбулу, поново затражи да му партија направи и пошаље лажни југословенски пасош. Није желео да уђе у земљу са својим канадским пасошем пошто је имао совјетску визу, због чега би био сумњив у очима југословенских власти. Иако је партија у два наврата слала лажне пасоше Титу, он није био задовољан њиховом квалитетом јер је био уверен да ће више ризиковати са својим новим документима него са канадским пасошем. Коначно, средином фебруара 1940. Тито је одлучио да са својим канадским пасошем крене возом кроз Грчку и Југославију за Ђенову, где је требало да се укрца на брод за Канаду. На овај начин је веровао да може оправдати захтев за југословенску транзитну визу, са намером да по повратку у земљу напусти воз. Пошто је следећи брод за Канаду кретао из Ђенове тек у марту, Тито је из Истанбула на пут кренуо тек 8. марта.¹⁹

Тито је оставио мало података о свом боравку у Истанбулу. У децембру и јануару написао је неколико разгледница својим

¹⁹ Јосип Броз Тито, *Сабрана дјела*, књ. V, Београд: Комунист, 1978, 266–267.

југословенским колегама у Москви, али их они никада нису добили јер је то био начин да Тито пренесе вести о себи Коминтерни. Током боравка у Истанбулу редовно су му партијски курири доносили вести о приликама у земљи и о делатностима КПЈ. У фебруару 1940. посетио га је Владимир Велебит, млади адвокат из добре загребачке породице. Велебит није био члан партије, што је била његова предност. Тито је настојао да створи круг поверљивих сарадника који нису неопходно били повезани са партијом. Велебит је стога био посебно погодна личност, јер није био члан партије те није био познат у партијским круговима а због свог порекла и образовања није био сумњив југословенској полицији. Још током боравка у Москви, Тито је предложио Димитрову да његов пријатељ Копинич буде послат на рад у земљи где је требало да организује радио-центар преко кога је Коминтерна требало да добија вести од комунистичких партија Средње и Јужне Европе. Копинич је у фебруару 1940. стигао у Истанбул са својом сарадницом и будућом супругом Стелом. Тито га је упознао са Велебитом који је требало да му помогне да у Загребу, без помоћи и знања партије, смести и организује рад радио-станице.²⁰ Преко Копиничеве радио-станице током рата слате су вести из Југославије и добијане инструкције из Москве. Радио-станица је почела са радом јуна 1940. захваљујући заједничким напорима Велебита и Тита и била је у функцији до краја рата. Тито је строго водио рачуна да он једини међу југословенским друговима има директан приступ једином могућем каналу којим се остваривала комуникација са Коминтерном и Стаљином. Копинич, иако је био Титов пријатељ, био је део совјетских тајних служби и његови надређени су се налазили у Москви. Иако су, дакле, комуникације са Москвом биле под контролом совјетских служби, за Тита је од пресудног значаја било да има увид у садржај те комуникације како би знао на основу којих информација је Коминтерна стварала слику о приликама у Југославији.

Тито је у Загреб стигао 15. марта 1940, седам месеци пошто је напустио земљу да би прво отишао у Париз, затим у Москву и

²⁰ В. Ценчић, *Ениџа Копинич*, књ. I, 123–125.

на крају у Истанбул. Током његовог одсуства политички живот у Југославији је наставио да се развија без утицаја КПЈ. Хрватско питање, структурални проблем југословенске државе, решено је у августу 1939. споразумом Цветковић–Мачек. Кнез регент Павле Карађорђевић је сматрао да је неопходно да у предвечерје предстојећег светског сукоба Југославија добије на унутрашњој стабилности и по цену стварања бановине Хрватске.²¹ У мулти-националној земљи као што је то била Југославија, уступци учињени једном народу нужно су изазвали реакције код других, јер су горућа питања попут разграничења одговарајућих националних територија, или модификације уставне структуре, остала без за све прихватљивих решења. Стварање аутономне хрватске регије која би, поред Хрватске, обухватала и велики део Босне и Херцеговине, изазвало је оштре реакције српских, али и муслиманских, политичких и културних кругова.²² Међутим, Краљевска влада је, уз подршку највеће хрватске политичке странке и српских партија које су је чиниле, одбила да разматра било какву другу политичку или уставну реформу. С друге стране, влада је била одлучна да се против опозиције бори свим мерама, по њеном мишљењу оправданим у време рата. Тако консолидована, по мишљењу кнеза регента и његове владе, Југославија је могла да се суочи са сукобом у Европи у коме је одлучила да не учествује. Југославија је изабрала да остане неутрална у рату који је почео нападом нацистичке Немачке на Пољску 1. септембра 1939. године. Југославија је свакако желела да остане верна својим француским и британским савезима из времена Великог рата, али није могла да игнорише свој нови геополитички положај јер је сада била окружена земљама Осовине (Италија са Албанијом као сателитом и Трећи рајх који је припојио Аустрију), као и непријатељски расположеним суседима, Мађарском и Бугарском.

По повратку у земљу, Тито је једини био упознат са новим директивама Москве. Његов задатак је био да у складу са доби-

²¹ Нил Балфур, *Сели Мекеј, Кнез Павле Карађорђевић*, Београд: Литера, 1990, 119.

²² Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941*, Ријека: Отокар Кершовани, 1972, 204–207.

јеним упутствима формулише одговоре комунистичке партије на све изазове са којима се Југославија суочавала у то време. Његово размишљање је било омеђено Стаљиновом стратегијом и Упутствима Коминтерне. Стога је он закључио да империјалистичка природа рата императивно захтева потпуну посвећеност чланова партије и њених симпатизера, као и радника и сељака, како би Југославија остала ван овог сукоба. Ова јасна идеолошка перспектива је била у основи његове одбрамбене стратегије Југославије. Тито више пута пише да је најбоља одбрана остати неутралан а преоријентисати спољну политику ка фактичком савезу са Совјетским Савезом. На унутрашњем плану се залагао за увођење федералног државног уређења и укидање свих закона који су ограничавали делокруг деловања комунистичке партије. Његова порука, коју преносе партијске илегалне новине у форми ставова Централног комитета, јесте да се само Југославија трансформисана по стаљинистичким правилима и усклађена са совјетском спољном политиком може и мора бранити. Сваку другу политику, укључујући политику националне одбране коју промовишу краљевска влада и главне политичке странке, осуђивао је као сарадњу са ратоборним силама, било бивше Антанте или фашиста. У рату између империјалистичких сила, поновивши Стаљинову директиву, Тито је закључио, радници не треба да праве избор међу њима, већ да се боре против рата, као новог облика капиталистичке експлоатације.²³

Титова политичка стратегија, или, боље речено, његова дословна примена Стаљинове директиве, одолела је свим изазовима рата. Он је топло поздравио совјетску победу против Финске, видећи у њој совјетску победу против енглеских и француских империјалиста, правих покретача овог рата.²⁴ Нацистичка окупација Белгије, Холандије и Норвешке је за Тита упечатљив доказ штетних последица политике империјалистичких сила које су ове земље подстицале да уђу у рат, а да нису биле способне да их бране у случају нацистичке офанзиве.²⁵ Чак је и пораз

²³ Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. V, 72, 73.

²⁴ Исто, 64–66.

²⁵ Исто, 71–73.

Француске добио стриктно идеолошку анализу из Титовог пера. Осудио је реакционарну политику крупне буржоазије на власти, одговорне за издају Шпанске Републике и Чехословачке, али и за пораз Народног фронта на унутрашњем плану. С друге стране, изразио је своје топло пријатељство и подршку француској радничкој класи, жртвама ратоборне и империјалистичке политике француских капиталиста.²⁶

Његови закључци о ситуацији у Југославији верни су Стаљи-новој директиви као и његова анализа рата. Кључна идеја била је стварање јединственог народног фронта око КПЈ. Због тога он чини све да ојача партију реорганизацијом регионалних руководстава, како би била делатнија, али притом посебно водећи рачуна о лојалности нових челних руководилаца. Да би гарантовао утицај, ако не искључив, барем преовлађујући, партије у синдикатима и међу радницима и сељацима, он води немилосрдну битку против социјалдемократа и против сваке друге странке која је имала утицај на народне масе. Социјалдемократе, због своје патриотске политике и жеље да учествују у одбрани земље каква је постојала, оптужио је да подржавају капиталисте-империјалисте и да их они плаћају. Наслови Титових чланака говоре сами за себе: „Вође социјалдемократа, контрареволуционарни ратни хушкачи, воде кампању против Совјетског Савеза”; „Јединство шефова, полиције и социјалдемократских издајника у борби против радника”.²⁷

Споразум постигнут између највећих српских и хрватских политичких партија под окриљем кнеза Павла, компромис Цветковић–Мачек, ни на који начин није заслужио позитивну оцену у Титовим очима. За њега је то био компромис између капиталиста две најзначајније југословенске нације чији је циљ био стварање најбољих услова за заједничку експлоатацију производних снага земље. После пораза Француске, Тито је осудио намеру југословенских државника да се приближе Хитлеровој Немачкој и Мусолинијевој Италији, како би, рекао је тада, сачували своје привилегије стварањем огромног антисовјетског фронта. Једини излаз за југословенске раднике и сељаке је, по Титу, био:

²⁶ Исто, 110–112.

²⁷ Исто, 93–96, 108–110.

Радничка класа уједињена у савезу са сељаштвом и осталим радничким светом, вођена Комунистичком партијом Југославије, мора да се припреми за одлучну битку против немилосрдне капиталистичке експлоатације радника и за одбрану независности Југославије. Неопходан услов за остваривање њених задатака је збацивање садашњег режима и стварање народне владе, радничке и сељачке владе, која би водила политику у интересу радног народа и која би нацијама давала њихова права и обезбедила независност земље ослањајући се на СССР, државу радника и сељака, државу напретка и гигантског благостања, заштитника мира и права малих народа.²⁸

Тито је суштину Стаљинове директиве схватио као позив на рушење постојеће власти и успостављање стаљинистичког режима. Ревност, толико својствена Титу, у преношењу и спровођењу Стаљинових директива овом приликом му је нашкодила. Тито је погрешно јер није био способан да оде даље од добијених упутстава чији је садржај био превазиђен догађајима. Димитров је у телеграму од 28. септембра 1940, који је Титу пренео Копинич, нагласио да је стратегија која тежи стварању радничко-сељачке владе преурањена и осуђена на пропаст. Југословенски другови су позвани да се ограниче на пропаганду, објављивање саопштења и резолуција. Друге активности нису биле дозвољене.²⁹

Везе са Москвом биле су од највеће важности за партију којом је руководио Тито, посебно током припрема за састанак партијске конференције, тела надлежног за избор новог генералног секретара. Потврда избора Тита за генералног секретара за коју се Тито борио већ три године, претпостављала је да постоји претходно одобрење Коминтерне, и за организацију конференције и за њене одлуке. Тито није могао да дозволи да ова кључна конференција КПЈ донесе одлуке које не би биле у потпуности у складу са политиком Совјетског Савеза која се променила од почетка рата. Стога је одлучио да пошаље свог личног изасланика у Москву, инжењера Николу Петровића, да добије упутства и одобрење Коминтерне за одржавање предстојеће конференције.

²⁸ Исто, 119–120.

²⁹ Убавка Вујошевић, „Преписка (радиограми) ЦК КПЈ – ИК КИ”, *Војноисторијски гласник*, XLIII, 1–3, 1992, 323.

Петровић је био још један од оних чланова партије који су и по свом друштвеном статусу (припадао је познатој београдској породици и радио у Југословенско-чешкој привредној комори) и по свом материјалном стању били изнад сваке сумње, те је стога био посебно драгоцен за илегални рад.³⁰ Његова пословна путовања у иностранство нису привлачила пажњу југословенских власти. Већ у пролеће 1940. Тито је саопштио Петровићу да мора ићи у Москву. Међутим, за организацију његовог путовања било је потребно време. Петровић је тек августа 1940. у Загребу био у прилици да током разговара са Титом добије упутства у форми Титовог извештаја Коминтерни, која није могао да запише већ је морао да запамти, јер је било превише опасно извештај имати у писаној форми. Важно је напоменути да је Титов извештај састављен у време када је политика КПЈ била усмерена на рушење краљевске власти и стварање народне власти. Копинич је упозорио Москву на долазак Петровића, који је преко Софије коначно стигао у Москву тек почетком октобра 1940. године.³¹

Кашњење са којим је Титов извештај стигао у Москву значио је да га је ток догађаја превазишао, јер је конференција организована пре него што је Москва имала времена да се изјасни о садржају њених програмских докумената. КПЈ је у Загребу 19. октобра 1940. окупила 110 делегата из свих крајева Југославије. Том приликом је Тито коначно изабран за генералног секретара КПЈ. Садржај Титових излагања и излагања његових сарадника сведочи о значају упозорења добијеног из Москве, јер више није било речи о успостављању народне власти. Тито је препустио Едварду Кардељу да одржи излагање о политичкој ситуацији у земљи и да изнесе званичан став партије о рату. У својој дугој политичкој каријери, Тито ће често имати навику да својим сарадницима препусти задатак да став партије о најделикатнијим питањима изнесу у јавност. На тај начин је могао да прилагоди сопствени став добијеним реакцијама и, ако је то било потребно, да се огради од свог сарадника како би очувао престиж

³⁰ Сведочење Николе Петровића, АЈ 507, Мемоарска грађа (сведочења чланова југословенске партије), 2951, 20.

³¹ Исто, 39–41.

и ауторитет партијског руководиоца. Кардељ је партијским функционерима објаснио да ће партија у случају италијанске агресије на Југославију прво радити на рушењу владе а потом и на одбрани земље. Кардељ је закључио да се питање одбране земље не може постављати апстрактно. Према његовим речима, само ако се процени да је одбрана Југославије у интересу револуције и Совјетског Савеза требало би захтевати од југословенских комуниста да је бране свим средствима која су им на располагању. Анализирајући прилике у тренутку у коме је држао излагање, Кардељ се zaloжио за очување југословенске независности.³² Кардељево излагање је једногласно подржано.

Због потешкоћа на које је Петровић наишао на свом путовању, конференција је одржана од 19. до 23. октобра, дакле пре него што је Коминтерна и стигла да реагује на Титов извештај. Совјетској бирократској машини требало је времена да састави одговор јер је Петровић прво морао да напише свој извештај на основу онога што му је Тито саопштио. Затим се Извршни комитет Коминтерне састао 15. октобра да би расправљао и донео одлуку, чији је кратак резиме, 25. октобра, послат Копиничу. Извршни комитет у саставу Мануилски, Тољати, Пик и Готвалд није одобрио одржавање конференције, страхујући да је то прилика да југословенска полиција одједном ухапси све руководеће кадрове југословенске партије. Дакле, Коминтерна није дала одобрење за одржавање конференције а стратегија заснована на рушењу краљевске владе и стварању радничко-сељачке владе оцењена је као погрешна. Југословенски комунисти су били позвани да бране земљу у случају стране окупације заједно са прогресивним делом буржоазије.³³ Овако сročену императивну директиву Петровић је донео у земљу новембра 1940. године. Извршни комитет је предност дао очувању партије и њених кадрова и стога се успротивио замисли да комунисти истакну парољу одбране Југославије, већ се ограничио на захтев да комунисти осуде буржоазију спремну да капитулира пред притисцима Немачке и Италије.³⁴

³² Извештај са V конференције Југословенске партије, АЈ, 507, 1940/14-1.

³³ У. Вујошевић, „Преписка (радиограми) ЦК КПЈ – ИК КИ”, 323–324.

³⁴ Јосип Броз Тито, *Сабрана дјела*, књ. VI, Београд: Комунист, 1979, 201–204.

Југославија, њене границе и њен систем власти нису заслуживали да буду брањени, ни у анализи Извршног комитета, ни у анализи југословенске партије. Највећа разлика између ова два става састојала се у томе што је југословенска партија била спремна да сруши југословенску владу и пре него што је земља нападнута и окупирана, док је Коминтерна сматрала да је то неоствариво. По замисли Извршног комитета, југословенски другови би требало да представљају снагу која ће ступити на сцену и окупити масе за одбрану од окупационих сила ако влада и буржоазија која ју је подржавала капитулирају. У Москви се није веровало у способност југословенске партије да утиче на југословенски политички живот, и стога су њихови савети ишли у правцу јачања структуре партије како би, ако се укаже потреба, водила отпор против окупатора.

Пошто је добио упутства које је донео Петровић, Тито је новембра 1940. саставио закључке конференције са којима је требало упознати чланство у духу последњих московских директива. У тексту који је објављен у партијском гласилу *Пролетеру* јануара 1941, није више било помена о стварању радничко-сељачке владе, а наглашавала се потреба да се борба партије води политичким средствима. Суштину партијског рада је требало концентрисати на радничке масе и организовати их у широки фронт са политичким снагама које су спремне да им се придруже како би се супротставиле рату и политици капитулације коју је водила влада Цветковић–Мачек.³⁵ Тито једино није био у могућности да следи добијена упутства у погледу конференције јер је вето из Москве стигао након њеног одржавања. Ово је био и једини пут да Тито није спровео у дело директиву коју је добио.

Међутим, директиве које су стизале из Москве руководиле су се интересима Совјетског Савеза а не нужно и интересима Југославије. После пораза Француске Стаљинова стратегија заснована на споразуму Молотов–Рибентроп неизбежно је морала бити прилагођена. Сукоб два капиталистичка блока завршен је Хитлеровом победом и Совјетски Савез се морао суочити са претњом значајно ојачане и охрабрене Немачке. Услови за ре-

³⁵ Исто, 61.

волуцију током империјалистичког рата више нису постојали и приоритет је поново постала одбрана отаџбине комунизма. Стога је и југословенским комунистима наложено да окупе све здраве снаге, укључив и леве странке социјалдемократске оријентације, у осуди капитулантске политике југословенске владе и буржоазије. Из Москве није југословенским друговима наложено да бране Краљевину Југославију него да, ако успеју, спрече њену капитулацију јер би њена капитулација угрозила одбрану Совјетског Савеза. Југославију није требало бранити, али по њеном поразу требало је организовати отпор чији је смисао такође био да се ослаби притисак на Совјетски Савез. Приметно је међутим да Тито није разумео да су прилике промењене после пораза Француске док му то није објашњено у упутствима које је Никола Петровић донео из Москве. Такође је ван сваке сумње да је његов патриотизам био снажно идеолошки обојен јер није показивао интересовање за одбрану Југославије, већ је следио упутства која су као апсолутни императив садржавала бригу о одбрани Совјетског Савеза.

Основно питање крајем 1940. и почетком 1941. било је позиционирање Југославије у Европи која је све више постајала саставни део Хитлеровог Новог поретка. Суседи Југославије су му се придруживали један за другим. Аустрија је припојена 1938. а Мађарска у октобру и Румунија у новембру 1940. потписале су Тројни пакт. Бугарска се Тројном пату придружила у марту 1941. године. Имајући притом у виду да је у октобру 1940. Италија напала Грчку из својих база у Албанији, Југославија је била потпуно окружена силама Осовине. Судбина Југославије зависила је од спремности њених институција, њеног народа и њених политичких снага да бране њену независност. Међу југословенским политичким снагама, специфичност Комунистичке партије састојала се у томе што је била обавезна да води рачуна о споразуму Молотов–Рибентроп. Међутим, императивна совјетска упутства и даље нису дозвољавала да се прави разлика између два табора империјалистичких сила. Пренесена на југословенску ситуацију, совјетска упутства су се свела на нападе на постојећу владу и инсистирање на зближавању са СССР-ом. Идеологија је имала предност над патриотизмом ако се овај није схва-

тао као љубав према отаџбини комунизма. Штавише, Тито није једини који је ове инструкције сматрао за основ своје политичке акције. Његов блиски сарадник Милован Ђилас оставио је сведочанство по коме су интереси Совјетског Савеза били од примарног значаја за југословенске комунисте.

Међутим, интересовање које су комунисти показивали за одбрану земље било је у тој мери обојено њиховом идеологијом да су могли да нађу заједнички језик само са лево оријентисаним партијама попут Српске сељачке странке Драгољуба Јовановића. Стога је из Москве и стигла и иницијатива за разговоре са Јовановићевом странком. Контакти са другим српским политичким партијама, одлучно решеним да бране земљу, нису били могући. Тито је стога био у прилици да закључи током дочека нове 1941. године, који је провео у друштву Херте Хас, Копинича и његове супруге, да ће 1941. донети рат Југославији. Међутим, партија коју је водио није учинила ништа да ојача одбрану земље.³⁶

Када су кнез регент Павле и влада Цветковић–Мачек пристали уз Тројни пакт, реакцију су организовали српски официри. Влада је збачена 27. марта, а кнез регент је послат у изгнанство. Комунистичка партија је била на репу догађаја јер је из Москве стигла директива да се избегне сваки сукоб са новом владом и да се акција ограничи на објашњавање позиције партије радним масама.³⁷ Када су се комунисти укључили у демонстрације подршке државном удару којим је Југославија ослобођена хитлеровског савеза, према Ђиласовом сведочењу, тражили су склапање савеза са Совјетским Савезом. Заиста, влада генерала Душана Симовића послушала је савет југословенских другова и потписала уговор са Стаљином у раним јутарњим сатима 6. априла, само неколико сати пре немачког напада. Тито и партија нису могли, па чак нису ни знали, да ураде ништа да поштеде југословенске народе ратних страдања. Питање је да ли су то заиста желели, јер се Лењинова анализа по којој се империјалистички рат може завршити само пролетерском револуцијом, ажурирана од Стаљина августа 1939, налазила у сваком програм-

³⁶ В. Ценчић, *Ениџма Койинич*, књ. I, 137.

³⁷ У. Вујошевић, „Преписка (радиограми) ЦК КПЈ – ИК КИ”, 326.

ском документу југословенске партије од Титовог повратка из Москве 1940. године. Чак и да су хтели, упутства Москве нису их охрабрила да то учине, нити да учествују у одбрамбеним напорима. Централни комитет југословенске партије одлучио је да се комунисти морају одазвати позивима на мобилизацију, али су његови чланови били ослобођени ове обавезе. Југословенска партија је била спремна да се потпуно ангажује само у идеолошки обојеном рату за победу комунистичке идеје, у револуцији. Само у том случају је била спремна да ступи на историјску сцену и изађе из илегале у којој се налазила већ двадесет година.

Први корак на овом путу учињен је у време кратке Симовићеве владе јер је он је ослободио комунисте из затвора и логора у којима су држани. С друге стране, то није био случај у хрватском делу, јер Мачекова странка није донела исту одлуку у хрватском делу земље. Ова врста готово легализације, иако кратког века, била је круна значајних напора које је Тито предузео да консолидује југословенску партију и да се уздигне до њеног врха после Горкићевог пада у лето 1937. године. Пирамидална структура партије, од ћелија преко регионалних руководстава до Политбироа, поново је успостављена. Контакти са Москвом су били редовни и одвијали су се у савршеној хармонији, али на југословенској политичкој сцени партија је тек изашла из илегале те је била незнатан политички чинилац.

Vojislav G. Pavlović

Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts
voja.pavlovic@bi.sanu.ac.rs

Patriot or Communist
Josip Broz Tito 1939-1941

Summary

Following the disappearance of Milan Gorkić, a victim of Stalin's purges in 1937, Josip Broz (Tito) made it his main objective to succeed him as Secretary General of the Communist Party of Yugoslavia. It took him more than three years to reach the highest position among Yugoslav communists. The final phase began when Tito arrived in Moscow in September

1939. There, he enthusiastically accepted Stalin's new strategy of neutrality in the war between capitalist countries, in the hope that they would be ruined economically during the conflict. Stalin believed that the war presented an opportunity to deliver a decisive blow to capitalism. The main issue for Tito and the Communist Party of Yugoslavia was deciding their stance on the war that was inevitably approaching Yugoslavia's borders. For Tito, the issue was resolved by Stalin's strategy, and his task was to implement it, i.e. to keep Yugoslavia out of the war and demand an alliance with the USSR. Moreover, he wholeheartedly embraced the task of overthrowing the Yugoslav government, considering it a crucial part of Stalin's strategy. However, his inability to adapt the instructions he received in Moscow to the rapidly changing situation led him to overreach and come into conflict with Komintern. After France's defeat, the demise of capitalism became less likely, so Stalin's issue was to preserve the forces of the communist parties in order for them to lead the resistance in the event of Nazi occupation. However, neither Tito nor Stalin considered defending Royal Yugoslavia to be a moral imperative. It had to be defended only if doing so served the interests of the Communist Party of Yugoslavia, i.e. the interests of the USSR. This was the conclusion of the party conference held in Zagreb in October 1940, which also elected Tito as Secretary General of the Communist Party of Yugoslavia.

Keywords: Josip Broz Tito, Communist Party of Yugoslavia, Stalin, Second World War.

Драган Богетић
дописни члан САНУ
dbogetic@gmail.com

Стрепње и спољнополитичке недоумице југословенског руководства око нове совјетске и америчке стратегије према Југославији у време биполарног детанта

САЖЕТАК: У раду су анализирана бурна збивања у време општег попуштања затегнутости у свету и преговора лидера блоковских групација око регулисања кључних проблема на европском простору. Упркос свом вишегодишњем упорном залагању за детант и елиминисање хладноратовских тенденција у свом окружењу, југословенско руководство је страховало да ће формално споразумно санкционисање постојећих интересних сфера у Европи од стране двеју суперсила резултирати и њиховом нагодбом око будућег статуса Југославије. С обзиром на то, да је Југославија у то време била једина „сива зона” у Европи за коју се није тачно знало да ли припада фамилији просовјетских социјалистичких држава или не – званичници из Београда су страховали да би договор САД и СССР-а могао ићи на штету југословенске независне несврстане политике и очувања актуелног политичког режима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Исток, Запад, Кина, Немачка, несврстаност, Европа, детант, Хладни рат, Трећи свет.

Крајем 60-их и почетком 70-их година прошлог века отпочиње ново раздобље у историји међународних односа када долази до попуштања затегнутости међу блоковским групацијама и отварања процеса преговарања и споразумевања између САД и СССР, али и раздобље када се испољава све израженије настојање две суперсиле да коначно приступе елиминисању бројних

извора кризних жаришта у свету и са терена конфронтације пређу на терен кооперације и обострано корисне сарадње. То је уједно било и време када долази до нормализације и унапређења односа између СР Немачке и СССР, а самим тим и између две немачке државе. Резултат оваквог обрта било је потписивање уговора о одрицању од употребе силе између Бона и Москве, 12. августа 1970, а потом и привремено регулисање питања немачко-пољске границе посебним уговором између Бона и Варшаве, 7. децембра 1970. године. Московским уговором била је загарантована неповредивост граница, чиме је СР Немачка коначно признала границу на Одри и Ниси као западну пољску границу, али и границу између две немачке државе (*de facto* признање ДР Немачке).¹

Овакву слику додатно је обогатио и читав низ других догађаја и споразума супротстављених страна, који су уследили током 1972. године: договор две суперсиле о стварању кордона војних јединица на граници између Израела и УАР, који би чиниле искључиво америчке и совјетске трупе; преговори САД и СССР око ограничења стратешког наоружања – САЛТ; ублажавање тензија у односима САД и Кине око Тајвана и Вијетнама после пријема НР Кине у Уједињене нације; иницијативе у правцу решавања „немачког питања” – Споразум четири велике силе о Западном Берлину и Уговор о основама односа СР Немачке и ДР Немачке, чиме су створене претпоставке за одржавање Конференције о европској безбедности и сарадњи и Конференције супсерсила о обостраном смањењу оружја и наоружања у Централној Европи.²

¹ Владимир Ивановић, *Југославија и СР Немачка 1967–1973*, Београд: Институт за савремену историју, 2009; Волтер Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд: Clio, 1999; Џон Гедис, *Хладни рат: ми данас знамо*, Београд: Clio, 2003; Бранко Павлица, *Југословенско-немачки односи 1951–2004*, Београд: Б. Павлица, 2005; Душан Нећак, *Hallsteinova doktrina i Jugoslavija. Tito između Savezne Republike Njemačke i Demokratske Republike Njemačke*, Zagreb: Srednja Europa, 2004; Мери Фулбрук, *Крајња историја Немачке*, Београд: Завод за уџбенике, 2013.

² Роберт Д. Шулцингер, *Америчка дипломатија од 1900. године*, Београд: Удружење за студије САД у Србији, 2011; Драган Богетић, *Југословенско-амерички односи 1961–1971*, Београд: Институт за савремену историју, 2012; Лео Матес, *Међународни односи социјалистичке Југославије*, Београд: Нолит, 1976; Велибор Гавранов, Момир Стојковић, *Међународни односи и спољна политика Југославије*, Београд: Савремена администрација, 1972; Henry Kissinger, *Memoari*, I–II,

Међутим, иако се Југославија одлучно залагала за ублажавање блоковске конфронтације и хладноратовских тензија, раздобље уобличавања политике ограниченог, биполарног детанта САД и СССР, није ниуком случају било и раздобље приближавања југословенских спољнополитичких ставова са ставовима Вашингтона и Москве око кључних проблема у свету. Нови прилаз суперсила решавању светских проблема и нови изазови у међународној заједници, ма колико то звучало парадоксално, заправо су угрожавали дотадашњу релативно стабилну међународну позицију Југославије и њену несврстану политику. Радило се о новој реалности, у којој Југославија није више могла извлачити огромне политичке и економске бенефите из своје улоге посредника између САД и СССР, а Покрет несврстаности није више био у прилици као раније да се наметне као кључни актер у гашењу пожара изазваног сударом двају блокова на просторима трећих држава. У Београду се процењивало да ће биполарни детант имати изразито негативно дејство и на будућу економску сарадњу Југославије и САД. Наиме, страховало се да у новонасталој ситуацији Американци неће више бити тако галантни у давању економских концесија Југославији и тако кооперативни поводом југословенских финансијских захтева. САД су раније биле изузетно предусретљиве у овом погледу према Југославији, јер је југословенско-америчка сарадња требало да служи као узор за економску сарадњу са другим социјалистичким државама и подстрек тим државама за вођење самосталније политике. Успостављањем тесније сарадње САД са источноевропским земљама – умањивао се интерес САД за оваквом стратегијом.³

Zagreb: Vjesnikova press agencija – Mladost, 1981; Louis Sell, *From Washington to Moscow: US-Soviet Relations and the Collapse of the USSR*, Durham: Duke University Press Books, 2016; Radovan Vukadinović, *Vanjska politika SAD-a u doba hladnog rata*, Zagreb: Politička kultura, 2007; John Lampe, *Yugoslavia as History, Twice there was a Country*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000; Lorraine M. Lees, *Keeping Tito Afloat (The United States, Yugoslavia, and the Cold War)*, Penn State University Press, 2005.

³ Драган Богетић, „Америчке анализе будућности Југославије после Тита с почетка 70-тих година”, *Токови историје*, бр. 1, 2012, 159–174; Драган Богетић, „Југославија у Хладном рату”, *Историја XX века*, бр. 2, 2008, 315–370; Ranko Petković, *Velike sile i politika nesvrstavanja*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost SSO, 1979; Ранко Петковић, *Један век од односа Југославије и САД*, Београд: Војно-издавачки и новински центар, 1992.

Биполарни детант САД и СССР сводио се на својеврсни монопол две силе у међународним односима у решавању основних међународних питања са позиција силе, међусобно признатих и уважених интереса, утицајних сфера, равнотеже нуклеарног наоружања и договарања, што се све заједно приближавало идеалу међународног поретка Хенрија Кисинџера који почива на равнотежи и консензусу силе и легитимитета најмоћнијих. Такав систем равнотеже снага у свету био је у директној колизији са концептом несврставања, али и у колизији са југословенским настојањима да у решавању кључних међународних проблема учествују све државе равноправно. Званичници из Београда су страховали од могућег договора између САД и СССР на рачун Југославије, који би ишао у прилог совјетским хегемонистичким аспирацијама према Југославији.⁴

Судећи по садржини поверљивих разговора Јосипа Броза са америчким или са совјетским највишим руководиоцима, вођа југословенских комуниста стално је испољавао бојазан како једна или друга суперсила или обе заједно праве некакве тајне планове и склапају важне нагодбе чији је крајњи циљ подређивање југословенске међународне стратегије сопственим великодржавним и блоковским циљевима. Југословенски званичници опседнути оваквим степњама, обраћајући се за подршку час Американцима, час Совјетима, перманентно су мењали став у вези с основном дилемом у овом контексту: *ко заправо угрожава безбедност Југославије: СССР или Америка; одакле претњи већа опасност по очување националне независности Југославије – са Истока или са Запада?*

⁴ Душан Николиш, САД. *Стратегија доминације*, Београд: Радничка штампа, 1985; Драган Богетић, „Југославија између Истока и Запада”, у: *Југославија у Хладном рату, зборник радова*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2010, 13–36; Драган Богетић, „Криза југословенског друштва почетком 70-тих година и питање совјетске помоћи опстанку Титовог режима”, *Историја XX века*, бр. 2, 2010, 79–92; Ranko Petković, *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet. Spoljna politika Jugoslavije 1945–1985*, Zagreb: Školska knjiga, 1985; Josip Močnik, *United States-Yugoslav relations, 1961–80: The Twilight of Tito's era and the Role of Ambassadorial Diplomacy in the Making of America's Yugoslav Policy*, Ohio: Bowling Green, 2008; Ivo Visković, „Односи Југославије и Сједињених Америчких Држава”, *Jugoslavenski pregled*, god. XXXII, 1988, 23–45.

Током овог релативно кратког раздобља најчешће су упирали прст у правцу Москве, оптужујући властодршце из Кремља да припремају сличан сценарио за Југославију који су недавно спровели у Чехословачкој 1968. године. На састанцима најужег партијског руководства, централно место током изнурујућих и бесконачних дебата посвећених новононасталој ситуацији имало је разматрање питања: да ли је совјетска интервенција у Чехословачкој само једна ограничена акцију у циљу сузбијања реформског курса у тој земљи и дисциплиновања лагерских земаља, или је део шире стратегије совјетске експанзије према југу, Медитерану и Африци. Наиме, после катастрофалног Насеровог пораза у најновијем рату са Израелом јуна 1967, Египат, Сирија, Алжир и већина арапских земаља тесно су се везали за Совјетски Савез, без чије подршке нису више видели начин да даље парирају свом непријатељу. Сама чињеница да су Арапи директно или индиректно подржали интервенцију у Чехословачкој, а Египат и Алжир, чак, отворено критиковали Тита због његовог негативног става у погледу те интервенције – говорила је о наглом порасту совјетског утицаја на Блиском истоку и у Африци.⁵

Међутим, готово у исто време Тито и његови сарадници су све више указивали и на опасност која Југославији као медитеранској држави прети од Сједињених Америчких Држава због све агресивнијег ангажовања ове силе на Медитерану и њене склоности да се војно и политички меша у спорове између конфронтираних држава и групација у овом региону (амерички

⁵ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП РС), 1968, стр. пов., ф-2, 38. *Сћенографске белешке са заједничке седнице Председништва и Извршног комитетa ЦК СКЈ, одржане 21. августа 1968*; ДА МСП РС, 1968, стр. пов., ф-4, 161. *Издавање државног секретара Марка Николића на XII заједничкој седници Председништва и Извршног комитетa ЦК СКЈ, 2. септембар 1968, Бриони*; Архив Југославије (АЈ), Кабинет Председника Републике (КПР), I-3-a/СССР, к. 174. *Неки елементи за оцену међународне ситуације*; АЈ, 507, IV/92-1. *Дискусија Ј. Б. Тита на Тридесетој седници ЦК СКЈ, одржаној од 18. до 19. јануара 1970*; АЈ, 507, IV/92-3. *Нека актуелна безбедоносна питања у светлу деловања унутрашње и спољне непријатеља*; „Десета седница Централног комитета Савеза комуниста Југославије, 23. август 1968”, *Југословенски преглед*, год. XII, бр. 9, септембар 1968, 386–387; „Саопштење Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ од 21. августа 1968”, *Југословенски преглед*, год. XII, бр. 10, октобар 1968, 385.

војни маневри у северном Јадрану у садејству са италијанском ратном морнарицом у време југословенско-италијанског сукоба поводом поновне ескалације тршћанске кризе; америчка подршка пучистима на Кипру у покушају извођења државног удара на овој острвској несврстаној земљи; директно војно ангажовање САД и слање „добровољаца” на Блиски исток у време избијања Четвртог арапско-израелског рата – у сва три случаја Американци су снажно подржавали оне снаге које су биле у сукобу са несврстаним земљама, па је у Београду процењивано да би следећа жртва овакве америчке политике могла бити Југославија).⁶

Иако су многе одреднице актуелне међународне политике суперсила оправдавале овакво југословенско резонување и поменуте стрепње, каснији след догађаја није баш потврдио њихову чињеничку заснованост. Стога се овде просто намеће питање: у којој мери је југословенско инсистирање на „спољној опасности” било заправо мотивисано жељом да се пажња домаће јавности, па и стране, скрене са крупних унутрашњих националних и економских проблема на неке друге проблеме, који су на неки начин и сами били повезани са овим драматичним унутрашњим изазовима. Наиме, тешко је оспорити чињеницу да је све до распада југословенске државе југословенско руководство стално упирало прст час у Совјете час у Американце, оптужујући их да управо они својом политиком настоје да дестабилизују унутрашњи режим и угрозе међународни престиж Југославије.⁷

⁶ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc. 68. *Telegram From Department of State to the Embassy in Yugoslavia, April 17, 1974*; AJ, КПР, I-3-a/107-212. *Неки елементи спољне политике САД*; AJ, КПР, I-3-a/107-212. *САД и политика несврставања*; AJ, КПР, I-3-a/107-215. САД и ОУН; Љубодраг Димић, „Година 1968 – исходиште нове југословенске спољнополитичке оријентације”, у: *1968 – четиридесет година после, зборник радова*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2008, 339–375; Драган Богетић, „Совјетска политика према Југославији током прве фазе биполарног детанта”, *Историја XX века*, бр. 2, 2014, 199–213; Драган Богетић, „Кризна жаришта у свету и погоршање југословенско-америчких односа средином 70-тих година прошлог века”, *Војноисторијски гласник*, бр. 1, 2013, 145–163; Matthew I. Ouimet, *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*, Chapel Hill – London, 2003, 65–98.

⁷ Д. Богетић, „Криза југословенског друштва почетком 70-тих година и питање совјетске помоћи опстанку Титовог режима”, 79–92; Драган Богетић,

У сваком случају, током раздобља које је уследило после војне интервенције пет чланица Варшавског пакта у Чехословачкој 1968, југословенски комунисти су стално истицали да највећу опасност по безбедност Југославије представља – Совјетски Савез. „Не ради се само о Чехословачкој, већ у ствари о нама” – објашњавао је Јосип Броз током дебате вођене на седници руководства ЦК СКЈ. Чињеница да су Совјети моментално своју агресију ограничили на Чехословачку, по Титовом мишљењу, „не значи да неће једног дана ударити и на нас” и стога је следио његов закључак да у таквој ситуацији „не можемо мирно спавати”.⁸ „Доктрина ограниченог суверенитета” социјалистичких држава⁹ коју је пропагирао Леонид Брежњев југословенски званичници тумачили су као јасну најаву агресивних намера Совјетског Савеза према Југославији. Тито и његови сарадници су стално наглашавали да несврстана Југославија представља препреку даљем продору Совјетског Савеза преко Балкана ка Блиском истоку.¹⁰ У том духу, у склопу детаљне анализе међународне стратегије СССР после војне интервенције у Чехословачкој, у Извештају Државног секретаријата иностраних послова СФРЈ,

„Југословенско-америчке несугласице око концепта новог међународног економског поретка”, *Историја XX века*, бр. 1, 2014, 165–180; Драган Богетић, „Југословенско-совјетски односи у време биполарног детанта 1971–1975”, у: *Србија и Русија 1814–1914–2014, међународни научни скупи 13–14. октобар 2014. године, зборник радова*, Београд: Српска академија наука и уметности, 2016, 345–369.

⁸ АЈ, 507, III/134. *Закључак са XI заједничке седнице Председништва и Извршног комитетa ЦК СКЈ*, 21. 8. 1968. (Прилог 2: Дискусија Јосипа Броза Тита).

⁹ „Теорију о ограниченом суверенитету” Брежњев је јавно је обзнанио, као део званичне спољнополитичке оријентације Совјетског Савеза и блока социјалистичких држава, 12. новембра 1968, на Петом конгресу Пољске уједињене радничке партије: „Када унутрашње и спољне снаге, непријатељске социјализму, покушају да скрену развој било које социјалистичке земље у смеру рестаурације капиталистичког поретка, када се појави претња ствари социјализма у тој земљи, претња безбедности социјалистичкој заједници у целости, то већ постаје проблем не само народа те земље, већ и нови заједнички проблем, брига свих социјалистичких земаља”. (АЈ КПР, I-3-а/СССР, к. 175. *Теорија о ограниченом суверенитету. Јавне и интјерне изјаве совјетских руководица и карактеристични написи у штампи*).

¹⁰ Драган Богетић, „Југословенско-совјетски односи у светлу војне интервенције у Чехословачкој 1968”, у: *1968 – четрдесет година после, зборник радова*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2008, 129–161; Љубодраг Димић, „Година 1968 – исходиште нове југословенске спољнополитичке оријентације”, у: *1968 – четрдесет година после, зборник радова*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2008, 339–375.

актуелна совјетска политика означена је као „дугорочна претња и опасност” за Југославију. Процењено је да званичници из Кремља неће у скорој будућности одустати од својих настојања да Југославију укључе у „социјалистички Комонвелт” (како су тада називали социјалистички лагер). Тим пре што се Југославија дво-струко нашла на путу реализације њихових спољнополитичких интереса: као социјалистичка држава, која доводи у питање совјетски концепт унутрашње и спољне политике, и као балканска и медитеранска држава, чији геополитички положај може имати кључну улогу у совјетској пенетрацији на Блиском и Средњем истоку. У том контексту се тумачило и совјетско игнорисање принципа о уређењу односа између двеју држава, формулисаних у Београдској 1955. и Московској декларацији 1956. и упорно совјетско инстирање „да основу будућих односа чине начела марксизма-лењинизма и интернационализма” којих се придржавају остале социјалистичке земље.¹¹ Оцењено је да САД и СССР „настоје да изграде такво стање у свету које ће им дугорочно обезбедити монополистички положај у кључним питањима међународних односа”. Војна интервенција у Чехословачкој, у том смислу, „делује на учвршћење блоковске поделе европског континента, оживљава тенденције ка затварању блокова и поштравања блоковских стега”. У таквом контексту „не искључује се ни могућност да мале земље постану предмет трговине између поменутих великих сила”.¹²

Да би се Совјетима, али и Западу, предпочило да Југославија није исто што и Чехословачка и да би у њој агресори из Варшавског пакта наишли на општи и одлучан отпор југословенског народа, лансиран је концепт „Општенародне одбране и друштвене самозаштите”. Овај концепт, произашао из омиљеног слогана југословенских комуниста: „Сви смо једна армија”, у уопштеној форми имао је своје нормативно упориште у Уставу из 1963. године. Сада је регулисан посебним законом (Законом о народној одбрани), чији је нацрт сачињен одмах после војне интервен-

¹¹ ДА МСП РС, 1968, стр. пов., ф-3, 83. *Основне карактеристике међународне политике СССР и Лагера.*

¹² АЈ, КПП, I-3-а/СССР, к. 174. *Неки елементи за оцену међународне ситуације.*

ције у Чехословачкој, а потом усвојен на Седници југословенске владе, 18. септембра 1968. године. Систем општенародне одбране заснивао се на организованом укључивању свих цивила окупљених у оквиру њихових месних заједница, општина и република, у територијалне оружане јединице, које контролишу локални политички функционери у тим заједницама.¹³ У разговору са америчким државним подсекретаром Николасом Каценбахом Тито је изразио своје чврсто уверење да ће концепт општенародне одбране „представљати перманентну основу одбрамбене спремности земље” и да захваљујући његовој примени није нужна и истовремена мобилизација становништва. Проценио је да Југославија моментално „има под оружјем око 2 милиона људи, од чега око 1 200 000 регуларне војске” и зато је респектабилна војна снага. Сматрао је да би за окупацију Југославије непријатељским снагама требало бар три или четири пута веће снаге.¹⁴

Пошто су југословенско-совјетски и југословенско-амерички односи увек представљали неку врсту спојених судова (погоршање у једној сфери неминовно је водило побољшању у другој) – крајем 60-их година долази до снажне југословенске дипломатске офанзиве у циљу унапређења до тада озбиљно заоштрених односа са Сједињеним Америчким Државама. Оно што је посебно забрињавало званичнике у Београду били су изразито млака реакција Вашингтона на агресију у Чехословачкој и индиректно америчко признавање ексклузивног права СССР да, по својој вољи, уређује односе унутар социјалистичке групаације држава.¹⁵ Током разговора са америчким дипломатама стално је указивано на опасности које са собом носе нагодбе великих

¹³ Такав систем стварања алтернативних оружаних снага регуларној Југословенској народној армији постао је стожер каснијег трагичног међурејубличког сукоба у време распада СФРЈ.

¹⁴ АЈ, КПР, I-3-а/САД, к. 181; ДА МСП РС, 1968, стр. пов., ф-5, 144. *Забелешка о разговору Председника Републике са државним подсекретаром САД Г. Николасом Каценбахом, 18. октобра 1968. год. у Београду.*

¹⁵ Симптоматично је да је Москва непосредно после агресије у Чехословачкој обавестила Вашингтон да интервенција није усмерена против САД, већ се ради о унутрашњим питањима земаља социјалистичке заједнице. (АЈ КПР, I-5-6/ЧССР. *Порука совјетске владе америчком председнику Џонсону од 21. августа 1968.*) Прва реакција америчке владе на ову поруку сводила се на „дубоку забринутост” и „чуђење”. (АЈ КПР, I-5-6/ЧССР. *Одговор америчкој државној секретару Дина Раска на поруку СССР-а у вези са интервенцијом у Чехословачкој од 21. августа 1968.*)

сила на рачун малих држава. У том смислу, Американцима је сугерисано „да испоље разум и покажу више флексибилности према малим земљама, а не да се сада поступак према Чехословачкој схвати као зелено светло за поступке сличног карактера. Овим велика земља губи престиж и не би требало још даље ескалirati овај одијум”.¹⁶ У аналитичким извештајима југословенског Министарства иностраних послова процењено је да САД и СССР „настоје да изграде такво стање у свету које ће им дугорочно обезбедити монополистички положај у кључним питањима међународних односа”. Војна интервенција у Чехословачкој, у том смислу, „делује на учвршћење блоковске поделе европског континента, оживљава тенденције ка затварању блокова и поштравања блоковских стега”. У таквом контексту „не искључује се ни могућност да мале земље постану предмет трговине између поменутих великих сила”.¹⁷

Пошто се у светској јавности све чешће говорило о поновном оживљавању духа Споразума у Јалти, којим су пред крај рата велике силе између себе постигле договор о подели интересних сфера у Европи, 29. августа објављено је саопштење Стејт департамента о нетачности тврдњи о постојању споразума САД и СССР о Чехословачкој и о интересним сферама: „Влада Сједињених Држава није никада ступила ни са ким у свету ни у какве споразуме или погодбе о сфери утицаја. Није било никаквих дискусија о било каквој оваквој идеји у вези с недавним догађајима у Чехословачкој нити је иједна влада покушала да измами такву погодбу од Владе Сједињених Држава. Било какав наговештај о томе да су Сједињене Државе, било прећутно или на други начин, дале Совјетском Савезу на знање да ће се Сједињене Државе односити равнодушно према акцији коју су сада Совјетски Савез и друге земље Варшавског пакта предузеле према Чехословачкој је злонамеран и без икаквог основа”.¹⁸

¹⁶ АЈ КПР, I-3-a/САД, к. 181. Забелешка о разговору Председника Републике са амбасадором САД Б. Елбриком, у Београду, 23. августа 1968; FRUS, 1964–1968 Volume XVII, Eastern Europe. *Telegram from the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, Belgrade, August 23, 1968.*

¹⁷ АЈ КПР, I-3-a/СССР, к. 174. Неки елементи за оцјену међународне ситуације; АЈ КПР, I-3-a/САД, к. 181. Реаговање САД на наш став у вези с окупацијом ЧССР и политику америчке владе према Југославији у најновијој ситуацији.

¹⁸ АЈ КПР, I-5-b/САД. Саопштење Стејт департамента од 29. августа 1968.

Колико су апсурдне спекулације о поновном оживљавању духа Споразума у Јалти, покушао је да увери амерички амбасадор Чарлс Бурк Елбрик југословенског министра иностраних послова Марка Никезића током још једног у низу разговора на ту тему, одржаног 30. августа. Тај „фамозни” споразум, наиме, са којим је први пут упознао светску јавност сам Черчил у својим мемоарима, није постигнут у Јалти него у Москви, и то између британског премијера и Стаљина, али не и америчког председника, који није уопште ни присуствовао тим разговорима. Као што није било совјетско-америчког споразума ове врсте у Јалти, није га, по Елбрику, било ни после Јалте: „Нема никакве прећутне сагласности САД да СССР преузме ЧССР у замену за неке друге области у свету. Заинтересованост САД за ЧССР остаје, као што остаје заинтересованост да помогне Југославији да очува своју независност”.¹⁹

Иста тема, истог дана (30. августа), била је предмет разговора и америчког државног секретара Дина Раска са југословенским амбасадором у Вашингтону Богданом Црнобрњом. И овај пут, југословенској страни је предочено да не постоји никакав тајни споразум САД са СССР о подели интересних сфера у Европи. Објашњавајући разлоге којима су се руководиле САД да недовољно енергично реагују на војну интервенцију у Чехословачкој, Раск је подсетио Црнобрњу да је Чехословачка „трећа земља по важности” (после Кине и СССР) која помаже америчке противнике у Вијетнаму и да од чешког оружја сваког дана страдају на стотине америчких војника. Ипак, као кључни разлог неспремности САД да се супротставе совјетским агресивним поступцима, Раск је навео чињеницу да је Чехословачка чланица Варшавског пакта и да би у случају америчког мешања у спор унутар овог пакта врло вероватно дошло до трећег светског рата.²⁰

Оваква објашњења нису деловала нарочито охрабрујуће у политичким круговима у Београду. Иако је негирано постојање

¹⁹ АЈ КПП, I-5-6/САД. Забелешка о разговору државног секретара за иностране послове М. Никезића са амбасадором САД, Б. Елбриком, 30. августа 1968.

²⁰ FRUS, 1964–1968 Vol. XVII, Eastern Europe. *Memorandum of conversation, Washington, August 29, 1968, 3:45 p. m.*; АЈ КПП, I-5-6/САД. Разговор амбасадора Црнобрње са Дином Раском, 30. августа 1968. у Вашингтону.

формалног америчко-совјетског споразума о интересним сферама, истовремено је потврђивано стриктно поштовање ексклузивног права двеју суперсила да унутар своје блоковске групације уређују односе по сопственој вољи. Супротстављање оваквој тенденцији подразумевало је потребу флексибилнијег спољно-политичког наступа Југославије и изналажења нових стратешких алтернатива у међународним односима, које би обезбедиле неопходан степен заштите државних интереса. Тито је добро познавао геополитику и био је свестан да само кроз партнерство са што ширим кругом важних међународних субјеката може обезбедити сигурност и безбедност државе. У духу овакве процене наметали су се императив успостављања што шире сарадње са трећом светском силом – НР Кином; активније укључивање Југославије у европске токове (посебан приоритет у том контексту је било побољшање односа са СР Немачком), и на крају – успостављање тесног савезништва са афроазијским и латиноамеричким државама. Реализација овог последњег спољнополитичког императива, сама по себи, подстицајно је деловала на реализацију претходна два. Наиме, Југославија је, захваљујући лидерској позицији у Покрету несврстаности, у скорој будућности несумњиво обезбеђивала и неопходне услове за свој тријумфалан повратак у Европу и за кооперативнији прилаз Кине око предузимања конкретних иницијатива у вези с нормализацијом и побољшањем стања у односима две земље.

Упоредо са редефинисањем своје међународне позиције и преиспитивањем актуелних спољнополитичких приоритета, Југославија је већ почетком 1969. успоставила прве контакте са кинеским руководством. То је било време када су из Пекинга стизали први сигнали у вези са спремношћу за обнову дипломатских односа са Југославијом.²¹ Иницијативу за размену амба-

²¹ Ти односи су фактички били прекинути током 1958. године, после оштрог реаговања КП Кине поводом одлука усвојених на Седмом конгресу СКЈ. Упоредо са оштрим кинеским оптужбама у вези с „југословенским ревизионизмом”, дошло је и до озбиљног погоршања југословенско-кинеских односа и до унилатералног повлачења кинеског амбасадора из Београда, а потом и југословенског из Пекинга. Иако амбасаде нису биле формално затворене (у њима су наставили да бораве отправници послова) – практично су све дипломатске активности у потпуности замрле током наредних дванаест година. (ДА МСП

садора покренуло је кинеско руководство. Наиме, Мао Цедунг је за време првомајске параде у Пекингу 1969, поздрављајући се са страним дипломатама, напоменуо југословенском отправнику послова да Кина жели „да развија државне односе са Југославијом” и истовремено лично преко југословенског отправника послова упутио „искрене честитке југословенским народима”.²² Од тог тренутка, власти у Београду су реаговале афирмативно на све кинеске предлоге и улагале огроман труд како би обезбедиле што шири простор за разраду читавог спектра различитих модалитета билатералне сарадње.²³

Тито и његови сарадници пажљиво су пратили и анализирали све финесе великог заокрета у кинеској спољној политици почетком 70-их година и настојања кинеског руководства да се активније укључи у светске политичке токове од којих се све до тада концепцијски интензивно удаљавало водећи неку врсту изолационистичке политике. Напуштајући постепено политичке постулате Културне револуције, после догађаја у Чехословачкој 1968. и оружаног сукоба са СССР 1969. – Кина је, руковођена безбедоносним разлозима, тражила начине како да у сфери међународних односа што више изолује СССР и на тај начин заштити себе. Једини излаз је видела у сарадњи са Западом и у стратешком приближавању Вашингтону.²⁴ То је уједно било и време када се Кина наметнула као једна од три најмоћније војне силе у свету и у знатној мери остварила своју тежњу да у том погледу буде равноправна са Совјетским Савезом и САД. Тај нови триангуларни однос најмоћнијих сила света преплитао се, опет, са упоредном бивалентном конфронтацијом Исток –

РС, 1969, ПА, ф-9, 427 705, 28. 7. 1969. *Забелешка о њишању размене амбасадора између СФРЈ и НР Кине; Међународна њолишника*, бр. 508, 1971, 1–3).

²² ДА МСП РС, 1975, ПА, ф-77, 448 985. *Мао Це Туні о њредседнику Тишју*, 14. октјобар 1975; АЈ, 507, IX, 60/І-56. *Информација о односу КП Кине њрема међународном комунистичком њокрећу и СКЈ у свејлу њромена у кинеском руководствју*.

²³ ДА МСП РС, 1975, ПА, ф-77, 444 112. *Информација о НР Кини: унушјрашња, сјољна њолишника, билатјерални односи*, 10.9.1975.

²⁴ Хенри Кисинџер је у време док је био на функцији државног секретара САД кинеско-америчко приближавање прокоментарисао: „У то време су Пекинг и Вашингтон склопили брак из рачуна који је касније прерастао у емотивну везу понајвише захваљујући кинеској психолошкој вештини”. (Драган Миљанић, „Осцилације у односима САД–Кина”, *Међународна њолишника*, бр. 47, 1996, 30).

Запад и Север – Југ, што је међународне односе чинило много сложенијим и неизвеснијим у погледу смањивања интензитета конфронтације најекспониранијих суперсила.²⁵

У историји међународних односа ретко се дешавало да једна тако моћна сила као што је Кина придаје толико велики значај једној релативно малој, а иначе географски веома удаљеној држави, као што је Југославија. Такав однос може се пре свега објаснити тиме да је Југославија у то време представљала мост између Истока и Запада, али и успешно развијала сарадњу са великим бројем држава, укључујући и несврстане и западноевропске, са којима је Кина настојала да успостави што присније односе како би изашла из изолације и реализовала своју нову међународну стратегију – отварања према свету. У југословенским политичким круговима процењивано је да су у склопу шире „кинеске политике отварања”, креатори те политике перципирали Југославију и њену међународну позицију као нешто јединствено и изузетно комплементарно са актуелним кинеским спољнополитичким приоритетима. При томе, полазили су од тога да сигнале упућени Вашингтону и Београду не само што су временски коинцидирали већ да су били вођени истоветном стратешком мотивацијом – обновом односа са државама које су се у датом моменту осећале угроженим од совјетских великодржавних аспирација и совјетског експанзионизма. У таквој ситуацији, стратешке одреднице југословенске несврстане политике у многочему су се поклапале са новом кинеском спољнополитичком доктрином отварања према свету. За Југославију је то, опет, била добра прилика за ширу промоцију предности своје ванблоковске политике у „трећем свету”. Наиме, чињеница да је Кина спадала у ред економски неразвијених земаља у неку руку за Кину је представљала и велику предност. На тај начин задржала је своје место у „трећем свету” и званично се декларисала као део „обесправљеног Југа”, као „револуционарна и побуњена земаља”,

²⁵ Радивој Увалић, „Кина у савременом свету”, *Међународна политика*, бр. 510–511, 1971, 1–16; *Годишњак Института за међународну политику и привреду*, Београд, 1971, 12–13, 18–22; Сања Арџина, *Кина у Европи*, Београд: Службени гласник, 2018; Сања Радовић, „Југословенски поглед на кинеску политику отварања у периоду 1970–72. године”, *Токови историје*, бр. 2, 2013, 225–243; Предрог Симић, *Кина: крајка историја*, Београд: Неа, 2003, 223–245.

одлучна у својој бескомпромисној борби против светског империјализма и „богатог Севера”. Остале земље у развоју често су је прихватале као свог фаворита у борби за радикалну промену система међународних економских односа, базираног на интересима најмоћнијих капиталистичких држава. С друге стране, побољшање односа са Кином јачало је југословенску позицију и у односу на два супротстављена блока у моменту када су односи у „троуглу” великих сила досезали своју највишу тачку.²⁶

После обнове дипломатских односа Југославије и Кине 1970. године, покренуте су значајне иницијативе у циљу што екстензивнијег гранања различитих сфера билатералне сарадње. У том контексту размена високих државних, спољнотрговинских и културноспортских делегација била је један од важнијих корака којим је сондиран терен за директне политичке разговоре и даљи развој политичких, економских и културних односа. Додуше, Кина је у ово време и даље инсистирала на томе да се односи две државе могу искључиво заснивати на пет принципа мирољубиве коегзистенције (на којима су били базирани односи међу несврстаним државама, које су попут Југославије и Кине имале различите друштвенополитичке системе), а не на принципима пролетерског интернационализма. С кинеске стране није испољена спремност за прихватање оних форми сарадње које би се могле протумачити као манифестације идеолошке блискости или чак манифестације идеолошког идентитета. С обзиром на неспремност кинеског руководства да призна социјалистички карактер југословенског режима, билатерална сарадња је углавном концентрисана на све енергичније усаглашавање спољнополитичких акција и заједничку борбу за трансформацију постојећег међународног политичког и економског система скројеног по мери великих западних сила и на прве кораке у правцу институционализације конкретних механизма сарадње у сфери економије, културе и науке. Посебан подстицај међудржавној сарадњи и својеврсну прекретницу у склопу процеса нормализације кинеско-југословенских односа била је посета

²⁶ Драган Богетић, *Несврстаност кроз историју. Од идеје до покрета*, Београд: Завод за уџбенике, 2019, 138–143.

министра иностраних послова Мирка Тепавца Кини, 8–15. јуна 1971, тачно годину дана после њихове обнове.²⁷ Тепавац је први југословенски министар спољних послова који је посетио НР Кину још од оснивања те земље 1949. године. Тај догађај омогућио је да се значајно прошире постојећи и обликују нови оквири будуће билатералне сарадње. Током разговора који су протекли у срдечној атмосфери постигнут је начелан договор да убудуће две стране треба да форсирају све оно што их повезује, а у други план потискују све оно што их раздваја. Током посете Мирка Тепавца, с југословенске стране је наглашено да ће бити настављена вишегодишња југословенска подршка НР Кини на реализацији њеног неотуђивог права да заузме своје место у УН. Кинези су пак снажно подржали југословенски ангажман у Покрету несврстаности и борбу овог покрета против империјализма, хегемонизма и колонијализма и против расне дискриминације.²⁸

У сваком случају, нормализација односа и успостављање релативно присне сарадње са Кином знатно су проширили маневарски простор за реализацију кључних спољнополитичких приоритета Југославије и за успостављање избалансираног односа са две суперсиле. Иако Југославија није могла утицати на обликовање политике унутар троугла великих сила, она се ипак наметнула као важан међународни фактор на чију подршку су рачунале све три стране. „Ови контакти и разговори с моћним силама могући су пре свега због тога” – извештавали су југословенски медији – „што водимо властиту и потпуно независну политику и што смо тиме обезбедили такав положај у свету да и велике силе, једна, друга и трећа, разговарају с нама на равноправној основи”.²⁹ У том духу могла се сагледати и актуелна југословенска међународна стратегија: „Југославија је сада била у прилици да разговара са једном, другом и трећом силом. На

²⁷ Убрзо после те посете, у Пекинг је по први пут дошао Кисинџер у тајну мисију, са циљем да се постигна договор о Никсоновој посети Пекингу наредне године.

²⁸ ДА МСП РС, 1971, ф-87, 423 770. *Извештај о посети владине делегације НР Кини*, 22. 6. 1971; ДА МСП РС, ПА, ф-87, 423 868. *Иносјрана средсјива информисања и посета државној секретара НР Кини*, 24. 6. 1971; “Yugoslav Government Delegation Visits China”, *Peking Review*, No. 25, 18th June 1971, 4.

²⁹ *Међународна политика*, бр. 515, 1971.

ред је дошла коначно и та стрпљиво чекана та 'трећа', која се толико дуго опирала конвенционалим моделима међународне сарадње и преговарања".³⁰

Међутим, настојање Југославије да се водећим светским силама наметне као равноправан и респектабилан партнер – није било остварљиво у моменту када су те силе тежиште своје политике концентрисале управо на постизање међусобног договора око поделе интересних сфера и око изградње међународног поретка који би се базирао на равнотежи и консензусу силе и легитимитета најмоћнијих. Југословенски комунисти су у том духу процењивали да у Европи подељеној „без остатка” на блокове, није могућно самостално водити несврстану политику. Таква политика је могла бити реална само уз подршку неког моћног међународног фактора, који је очигледно требало тражити негде ван европског простора. По логици система елиминације, тај савезник су једино могле бити новоослобођена афроазијске и латиноамеричке државе. Додуше, оне саме, појединачно, нису могле играти неку значајнију улогу у међународним односима. Али, окупљене у једну широку међународну асоцијацију, оне су потенцијално могле, заједно са Југославијом, да прерасту у значајан међународни фактор, способан да успешно парира политици блокова.

Руководећи се оваквим резонавањем и полазиштем, југословенско руководство је посебан значај придавало императиву формирања Покрета несврстаности и обезбеђивања континуираног, координисаног и заједничког деловања ванблоковских држава. Та идеја је коначно реализована на Трећој конференцији шефова држава или влада несврстаних земаља, одржаној у Лусаки (Замбији), септембра 1970. године. Главни иницијатор тог скупа управо је била Југославија, која је после два неуспела покушаја да приволи несврстане да приступе реализацији овакве идеје (на самитима у Београду 1961. и Каиру 1964.³¹), коначно

³⁰ Сања Радовић, *Кинеска политика оиварања и Југославија (1969–1980)*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2021, 96, 100–106.

³¹ Зато је ово била прва конференција која је и званично добила назив на основу свог редног броја – „Трећа”, а Београдска и Каирска конференција су накнадно означене „Првом” и „Другом”.

остварила тај свој важан спољнополитички циљ и идеал.³² Наиме, једино је Југославија била животно заинтересована за формирање ове асоцијације, једино је она у томе видела своју главну шансу да на прави начин неутралише перманентан притисак Истока и Запада, који је озбиљно доводио у питање очување њене националне независности. У тој новој, широкој асоцијацији у којој је Југославији било обезбеђено истакнуто, ако не и централно, место, југословенски званичници су видели једину спољнополитичку алтернативу која би Југославију ослободила незахвалне улоге усамљеног европског играча на танкој линији између двају оштро супротстављених блокова, где само један погрешан корак може довести до тоталног дебакла. Југославија је коначно успела да створи један широки институционални оквир за реализацију својих кључних спољнополитичких приоритета и за ублажавање блоковских притисака којима су биле изложене ретке европске државе које су се определиле за несврстану политику.³³

У југословенским политичким круговима процењивано је да ће формирање Покрета несврстаности допринети јачању међународне позиције Југославије и њеном све већем престижу у биполарном свету. У прилог оваквом становишту ишла је неуобичајено висока фреквенција Титових сусрета са лидерима суперсила, која је дошла до изражаја управо у ово време, а која је давала тон југословенској спољнополитичкој активности. Већ у јесен 1970, Београд је посетио Ричард Никсон (то је била прва посета једног америчког председника Југославији),³⁴ а септем-

³² АЈ, КПР, I-4-a/9. *Извештај о Трећој конференцији шефова држава или влада несврстаних земаља, Лусака, 8–10. септембар 1970. године*; АЈ, КПР, I-4-a/9. *Билтени политичких информација о раду Конференције*; ДА МСП РС, 1970, ПА, Р, ф-241, 432 028. *Документација за Конференцију на врху*.

³³ АЈ, КПР, I-4-a/9. *Нека разматрања о програму и активностима несврстаних земаља после Лусаке*; Драган Богетић, „Допринос конференције у Лусаки 1970. процесу институционализације сарадње несврстаних земаља и њиховог реактивирања у међународним односима”, *Историја XX века*, бр. 1, 2018, 161–178.

³⁴ С обзиром на то да је малтене одмах после завршетка Конференције у Лусаки из кабинета америчког председника упућена порука Београду да би Никсон радо посетио Југославију, Тито је касније тријумфално истицао свој наступ у Лусаки као одлучујући моменат који је утицао на Никсона да посети Југославију: „Мислим да смо сви начисту с тим да је Никсона довела овде Лусака. Да су Американци веома озбиљно проценили значај Лусаке, значај јединства које је тамо било испољено, и да су видели велики престиж Југославије у свету не само међу несврстанима, него и у другим земљама”. (АЈ, КПР, I-3-a/САД, к. 182. *Део*

бра наредне године у југословенску престоницу дошао је лидер совјетских комуниста Леонид Брежњев.³⁵ Потом су уследиле Титове узвратне посете: Вашингтону (1971) и Москви (1972). Између ових посета, у јуну 1971, упућен је позив југословенском министру иностраних послова Мирку Тепавцу да посети Кину, чиме је заокружена ова јединствена политичка динамика. Овако чести сусрети председника једне државе са лидерима две суперсиле током двогодишњег интервала никада до тада нису забележени у послератној историји међународних односа.³⁶

Период који је уследио после формирања Покрета несврстаности несумњиво је било раздобље када је Југославија уживала висок степен уважавања у свету и када је у међународним односима играла много значајнију улогу него што је то било реално с обзиром на величину њене територије и њену стварну економску и војну моћ. Па, ипак, упркос томе, власти у Београду су страховале да би вишегодишње утапање Југославије у „трећи свет” могло само по себи носити озбиљну опасност да Југославија у Европи добије статус својеврсне „сиве зоне” за коју се тачно не зна да ли припада табору социјалистичких држава или не. Тито је отворено износио своје страховање да постојеће стање може довести до ситуације „да једног дана висимо у ваздуху”.³⁷ Наиме, све му се више чинила реалном бојазан да Американци ради постизања совјетских концесија око неких важних европских и светских питања потисну у други план интересе Југославије и одустану од дотадашње стратегије подржавања југословенске независности.³⁸

сћеинограма са 12. седнице Председништва СКЈ, одржане 3. октобра 1970. који се односи на посету Никсона).

³⁵ То је био први сусрет Тита и Брежњева после југословенско-совјетског сукоба поводом совјетске војне интервенције у Чехословачкој 1968. године.

³⁶ Драган Богетић, „Размена посета највиших југословенских и америчких званичника 1955–1980”, у: *Југославија и Сједињене Америчке Државе. Зборник докумената*, Београд: Планета принт, 2017, 67–109; Љубодраг Димић, „Јосип Броз Тито и Леонид Илич Брежњев. Три политичка почетка”, у: *Југославија–СССР. Сусрети и разговори на највишем нивоу руководилаца Југославије и СССР 1965–1980. Зборник докумената*, Београд: Архив Југославије, 2016, 25–32.

³⁷ АЈ, 507, III/151-3. Дискусија Ј. Б. Тита, Пејнаесћа седница ЦК СКЈ, 3–4. децембар 1970.

³⁸ АЈ, 507, IV/92-1. Дискусија Ј. Б. Тита на Тридесетој седници ЦК СКЈ; АЈ, 507, IV/92-3. Нека актуелна безбедносна питања у светлу деловања унутрашње и спољашње непријатеља.

Стога су се активније укључивање Југославије у европске токове, безрезервна подршка свим мировним иницијативама усмереним на развијање безбедности и сарадње у Европи и унапређење билатералних односа Југославије са свим европским државама³⁹ – наметнули као важни југословенски спољнополитички приоритети у склопу актуелног настојања званичног Београда да се прилагоди новој међународној реалности коју је са собом носио биполарни детант. При томе се полазило од ставовишта да европска безбедност није и не може бити само питање које ће се решавати договором великих сила и војних блокова, него свих европских држава (великих и малих; укључених у блокове и оних које то нису); да се дугорочна решења европских проблема не могу заснивати на равнотежи моћи суперсила, него на постизању општег мировног консензуса уз учешће свих инволвираних међународних актера.⁴⁰

Пошто је за реализацију поменутих полазишта било неопходно обезбедити подршку што ширег круга европских држава, Тито је кренуо у својеврсну европску дипломатску офанзиву. Током 12-месечног интервала који је уследио после војне интервенције у Чехословачкој, сусрео се са лидерима чак осам европских држава, што је било својеврстан рекорд, када је у питању Титова размена посета са европским државницима. Са румунским председником Николајем Чаушескуом током овог периода срео се три пута (24. августа 1968. у Вршцу, 1. и 2. фебруара 1969. у Букурешту и 20. септембра 1969. на Ђердапу). Током свих тих сусрета Тито се уверио да Чаушеску без обзира на чланство Румуније у Варшавском пакту у много чему дели његово мишљење да блокови сужавају простор постизању општеприхватљи-

³⁹ Полазну станицу у том контексту представљало је претходно обнављање дипломатских односа са једном од кључних и најутицајнијих западноевропских држава – СР Немачком, 31. јануара 1968. године. Ти односи су прекинути октобра 1957, у духу „Халштајнове доктрине”, односно одлуке владе СР Немачке да ће прекинути дипломатске односе са сваком државом која призна ДР Немачку и успостави дипломатске односе са њом. (В. Ивановић, *Југославија и СР Немачка 1967–1973. Између идеологије и прагматизма*, 79–83).

⁴⁰ Драган Богетић, „Југословенски наступ на Конференцији о европској безбедности и сарадњи у Хелсинкију 1973–1975”, *Историја XX века*, бр. 2, 2016, 137–164; Љубодрог Димић, *Југославија између Истока и Запада. Југославија, велике силе и питање безбедности у Европи (1945–1975)*, Београд: „Филип Вишњић”, 2022, 312–332.

вог решења у погледу европске безбедности и да су власти из Букурешта одлучне да независност своје земље бране „по сваку цену”.⁴¹ Почетком октобра 1969. Југославију је посетио председник Италије Ђузепе Сарагата,⁴² а потом је Тито, 12. октобра исте године, посетио Аустрију и сусрео се са председником Францом Јонасом. Током те кратке посете југословенски председник је дошао до нових поверљивих података о заинтересованости читавог низа западноевропских држава, посебно СР Немачке, за попуштање међународне затегнутости и постизање компромисног решења у вези с „немачким питањем” (да ће се нова влада Вилија Бранта „одрећи употребе силе и атомског оружја, признати границу на Одри и Ниси и престати да инсистира на ставу да једино СР Немачка има право да говори у име немачког народа”).⁴³ Пошто му је Аустрија послужила као важна „осматрачница” за разумевање бурних актуелних превирања у западноевропским државама, Тито је у јесен 1970. посетио Белгију, Луксембург, Холандију, Француску и СР Немачку. Током разговора са лидерима ових држава, Тито је учврстио своје уверење да „блокови више нису хомогени”; да међу њиховим чланицама постоји озбиљно неслагање, што ће током времена озбиљно утицати на унутрашње односе у њима и њихово будуће профилисање у европским токовима.⁴⁴ Истовремено, то је била прилика и да се увери да је у свим овим државама сазрела свест о потреби да се одржи једна међународна конференција, посвећена искључиво питању безбедности и сарадњи у Европи уз „равномерно учешће свих европских држава”.⁴⁵

⁴¹ АЈ, КПП, I-3-a/97-22. *Забелешке о разговору председника СФРЈ Јосића Броза Тита и председника Румуније Николаје Чаушескуа*, 24. август 1968; АЈ, КПП, I-2/40 и 41. *Забелешке о разговорима председника СФРЈ Јосића Броза Тита и председника Румуније Николаје Чаушескуа* 1. и 2. фебруара 1969. у Букурешту и 20. септембра 1969. на Ђердају.

⁴² АЈ, КПП, I-3-a/44-46. *Схенографске белешке разговора председника Рейублике Јосића Броза Тита са председником Рейублике Италије Ђузепеом Сарагатам*, 3. октобар 1969. године.

⁴³ АЈ, КПП, I-2/42. *Забелешке о разговорима председника СФРЈ Јосића Броза Тита и председника Аустрије Франца Јонаса* 12. октобра 1969.

⁴⁴ Љубодраг Димић, „Јосип Броз Тито и ’југословенски поглед на Европу’”, у: *Југославија у Хладном рату*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2010, 183–205.

⁴⁵ АЈ, КПП, I-2/45-1,2,3; АЈ, КПП, I-2/46-1,2. *Забелешке о разговорима Јосића Броза Тита у: Белији, од 6. до 9. октобра 1970; у Луксембургу, од 9. до 11. октобра*

Југословенски комунисти су сматрали да се мир у Европи може постићи само јачањем европског јединства и постизањем опшег консензуса око неопходности усвајања једне нове широке политичке платформе од стране свих европских држава на којој би се убудуће заснивали односи тих држава и која би сама по себи представљала озбиљну брану политици силе и конфликта и снажни катализатор конструктивне сарадње и пацификације европског простора. Стога је Југославија пружала безрезервну подршку свим мировним иницијативама усмереним на развијање безбедности и сарадње у Европи, а посебно иницијативи коју су покренуле источноевропске земље у вези с одржавањем једне посебне конференције посвећене управо овом питању. При томе се у Београду полазило од процене да би овај скуп потенцијално могао одиграти изузетно важну улогу, како у склопу реафирмације основних премиса политике несврстаности, тако и у склопу настојања за максималним јачањем европске компоненте спољне политике Југославије. Званичници из Београда су сматрали да европска безбедност несумњиво представља главни гарант безбедности Југославије.⁴⁶

Први свеобухватнији поглед југословенских званичника у вези с одржавањем Конференције о европској безбедности био је изложен 25. јула 1969, у њиховом одговору на Меморандум финске владе, који је у то време упућен владама свих европских држава, САД и Канади.⁴⁷ Југославија је у писму финском премијеру Урху Кеконену одлучно подржала финску иницијативу и нагласила своју спремност да се „у складу са својом општом политиком активне мирољубиве коегзистенције и несврстано-

1970; у СР Немачкој, 11. октобра 1970; у Холандији, од 20. до 23. октобра 1970. и у Француској, 23. октобра 1970.

⁴⁶ ДА МСП РС, 1970, ПА, Југославија, 1970, ф-229, 49 410. *Југословенски погледи на проблеме европске сарадње и безбедности*; Исто, 1972, ф-143, 422 922. *Нека обележја садашње европске ситуације и наши задаци*; Исто, АЈ, Председништво СФРЈ, 803, ф. 608. *Уочи свеевропске конференције у Хелсинкију*.

⁴⁷ У том меморандуму, 5. маја 1969, финска влада изразила је подршку иницијативи источноевропских држава за одржавање Конференције о европској безбедности и сарадњи. Истовремено, у њему су изложена начела на којима би рад те конференције требало да се заснива и предлог Финске да она буде домаћин конференције. (*Urho Kekonen – borac za mir*, Zagreb: Globus, 1977, 134; *Хроника међународних догађаја*. 1969, Београд: Институт за међународну политику и привреду, 1970, 1956Б).

сти... у пуној мери ангажује у напорима да се успостави атмосфера поверења и развије широка и свестрана сарадња на бази принципа Повеље УН". Инсистирајући на томе да будућа конференција мора бити конципирана тако да обезбеди реafirмацију принципа из Повеље УН, југословенска влада је истовремено сматрала потребним да прецизира да се ту ради пре свега о начелима за које се упорно залажу све несврстане државе, „пре свега о начелу суверенитета, независности, равноправности, уздржавања од примене силе или притиска у међународним односима и немешања у унутрашње ствари других држава". С југословенске стране истакнута је и потреба да се током припрема за конференцију мора избећи блоковска искључивост и мора обезбедити равноправно учешће свих европских земаља без обзира на њихову величину и војну и политичку моћ.⁴⁸

Уочи Конференције о европској безбедности и сарадњи, ради решавања техничко-организационих питања везаних за рад тог скупа – одржан је у Хелсинкију Консултативни састанак земаља-учесница, који се одвијао са краћим прекидима од 22. новембра 1972. до 8. јуна 1973. године. Међутим, та „претконференција" у великој мери превазишла је своју првобитну интенцију и прерасла у значајан политички скуп, који је у основи одредио рад будуће конференције. Југословенска делегација је, током Консултативног састанка, заједно са групом несврстаних и неутралних европских држава, одиграла запажену улогу у премошћавању стално присутне блоковске искључивости, која је повремено озбиљно доводила у питање процес усаглашавања ставова учесника Конференције око кључних питања у вези с организовањем овог европског скупа. Група од седам ванблоковских држава често је преузимала улогу незаобилазног посредника између конфронтираних блокова, али и конструктивног иницијатора читавог низа предлога који су у великој мери одредили садржај Конференције и усвојених докумената.⁴⁹

⁴⁸ Огјовор југословенске владе на Меморандум финске владе, 25. јул 1969. (КЕБС 77. Београдски састанак, Београд: Танјуг, 1977, 33).

⁴⁹ ДА МСП РС, 1972, ПА, ф-143, 437 915. *Нацрт илајфформе СФРЈ за Конференцију о европској безбедности и сарадњи*; Ranko Petković, *Aktivnost grupe neutralnih i nesvrstanih zemalja na KEBS-u*, Zagreb: Institut za političke znanosti i

После шестомесечне дебате амбасадори 34 државе-учеснице усвојили су Завршне препоруке Хелсиншких консултација. То је био детаљно разрађен документ, чијим су одредбама регулисана сва питања од значаја за сазивање и рад Конференције, као што су њена организација, дневни ред, учесници, датум и место одржавања, пословник, правила процедуре и финансијски аранжмани. Одлучено је да прва фаза Конференције за европску безбедност и сарадњу (КЕБС), како је званично усвојен назив, почне 3. јула 1973. у Хелсинкију. Финска влада је преузела обавезу да упути позиве свим европским државама, САД и Канади.⁵⁰

Међутим, управо у време када је Југославија интензивирала своје спољнополитичке активности у Европи, отварају се нова кризна жаришта и одигравају се драматична збивања у свету која су озбиљно компликовала југословенску међународну позицију и која су у политичким круговима у Београду тумачена као озбиљна опасност по безбедност Југославије. Тито и његови сарадници сада су главну опасност за Југославију видели у америчком империјализму и експанзионизму. Док су после војне интервенције у Чехословачкој стално упирали прст ка Совјетима, сада су у центру њихове пажње били америчка војна пенетрација на Медитерану и америчко отворено уплитање у драматична збивања у том региону који је све више попримао обресе једног од главних кризних жаришта у свету и простора који је озбиљно доводио у питање међународни мир и безбедност.

Први у низу ових догађаја био је нови, четврти по реду, арапско-израелски рат, који је отпочео 6. октобра 1973. године. Пошто је Израелу претио пораз од Арапа, Американци су се, у циљу спречавања оваквог епилога, отворено војно укључили у сукоб. Успоставили су ваздушни мост, како би Израел снабдели огромним контингентима најразорнијег оружја и војне опреме. Преко америчких сателита Израелцима су достављани снимци на којима су се јасно виделе „рупе” у одбрани противника. На Синају су Американци тајно искрцали своје „добровољце” уз подршку

novinarstvo Fakulteta političkih nauka u Zagrebu, 1979; Thomas Ficher, “The N+N and the Follow-up Meeting in Belgrade 1977/78”, у: Vladimir Bilandžić, Dittmar Dahlmann, Milan Kosanović, *From Helsinki to Belgrade*, Bonn, 2012.

⁵⁰ Urho Kekonen – borac za mir, 138–140.

војне авијације. Због отвореног америчког укључивања у арапско-израелски рат – Совјети су запретили да ће директно војно интервенисати на страни Египта. У моменту када је претила озбиљна опасност од непосредног војног сукоба САД и СССР, преко југословенске територије Совјети су активирали ваздушни мост за снабдевање арапских земаља својим оружјем. У САД је проглашено стање највише ратне приправности оружаних снага. Тако је дошло до међународне кризе која је у многочему подсећала на ону кубанску из 1962. године.⁵¹

Југославија је реагујући на овакву драматичну ситуацију прогласила стање ратне приправности својих оружаних снага. Унутар западне војне алијансе овакав потез оцењен је као „изразито антиамерички” и да, с обзиром на то да се Југославија ставила на страну СССР, „нема сумње против кога непријатеља је СФРЈ завела приправно стање”. На склоност југословенских званичника и дипломата да наглашавају угроженост Југославије од могућег проширења дејства западне алијансе са Блиског истока на подручје Јадрана и југословенске територије – у Вашингтону је гледано као на својеврсну „антиамеричку кампању и пропаганду”, синхронизовану са политиком коју је водила званична Москва.⁵²

Током наредне године одигравају се још два важна догађаја на Медитерану, која ће заједно са бурним превирањима на Блиском истоку подстаћи и засводити, и иначе присутна, југословенска страховања од даље америчке пенетрације на Медитерану и Балкану која би потенцијално могла угрозити безбедност и суверенитет Југославије.

Наиме, током пролећа и лета 1974. године, у релативно кратком временском распону, Сједињене Државе су учествовале

⁵¹ Р. Д. Шулцингер, *Америчка дипломатија од 1900. године*, 296; Anvar el Sadat, *У потрази за идентитетом. Автобиографија*, Zagreb: Globus, 1979; *Четврти арапско-израелски рат октобар 1973*, Beograd: Generalštab Jugoslovenske narodne armije, I uprava, 1974; AJ, КПР, I-2/55. *Неки елементи међународне ситуације у вези са кризом на Блиском истоку*; Bora Jevtić, *Међународна улога неврстаности*, Beograd: Rad, 1976, 273–278.

⁵² FRUS, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc. 64. *Telegram From the Department of State to the Embassy in Yugoslavia, October 10, 1973.*

у политичким и војним збивањима, која су у неку руку ослабила међународну позицију Југославије и која су се косила са глобалним приоритетима које је Југославија као несврстана земља упорно заговарала. Крајем марта, у време када поново долази до драматичне ескалације тршћанске кризе и оштре југословенско-италијанске конфронтације око некадашње Зоне Б⁵³, америчка Шеста флота заједно са италијанским оружаним снагама укључила се у маневре у северном Јадрану, надомак Трста. Такав потез Сједињених Држава у Београду је тумачен као намерна провокација и америчка подршка италијанским територијалним претензијама према Југославији.⁵⁴

⁵³ Повод за нову ескалацију тршћанске кризе, која је у много чему подсећала на бурна политичка и војна превирања на југословенско-италијанској граници током 1953. године – било је југословенско постављање металних табли са натписом „СФРЈ – СР Словенија” на граничним прелазима према Италији у области Копра и Буја која је некада припадала „Зони Б”. Тим поводом италијанска влада је упутила Југославији две оштре протестне ноте (15. фебруара и 11. марта 1974) у којима је упозорила југословенске власти да постављање металних плоча „нема основу ни у једном споразуму у материји са италијанском владом и да је у супротности са Уговором о миру и Лондонским меморандумом о сагласности од 5. октобра 1954. године”; „да југословенски суверенитет никада није био проширен на италијанску територију означену као Зона Б” и „да је недопустива свака једнострана промена постојећег статус квоа између Италије и Југославије”. (ДА МСП РС, 1974, ПА, Италија, ф-58, 48 276. *Телеграм Амбасаде СФРЈ у Риму Савезном секретаријату за иностране послове, 23. фебруар 1974*; Исто, ПА, Италија, ф-58, 410 915. *Телеграм Амбасаде СФРЈ у Риму Савезном секретаријату за иностране послове, 11. март 1974*). Југословенска влада је у својој ноти од 15. марта овакве ставове Италијана окарактерисала као „грубо мешање у унутрашње послове СФРЈ и напад на њен суверенитет и територијални интегритет”, као „отворене територијалне ревандације на делове СФРЈ” и „покушај ревизије споразума закључених после Другог светског рата”. (ДА МСП РС, 1974, ПА, Италија, ф-58, 412 231. *Најновији развој југословенско-италијанских односа*). Током размене нота, а нарочито после њиховог објављивања у штампи, широм целе Југославије свакодневно долази до учесталих масовних демонстрација чија је обавезна порука била да ће југословенски народи ако треба и оружјем бранити свој територијални интегритет и да ће се Југославија свим средствима супротставити „италијанском иредентизму и реваншизму”. (ДА МСП РС, 1974, ПА, Италија, ф-58, 412 472 и 412 231; Текст нота Италијанске владе поводом постављања табли на граничним прелазима према Италији и југословенске ноте – *Борба*, 16. март 1974. и 5. април 1974; ДА МСП РС, 1974, ПА, Италија, ф-58, 417 529. *Обнављање иретензија Италије на бившу Зону Б и програм наших даљих акција*).

⁵⁴ АЈ, КПР, I-3-а/107-210. *Југословенско-италијански односи. Сјав САД; АЈ, КПР, I-5-6/44-17. Информација о југословенско-италијанским односима до 30. марта 1974. г.*; АЈ, КПР, I-5-6/104-19. *Забљешка о разговору замјеника савезног секретара Ј. Пејрића са амбасадором САД М. Тоон-ом, 27. марта 1973. године*; ДА МСП РС, ПА, Италија, ф-58, 417 529. *Реаговање САД на најновији развој југо-*

Следећи корак у склопу америчких настојања да се потпуно овлада Медитераном, југословенске власти су виделе у америчкој подршци организовању државног удара на Кипру од стране грчких генерала и насилном свргавању са власти Титовог блиског сарадника и саборца из Покрета несврстаности архиепископа Макариоса, 15. јула 1974. године. Да је тај пуч успео, Макариоса би очигледно снашла слична судбина као раније и Титовог савезника из Покрета несврстаности – чилеанског председника Салвадора Аљендеа,⁵⁵ а Кипар би, попут Чилеа, напустио тај покрет. Југословенско руководство је страховало да Сједињене Државе намеравају да после свог овладавања Медитераном наставе свој продор и акцију усмере ка Балкану и Европи, покушавајући да дестабилизују режиме у Албанији, Бугарској и Југославији, као што су то већ учиниле помажући конзервативне кругове у Грчкој и кроз сличну политику на Кипру.⁵⁶

словенско-италијанских односа, 10. април 1974; ДА МСП РС, 1974, ПА, Италија, ф-58, 415 576. Реаговање у европским социјалистичким земљама на најновији развој југословенско-италијанских односа.

⁵⁵ У Чилеу је месец дана уочи избијања арапско-израелског рата, 11. септембра 1973, извршен државни преврат у коме је трагично страдао председник те државе Салвадор Аљенде. Иако су америчке власти бурно реаговале на југословенске оптужбе да влада САД стоји иза овог преврата, касније су и саме потврдиле исправност ових оптужби. Наиме, амерички председник Џералд Форд, годину дана касније, 17. септембра 1974, на конференцији за штампу, отворено је признао да је ЦИА имала важну улогу у организовању државног удара у Чилеу, уз коментар „да је то било у најбољем интересу народа Чилеа и сигурно у америчком интересу”. (ДА МСП РС, 1973, ПА, САД, ф-124, 445 570. *Изјава председника Форда у вези делатности и задатака Централне обавештајне агенције*). У истом духу је био и Кисинџеров циничан коментар непосредно после државног удара у Чилеу и ликвидације Аљендеа. На питање у вези с моралношћу свргавања једне легално изабране демократске владе, Кисинџер је одговорио да не види никакво „право да људи гласају за комунисте”, пошто они, кад једном дођу на власт, никада нису спремни да је испусте из руку. (Р. Д. Шулцингер, *Америчка дипломатија од 1900. године*, 294–295; АЈ, КПП, I-5-6/20-4).

⁵⁶ FRUS, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc. 68. *Telegram From the Department of State to the Embassy in Yugoslavia, April 17, 1974. US-Yugoslav bilateral Relations*; ДА МСП РС, 1974, стр. пов., ф-2, 245. *Најновији развој у свету, посебно у светлу Блискоисточне и Кипарске кризе*; ДА МСП РС, 1974, стр. пов., ф-2, 228. *Догађаји у вези са Кијром*; ДА МСП РС, 1974, стр. пов., ф-2, 228. *Саопштење Савезној извршној већи новог збивања у вези са Кијром*; АЈ, КПП, I-3-а/57-4. *Југословенски сјај у вези са Кијарском кризом и резиме наших акција*; Д. Богетић, „Кризна жаришта у свету и погоршање југословенско-америчких односа средином 70-тих година прошлог века”, 145–163.

У Београду се полазило од става да Балкан због свог изузетног геостратешког значаја има посебно место у реализацији актуелних америчких и совјетских планова и аспирација на Медитерану и Блиском истоку, а да све то додатно доводи до појачаног интереса и притиска ове две суперсиле на Југославију. Индиферентност према дешавањима на овом простору, али и нагодбама великих сила у вези с решавањем кључних европских питања – Тито је сматрао веома опасном. Пошто је успео да покрене заједничку, синхронизовану и организовану акцију ванблоковских држава у правцу њиховог активнијег укључивања у светске токове и сужавања простора великим силама да саме одлучују о судбини међународне заједнице, југословенски председник је посебан значај придавао току и исходу Конференције о европској безбедности и сарадњи која је управо у ово време улазила у своју завршну фазу.⁵⁷

Званичници из Београда су стално испољавали велику дозу сумњичавости према свим врстама међународних нагодби које су биле рефлексије биполарног а не мултилатералног детанта. Када је у питању КЕБС, сматрали су да је тај скуп у свом укупном домаћају, ипак, знатно изашао из блоковских и регионалних баријера. Југословенска делегација је велики део своје активности усредредила управо на постизање консензуса око става да се и европска сарадња и европска безбедност разматрају и регулишу у оквиру ширих географских и политичких оквира. При томе је од посебне важности било укључивање медитеранске компоненте у појам европске безбедности, с обзиром на то

⁵⁷ Током завршне фазе Конференције о европској безбедности и сарадњи, одржане у Хелсинкију од 30. јула до 1. августа 1975, усвојен је Завршни акт ове конференције, који је због свог далекосежног значаја касније често називан Европска повеља. У том акту су у великој мери били уграђени и принципи политике несврстаности (поштовање пуне равноправности, суверене једнакости и територијалног интегритета свих држава, забрана употребе силе или претње силом, немешање у унутрашње послове других држава), као и циљеви за које се залажу несврстане државе: превазилажење блоковске подељености, демократизација међународних односа, недељивост светског мира – повезаност безбедности у Европи са безбедошћу осталог дела света. (АЈ, КПП, I-4-д. *Конференција о европској безбедности и сарадњи*; Роберт Д. Шулцингер, Љубивоје Аћимовић, „Европски принципи”, *Међународна историја*, 1. октобар 1975, 304; Ђуро Нинчић, „Европска повеља”, *Међународна историја*, 1–16. август 1975).

да је у Европи тешко било остварити безбедност у условима када је Медитеран био поприште конфронтације великих сила и жариште оштрих локалних сукоба (криза на Блиском истоку, Кипарска криза). Та југословенска настојања су прихваћена и уграђена у Завршни акт КЕБС-а, и то, и у Преамбулу поглавља посвећеног питањима која се односе на безбедност, и у Начелне поставке оперативног одељка о војним аспектима безбедности.⁵⁸

Иначе, Југославија је упутила владама европских држава, САД и Канади читав низ предлога у вези с питањем европске безбедности и сарадње од којих је посебно био важан Преднацрт декларације о принципима европске сарадње и безбедности. У том документу, као и у осталим југословенским предлозима, инсистирало се на неколико политичких премиса које би требало да одреде смисао и садржај Конференције о европској безбедности. Пре свега, полазило се од становишта да Конференција треба да буде скуп суверених држава, на коме ће оне равноправно учествовати и одлучивати, и да Конференција треба да обухвати проблематику европске безбедности и сарадње у свим њеним видовима, а не само у онима за које су блокови тренутно заинтересовани. У том смислу, Конференција је морала бити саставни део и фактор процеса радикалног преображаја европских односа, а не замрзавања блоковске подељености. На тај начин би били створени услови да актуелни ограничени биполарни детант две суперсиле прерасте у шири универзални детант и наметне се као глобални процес у који би се укључиле све државе, а који би обухватао све делове света и све важне међународне проблеме.⁵⁹

⁵⁸ *Годишњак Института за међународну политику и привреду*. 1975, Београд, 1976, 90; АЈ, КПП, I-2/63. *Трећа фаза КЕБС-а; Забелешке о припремама за трећу фазу Конференције о европској безбедности и сарадњи*; АЈ, КПП, I-2/63. *Говор председника Тита на Конференцији о европској безбедности и сарадњи у Хелсинкију*; ДА МСП РС, 1975, ПА, Југославија, ф-181, 437-435. *Информација о III фази КЕБС-а, одржаној у Хелсинкију од 30. јула до 1. августа 1975*; ДА МСП РС, 1976, ПА, Југославија, ф-183, 42-574. *Циркуларни меморандум свим југословенским амбасадама у земљама-учесницама КЕБС-а, 2. фебруар 1976*.

⁵⁹ АЈ, Председништво СФРЈ, 803, ф-8. *Нацрт илајформе СФРЈ о европској безбедности и сарадњи*; АЈ, КПП, I-2/63. *Нацрт илајформе за Конференцију о европској сарадњи и безбедности*; ДА МСП РС, ПА, Југославија, 1976, ф-184, 450-704. *Нека актуелна питања о спровођењу у живој Завршној документацији Хелсиншке конференције и Београдски сатанак КЕБС-а*; ДА МСП РС, 1976, ПА, Југо-

Тито и остали југословенски представници, који су иначе врло активно учествовали на овој Конференцији, били су генерално задовољни исходом тог скупа. Захваљујући релативно јединственом наступу групе седам несврстаних и неутралних земаља (Југославија, Кипар, Малта, Шведска, Финска, Аустрија и Швајцарска), међу којима је посебно активна била Југославија – прихваћена је идеја о континуитету Конференције и потреби да се после ње одржавају периодични састанци представника министара иностраних послова свих земаља-учесница. Одлука о коначном решењу тог питања одложена је за први састанак ове врсте, који ће се одржати у Београду 1977. године. Тиме је одато посебно признање Југославији, не само због њених конструктивних иницијатива на КЕБС-у него и због њене посредничке улоге у моментима када се чинило да ће се тешко стићи до обострано прихватљивих компромиса између две супротстављене блоковске групације.⁶⁰

Упркос релативно успешном исходу КЕБС-а, Тито и његови сарадници су страховали да ће амбициозно конципиране одреднице Хелсиншке декларације ипак остати само „мртво слово на папиру”. Полазили су од становишта да велике силе, супротно својој декларативној кооперативности, генерално нису склоне да поштују ставове мањих држава и да са њима успостављају равноправан партнерски однос. Тито је у тим силама и даље видео „реалну опасност”, која је некада мања, некада већа – али увек латентно присутна. Сматрао је да ће степен те опасности зависити не само од актуелне југословенске међународне стратегије него и од унутрашње ситуације у Југославији и стабилности југословенског самоуправног система. Међутим, управо у то време се показало да југословенски комунисти нису у стању да обезбеде ту унутрашњу стабилност и супротставе се разорним националистичким тенденцијама и све деструктивнијем дејству економске кризе. Било какав покушај да се рационално

славија, ф-184, 435 307. *Београдски састанак КЕБС-а и нека актуелна питања развоја у Европи после Хелсинкија.*

⁶⁰ АЈ, КПР, I-4-д. *Конференција о европској безбедности и сарадњи; Годишњак Института за међународну политику и привреду.* 1975, Београд, 1976, 34–36, 63–94.

сагледају прави узроци оваквог стања и да се укаже на његове драматичне последице које морају неминовно уследити у скорој будућности – карактерисан је као „напад” на систем и његове креаторе. Изостанак правих решења за отклањање нагомиланих озбиљних унутрашњих проблема, стихијске импровизације и свакојаки испразни политички памфлети, све више су угрожавали стабилност система и незаустављиво водили државу тоталном слому. Стално присутан раскорак између прагматично конципираних спољнополитичких императива и неуспелих унутрашњих експеримената и реформских захвата, није могао имати позитиван епилог. Његова последња станица била је сва у знаку управо ове апсурдности. Наиме, септембра 1989, на Самиту несврстаних у Београду, југословенски званичници су се наметнули као креатори свеобухватног програма модернизације и осавремењивања Покрета несврстаности, што је омогућило да тај покрет преброди опасну кризу са којом се до тада суочавао и која је озбиљно доводила у питање његов даљи опстанак. Међутим, исти ти званичници нису успели да пронађу и спасоносну формулу за ревитализацију југословенске федерације. Последњи чин југословенске драме, као у некој слабо режираној представи, био је у знаку већ виђених политичких апсурда: у Југославији се све руши, иде од лошег ка још горем, а Југославија поново тријумфално преузима улогу предводника и спасиоца међународног покрета од преко стотину држава.

Dragan Bogetic
Corresponding Member of the Serbian Academy
of Sciences and Arts (SASA)
dbogetic@gmail.com

Anxieties and Foreign-Policy Dilemmas of the Yugoslav Leadership
Regarding the New Soviet and American Strategies toward
Yugoslavia during the Era of Bipolar Détente

Summary

All the complexity and anachronism of Yugoslavia's foreign-policy orientation during the Cold War and the period of bloc supremacy came particularly to the fore in the 1970s, when it appeared that the long-proclaimed Yugoslav cosmopolitan ideal had finally been realized—the end of the sharp confrontation between the two superpowers and the gradual normalization of relations along the East–West axis. However, from the very moment American and Soviet officials softened their belligerent rhetoric and sat down at the negotiating table, Tito and his associates perceived this turn of events as posing a greater threat to the security of their country—and to themselves personally—than had previously been the case. Proceeding from the assumption that “when the great powers reach agreements, the small suffer,” they made considerable efforts to clarify what was actually concealed behind bipolar détente.

Although they possessed no concrete evidence, Yugoslav leaders interpreted the negotiations and peace arrangements—which were indeed confined primarily to Europe—as reflecting the determination of the world's major powers to normalize the existing state of affairs over a limited area where the risk of a direct clash between the two blocs was greatest, and subsequently to reach an agreement irrespective of the will of other states, in the spirit of the Yalta Agreement. That agreement, concluded toward the end of the Second World War, had represented a settlement among the great powers concerning the division of spheres of interest in Europe. Although this event was misinterpreted in the specific context of the Cold War, its invocation essentially constituted an attempt to identify, by analogy with the substance of the wartime accommodation between ideologically opposed Americans and Soviets, a similar content under Cold War conditions. Political circles in Belgrade perceived this parallel in the inclination of the two powers to strictly delimit their spheres of influence at the expense of states that were not in a position to play the role of key actors in international relations—namely, at the expense of smaller states, among which the non-aligned Yugoslavia was included.

In his conversations with the highest-ranking American and Soviet officials, Josip Broz repeatedly expressed his fear that one or the other superpower—or both together—was devising covert plans and concluding agreements whose ultimate aim would be to subordinate Yugoslav foreign policy to their own great-power and bloc interests. Guided by such suspicions, Yugoslav officials alternately sought support in Washington and in Moscow, constantly shifting their stance on the key dilemma: who in fact posed the greater threat to the country's security—the Soviet Union or the United States? From where was Yugoslav independence more seriously endangered—from the East or from the West?

Yugoslavia perceived the only way out of this intricate Cold War entanglement in the formation of a movement that would bring together Third World states which, like itself, had opted for a non-aligned foreign-policy orientation. Individually, these states could not play a significant role in international relations, but collectively, united within a broad movement, they could potentially emerge as a respectable factor on the global stage. The period of the formation of the Non-Aligned Movement, during the first half of the 1970s, thus also marked the time when Yugoslavia's persistent foreign-policy vacillations and its continuous search for an optimal strategy in international politics finally came to an end.

Keywords: East, West, China, Germany, non-alignment, Europe, détente, Cold War, Third World.

Мирослав Јовановић
Архив САНУ, Београд
miroslav.jovanovic@sanu.ac.rs

Василије Крестић и Српска академија наука и уметности

САЖЕТАК: У раду је приказан однос академика Василија Крестића и Српске академије наука и уметности, који траје пуних пет деценија. Посебан акценат стављен је на период између његове осамдесетогодишњице 2012. и деведесетогодишњице 2022. године, током којег је наставио да буде један од највреднијих и најистакнутијих чланова Академије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Василије Крестић, Српска академија наука и уметности, чланство, јубилеј, деведесетогодишњица.

Када бисмо у радном веку Василија Крестића покушали да пронађемо тренутак који је био преломан за развој његове дуге и плодне каријере, то би свакако било лето сада већ далеке 1951. године. Не успевши да упише жељену медицину на универзитетима у Београду, Загребу и Љубљани, разочаран се вратио у родну Ђалу. Уписни рок је још увек трајао, па је једном пријатељу, који је због уписа путовао у престоницу, предао своја документа уз речи: „Упиши ме где можеш, само немој на географију.”¹ Пошто га је уписао на студије историје на Филозофском факултету у Београду, Крестић је тако игром случаја изабрао историографију као свој животни позив. Између тог догађаја и јубилеја девет деценија Крестићевог живота, десило се све оно због чега с правом можемо питати како би се развијало српско историописање да он није постао то што јесте. Можда бисмо тада о њему

¹ Василије Крестић, *Зайамћења*, Нови Сад: Матица српска, 2016, 69.

говорили као о врсном правнику, архитекти, инжењеру или можда спортисти или музичару. Сигурно је да би и до данас нека поља српске повеснице остала недовољно обрађена да живот није одредио баш овог Банаћанина да на њима изоре дубоке бразде. Крестићев радни век вишеструко је везан за највишу научну и уметничку установу српског народа – Српску академију наука и уметности. Историју ове куће у последњих више од педесет година тешко је испричати а још теже разумети без помена његовог имена и заслуга. С друге стране, једнако би било тешко и погрешно писати Крестићеву биографију без спомена Академије. Њихов међусобни однос до те мере је испреплетан да би било не само неправедно већ и неприродно говорити о једном без другог.²

Још за време студија професори су код Крестића запазили три особине које су одвајкада биле главни предуслов за развој будућег научника – вредноћу, посвећеност и темељност у раду. Први међу њима био је његов ментор Васа Чубриловић, некадашњи припадник Младе Босне, један од сарајевских атентатора и савезни министар а у ово време шеф Катедре за историју народа Југославије у Новом веку Филозофског факултета у Београду, редовни члан САНУ и руководилац неколико њених одбора. Чубриловић је Крестића примио на своју катедру и, будући без нарочитог слуха за жеље младог имењака поводом избора теме докторске дисертације, одредио му је веома захтевну и тешку тему о хрватско-угарској нагодби из 1868. године.³ Уследио је вишегодишњи рударски посао младог докторанда по архивима и библиотекама Србије, Загреба, Вараждина, Славонског Брода, Будимпеште, Беча, Прага и Мајнца. Тих година су кроз Крестићеве руке прошле на хиљаде архивских кутија и фасцикли.⁴ Била је то дуга и мучна сетва која је обећавала плодну жетву.

² Када је 2012. године обележавано осамдесет година од рођења Василија Крестића, Одељење историјских наука посветило му је један број свог *Гласа*. Зоран Живковић Христић, архивиста у Архиву САНУ и секретар Одбора за историју Срба у Хрватској, овај *Глас* је обогатио прилогом о Крестићевој делатности у Академији. Зоран Живковић Христић, *Академик Василије Ђ. Крестић у Српској академији наука и уметности*, Београд: САНУ, Одељење историјских наука, 2012, 17–40.

³ В. Крестић, *Зайамћења*, 104–105.

⁴ Исто, 107–110.

Током истраживачког рада, ученик је био у редовној преписци са својим професором. Сачувана писма сведоче да га је често извештавао о напретку истраживања, учењу мађарског језика и о новоизнађеним, до тада у српској науци незнатим, историјским документима и то не само оних који су били важни за тему његовог доктората.⁵ Крајем јануара 1964. године обавестио је ментора о великој количини важних извора које је у архивима мађарске престонице нашао за зборник докумената *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од 1858. до 1878. године*. С обзиром на то да је тај зборник припремала Академија под Чубриловићем надзором, професор је обећао да ће му преко ове установе обезбедити средства за њихово снимање.⁶ Ако занемаримо њена издања, која је као студент и докторанд засигурно користио, ово је вероватно и најстарији сачувани траг о првим Крестићевим везама са Српском академијом наука и уметности. За почетак тих веза несумњива је била заслуга Чубриловића, чија се реч тада али и годинама касније у Академији доста уважавала. И остале Чубриловићеве колеге, махом професори Филозофског факултета у Београду, знали су да се радило о несвакидашњем изданку њихове историографске школе. У то време у Академији историчари, археолози и историчари уметности нису имали своје одељење већ су били у саставу Одељења друштвених наука и чинили његов најраднији и најучинковитији део. Након што је Крестић одбранио докторску дисертацију, управо је на седници овог Академијиног одељења одлучено да његова теза *Хрватско-ујарска нагодба 1868. године* буде уврштена у издавачки план САНУ.⁷ С обзиром на то да Академија није практиковала да често објављује докторате, ова одлука била је много више од обичне награде за младог историчара. Она је омогућила да се пред њим тихо одшкрину тешка врата дома српских бесмртника. Када је књига одштампана, Одељење је исту предложило као свог кандидата за Октобарску награду града Београда.⁸

⁵ Писма В. Крестића Васи Чубриловићу. АСАНУ 14731/2823.

⁶ В. Крестић – Чубриловићу Будимпешта, 30. јануар 1964. и Чубриловићев одговор из Београда од 3. марта исте године. АСАНУ 14731/2823–6, 6а.

⁷ *Годишњак САНУ*, LXXIV за 1967. годину, 1971, 178; *Годишњак САНУ*, LXXV за 1968. годину, 1971, 199, 280.

⁸ *Годишњак САНУ*, LXXVII за 1970. годину, 1972, 184, 351–352.

Током 1967. године Крестић је именован за секретара Редакције за писање историје Београда, што је била прва од многих дужности у Академији која ће му бити поверена.⁹ Истина, на њој се задржао веома кратко, до почетка фебруара 1968. године, али су нове обавезе наставиле да пристижу. Упоредо са напредовањем у виша факултетска звања, његово име постајало је све заступљеније у годишњим прегледима рада Академије. Године 1970. Стручни савет Архива САНУ именовао га је у комисију за процену вредности архивалија Ивана Калабића о политичкој историји Срба у Угарској друге половине XIX века а Одељење је одредило да заједно са својим професорима, Чубриловићем и Виктором Новаком, напише реферат о раду Петра Трајковића *Историја економских и политичких односа између Мађарске и Ријеке*.¹⁰ У јесен 1971. године први пут је забележен као истраживач у Архиву Академије. Тада је заједно са Николом Петровићем припремао за објављивање *Деловодни протокол кнеза Милоша из 1824. и 1825.* рукопис који су пронашли у мађарском архиву а који је касније Академија штампала.¹¹ Академија се све више ослањала на Крестићево добро познавање мађарских архива и мађарског језика, те га је укључивала у заједничке пројекте, одборе и научне скупове које је организовала са Академијом наука у Будимпешти. Био је активан и у сарадњи са Чехословачком академијом наука. У новоустановљеном Одбору за романтизам и његове претходнике у књижевности и уметности поверени су му послови секретара. Заједно са млађим колегом Радошем Љушићем, у то време асистентом на Крестићевој факултетској катедри, спремио је за објављивање прву књигу зборника докумената *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса*.¹²

Поуздан као сарадник и успешан у обављању свих поверених му послова у Академији, а од 1979. године у звању редовног

⁹ Годишњак САНУ, LXXIV за 1967. годину, 168.

¹⁰ Годишњак САНУ, LXXVII за 1970. годину, 210, 351.

¹¹ Василије Крестић, Никола Петровић, *Деловодни протокол кнеза Милоша Обреновића 1824–1825*, Посебна издања САНУ књ. CDLX, Одељење историјских наука, књ. 1, Београд, 1973.

¹² Годишњак САНУ, LXXXVII за 1980. годину, 1981, 146.

професора Филозофског факултета у Београду, Крестић је полако стицао све услове да се ускоро нађе на списку кандидата за дописног члана Одељења историјских наука. Предлог о његовом избору написали су академик Чубриловић и дописни чланови Радован Самарџић и Славко Гавриловић. У самом предлогу Крестића су Академији представили као научника који је већ заузимао једно од водећих места међу српским историчарима. Побројавши све његове дотадашње историографске домете сажете у низу монографија, објављених извора и других научних прилога, предлагачи су доказали да се ради о истраживачу и писцу историје који је својим радом обухватао неколико најважнијих области српске историје, као и историје суседних народа:

Он проучава историју XIX века, и то историју Србије, историју Срба у данашњој Војводини и бившој Угарској, историју Хрватске и историју Срба у Хрватској. Др Крестић је најпре истраживач који своја испитивања не ограничава на архиве него као историјску грађу користи и све оно што је у једном времену написано, почевши од дневне штампе и политичке литературе до дела уметничке књижевности. Значајно је то да он ова испитивања не врши ради ситних и споредних решења него улази у расветљавање најкрупнијих појава и догађаја наше прошлости. Др Крестић је однеговао стил писца историје који одлично обликује синтезу, и при том у свакој појединости остаје конкретан и чињенички поуздан. Радови др Крестића, његове студије, расправе и велике монографије, читају се с највећим поверењем и поуздањем. Због свега наведеног – стајало је на крају предлога – сме се закључити да је у овом случају реч о историчару који је српску науку већ обогатио значајним делима и од кога поуздано треба очекивати даље крупне резултате. Др Василије Крестић својом личношћу може достојно представљати Српску академију наука и уметности, а она у њему може видети сарадника изузетних квалитета и велике радљивости.¹³

Скупштина Академије за избор нових чланова одржана је 7. маја 1981. године а на њој се гласало о чак 63 предложена кандидата за дописнике. Од могућих 108 гласова само су седморица

¹³ В. Чубриловић, Р. Самарџић и С. Гавриловић – САНУ Београд, 9. март 1981. Досије академика В. Крестића у Библиографском одељењу Библиотеке САНУ.

успела да добију више од 60, колико је било потребно за избор. Међу њима нашао се и Крестић, који је тако постао дописни члан Одељења историјских наука.¹⁴ У тренутку избора имао је непуних 49 година, што га је чинило најмлађим дописником изабраним те године а самим тим и најмлађим чланом Одељења историјских наука. Када је годину дана раније из штампе изашла Крестићева књига *Историја српске штампе у Угарској 1790–1914*, одушевљен овом књигом Дејан Медаковић му је, уз честитке, рекао: „Васо, од сада сте Ви мој кандидат за члана САНУ.”¹⁵ С обзиром на повод у којем су ове речи биле изречене, Крестић их није узимао за озбиљно. Када је изабран за дописног члана, у Академији и у широј стручној јавности владало је мишљење да га је предложио професор Чубриловић. Ово је било и очекивано, с обзиром на то да се радило о његовом ђаку и наследнику на факултетској катедри. Чак је и сам Крестић дуго година веровао да је то било тако. Тек неколико година касније је од Војислава Ђурића, који је био секретар Одељења у време његовог пријема у чланство Академије, Крестић сазнао да је предлог ипак иницирао Дејан Медаковић а Чубриловић га подржао.¹⁶

Обичај је био да по пријему млађих чланова дописника на њих буду распоређене бројне дужности како би се донекле растеретили академици. Тако је било и у случају Крестића, с тим што број задужења која је добијао нису била само последица овог обичаја већ и поверења које су у њега имале старије колеге. С друге стране, њему је статус дописног члана омогућио да свој научни рад још више веже за Академију и додатно га разграна. То се показало већ у време његове прве дописничке године када је био одређен за рецензента зборника радова са научног симпозијума „Срби и Мађари у револуцији 1848/1849. године” и када је учествовао на научном скупу „Српско-мађарске везе и сарадња од 1848. до 1867. године”. Исте године је Одељење историјских наука прихватило његов предлог о покретању личног пројекта „Историја Срба у Хрватској и Славонији од 1849. до 1914.” Наред-

¹⁴ Извештај Изборне комисије о резултатима гласања за избор нових редовних и дописних чланова САНУ одржаној 7. маја 1981. године. АСАНУ.

¹⁵ В. Крестић, *Зайамћења*, 126.

¹⁶ Исто, 129–130.

них година његове дужности у Академији стално су расле. По много чему се за преломну може сматрати наредна 1982. година. Наиме, 1. фебруара те године именован је за управника Архива САНУ, мале али изузетно важне Академијине јединице на чијем челу се већ дуго није налазио неко од чланова Академије. Седмог дана априла се колегама у матичном одељењу представио саопштењем *Срби и ревизија хрвајско-ујарске наџодбе*.¹⁷ Исте године постао је члан Сентандрејског одбора и именован за уредника Академијиног *Годишњака*, а радећи на свом индивидуалном пројекту обављао је архивска истраживања у Загребу и Новом Саду. Био је члан изборних комисија за бирање нових чланова и руководства Академије, постао је члан Стручног савета Архива САНУ у Сремским Карловцима, у којем је и сам често истраживао.

Крестићу је улазак у Академију омогућио и да покрене иницијативу за оснивање посебног одбора који би се свестрано бавио историјом Срба на подручју Хрватске, Славоније и Далмације кроз све векове њиховог постојања на том простору. Радило се о теми у коју је он већ био дубоко зашао али којој у српској историографији није била посвећена пажња у складу са њеним значајем. Предлог у том смислу поднео је Одељењу историјских наука почетком септембра 1984. године. Већина колега прихватила је предлог, осим Фануле Папазоглу и Васе Чубриловића.¹⁸ Папазоглу је била уздржана, сматрајући да она као историчар антике није позвана да о томе одлучује. С друге стране, Чубриловић је био изричито против. Као убеђени Југословен, велики поборник братства и јединства али познат по томе да је увек желео да буде политички коректан према властима, знајући њихову претерану осетљивост према свему што би могло да личи на српски национализам, професор се успротивио предлогу свог ученика. Тврдио је да је оснивање таквог одбора при САНУ непотребно и да би извесно довело до спора са колегама из Загреба. У то време секретар Одељења био је Дејан Медаковић, иначе и сам пореклом Србин из Загреба, који је и по овој личној али и струч-

¹⁷ Василије Крестић, *Срби и ревизија хрвајско-ујарске наџодбе 1873. године*, Глас СССРХХIV САНУ, Одељење историјских наука, књ. 4, Београд, 1983, 51–90.

¹⁸ В. Крестић, *Зайамћења*, 131.

ној линији здушно подржавао Крестића. Када је о питању оснивања одбора требало расправљати на седници Председништва Академије, Медаковић је на седницу послао Крестића, будући уверен да ће он најбоље одбранили сопствени предлог. Чубриловић је раније пренео своје мишљење двојници генерала, чланова Председништва, иначе медицинарима, који су по његовим упутствима покушали да спрече оснивање одбора. Подносиоцу предлога није било тешко да се супротстави њиховим нестручним и неаргументованим разлозима, тако да је Председништво 27. фебруара 1986. године одобрило оснивање Одбора, који је потом почео да издаје *Зборник о Србима у Хрватској*. Чубриловић је ову одлуку доживео као лични пораз а његова предвиђања о очекиваној реакцији из Загреба брзо су се обистинили. Све до тада су хрватски историчари прошлости Срба у Хрватској придавали мали значај, маргинализовали је и тумачили у складу са својим политичким и државноправним интересима. Када је САНУ основала Одбор за историју Срба у Хрватској, Академија у Загребу је на брзину установила једно слично тело са задатком да објављује зборник радова. Циљ тог зборника био је да предухитри публикацију коју је покренула САНУ и преузме јој примат у бављењу овом темом. Међутим, тај циљ није остварен јер је загребачки зборник престао да излази већ после друге књиге, док *Зборник о Србима у Хрватској*, као редовна публикација САНУ, излази и данас а у досадашњих тринаест књига објављено је на десетине радова о разним областима живота српског народа на том подручју.¹⁹

Отприлике у исто време када је Крестић предложио стварање Одбора за историју Срба у Хрватској, у Академији је основано једно тело у којем је он имао значајну улогу. Наиме, током редовног годишњег заседања Скупштине САНУ 23. маја 1985. године говорило се о економској кризи и положају Србије у Југославији. Резултат тих разговора била је одлука Скупштине да се састави Меморандум као документ у којем би били изнети сви постојећи друштвени, политички, економски, социјални, научни и културни проблеми те да се он упути најодговорнији-

¹⁹ Исто, 133.

ма за вођење јавних послова у Србији и Југославији. На седници Председништва 13. јуна 1985. године одлучено је да се оснује Одбор за припрему Меморандума о друштвеним питањима и именовани су његови чланови. Међу 16 чланова овог одбора, који је касније преименован у Комисију, изабран је и Крестић. За потребе Меморандума он је написао део текста који се односио на положај Срба у Хрватској и деловање војвођанског аутономашког покрета. Иако се рад Комисије, осим по задатку који је имала, ни по чему није разликовао од рада сличних тела у Академији, његов посао нагло је прекинут у јесен 1986. године, када је текст Меморандума објављен у дневној штампи. Вештим новинарским конструкцијама и сензационалистичким написима који су га пратили, Меморандум је оцењен као нека врста новог српског националног програма који је позивао на братоубилачки рат и распад Југославије. Можда је суштину ових злураких коментара укратко најбоље описао сам Крестић, назвавши их злонамерним измишљотинама и минхаузеновским лажима.²⁰ Уследио је тежак период за Академију у којем је она нападана са свих страна. Пишући касније о „афери Меморандум”, Крестић је тврдио да је то истовремено био најтежи али и најсветлији тренутак у новијој историји Академије. Најтежи због силине напада којима је била изложена а најсветлији јер су академици, свесни размере свеопште кризе, желели да језиком науке најодговорнијим државним чиниоцима представе своје виђење постојеће кризе и покажу правац који води ка излазу из ње. Једна од последица ове афере било је и ускраћивање раније обећаних државних средстава Академији за обележавање стогодишњице од њеног оснивања и за подизање посебне зграде за њен Архив и Библиотеку. Сматрајући да по значају и вредности грађе која се у њему чува Архив Академије заслужује посебну и наменски сазидану зграду, Крестић је свим силама настојао да се за то избори. Путовао је у иностранство, обилазио најмодерније зграде европских архива, обавио многе разговоре са архитектама и инжењерима, не би ли установа на чијем се челу налазио добила најбољи могући дом. Резултат тих настојања био је проје-

²⁰ Исто, 139.

кат који је због своје функционалности и лепоте био стручно награђиван. Међутим, простор у Улици Ђуре Јакшића, где је ова зграда требало да се налази, данас зјапи празан и представља најочљивији ожиљак казне коју је Академија претрпела поводом измишљене „афере Меморандум”. То је нешто с чиме се Крестић никада није помирио те је користио сваку прилику да представнике највиших државних власти и управе Академије подсети да би ово питање требало поново вратити на дневни ред.

У 1991. години навршавало се десет година од Крестићевог избора за дописног члана Одељења историјских наука. Иза њега је била садржајна деценија дописничког стажа, као најбоља препорука да се коначно нађе међу предложеним кандидатима за редовне чланове Академије. У то време је био обичај да период дописништва траје око десет година, али је ретко који кандидат ту деценију испунио радно и успешно као што је то учинио Крестић. Предлог за његов избор, у којем су биле пажљиво побројане све његове заслуге, написали су академици Славко Гавриловић, Радован Самарџић и Владимир Стојанчевић. Поред радова које је објавио од уласка у Академију, посебно су истакли његово успешно руковођење Архивом САНУ, који је под његовом управом постао узорна јединица Академије са великим угледом у стручној и широј јавности, Крестићево умешно вођење одбора, учешће на научним скуповима и бројне јавне наступе.

Чувајући достојанство струке и науке којом се бави – закључили су предлагачи – Крестић је стекао углед у широким интелектуалним круговима, чиме је, верујемо, допринео и угледу куће чији је члан. Имајући у виду чињеницу да је после избора за дописног члана Василије Крестић написао и објавио више књига, да је њима и многим новим радовима дао запажени научни допринос, да је један од активнијих чланова САНУ који се успешно ангажовао у раду многих одбора и других тела Академије, да је стекао запажени научни углед, имамо част да предложимо Скупштини да Василија Крестића, дописног члана САНУ, изабере за редовног члана.²¹

²¹ Предлог да се дописни члан Василије Крестић изабере за редовног члана САНУ. Београд, 29. јануар 1991. Досије академика В. Крестића у Библиографском одељењу Библиотеке САНУ.

На Скупштини Академије одржаној 25. априла 1991. године за избор за академика био је потребан 41 глас а Крестић је добио чак 20 више и тако постао редовни члан Одељења историјских наука.²² Поново је, као и десет година раније, био међу најмлађим изабраним академицима а са непуних 60 година постао је најмлађи академик у свом матичном одељењу. Приступну беседу *Суштинска спорна питања Срба и Хрватца током историје* одржао је на посебном скупу Академије 12. маја 1992. године. У анализи овог сложеног и, због тренутних дешавања у Југославији, изузетно актуелног питања, говорник је показао висок степен објективности али и јединствено умеће да на малом простору изврши вешту анализу вековних односа два народа. Доказао је да корен овог спора изворно није био националне и верске природе, већ последица непријатељског односа хрватских духовних и световних феудалаца и кметова према Србима који су се населили на подручје Лике, Кордуна, Баније и Славоније током XVI и XVII века. Србе су као слободне сељаке на те просторе населиле дворске и војне власти Аустрије, наметнувши им војне дужности али их ослободивши феудалних обавеза. Хрватски земљопоседници нису се мирили с тим а ништа мање били су незадовољни и њихови сународници зависни кметови. Због тога су у Србима као дошљацима гледали уљезе и незване госте које је требало или потчинити или протерати. Тада посејана мржња је временом све више расла и добијала своју националну, верску и политичку позадину. Као остатак феудалног друштва преживела је и идеја о владајућем слоју као политичком народу, коју су најпре преузели Мађари а од њих и Хрвати. Суштина те политике била је да на хрватској земљи може постојати само један политички, односно конститутивни народ. Прихватање ових начела значило је негирање постојања политичке посебности Срба у Хрватској. Крестић није пропустио прилику да у својој приступној беседи догађаје из давне прошлости доведе у везу са најновијим дешавањима, где је на дневном реду било остварење вековног сна о великој, католичкој и етнички

²² Записник са заседања Скупштине САНУ за избор нових чланова одржаног 25. априла 1991. године. АСАНУ.

чистој Хрватској, у којој је Србима укинут статус конститутивног народа а они сведени на ниво националне мањине.²³

Исте 1991. године од значаја је било његово иступање на Скупштини Академије која је требало да донесе одлуку о интеграцији Војвођанске академије наука у САНУ. Иако Војвођанин по рођењу, Крестић никада није подржавао оснивање и постојање посебне академије наука у Новом Саду. У томе је видео беспотребно подвајање српске културе и науке, које је имало политичку и аутономашку позадину. На Скупштини је отворено тражио њено укидање, односно припајање САНУ. Свестан да то питање није било само научно и уметничко већ и политичко, изразио је спремност да тако гласа и из политичких разлога. „Не зато што неко на мене врши притисак”, рекао је тада Крестић, „већ зато што припадам српском народу и зато што сматрам да он не треба да има две или више академија, него једну, јединствену.”²⁴

Богата и разграната Крестићева делатност у Академији довела је до тога да га један део колега предложи за потпредседника Академије из области друштвених наука. Крестић је кандидатуру прихватио и био један од двојице кандидата за ову позицију на изборима крајем 1993. и почетком 1994. године. Познат као човек који никада није журио за титулама и функцијама, пошто након два круга гласања ни он ни његов противкандидат нису добили потребан број гласова, решио је да се повуче из даљег надметања. Ова одлука, међутим, није значила и његово повлачење из свакодневног рада установе и бриге за њену будућност. Напротив, био је један од њених стубова у тим тешким временима. Тих година Академија је често била оптуживана за Меморандум и његов наводни садржај и последице а Крестић је био један од њених главних бранилаца. Од њега је и потекао предлог да Академија текст Меморандума учини јавно доступним тако што ће га интегрално објавити и превести на светске језике. Председништво Академије је прихватило његов предлог, а резултат тога била је књига *Меморандум САНУ одговори на кривике*,

²³ Василије Крестић, *Суштинска спорна питања Срба и Хрвата током историје*, Глас ССCLXXII, Одељење историјских наука, књ. 8, Београд, 1993, 97–109.

²⁴ Годишњак 1991, 104.

коју је Крестић приредио заједно са Костом Михаиловићем.²⁵ Крестић је и данас, као једини живи академик који је учествовао у писању Меморандума, најпозванији да о њему говори, што је увек у свакој прилици и чинио.

Пензионисање као редовног професора на Филозофском факултету 1997. године омогућило је Крестићу да се још живље укључи у рад Академије. Од оснивања Одељења 1971. године, када су се историчари, историчари уметности и археолози издвојили из Одељења друштвених наука у засебно одељење, нико није толико дуго стајао на његовом челу као академик Крестић. Први пут изабран 1. јануара 1998, на исту функцију колеге су га бирале и у наредна четири мандата. Као први међу једнакима, био је секретар више од 13 година, до априла 2011. године, када се својевољно повукао. Његове секретарске године остале су упамћене по томе што је настојао да за одборе и пројекте на старању свог одељења обезбеди што боље услове и што већа средства за рад, својеручно је водио записнике на десетинама седница, држао бројне састанке и одговарао на дописе о разним питањима који су стизали на адресу Одељења. Као резултат овакве и оволике Крестићеве савесности на секретарској позицији, остао је заувек забележен податак да је тих година Одељење историјских наука било једно од оних са највећом научном продукцијом у Академији.²⁶ Крестић је у то време водио велику борбу са руководством Академије, првим које је изабрано након петookтобарских промена у земљи, а које је усмерило кормило установе у другачијем правцу у односу на дотадашњи. Оно се одлучило да иде линијом мањег отпора, да ослушкује шта су од Академије очекивали тадашњи проевропски политичари, што је претило да је претвори у једну пасивну, анационалну и друштвено потпуно неактивну установу. Изгледало је као да је под теретом неоснованих и злонамерних оптужби поводом Меморандума, управа Академије решила да тихује и свесно сама себе маргинализује у многим важним питањима. Један за другим, као на траци, ређали су се пропусти челника САНУ. Све је почело од-

²⁵ Коста Михаиловић, Василије Крестић, „Меморандум САНУ” одговори на критике, Београд: Српска академија наука и уметности, 1995.

²⁶ В. Крестић, *Зайамћења*, 143–144.

луком да се из политичких разлога одложи штампање зборника радова са научног скупа „Велика Србија – истине, заблуде и злоупотребе”. Рукопис је најпосле штампан ван Академијиних издања. Пропуштена је прилика и да се на достојан начин под кровом Академије међународним научним скупом обележи два века од почетка Првог српског устанка. Када је покренута идеја о заједничком раду Матице српске и Академије на *Српској енциклопедији*, чији је Крестић био један од иницијатора, челници САНУ су сматрали да тако нешто није било потребно. Академија је готово ћутке прешла преко погрома над српским народом на Косову и Метохији 2004. године. Слично је било и у случају обнављања идеје о Војвођанској академији наука као и приликом доношења одлуке о примени Болоњске декларације у високом школству у Србији. Њени челници били су става како је Академија имала да се бави само и искључиво науком те да није била у обавези да се оглашава и изјашњава о политичким питањима. С друге стране, Крестић је био становишта да се није радило о политичким већ судбинским и прворазредним питањима за државу и народ а да је задатак Академије да језиком науке на њих даје одговоре. Били су то пропусти које није могао да прећути. Као секретар Одељења историјских наука и члан Председништва Академије, своју позицију је користио да искаже неслагање са пропустима које је управа Академије чинила. У свим критикама које је упућивао, како оним у званичним дописима или дискусијама на Скупштини Академије тако и онима изреченим средствима јавног информисања, Крестић је разобличавао њихово неразумевање положаја установе и њене улоге у друштву. У тим критикама није било ружних речи. Оне су биле одмерене, конкретне и јасне, онако како их је само могао изнети историчар који се увек држао оног Тацитовог еснафског начела *sine ira et studio*. Да су његове критике биле оправдане и да су увек погађале ништа друго до саму суштину, сведочи и то што на њих никада није добио одговор. Заправо, критикована страна његове потезе само је двапут јавно прокоментарисала. Први пут је безуспешно покушала да их представи као клевету а други пут их је тумачила као Крестићево „милетићевско расположење”. У првом случају радило се о погрешном схватању изречене крити-

ке а у другом вероватно и о незнању творца наведене крилатице. Назвати Крестића Светозаром Милетићем на Академијиној скупштини то је заправо био комплимент а никако замерка.²⁷

Да Крестић није био само пуки критичар показала је његова одлука да се на изборима за ново руководство Академије 2007. године кандидује за њеног председника. Желео је да академицима понуди алтернативу у односу на тадашње стање, да буде предводник и чувар угледа једне национално и друштвено одговорне установе. С обзиром на то да је поменуте критике увек износио само и искључиво за опште добро Академије, није их користио за личну промоцију. Веровао је да је на тај начин успео колегама да покаже правац у којем је желео да усмери установу под чијим кровом су се окупљали. Међутим, у дану за гласање 29. марта 2007. године дотадашњи председник, вешто искористивши своју позицију за агитовање међу гласачима, добио је подршку већине академика. Иако поражен у изборној трци, Крестић се није повукао. Наставио је помно да прати рад челника Академије и једнако да јавно жигоше сваки гест у којем су се показали као недостојни функције коју су обављали. На жалост по Академију, такви случајеви наставили су да се нижу. Тако је Академија одбила да у размену књига са установама у иностранству пошаље издање *Magnit crimen*-а Виктора Новака, у које је Крестић уврстио два раније изостављена поглавља. Радило се о поглављима које је пронашао у ауторовој заоставштини у Архиву САНУ а која су се тицала погубне делатности римокатоличке цркве у Хрватској пре почетка Другог светског рата. Крестић је ову одлуку Академијиних челника назвао књигоцидом.²⁸ Као врхунац погрешне политике, коју је Крестић најжешће и најгласније критиковао, био је покушај управе Академије да из њеног имена избаци националну одредницу. Иако је од свог оснивања више пута мењала име, Академија је у свом називу увек имала српски епитет. Тек након његове жестоке реакције на овај нечастан чин, од те намере се одустало.²⁹ Сва

²⁷ Василије Крестић, *Прилози за новију историју САНУ. О Меморандуму, САНУ и њеном руководству*, Зрењанин: „Београд”, 2014, 9–10.

²⁸ Исто, 166–172.

²⁹ Исто, 175.

иступања у овим и другим случајевима у којима је критиковао управу Академије, Крестић је касније сабрао и објавио у књизи *Прилози за новију историју САНУ*. Она ће заувек остати као најбоље сведочанство не само о онима које је критиковао већ и о његовој одбрани установе од њих.

Између своја два велика јубилеја, осамдесетогодишњице обележене 2012. и деведесетогодишњице од рођења у 2022. години, Крестић се показао као један од најрадних и највредних српских академика. Председник је стручног савета Архива САНУ у Сремским Карловцима, члан Уређивачког одбора *Српској биографској речника* и сарадник *Српске енциклопедије*. У том периоду у издањима Академије објавио је три монографије, два каталога, и по једну збирку извора и зборник радова. У коауторству са Иваном Спасовић објавио је књигу *Друштва своја доба* посвећену Друштву српске словесности и Српском ученом друштву као претечама данашње Академије. Књигу *Великохрватске ирејензије на Војводину и Босну и Херцеговину* Академија је штампала као своје посебно издање. Заједно са дописним чланом Миром Радојевић објавио је књигу *Јасеновац*. Двотомни *Водич кроз архив Српској ученој друштва* приредио је и објавио са Милетом Станићем и Драгославом Опсеницом, а у коауторству са Борком Масалушићем и *Кашалој Збирке одликовања Архива САНУ*. Заједно са Архивом Србије, Академија је штампала и Крестићеву књигу *Грађа о српскохрватским односима и Србима у Хрватској (1848–1914)*, што је заправо наставак двотомне едиције која је изашла тридесет година раније, а у који су ушли сви накнадно пронађени и истражени историјски извори о овој важној теми. Своје бројне историографске текстове, расуте по многим часописима, зборницима, новинама и разним другим периодичним публикацијама, Крестић је сабрао и објавио у две књиге под насловом *Историографски чланци и расправе*. Тај издавачки подухват, иза којег су стале Академија и Матица српска, имао је циљ да ови радови постану на једном месту доступни свим истраживачима за њихове научне потребе али и да свим заинтересованим љубитељима прошлости пружи јаснију представу о Крестићевом научноистраживачком раду и његовим резултатима. Томе ваља додати и две расправе објављене

у Гласу Одељења историјских наука – „Један оглед о југословенској идеји” и „Бечкеречки програм”. У последњих десет година изашло је и пет бројева *Зборника о Србима у Хрватској*, у којима није био само уредник и рецензент већ у сваком броју и аутор једног или два прилога. Крестић је учествовао на Академијиним научним скуповима посвећеним Првом светском рату, Вуку Караџићу и Владану Ђорђевићу а под кровом Академије и њених огранака одржао је неколико предавања и промоција својих књига. Свему томе ваља додати и велики број телевизијских, радијских и новинских интервјуа, текстова објављених у дневној штампи и разним недељницима. У тим иступима Крестић није писао и говорио само о својој научној области већ и о Академији, стању у српској култури и науци, о националном питању, страдању српског народа у XX веку, спољнополитичкој ситуацији и другим важним темама.

Под Крестићевим руководством је 2014. године завршен највећи и научно најважнији задатак који је Одељење историјских наука САНУ остварило од свог оснивања до данас. Реч је о раду Одбора за прикупљање и објављивање грађе о спољној политици Краљевине Србије од 1903. до 1914. године, чији је био председник. Коначан резултат рада овог одбора је 7 књига, подељених у 29 свезака и 42 тома а у којима су објављена сва сачувана српска дипломатско-политичка акта из поменутог периода. Сматрајући да се радило о пројекту од изузетног научног, национално-политичког и државног значаја, Крестић је у говору одржаном на промоцији ове волуминозне едиције прокоментарисао однос јавности према Академији и њеном раду:

Нема овде политичара, чак ни из надлежних ресора, који би својим присуством показали да цене научне резултате Српске академије наука и уметности. Нема их зато што присуство оваквом догађају, какво је представљање научних резултата, по њиховом уверењу, не доприноси повећању њиховог угледа. Кад се отварају погони неких предузећа, који тек треба да започну с радом, да постигну резултате, приређују се јавне и свечане церемоније. Нама у САНУ нису потребне такве церемоније и не казујем ово зато што ми је стало до било каквих церемонија. Ово говорим зато што се често може чути питање: „Шта ради Ака-

демија?” Или, „Академија не ради ништа а академици примају велике додатке”. Свима који не знају шта ради Академија један од уверљивих одговора дајемо мноштвом томова који су поређани на овом столу.³⁰

Тврдио је да је део кривице за такво стање сносила и сама Академија, која није увек умела да представи јавности резултате свога рада. Уколико Академија жели да се то промени, сматрао је, морала би томе да посвети много више пажње како би сачувала углед који има и заслужује.

Као дугогодишњи академик и секретар Одељења историјских наука, Крестић је с великом пажњом учествовао у изборима нових чланова, као предлагач и као гласач. Трудио се да његово матично Одељење на свим изборима добије што већи број млађих и угледних кандидата из све три области – историје, историје уметности и археологије. При томе није обраћао пажњу на старосну доб и пол кандидата већ искључиво на њихова научна достигнућа. Ништа мање вредновао је њихово укупно јавно деловање, патриотизам и ставове према важним друштвеним и националним питањима. Из начелних разлога био је против тога да се у Одељење историјских наука бирају научници који су се бавили историјом појединих научних дисциплина.³¹ Када се радило о кандидатима из других струка, одлуку о свом гласу увек је доносио након што би пажљиво саслушао мишљење колега из оних Академијиних одељења за која су та лица била предложена. Личним примером Крестић је најбоље показао како би требало да се понаша личност која је кандидована за члана Академије. Када је и сам био у тој ситуацији, чак није ни знао да ће бити предложен, док му неко од службеника у Академији није у поверењу пренео вест да је један од озбиљнијих кандидата. Ту информацију примио је са изненађењем и већ саму по себи доживео је као велико признање, знајући да се ранијих година дешавало да многи озбиљни кандидати пропадну

³⁰ Из говора академика Крестића на промоцији последњег тома едисије *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, одржаног 27. октобра 2015. године.

³¹ В. Крестић, *Зайамћења*, 144.

на изборима. Никоме се није препоручивао нити молио за подршку, већ је стрпљиво чекао завршетак гласања, свестан да ће исход, ма какав био, за њега бити само још један подстрек за будући научни рад.³² С посебном дозом ироније Крестић је знао да се изјасни о онима чија је жеља за чланством у Академији постала нека врста опсесије. За неке од њих је тврдио да болују од „академитиса”. Ова специфична бољка, тврдио је Крестић, захватала је оне увређене кандидате који стицајем околности нису добро пролазили на изборима те из тог разлога нису пропуштали прилику да у јавности блате Академију као установу и њене чланове као појединце. Жртва таквих напада често је и сâм био. Од њих се увек бранио достојанствено и вешто, трудећи се да нападачима не даје превише на значају али да ипак сачува углед, свој сопствени али и целе Академије. Поводом најновијих промена Статута Академије, којим је Одељење ликовне и музичке уметности преименовано у Одељење уметности и чиме је створена могућност да се у њега бирају и представници других уметничких области, Крестић није крио своје неслагање. Као један од најстаријих и академика са најдужим стажом у овој установи, замерио је што је ово питање изнето пред Скупштину Академије без претходне расправе у одељењима. Сматрао је да се радило о погрешном потезу, великој промени која прети да угрози дотадашњу научну физиономију Академије те је скренуо пажњу да баш из тог разлога у свету постоје уметничке академије као засебне установе.

Свестан чињенице да Академијин Архив, на чијем челу се налазио пуне четири деценије, неће у скорије време моћи да добије засебну и наменски саграђену зграду за своје потребе, Крестић је уложио велике напоре да се постојећи капацитети Архива што је могуће више искористе и да се услови у њима побољшају. На његов предлог је 2021. године основана конзерваторска радионица при Архиву САНУ где се од тада на лицу места уклања највећи број оштећења на вредним историјским документима. Највише захваљујући гласу који је у јавности подигао управо Крестић, држава је Академији одобрила средства за реконструк-

³² Исто, 126–127.

цију зграде у Кнез Михаиловој улици. Иако првобитно покренута превасходно због потреба Архива и Библиотеке, ова реконструкција је накнадним изменама и допунама у први план ставила просторе намењене за Академијину уметничку делатност. Не желећи да иза себе остави Архив у неусловним просторијама, Крестић је од одговорних лица тражио и добио гаранције да ће планирана реконструкција бити извршена на такав начин да ће њома све потребе Архива бити задовољене.

У периоду од 2012. до 2022. академик Крестић је добио читав низ награда и признања. За књигу *Срби у Ујарској 1790–1918* добио је 2014. године „Печат времена” за науку и друштвену теорију и Награду „Теодор Павловић” за животно дело и најбољу књигу. Године 2016. добио је награду града Зрењанина а СПКД „Просвјета” из Гацка доделила му је Награду „Владимир Ђоровић” за животно дело. Исте године је од Умјетничког братства манастира Крка и Српског културног друштва „Зора” добио „Прстен братства” у знак поштовања и захвалности за очување и обогаћивање духовне ризнице народа Српске Крајине. Његова поменута књига о Јасеновцу је на 62. Међународном београдском сајму 2017. године добила посебно признање за допринос у области науке. Фондација „Александар Арнаутовић” доделила му је 2018. године признање „Златна архива”. Библиотеци „Бранислав Нушић” у Новом Кнежевцу, општини у којој се налази његова родна Ђала, академик Крестић је до сада поклонио више од 7.000 књига. Његови Банаћани одужили су му се тиме што су га 2019. године изабрали за почасног грађанина Новог Кнежевца. Последњих година Крестић је примио и нека од највиших одличја која су додељена научним посленицима у Србији. Најпре му је 2021. године припала Награда „Михаило Пупин”, коју уручује Аутономна Покрајина Војводина за дугогодишњи рад, лично залагање и изузетне научне резултате. Исте године постао је и први добитник новоустановљене „Медаље САНУ” за област друштвених и хуманистичких наука. Ова заслужена признања Крестић није доживео као гест који „поткрепљује старачку сујету” већ као потврду да „вишедеценијски труд и научни учинак нису били узалудни, да они имају одјека и у средини

у којој су настали и у друштву којем су намењени.”³³ У години у којој је обележено 90 година од његовог рођења, постао је носилац и највишег државног признања уопште додељеног једном српском научнику. Реч је о Карађорђевој звезди првог степена коју му је уручио председник државе за нарочите заслуге за Републику Србију и њене грађане у области историјских наука. У говору који је том приликом одржао у име свих награђених, Крестић се дотакао односа науке и политике. Без икаквог околишања рекао је да слобода научне мисли у Србији данас није нарушена али да није много ни уважена. Устврдио је како наука и политика корачају посебним путевима, без међусобног прожимања и сарадње.

Ако се у том погледу у догледно време ништа не промени – рекао је – постоји опасност да ћемо ускоро моћи да правимо нове инвентаре бројних пропуста које је учинила политика зато што је игнорисала науку. Ако је историја *magistra vitae*, ако је *lux veritas* и *testis temporum*, онда ће, уверен сам, наша српска сасвим слободно писана критичка историографија својим разноврсним темама, богатством научно проверених чињеница и тумачењима добро доћи не само љубитељима прошлости, већ и онима који су на кормилу државе и који из прошлости, за добро народа и државе, треба да извлаче закључке и поруке о нашој садашњости и будућности.³⁴

Трајност односа Василија Крестића и Српске академије наука и уметности можда најбоље одсликава податак да она у своје редове данас прима научнике и уметнике који нису били ни рођени у време када је она објавила његову прву књигу. Од када се са непуних 50 година нашао први пут „међу седим главама у САНУ” до данас, променило се много тога у Академији и у њеном окружењу. Оно што се, међутим, нимало није променило јесте његово схватање Академије и дужности као академика. Својим примером је млађим колегама показао да избор у

³³ Из говора академика Крестића на додели „Медаље САНУ” 19. новембра 2021. године.

³⁴ Из говора академика Крестића на додели ордена Карађорђевој звезди првог степена на Видовдан 2022. године.

Академију јесте круна научничке каријере али да никако није и не сме да буде окидач за почетак одмарања на ловорикама до-тадашњих заслуга. Чак и данас, на прагу десете деценије живота, он спада међу њене највредније чланове, на чему једнако могу да му позавиде вршњаци али и они знатно млађи. Крестић је живи пример да се једном додељено академијско звање мора стално бранити и доказивати новим научним радовима али и приликом сваког јавног наступа. Докле год буде српских бесмртника који су спремни да следе његов пример, Академија неће морати да брине за своју будућност.

Miroslav Jovanović

Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade
miroslav.jovanovic@sanu.ac.rs

Vasilije Krestić and the Serbian Academy of Sciences and Arts

Summary

The association between Vasilije Krestić and the Serbian Academy of Sciences and Arts began during his research for the doctoral dissertation *The Croatian–Hungarian Settlement of 1868*. When the Academy subsequently published his dissertation, the doors of this institution were effectively opened to the young scholar. Parallel to his advancement to higher academic ranks at the university, Krestić became increasingly involved in the Academy's daily activities—as an author, a participant in scholarly conferences, a presenter of reports, a member of commissions for the evaluation of archival materials, and an editor of important historical sources. He soon fulfilled the necessary requirements to be nominated as a candidate for corresponding membership in the Academy. When, on 7 May 1981, at not yet forty-nine years of age, he was elected to this rank, he became the youngest member of the Department of Historical Sciences.

Following his election, the number of responsibilities entrusted to him increased significantly, and the status of corresponding member enabled him to link his scholarly work even more closely to the Academy and to further expand it. On 1 February 1982, he was appointed Director of the Archive, an institution that for a long time had not been headed by a member of the Academy. Within a short period, he succeeded in transforming this small but exceptionally important institution into a model unit of the Academy. At his initiative, the Academy established the Com-

mittee for the History of the Serbs in Croatia, tasked with undertaking a comprehensive study of the history of the Serbs in Croatia, Slavonia, and Dalmatia throughout all centuries of their presence in these regions.

Krešić was one of sixteen academicians elected to the Committee for the Preparation of the Memorandum, a document that the Academy decided to draft in order to present the existing social, political, economic, scientific, and cultural problems and to address it to those most responsible for conducting public affairs in Serbia and Yugoslavia. The appearance of a working version of the document in the public sphere ushered in a highly unpleasant phase in the history of the Academy, during which it was accused of Greater-Serbian hegemonism and anti-state activity. Krešić was among the leading figures in defending the Academy against such attacks, which he professionally and argumentatively exposed and rejected.

He was elected a full member of the Department of Historical Sciences on 25 April 1991, and delivered his inaugural academic lecture, entitled *Essentially Contested Issues between Serbs and Croats throughout History*, at a special session of the Academy on 12 May 1992. His attempts to attain leading positions within the Academy (as a candidate for Vice President in late 1993 and early 1994, and for President in 2007) were unsuccessful. Nevertheless, this did not deter him from his persistence and continued efforts to care for the Academy and to contribute to the defense and preservation of its reputation. He served as Secretary of the Department of Historical Sciences for four terms, from 1 January 1998 until April 2011, when he voluntarily stepped down. During this period, the Department ranked among the leading units of the Academy in terms of scholarly productivity.

Between his two major jubilees—the celebration of his eightieth birthday in 2012 and the ninetieth anniversary of his birth in 2022—Krešić proved to be one of the most industrious and dedicated Serbian academicians. He serves as President of the Professional Council of the SASA Archive in Sremski Karlovci, is a member of the editorial board of the *Serbian Biographical Dictionary*, and a contributor to the *Serbian Encyclopedia*. In this period, he published with the Academy three monographs, two catalogues, as well as one collection of sources and one edited volume. Over the past ten years, five volumes of the *Proceedings on the Serbs in Croatia* have appeared, in each of which he acted not only as editor and reviewer, but also as the author of one or two contributions.

Krešić has participated in numerous scholarly conferences and, under the auspices of the Academy and its branches, has delivered several lectures and presented his books. To this should be added a large number

of television, radio, and newspaper interviews, as well as articles published in daily newspapers and various weekly magazines. In these public appearances, Krestić addressed not only his own field of scholarship but also the Academy itself, the state of Serbian culture and science, the national question, the suffering of the Serbian people in the twentieth century, foreign policy issues, and other important topics. He took part with great care in the election of new members, both as a proposer and as a voter, striving to ensure that his home Department would, in each election, secure as many younger and distinguished candidates as possible.

Between 2012 and 2022, he received a series of awards and distinctions. His work within the Academy was symbolically crowned in 2021, when he became the first recipient of the newly established “SASA Medal” in the field of social sciences and humanities. Although now approaching his tenth decade of life, Krestić remains among the most active and dedicated members of the Serbian Academy of Sciences and Arts.

Keywords: Vasilije Krestić; Serbian Academy of Sciences and Arts; membership; jubilee; ninetieth anniversary.

Владимир Крстић
 Архив Српске академије наука и уметности
 krsticvladimir93@gmail.com

Библиографија радова академика Василија Ђ. Крстића (2012–2022)

У част осамдесет година живота академика Василија Ђ. Крстића САНУ је 2013. године објавила библиографију његових радова. Ту библиографију саставила је госпођа Светлана Симоновић Мандић, библиотекар Библиотеке САНУ. Она обухвата радове који су се појавили до краја 2012. године. Библиографија која је сада у рукама читаоца хронолошки је наставак претходне библиографије.

КЊИГЕ

1. *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 533 стр.
2. *Хрватске прејензије на Војводину, Босну и Херцеговину од 1848. до данас*, Зрењанин 2013, 73 стр.
3. *Прилози за новију историју САНУ (О Меморандуму, САНУ и њеном руководству)*, Београд 2014, 179 стр.
4. *Аустроугарска краља о Уједињеној омладини српској*, Нови Сад 2015, 343 стр.
5. *Зайамћења*, Нови Сад 2016, 332 стр.
6. В. Крстић, И. Спасовић, *Друштва своја доба*, Београд 2016, 183 стр.
7. К. Михаиловић, В. Крстић, *Меморандум САНУ. После тридесет година*, Београд 2017, 214 стр.
8. *Знаменити Срби о Хрватима*, Београд 2017, 350 стр.
9. В. Крстић, Д. Опсеница, М. Станић, *Водич кроз Архив Српској ученој друштва 1864–1892*, Књ. 3/I и 3/II, Београд 2017, 1120 стр.
10. *О називу језика у прошлости Хрватске*, Београд 2017, 94 стр.

11. *Великохрвајске љрејшензије на Војводину и Босну и Херцејовину*, Београд 2017, 131 стр.
12. *Грађа о срјско-хрвајским односима и Србима у Хрвајској (1848–1914)*, Београд 2019, 598 стр.
13. *Истјоричар у времену љреломних и судбинских одлука*, књ. 2, Нови Сад 2019, 236 стр.
14. *Bishop Strossmayer a Croat, Greater Croat or Yugoslav*, Belgrade 2019, 311 str.
15. *О љроблемима духовној јединстђва срјској народа*, Београд 2020, 48 стр. (Поговор написала др Софија Божић)
16. В. Крестић, Б. Масалушић, *Збирка одликовања Архива САНУ*, Београд 2020, 193 стр.
17. *Истјориођрафски чланци и расђраве*, књига прва, Београд – Нови Сад 2020, 474 стр.
18. *Истјориођрафски чланци и расђраве*, књига друга, Београд – Нови Сад 2020, 484 стр.
19. *Великая Хорватия геноцид сербов*, Москва 2021, 207 стр.
20. *Јасеновац, заједно са Миром Радојевић*, Београд 2022, 140 стр.
21. *Изабрани радови*, у петнаест књига (*Хрвајско-уђарска нађодба 1868; Истјорија срјске штђамје у Уђарској 1791–1914; Истјорија Срба у Хрвајској и Славонији 1848–1914; Геноцидом до велике Хрвајске; Знаменишти Срби о Хрвајшима; Из љрошлости Срема, Бачке и Банајта; Бискуј Шђросмајер, Хрвај, великохрвај или Јујословен; Истјоричар у времену љреломних и судбинских одлука*, књ. 1; *Истјоричар у времену љреломних и судбинских одлука*, књ. 2; *Срби у Уђарској 1790–1914; Великохрвајске љрејшензије на Војводину, Босну и Херцејовину; Зайамђења; Истјориођрафски чланци и расђраве*, књ. 1; *Истјориођрафски чланци и расђраве*, књ. 2; *Из истјорије Срба и срјско-хрвајских односа*, Нови Сад 2022)

ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКЕ ЈЕДИНИЦЕ

22. Српска енциклопедија, Том I, Књ. 1, А–Беобанка, Чедомир Попов, Драган Станић, гл. ур. – Нови Сад – Матица српска; Београд – САНУ, 2010. – 707 стр.
Абдикација; Авакумовић, Глиђорије Глиђа; Адамовић, Сђеван; Алексић од Маине, Теодор; Анастђасијевић, Димитђије Сабов; Андраши, Ђула; Арад; Арсеније III (Црнојевић-Чарнојевић); Арсеније IV (Јовановић Шакабентија); Аустђроуђарска монархија; Аустђроуђарска нађодба (1867); Бајић, Милош; Бакојић, Иђнациј Иђњай; Балђић, Мојсије; Банајт (ђосле слома револуције 1849. до ослобођења 1944); Барања (ђосле револуције 1849. до 1945); Бахов айсолуђизам; Беђовић, Никола; Бекић, Теодор Тоша

23. Српски биографски речник. 5: Кв–Мао/ Чедомир Попов, гл. ур. – Нови Сад: Матица српска, 2011, 852 стр.
Квајтерник, Еуџен, сѝр. 29–30; Кресојевић, Ђорђе, сѝр. 336; Крестић, Никола, сѝр. 348; Кушевић, Светозар, сѝр. 462–463; Мажуранић, Иван, сѝр. 735–737; Максимовић, Ника, сѝр. 786–787.
24. Српски биографски речник. 6: Мар–Миш/ Бранко Бешлин, Чедомир Попов, гл. ур. – Нови Сад: Матица српска, 2014, 940 стр.
Медаковић, Бојдан, сѝр. 343; Медаковић, Данило, сѝр. 344–345; Медаковић, Милорад, сѝр. 346–347; Милејић, Бољуб, сѝр. 476.
25. Српски биографски речник. 7: Мл–Пан/ Бранко Бешлин, гл. ур. – Нови Сад: Матица српска, 2018, 884 стр.
Муачевић, Васо, сѝр. 114–115; Николић, Владимир Земунски, сѝр. 416–417; Орешковић, Анђоније, сѝр. 671–672; Павловић Сјеван, сѝр. 807–808.
26. Српска енциклопедија, Том III, Књ. 1, Г – Демографски преглед, Нови Сад – Матица српска, Београд – САНУ, 2018, 932 стр.
Гавриловић, Славко; Гај, Људевит; Георгијевић, Мојсије; Главни народни одбор; Граничар; Грујић, Радослав; Гуџеша, Илија; Давидовић, Димитрије

СТРУЧНИ РАДОВИ И ДРУГИ ПРИЛОЗИ

27. *Динко Давидов, Сенијандреја српске њовеснице*, Београд – Нови Сад 2011, Књижевни лист, 1. јануар и 1. фебруар 2012, год. X, бр. 103.
28. *Начерџаније Илије Гараианина*, Српски, великосрпски или југословенски програм, Политика, посебни додаток, 15. и 16. фебруар 2012.
29. *Књиџоцид у САНУ*, Печат, бр. 209, 23. март 2012, стр. 28–30.
30. *Чедомир Појов (1936–2012), Омаж великом исиџоричару*, Печат, бр. 242, 9. новембар 2012, стр. 58, 59.
31. *О националној свесџи и духовном јединсџву Срба у џрошлосџи и данас*, Печат, бр. 244, 23. новембар 2012, стр. 36–40.
32. *Архиви, брана насиља над џрошлосџу*, Печат, бр. 248, 21. децембар 2012, стр. 50, 51.
33. *Наш оболели национални орџанизам*, Печат, бр. 260, 22. март 2013, стр. 38–41. и бр. 261, 29. март 2013.
34. *Михаило Војводић, Сџојан Новаковић у служби националних и државних инџереса*, Задужбина, год. XXV, бр. 95, мај 2013.
35. *Тоџални џеноцид. Шџа оџкрива и на које усџашке злочине џодсеџа књџа академика Динка Давидова, недавно џредсџављена у САНУ*, Печат, бр. 296, 29. новембар 2013, стр. 44–47.
36. *О јуџословенсџву бискуџа Јосџа Јурџа Шџросмајера*, Гласник музеја Баната, бр. 15, Панчево–Вршац–Зрењанин–Кикинда 2013, стр. 90–110.
37. *Дуџо жиџосање срџскоџ имена*, Печат, бр. 312, 28. март 2014, стр. 30–33.

- 404

56. *Књиџа за све који воле да чииџају добро наииане ииџиријске сџудије* (М. Радојевић и Љ. Димић, Србија у Великом рату 1914–1918), Жрнов, Часопис за културу, науку и уметност, година II, бр. 13, стр. 72–76.
57. *Расџанак од великој Екмечића*, Новости, 02. септембар 2015.
58. *In memoriam Драџан Негелковић*, Геополитика, бр. 91, октобар 2015, стр. 39–41.
59. *Викиџор Новак, Предџовор за књиџу Magnum crimen*, Београд 2015, стр. 11–13.
60. *Treba li Srbiji nacionalni program?*, Svedok, 03. novembar 2015, str. 07.
61. *Проџрам за излечење нашеј оболелој националној оџанизма*, Српски књижевни лист, септембар, октобар, новембар 2015, бр. 13/118.
62. *Један ојлед о јуџословенској идеји*, Глас CDXXV, Одељење историјских наука, књ.17, Београд 2015, стр. 247–254.
63. *Јуџословенсџиво, Срби 1903–1914, Ииџирија идеја*, Београд 2015, стр. 143–153.
64. *Срби из Уџарске и балкански раџиови*, Први балкански рат 1912–1913. Историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства, Београд 2015, стр. 25–31.
65. *Срби у Уџарској у време Првој светсџкој раџи*, Зборник радова Срби и Први светски рат 1914–1918, Београд 2015, стр. 45–62.
66. *The Serbs in Hungary during the First World War*, Зборник радова The Serbs and First World War 1914–1918, Belgrade 2015, str. 43–56.
67. *О џамфлеџу Фрање Кухача „Вук и Вуковци, њихов рад и њихово наиџиојање”*, Зборник радова Вук Стефановић Караџић (1787–1864–2014), Београд 2015, стр. 57–63.
68. *Односи између Срба и Хрваџи у време револуџије 1848–1849. џодине. Прилој ииџирији*, Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић, Бања Лука 2015, стр. 135–159.
69. *Најџбимнији и најважњији научни џосао Одељења ииџиријских наука*, Трибина Библиџеке САНУ, год. IV, бр. 4, Београд 2016, стр. 222–226.
70. *Мађарске власџи о Уједињеној омладини и Маџиџици срџској*, Летопис Матице српске, март 2016, стр. 343–351.
71. *Србија мора да иџиџиџи националне иџиџересе*, Крајишки црквено-народни свесрпски сабор, „Крајишка звона”. Првих десет година, Београд – Панчево – Инђија 2016, стр. 39–45.
72. *Иџиџа хоће Вељко Ђурић?*, Политика, 02. август 2016. Исти текст објављен је у часопису Svedok од 16. августа 2016, стр. 31.
73. *Предџовор, Књиџа лековииџој дејсџива*, Ратко Дмитриовић, *Крсџи на криџу*, Београд 2016, стр. 05–07.
74. *Уједињена омладина срџска*, Тако, а не иначе. Споменица о 150-годишњици пресељења Матице српске из Пеште у Нови Сад, Нови Сад 2016, стр. 07–17.

75. *Предјовор, Књија йоучној садржаја*, Борисав Јовић, Како су Срби изгубили век. Трагична судбина Срба у заједничкој држави, Београд 2016, стр. 13–16.
76. *Духовни йпроблеми срйској народа*, Catena mundi, књ. III, О националном идентитету, Београд 2016, стр. 64–70.
77. *Пойис йолийички сумњивих личностйи с йодручја Далмације, Црнојорској йриморја, Босне и Херцејовине у време Првој светйској райиа*, Зборник о Србима у Хрватској, књ. 10, Београд 2016, стр. 225–281.
78. *Председница Хрвайске не йовори истйину*, Политика, 17. јануар 2017.
79. *О йеноцидносйи хрвайске йолийике – On the genocidal nature of croatian politics*, Право на незаборав – the right to remembrance; Правни и анйројолошки асйектйи сећања на жрйве НДХ у Друјом светйском райу, Београд 2017, стр. 38–48.
80. *Укошйиац с кривојворийељима наше истйорије*, Српски књижевни лист, бр. 18/123 мај, јун и јул 2017.
81. *Сйранке, друшйива, усйанове и орйанизације код Срба у Уйарској и Хрвайској од 1790. до 1914. йодине. (Parties, societies, institutions of Serbs in Hungarian Kingdom and Croatia from 1790 to 1914)*, Споменица академику Чедомиру Попову, Нови Сад 2017, стр. 359–388.
82. *О јујословенсйву Слободана Јовановића*, Печат, бр. 495, 10. новембар 2017, стр. 28–30.
83. *Меморандум САНУ. Тридесетй йодина йосле*, Печат, бр. 498, 01. децембар 2017, стр. 16–19 и Неосновано жийосан докуменй, Печат, бр. 499, 08. децембар 2017, стр. 52, 53.
84. *Великохрвайске йрейензије на Војводину*, Зборник о Србима у Хрватској, књ. 11, Београд 2017, стр. 7–28.
85. *Меморандум је звездани йренушак Академије*, Геополитика, бр. 104, мај–јун 2017.
86. *Бечкеречки йройрам – Већкerek programте*, Отисак из Гласа CDXXVIII, САНУ, 2018, Одељење историјских наука, књ. 18, стр. 9–18.
87. *Не смемо се одрицайи својих корена*, Православље, бр. 1231, 1. јул 2018, стр. 20–22.
88. *Исйине и заблуде о јујословенсйву Јосйиа Јурја Шйросмајера*, Контроверзе у српској историографији, САНУ, Београд 2018, стр. 23–41.
89. *Мајска скуйшйина 1848. йодине*, Летопис Матице српске, јул–август 2018, стр. 134–141.
90. *Књија о Консйанйину Бојдановићу*, Летопис Матице српске, март 2019, стр. 341–344.
91. *Прворазредни истйраживачки рад*, др Љубомирка Кркљуш, Константин Богдановић (1811–1854), Нови Сад 2018, стр. 6.
92. *Присаједињење Војводине Србији*, Споменица присаједињења 1918–2018. Круна вековне борбе за ослобођење и уједињење, Нови Сад 2019, стр. 19–33; Journal of criminalistes and law / Žurnal za kriminalistiku i pravo, br. 24, Beograd 2019, стр. 10–16.

93. Блашко Рајић – Прилози за историјску биографију, Летопис Матице српске, књ. 503, св. 5, мај 2019, стр. 683–704.
94. Три документа у архиву Српској ученој друштва о Буњевцима, Луча, бр. 2, мај 2019, стр. 27–30.
95. Два писма наших историчара, Зборник Матице српске за историју, бр. 99, Нови Сад 2019, стр. 107–118.
96. Пројас А. Т. Брлића „Браћи Хрватима и Славонцима“ из 1852. године, Зборник о Србима у Хрватској, књ. 12, Београд 2019, стр. 91–103.
97. Грађа која разобличава зле намере, Трибина Библиотеке САНУ, година VIII, бр. 8, Београд 2020, 274–277; Печат, бр. 608, 28. фебруар 2020, стр. 52, 53.
98. Зашто сам потписао ајел за одбрану јасеновачких новомученика, Жрнов, часопис за културу, науку и уметност, год. 2020, стр. 26, 27.
99. О суштинским питањима српској духовној јединства, Српски културни простор: устројство, проблеми, вредности, Зборник радова I, Нови Сад 2020, стр. 27–30.
100. Владан Ђорђевић и Српско учено друштво (Vladan Đorđević and the Serbian Learned Society), Зборник Владан Ђорђевић. Поводом 176 година од рођења, Београд 2020, стр. 11–17.
101. Истина о бану Јелачићу. Да ли нас је и чиме нас је задужио хрватски бан Јелачић?, Печат, бр. 648, 15. јануар 2021.
102. О САНУ и њеном председнику, Печат, бр. 650, 29. јануар 2021, стр. 34, 35.
103. Прорадила је машина умишљеној шугиоца, Печат, бр. 652, 12. фебруар 2021, стр. 68, 69.
104. „Јасеновац – парадигма страдалништва“ (Поводом 80 година од успостављања усташких логора смрти), Саборник-српско-руски, 21. април 2021. Објављено 22. априла и на сајту „Српска историја“ и „41 Јадовно“.
105. Блашко Рајић није био историописац уједињења са Србијом, Политика, 2. април 2021.
106. Шта се то дешава у Србији кад је реч о јеноциду над Србима у НДХ?, Печат, бр. 608, 6. март 2022, стр. 26, 27, 28; Текст је објављен и у заграничном часопису за књижевност и културу „Људи говоре“, који излази у Торонту, 24. јануара 2022. године, и на више портала у Србији.
107. О књизи Библиотека Српске академије наука и уметности, Трибина Библиотеке САНУ, година X, бр. 10, Београд 2022, стр. 15–17.
108. О САНУ и њеном председнику, Печат, бр. 650, 29. јануар 2022, стр. 68, 69.
109. Портрети историчара Милорада Екмечића, Ушанац у Босни 1875–1878, (Сабрана дела), Нови Сад 2021, стр. I–XVIII.
110. Реч аутора (О књизи Историографски чланци и расправе), Трибина Библиотеке САНУ, година X, бр. 10, Београд 2022, стр. 198–201.

111. *Шта се то дешава у Србији кад је реч о ђеноциду над Србима у НДХ?*, Печат бр. 608, 28. фебруар 2022, стр. 26–28. Текст је објављен 24. јануара 2022. и у заграничном часопису за књижевност и културу „Људи говоре”, који излази у Торонту, и на више портала у Србији.
112. *Реферат Виктора Новака из априла 1935. године о ђолићким ђриликама у Хрватској и Словенији*, Зборник Срба у Хрватској, књ. 13, Београд 2022, стр. 7–48.
113. *Истина о јуђословенству и јуђословенској идеји*, Печат, бр. 742, 16. децембар 2022, стр. 57–61.

УРЕДНИЧКИ РАД

114. *Зборник о Србима у Хрватској*
Књ. 9 – Београд, САНУ 2015, 527 стр.
Књ. 10 – Београд, САНУ 2016, 453 стр.
Књ. 11 – Београд, САНУ 2017, 288 стр.
Књ. 12 – Београд, САНУ 2019, 312 стр.

ФЕЉТОНИ

115. *Из историје Срба у Хрватској и Славонији*, Дан (Подгорица), 30. август – 10. септембар 2014.
116. *Где стианује ђеноцидноси у хрватској ђолићници*, Политика, 27. мај – 04. јун 2016.
117. *Великохрватске ђређензије на Војводину*, Политика, 09. јул – 20. јул 2016.
118. *Срби у Јужној Ујарској и револуција 1848/49*, Дан (Подгорица), 05–16. август 2016.
119. *Ђеноцидом до велике Хрватске*, Дан (Подгорица), 03–14. новембар 2016.
120. *Зајамћења академика Василија Ђ. Кресићна*, Дан (Подгорица), 08–19. мај 2017.
121. *О ђроблемима заједничкој језика*, Политика, 03. април – 12. мај 2017.
122. *„Бечкеречки ђрођрам”, Прва ђлађформа ђречанских Срба*, Зрењанин, 21. јул – 01. септембар 2017.

ИНТЕРВЈУИ И ИЗЈАВЕ

123. *„Магнит срђеп” на ођиђаду*, Политика, 21. март 2012.
124. *САНУ је неђађиван лидер у ђуђању*, Беополитика, новембар 2012.
125. *Историја се немилосрдно ђођрава са Србима*, Печат, 27. децембар 2013.
126. *Шта ђреба очекивађи од ђолићке Хрватна*, Новости, 20. јануар 2013.
127. *Поука једне књиђе*, Печат, 25. јануар 2013.

128. Срби су били прејлашени ајенџајом, Политика, 13. октобар 2013.
129. Војводина одувек била срјска дика, Новости, 1. децембар 2013.
130. Милостј Хрвајџа кујујемо националним достјојансјвом, Печат, 10. јануар 2014.
131. Никола Тесла је био особењак за разлику од Михаила Пујина, Политика, 16. и 17. фебруар 2014.
132. О разлици између дневне јолијике и сјрајешких циљева срјској друшјва и државе, Новости, 22. јун 2014.
133. Трабанј дневне јолијике, Илустрована политика, 29. јул 2014.
134. Мој дуј завичајној исјорији војвођанских Срба, Дневник, 12. октобар 2014.
135. У лавиринју исјорије, Наша реч, недељник Савеза Срба у Румунији, бр. 1294, 12. децембар 2014, стр. 6–8.
136. Василије Кресјић, Срби у Ујарској, Зоран Хр. Радисављевић: „Писано руком”, Службени гласник, Београд 2014, стр. 50–52.
137. Бојим се да не доживимо суноврај, Збиља, јануар–фебруар–март 2014, стр. 8, 9.
138. Зашјо сам јојисао ајел за одбрану јасеновачких новомученика, Жрнов, 2014, стр. 26, 27.
139. Najdin sinovratio SANU, Vesti Nedelja, 12. april 2015.
140. Поводом нових књија академика Василија Кресјића. Срјске (не)брије, Голија, год. XII, 2015, бр. 21, стр. 36–41.
141. Косово и Мејхојја је срце и душа срјској народа, Јединство, 26. октобар 2015.
142. Није време за нови Меморандум, Дневник, 11. новембар 2015.
143. I Srbiji treba Jad Vašem, Vesti Nedelja, 15. novembar 2015.
144. Које су све замке евројској јујџа, Новости, 3. јануар 2016.
145. Зајреб увек секундира војвођанским аујономашима, Геополитика, бр. 94, јануар 2016, стр. 26–30.
146. О јрејоворима са Бриселом, уценама око Косова, НАТО, Русији, односима са Хрвајском, Војводини, Новости, 3. јануар 2016, стр. 3.
147. Сајјанизовали су ја јолијичари великохрвајских амбиција, Печат, бр. 411, 11. март 2016, стр. 19.
148. Храбри у бесјидносји, Печат, бр. 431, 29. јул 2016, стр. 10–13.
149. Меморандум је шребало да сачува Јујославију, а не да је разбије, Недељник, специјално издање, Меморандум САНУ, одговор 30 година касније, септембар 2016, стр. 14–16.
150. Званична срјска јолијика својим ћујџањем о НДХ наноси шјјејју и јодсјиче усјџашлук који сваким даном јача, СРНА, 10. април 2017.
151. Меморандум није разбио Јујославију, Новости, 7. мај 2017.
152. Меморандум је звездани шренујџак Академије, Геополитика, бр. 104, мај–јун 2017, стр. 5–7.

153. *Неојходна нам је слоја, мудросћ и стирљене, Јединство, Приштина – Косовска Митровица, бр. 25, 26. јун 2017, стр. 4, 5.*
154. *О срјско-хрвајским односима, истјорији, живоју, одрасћању, јородици, САНУ, Зрењанин, 22. септембар 2017.*
155. *Искушења убрзаној времена, Одбрана, бр. 289, 1. октобар 2017.*
156. *Велике су ірешке учићене збоі слоје и јединсћва, Политика, 4. октобар 2017.*
157. *Као да неко намерно руши уілед САНУ, Новости, 11. фебруар 2018.*
158. *Хрвајска јолићика оіћерећена је іеноцидном идеолоііјом, Нова Зора, бр. 57, 2018, стр. 31–35.*
159. *Морамо да излечимо ііраіичну неслоју, Новости, 30. април, 1, 2, 3. мај 2020.*
160. *Тешко је јомирићии националистіе, оіћућене од срјсћва и Србе са здравим јаіћриоіћским осећањима, Јединство, 11. мај 2020.*
161. *Интервју за сајт Српска историја. Разговор водио Ђорђе Бојанић, април 2021. Објављено и на сајту Саборник српско-руски.*
162. *Проірам НДХ осіварен је у „Олуји”, Јединство, 2. август 2021, стр. 5.*
163. *Tajni plan, Hrvatima je cilj da stvore veliku Hrvatsku, Kurir, 31. avgust 2021, str. 6, 7.*
164. *Мрзіћељи Србије срамно умањују све наше жрїве, Новости, 21. новембар 2021, стр. 3.*
165. *Не дозволимо да нас увуку у рајіне окршаје, Јединство, бр. 27, 4. јул 2022.*

ИСТОРИОГРАФСКИ ХОРИЗОНТИ ВАСИЛИЈА Ђ. КРЕСТИЋА
ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК РАДОВА

Издавач
МАТИЦА СРПСКА
Матице српске 1
Нови Сад

За издавача
Проф. др Драган Станић,
председник Матице српске

Стручни сарадник Одељења
Мср Никола Павловић

Лектор и коректор
Татјана Пивнички Дринић

Технички уредник
Вукица Туцаков

Прелом
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Тираж
300

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

930(497.11)(082)

930:929 Krestić V. Ђ.(082)

ИСТОРИОГРАФСКИ хоризонти Василија Ђ. Крестића : тематски зборник радова / уредници Мира Радојевић, Драган Станић. - Нови Сад : Матица српска, 2025 (Нови Сад : Сајнос). - 410 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-7946-524-5

а) Крестић, Василије Ђ. (1932-2022) -- Историографија

COBISS.SR-ID 185337353